

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL ÉS HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

KERÉNYI KÁROLY ÉS KOSZÓ JÁNOS

LVIII. ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1934.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

A Budapesti Philológiai Társaság 1934-ben.

Tiszteleti tagok:

<i>Amandos Konstantin</i> egyet. tanár, Athén.	<i>Négyesy László</i> egyet. tan., Budapest.
<i>Bees A. Nikos</i> egyet. tanár, Athén.	<i>Némethy Géza</i> egyet. tanár, Budapest.
<i>Berzeviczy Albert</i> a Magy. Tudományos Akadémia elnöke, Budapest.	<i>Peiz Gedeon</i> egyet. tanár, Budapest.
<i>Burány Gergely</i> csornai prépost, Csorna.	<i>XI. Pius</i> pápa, <i>Ratti Achille</i> a vatikáni könyvtár v. prefektusa, Róma.
<i>Chatzidakis N. György</i> ny. egyet. tanár, Athén.	<i>Ruszt József</i> udvari tan., Budapest.
<i>Dörpfeld Vilmos</i> ny. egyet. tanár, München.	<i>Sir Stein Aurél</i> , archaeológiai felügyelő, London.
<i>Fináczy Ernő</i> egyet. tanár, Budapest.	<i>Szász Károly</i> volt képviselőházi elnök, Budapest.
<i>Hóman Bálint</i> m. kir. vallás- és közokt. miniszter.	<i>Szinnyei József</i> ny. egyet. tan. a Magy. Tud. Akad. főkönyvtár., Budapest.
<i>Kukules Phaidon</i> , egyet. tanár, Athén.	<i>Takács Menyhért</i> jászói prep., Jászó.
<i>Kornis Gyula</i> áll.-titk. egy. tan., Bpest.	<i>Werner Adolf</i> zirci apát, Zirc.
	<i>Wilhelm Adolf</i> egyet. tanár, Bécs.

A Társaság tisztségviselői:

Alelnökök: *Eckhardt S.* Elsőtitkár: *Pukánszky B.* Pénztáros: *Lelkes István.*
és *Láng Nándor.* Másodtitkárok: *Jirka Alajos* és *Schwartz E.* Szerk.: *Kerényi Károly*
és *Koszó János*

Választmányi tagok:

Budapestiek:

<i>Alföldi A.</i>	<i>Friml Aladár</i>	<i>Horváth János</i>	<i>Szidarovszky János</i>
<i>Alszegehy Zsolt</i>	<i>Garda Samu</i>	<i>Kuzsinszky Bálint</i>	<i>Szinnyei Ferenc</i>
<i>Balogh József</i>	<i>Gombocz Zoltán</i>	<i>Melich János</i>	<i>Tamás (Treml) L.</i>
<i>Baros Gyula</i>	<i>Gyulai Ágost</i>	<i>Moravcsik Gyula</i>	<i>Vári Rezső</i>
<i>Császár Elemér</i>	<i>Heinlein István</i>	<i>Papp Ferenc</i>	<i>Vayer Lajos</i>
<i>Egry Gyula</i>	<i>Hittrich Ödön</i>	<i>Pintér Jenő</i>	<i>Wagner József</i>
<i>Finály Gábor</i>	<i>Horváth Endre</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>	<i>Zlinszky Aladár</i>

Vidékiek:

<i>Birkás Géza</i>	<i>Husztai József</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Schröder Imre</i>
<i>Csengery János</i>	<i>Kastner Jenő</i>	<i>Mészáros Ede</i>	<i>Thienemann T.</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Kemenes Illés</i>	<i>Módi Mihály</i>	<i>Tolnai Vilmos</i>
<i>Förster Aurél</i>	<i>Kövendi Dénes</i>	<i>Pap Károly</i>	<i>Vietorisz József</i>
<i>Gálos Rezső</i>	<i>Kristóf György</i>	<i>Prácsér Albert</i>	<i>Zolnai Béla</i>
<i>Gulyás József</i>	<i>Kurzweil Géza</i>	<i>Rados Tamás</i>	<i>Zoltvány Irén</i>
<i>Gyomlay Gyula</i>	<i>Lajti István</i>	<i>Rác Lajos</i>	<i>Zsigmond Ferenc</i>
<i>Hankiss János</i>	<i>Lám Frigyes</i>	<i>Schmidt Henrik</i>	

Az Egyetemes Philológiai Közlöny dolgozótársai 1934-ben:

<i>Asztalos Miklós</i>	<i>Hankiss János</i>	<i>Koszó János</i>	<i>Szabó Árpád</i>
<i>Bárcezi Géza</i>	<i>Heinlein István</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Szente László</i>
<i>Birkás Géza</i>	<i>Hodinka László</i>	<i>Müller Gyula</i>	<i>Szidarovszky János</i>
<i>Borzsák István</i>	<i>Horváth Endre</i>	<i>Nagy Ferenc</i>	<i>Tolnai Vilmos</i>
<i>Dobrovits Aladár</i>	<i>Husztai József</i>	<i>Oravecz Ödön</i>	<i>Tronchon Henri</i>
<i>Fellner Ferenc</i>	<i>Jirka Alajos</i>	<i>Papp Zoltán</i>	<i>Varjas Béla</i>
<i>Göbl-Gáldi László</i>	<i>Kardos Albert</i>	<i>Petrich Béla</i>	<i>Waldapfel Imre</i>
<i>Graf András</i>	<i>Kemény István</i>	<i>Schwartz Elemér</i>	<i>Waldapfel József</i>
<i>Győri János</i>	<i>Kerényi Károly</i>	<i>Sipos Lajos</i>	
<i>Gy. A.</i>	<i>Király Ilona</i>		

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

Oldal

<i>Asztalos Miklós:</i> A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismerete a XVI. században	1
<i>Dobrovits Aladár:</i> A római császárkori Osiris-vallás megértéséhez (II., III.)	58, 164
<i>Göbl-Gáldi László:</i> A franciaországi latinság problémái	97
<i>Graf András:</i> Antik hatások a korai bizánci ethnographiai irodalomban. (Folyt. és befejezés.)	76, 176
<i>Hankiss János:</i> Apraxin Júlia és A. de Vigny	111
<i>A. Jirka:</i> „Aeolium carmen ad Italos modos deduxisse“	53
<i>Kardos Albert:</i> Mikor és hogyan lett a Julius Gyulává?	18
<i>Király Ilona:</i> A Toldi-monda és a francia hősekknek	11
<i>Marót Károly:</i> Hornyánszky Gyula	45, 147
<i>Szente László:</i> Basic English	197
<i>Waldapfel József:</i> Balog István egykorú Karagyorgye-drámája (II.)	114

NAGYOBB ÉS CSOPORTOS KÖNYVISMERTETÉSEK.

—a —é: Farkas Gyula, A magyar irodalom története	126
<i>Bárczi Géza:</i> Grammaire de l'Accadémie Française	35
<i>Birkás Géza:</i> Sauvageot francia szótára	212
<i>Göbl László:</i> Újabb dán munkák az általános nyelvészet köréből ..	28
<i>G. A.:</i> Qu'est-ce que le classicisme?	40
<i>Heinlein István:</i> Franz Altheim, Epochen der römischen Geschichte	219
<i>Horváth Endre:</i> Újgörög tanulmányok Magyarországon	84, 191
<i>Husztó József:</i> Turóczi-Trostler József, A magyar nyelv felfedezése	80
<i>Kemény István:</i> Magyar szerző németnyelvű könyve a német irodalomról	26
<i>Kerényi Károly:</i> Az okortudomány vallástörténeti megújulása (II.)	82
<i>Marót Károly:</i> K. Th. Preuss a mítoszról	134
<i>Nagy Ferenc:</i> E. Kornemann, Staaten. Völker. Männer	226
<i>Petrich Béla:</i> Megjegyzések Lux Gyula „Modern nyelvtanítás“ c. művéhez. (I.)	205
<i>Tolnai Vilmos:</i> Balogh K., Madách	202
<i>Tronchon, Henri:</i> Rosta L., Gróf Fekete János	217
<i>Waldapfel Imre:</i> A humanizmus újabb irodalma	180

IV

VEGYES.

	Oldal
<i>Oravecz Ödön</i> : Magyar vonatkozás egy százéves francia regényben	126
<i>Schwartz Elemér</i> : Még egyszer a nyugatmagyarországi német hely- ségnevekről	122
<i>Szidarovszky János</i> : Szeptember—december	186
<i>Waldapfel Imre</i> : Io Byblos-ban	188
<i>Waldapfel József</i> : Corde — kordé	189

I N H A L T.

ABHANDLUNGEN.

	Seite
<i>Nikolaus Asztalos</i> : Die Sprachkenntnisse der ungarischen Hörer der Universität Wittenberg im XVI Jahrhundert	1
<i>A. Dobrovits</i> : Zum Verständnis der Osirisreligion. (II., III.)	58, 164
<i>Ladislau Göbl-Gáldi</i> : Die Probleme der Latinität in Frankreich	97
<i>Andreas Graf</i> : Antike Einflüsse auf die ethnographischen Berichte der frühen byzantinischen Literatur. (Forts. u. Schluss.)	76, 176
<i>Joh. Hankiss</i> : Julie Apraxin und A. de Vigny	111
<i>A. Jirka</i> : „Aeolium carmen ad Italos modos deduxisse“	53
<i>A. Kardos</i> : Wann und wie wurde „Julius“ zu „Gyula“?	18
<i>Helene Király</i> : Die Toldi-Sage und die französischen Heldenlieder	11
<i>Karl Marót</i> : Julius Hornyánszky	45, 147
<i>Ladislau Szente</i> : Basic English	197
<i>Jos. Waldapfel</i> : Das einstige Karagyorgye-Drama des Stefan Balog. (II.)	114
<i>Grössere und Gruppenbesprechungen</i>	26, 28, 35, 40, 80, 82, 84, 126, 134, 180, 191, 202, 205, 212, 217, 219, 226.
<i>Varia</i>	122, 126, 186, 188, 189.

TÁRGYMUTATÓ.

I. Klasszika-filológia.

Aeolium carmen 53 kk.
Altheim 82, 219 kk.
asztrológia 184 k.

bizánci irodalom 76 kk., 176 kk.
Byblos 188 k.

dáciai publikációk 88 kk.
December 186 kk.
deducere 53 kk.
di indigetes 83 k.

heliopolisi istenrendszer 58 kk.,
164 kk.
Horatius 228 k.
Hornyánszky Gy. 45 kk., 147 kk.
humanizmus irodalma 180 kk.

Io 188 k.
Itali modi 53 kk.

Juventus 234.

klasszicizmus 37, 40 kk.
kordé 189 k.
Kornemann 226 k.

Larok 82 k.

mítosz 134 kk.

Németh László 93 k.
Nonnos 184 k.

ókortudomány vallástörténeti
megújhdása 81 kk.
Osiris-vallás 58 kk., 164 kk.

Parthenon 228 k.
Plautus 228.
Prokopios 77 kk.
Ptolemaios 195 k.

Reinhardt K. 227.
római külpolitika 89 k.

September 186 kk.

Terentius 228.

újjörög tanulmányok 84 kk.,
191 kk.

Wagner József 228 k.

II. Modern filológia.

Balzac 126
basic english 197
Bécs 128

Comenius 26
Czerni György 114—22

Dévai Biró Mátyás 3

Elek Oszkár 229

Fekete János gróf 217
fonológia 34

Gamélynmonda 11
Gottfried v. Strassburg 37
Goethe 137
Görres 232
Gyula 18—22

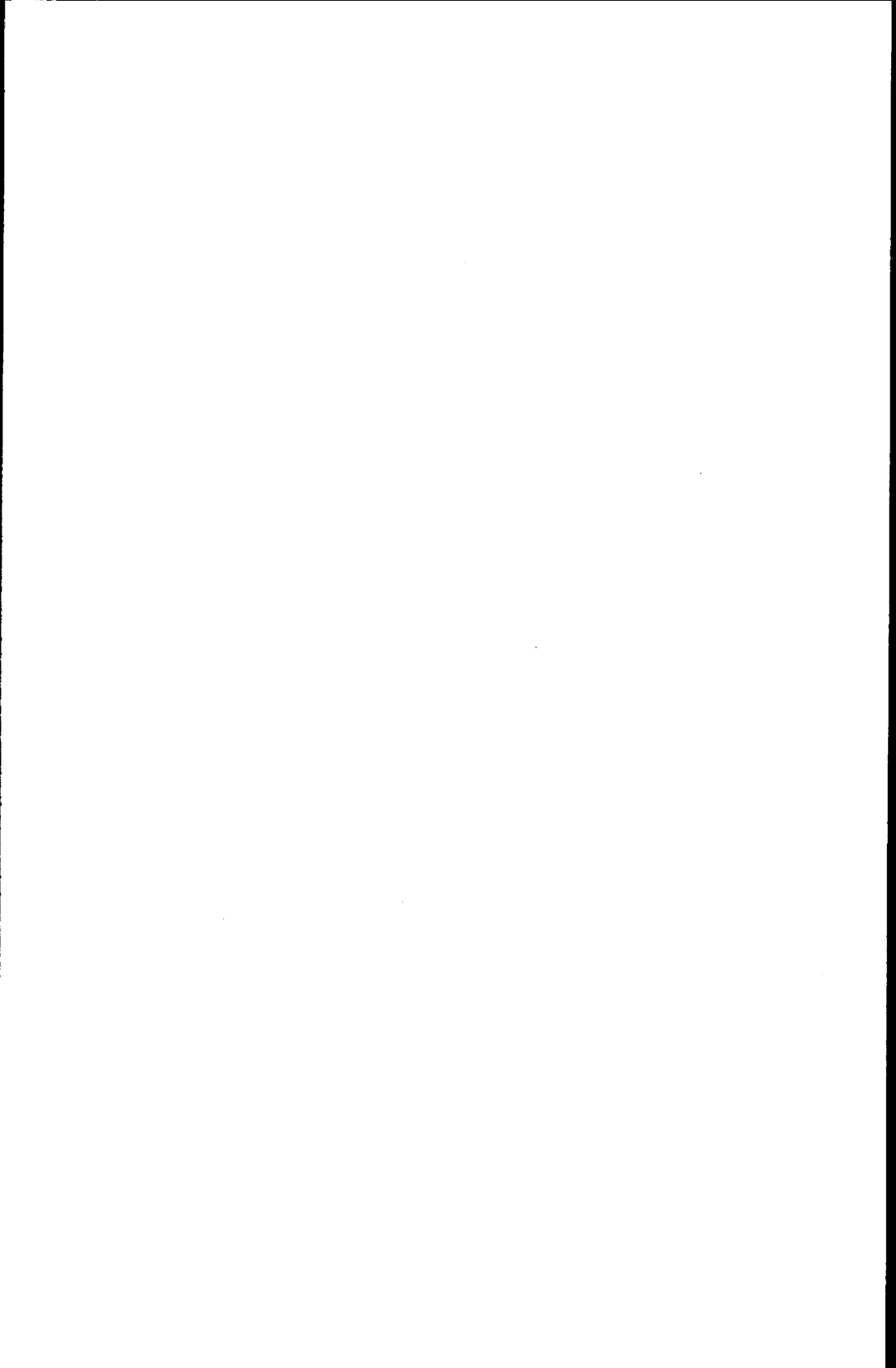
Hjelmslev 29—32

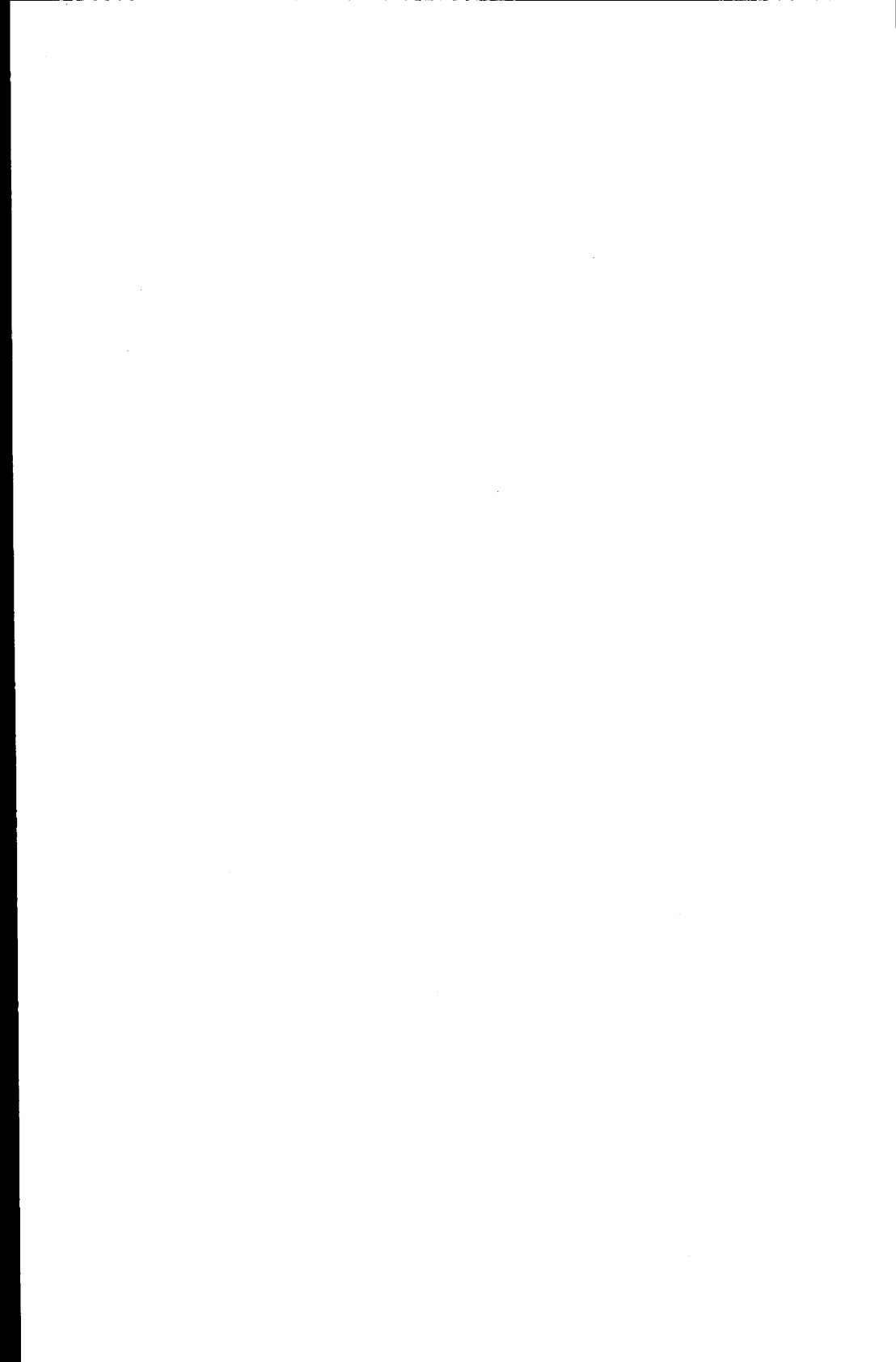
Jespersen 29
Jodelle 25
Julius 18—22

Karagyorgye 114—122
Karoling-reform 103, 105
katolicizmus 138, 144, 145
Katona 115

VI

Kálvin 9—11	Ogden 200
klasszicizmus 37, 40—42, 103	Proust 144
Konrad v. Würzburg 37	Raabe 133
Kopasz Károly 13—18	Schiller 133, 229
Kröger, Timm 230	Schlegel Frigyes 136—137
Kuncz Jenő 131	Schönherr 143
Lagerlöf 137	Shakespeare 137
Luther 1—11	Stehr 143, 230
Madách 202—204	szerb színészet 114—122
Melanchton 1—11	Toldi-monda 11—18
modern nyelvoktatás 205—212	tudós nyelv 102, 105
Moeller van den Bruck 145—146	„vallási kérdés“ 128
Montaigne 131	Vigny, A. de 111—114
művelődésrajz 208—209	Wittenberg 1—11
Napoleon 229	
Nietzsche 132	
Nyugatmagyarország 122—126	

1934. JAN.—MÁRC.

LVIII. ÉVFOLYAM

I—III. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1934

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, reklamáció, egyes füzetek megrendelése, lakásváltozás bejelentése a pénztárhoz, **Lelkes Istvánhoz** (VIII. Tavaszmező-utca 17.) intézendő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő. Tagsági díj évi 5 (öt) pengő.

Preis des Jahrgangs fürs Ausland RM. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Stefan Lelkes** (Budapest, VIII., Tavaszmező-utca 17.) zu richten.

Felolvasások az I. titkárnál, **Pukánszky Bélánál** (I., Hertelendy-utca 13.) jelentendők be.

TARTALOM

<i>Asztalos Miklós:</i> A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismerete a XVI. században	1
<i>Király Ilona:</i> A Toldi-monda és a francia hősnékek	11
<i>Kardos Albert:</i> Mikor és hogyan lett a Julius Gyulává?	18
<i>Hazai irodalom.</i> (Világirod. Lex. <i>Marót K.</i> — Bárczi: Ófrancia hang- és alak- tan. <i>Győry J.</i> — Magyar: A magyarországi franciaság. <i>Bárczi G.</i> — Horváth: Jodelle. <i>Sipos L.</i> — Lelkes: A magyar-francia barátság. <i>Sipos</i> <i>L.</i> — Gulyás: Comenius-ford. <i>Győry J.</i> — Magyar szerző németnyelvű könyve a német irodalomról. <i>Kemény I.</i>)	22
<i>Külföldi irodalom.</i> (Újabb dán munkák az ált. nyelv. köréből. <i>Göbl L.</i> — Grammaire de l'Académie Fr. <i>Bárczi G.</i> — Halbach: Gottfried v. Str. usw. <i>Győry J.</i> — Hammerich: Visiones Georgii. <i>Hodinka L.</i> — Brez- mond: Sentiment religieux. <i>Müller Gy.</i> — Magendie: Le roman fr. au XVIIe s. <i>Gy. A.</i> — Peyre: Le classicisme. <i>Gy. A.</i>)	28

INHALT

<i>N. Asztalos:</i> Sprachkenntnisse der ungarischen Hörer von Wittenberg im <i>XVI. Jahrhundert</i>	1
<i>H. Király:</i> Die Toldi-Sage und die französischen Heldengesänge	11
<i>A. Kardos:</i> Wann und wie wurde aus Julius Gyula (im Ungarischen)?	18
<i>Vaterländische Literatur</i>	22
<i>Ausländische Literatur</i>	28

Szerkesztőség: *A* (ókortudomány, kelettudomány, a későbbi görögség és latinság kutatása) **Kerényi Károly**, Budapest, II., Margit-körút 56; *B* (modern filológia) **Koszó János**, Budapest, XI., Zenta-utca 5.

Schriftleitung: *A* (für Altertumswissenschaft, Orientalistik, Erforschung der späteren Gräzität und Latinität) **Karl Kerényi**, Budapest, II., Margit-körút 56; *B* (neuphilologischer Teil) **J. Koszó**, Budapest, XI., Zenta-utca 5.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8. (Kir. M. Egyetemi Nyomda.)

A WITTENBERGI EGYETEM MAGYAR HALLGATÓINAK NYELVISMERETE A XVI. SZÁZADBAN.

(Adatok a magyar kálvinizmus wittenbergi eredetéhez.)

Vizsgálva azt a kérdést, hogy a XVI. században külföldi főiskolákon tanult magyarok idegen nyelvismerete kiterjedt-e annak a nyelvnek az ismeretére, amely az illető ország nemzeti nyelve volt, vagy ottidőzésük alatt annak elsajátítására gondot nem fordítottak, az egy wittenbergi magyar egyetem hallgatóira szorítkoztam. Erre a megfigyelésre két körülmény vezetett. Egyrészt az, hogy azon az egyetemen fordult meg ebben a században a legtöbb magyarországi és magyar anyanyelvű hallgató, másrészt az, hogy a külföldön tanuló ekkori hallgatóink életkörülményeibe épp ezen az egyetemen tekinthetünk be a legmélyebben. Ezen két külső körülmény mellett egy belső szempont is kívánatossá tette, hogy kutatásaimat erre az egyetemre összpontosítsam. Ugyanis a magyar protestáns vallástörténet egyik igen érdekes és eddig teljesen figyelmen kívül hagyott kérdése arra kér feleletet, vajjon mi az oka annak, hogy a wittenbergi egyetemre ment magyarországi hallgatók magyar anyanyelvű része egy időponttól kezdve — megközelítőleg Luther halálától (1546) — kálvinista hajlamosággal telítve tér haza, míg az ugyanakkor velük együtt ott tanuló német és tót anyanyelvű hallgatók a lutheri tanokhoz való ragaszkodást hozzák magukkal. Pedig ez az elkülönülés fejlődött azután úgy ki, hogy a magyarság legnagyobb része a reformáció kálvini irányához csatlakozott, míg a németiség és tótság megmaradt Luther tanai mellett.

Bizonyos okok arra mutattak, hogy erre a kérdésre úgy felelhetünk, ha tisztázzuk, tudtak-e németül a Wittenbergben tanult magyarok. Feltevésem helyesnek bizonyult s a nyelvismeret kérdésének tisztázásával a hitbeli szétágazás genezisének kérdésére is feleletet adhatunk.

A nyelvismeret megállapítása egyike a legnehezebb feladatoknak e korból. A kintjártak erről a legkivételesebb esetben nyilatkoznak csupán s így egyéb adatokra kell feleletünket építenünk.

Mindenek előtt két fontos megállapítást kell lezegezнем. Az egyik az, hogy Wittenberget hazánkból nemcsak azért keresték fel, hogy annak egyetemein Luthert, Melanchtont s utódaikat hallgassák, hanem sokan csak azért mentek Wittenbergbe, hogy magukat ott az auktoritás teljességével avatassák pappá, tekintettel arra, hogy nálunk a papavatás ügye sokáig rendezetlen volt. A XVI. században a wittenbergi egyetemen ezerharminc magyarországi hallgató jegyeztette be nevét az egyetem anyakönyvébe és — mint az a „Wittenberger Ordiniertenbuch“-ból kiténik — háromszáz magyarországi avattatta fel magát lelkésszé a wittenbergi egyházban.¹ A lelkésszéavatottak nagy

¹ A wittenbergi egyetem XVI. századi magyarországi hallgatóinak névjegyzékét Foerstemann alapján Frankl Vilmos adta ki: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században című munkájában. Bp., 1873. 288—319. ll-on. A „Wittenberger Ordiniertenbuch“ minket érdeklő anyagát, hiányosan bár, de kiadta Prónay és Stromp a „Magyar Evan-

része be sem iratkozott, csupán a papi vizsgát tette le és az avatás után visszatért hazájába. Így a XVI. században Wittenbergben megfordult hallgatók és pappáavatottak számát ezerkétszáz körülire becsülhetjük. Figyelemre méltó, hogy a lelkésszéavatottak között elenyésző csekély számban találunk olyanokat, akiket, családnevük után ítélve, magyar anyanyelvűeknek tekinthetünk s azok sem valók olyan vidékekről, amely akkor nemzetiségmentes — német és tót — lett volna. Ezek között egy sincs, aki utóbb mint a kálvini irány előharcosa vált volna ismeretessé. Épp ezért Wittenbergben csak lelkésszéavatottakat ki kellett hagynom a vizsgálandók csoportjából.

A másik fontos megállapítás az, hogy a wittenbergi egyetemre ment magyarországi hallgatók közül a magyarok külön szervezkedtek. Egyesületük: a „coetus ungaricus in academia wittenbergensi collectus”,² kimondottan a magyar anyanyelvűek és nem a magyarországiak szervezete. Kitűnik ez nemcsak abból, hogy a coetus anyakönyvében sűrűn olvashatunk a „natio ungarica”-ról és a „gens nostra”-ról, hanem abból is, hogy a társaságba, a tagnévsor tanúsága szerint, csak magyarok léptek be. Egyetlen év átvizsgálása meggyőző erről: a coetusba például 1556-ban az új beiratkozottak közül a következők léptek be: Caspar Sylvius, Caspar Karolinus, Petrus Dombroinus, Stephanus Laskai, Gregorius Cykay, Gregorius Zegedinus, Emericus Regio villanus, Urbanus Cappanius, Joannes Hatvanius, Andreas Karolinus, Franciscus Crasnanus, Petrus Melius Simigijs és Caspar Sylvius jun.³ Valamennyi nál felismerhető az elrontott, fordított, vagy latinosított név mögött rejlő magyar családnev. Viszont nem léptek be a magyarországi (és erdélyi) hallgatók közül a társaságba a következők: Wolfgangus Schumann, Gregorius Hankofsky Bartphensis, Georgius Loescher Crimnicus, Georgius Purkircher Posoniensis, Fabianus Lernescher Bistricensis, Calixtus Honter Coronensis, Philippus Eisen, Matthias Clemens Bistricensis, Andreas Tranius Coronensis, Alexius Schwarz, Stephanus Schwarz és Johannes Heidner. Ebben a névsorban viszont magyar családnevű nem található. Ha az ezidőben lelkésszéavatottak névsorát is figyelembe vesszük (Erasmus Gresse, Aurifaber vom Hermstadt in Siebenburgen, Valentinus Schenk Siebenburger, Joachimus Hahn von Hetzeln aus Siebenburgen, Franciscus Valentinus Moysiensis aus Siebenburgen, Magnus Conradus aus Ungarn Epperics),⁴ látjuk, hogy egyik sem volt a magyar társaság tagja és nyolcvan százaléban nem volt magyar.

A wittenbergi magyar társaságról tehát megállapítható, hogy benne az egyetem magyar anyanyelvű hallgatósága különítette el magát az ott tanuló nem magyar magyarországiaktól. Ha figyelembe vesszük, hogy ebben a magát elkülönítő csoportban találjuk többek közt, hogy a társaság ismert XVI. századi többszáz tagjából csak találmomra idézzek néhányat: Károlyi Gáspárt, Mélius Juhász Pétert, Sibolti

gelikus Egyháztörténeti Emlékek“ I. kötetében. Bp. 1905. 1—147. ll.-on. A hiányokat saját gyűjteményem részére Wittenbergben az eredeti kéziratokról pótoltam.

² A wittenbergi magyar társaság úgynevezett anyakönyvét kiadta az eredeti szöveg sorrendjét teljesen önkényesen felborítva, hibákkal telítve, Thury Elek, az „Iskolatörténeti Adattár“ II. kötetében. Pápa, 1908. 3—67. ll.-on.

³ Thury: i. m. 16. l.

⁴ Frankl: i. m. 303. l.

⁵ Próány—Strump: i. m. 14—15. ll.

Demetert, Szegedi Lőrincet, Debreceni F. Tamást, Skarica Mátét, Komáromi Györgyöt, Alvinci Pétert, a magyar szellemi élet kimagasló alakjait s részben a magyar kálvinizmus neves harcosait is, kétségtelen, hogy a nyelvismeret vizsgálatának a felvetett probléma megoldása szempontjából a nemzetiségektől mentes magyar anyanyelvű és a magyar társaságba tömörült hallgatókra kell elsősorban irányulnia.

Abban a helyzetben vagyunk, hogy teljes biztonsággal állapíthatjuk meg azt a tényt, hogy a Wittenbergben czidőben tanult magyar-ajkú ifjúság többsége a német nyelv ismerete nélkül ment ki az egyetemre és úgy is tért onnan vissza. Az, hogy nem tanult meg itthon a németül különben nem beszélő vidéken, abban az erősen németeltes közhangulatban, amely a XVI. század első felében Magyarországon kétségtelenül általános, az a német nyelv ismeretét meg nem kívánó humanista iskolázás mellett természetesen tekinthető. Hogy ott kint sem tanult meg németül, az pedig egyrészt a tudományos élet általa igen jól ismert latin nyelvvel, másrészt otthoni elzárkózó életmódjával viszont megmagyarázható. Akkor még természetesen senki sem láthatta, hogy utóbb ez a körülmény itthon szellemi szakadásra fog vezetni.

Az első wittenbergi magyar egyetemi hallgató, akiről tudjuk, hogy nem tudott németül, *Dévai Bíró Mátyás*, aki 1529-ben iratkozott be az egyetemre. *Dévai Faber* püspök előtt tett vallomásában maga ismerte be ezt, mondván: „Ex eorum praedicationibus, cum Germanice nesciam, dixerim me nihil profecisse.”⁶ A második magyar hallgató, aki szintén maga ismeri be, hogy a német nyelv idegen előtte, *Erdősi Sylvester János*, aki 1533 szept. 19-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Sylvester az 1537-ben megjelent nyelvtanában írja: „Germanos nostros, audio ab illis, quae huius linguae periti sunt, idem facere.”⁷ Ebből kétségtelen, hogy Sylvester maga járatlan volt a német nyelvben.

A következő adat, amely a magyar diákok németül nem tudásáról emlékezik meg, 1538-ból maradt ránk. Hitelességéhez nem fér kétség, mert Luther asztali beszélgetései őrizték meg számunkra. Eszerint 1538-ban több magyar hallgató arra kérte Luthert, hogy mivel ők a német nyelvet nem értik (1. variánsban: „sed quia ipsi Germanice non intelligunt”; 2. variánsban: „weil sie, aber nicht Deutsch verstunden”; 3. variánsban: „sed tamen ipsi Germanicam linguam non intelligunt”),⁸ adja ki nekik az úrvacsorát két szín alatt, de latin nyelven. Luther ezt megtagadta tőlük, hivatkozva arra, hogy ismerik, mint szabályozta ezt Krisztus, tehát maradjanak a közös rend mellett. Ha nem is értik a szavakat, mégis tudják, hogy Krisztus helyesen rendelte, ez valóban az ő testamentuma és a wittenbergi templomban közösen s mindig ugyanazon szavakkal adják és nyujtják. Ne különítésként tehát magukat az egyháztól. Ez az ő lelkiismeretüket is megnyugtató és kevésbé lenne az egyházra is botránkoztató, ha a tömeggel együtt vennék.

Arra is van adatunk, hogy a magyarok Luthert nem értették meg mindig jól. Egy másik, erre az időre eső asztali beszélgetésből tudjuk, hogy az egyik magyar „csodálatos, meg nem felelő és szükségtelen”

⁶ Payr Sándor: *Dévai Bíró Mátyás Luthár Márton házában. Protestáns Szemle.* 1917. 633. l.

⁷ A „*Grammatica Hungaro-Latino*” 1539-es kiadásának „D₄ a” lapján.

⁸ *Tischreden.* IV. kötet, 1916. (Weimari kiadás.) 27—28. és 81. ll.

kérdéseket tett fel Luthernek. („Quidam Hungarus mirabiles questiones scriptas inceptas et non necessarias Luthero proposuit.”)⁹

Ezeket a németül nem tudó magyarokat, akik 1538-ban Luthert ily kéréssel keresték fel és nem értették meg, az 1536 után beiratkozott magyarok közt kell keresnünk. Ezek a következők: Lucas Hunnadinus, Georgius Kakas, Thomas de Strigonio Ungarus, Stephanus Sass, Benedictus Lorinus, Sebastianus Boldinus, Franciscus Haschadi Nollis Ungarus, Michael de (Ea) Kalo, Stephanus Chulani, Gregorius Peter, Nicolaus Rivolanus, Petrus Czaludinus, Benedictus Guncini, Stephanus Guncini, Paulus Sartor ex Alba regali Pannoniae, Jacobus Segodunensis, Emericus Pesti, Demetrius Temesvarianus és Joannes Kisseriensis.¹⁰

A német nyelv nem bírása terén a helyzet egy évtized múlva sem változott. Ismeretes, hogy Melanchton — aki a magyarokat igen kedvelte —, hogy a német istentiszteletből kizárt idegen, elsősorban magyar egyetemi hallgatók lelki táplálék nélkül ne maradjanak, hetenként egyszer latinnyelvű vallásos órát tartott velük, amelyeknek eredménye a híres „Postilla” c. kötet lett. Ezt a tényt a „Postilla Melanchtoniana” 1594. évi kiadója, Christophorus Pezelius, a könyv ajánlásában így adja elő: „A német háború után¹¹ tehát felelevenítettén az Akadémia, minthogy sok magyar a templomban nem értette a német beszédeket, („quia Hungari multi Germanicos conciones in templis intelligere non poterat...”) Melanchton Fülöp, aki valóban nemes és közéj férfiú volt, azoknak kedvéért saját házában bevezette a vasárnapi evangéliumok ünnepnaponként való magyarázását; majd mások is odajöven, a hallgatóság száma gyarapodván, nyilvános terembe tette át ezeket az előadásokat vagy gyűléseket, amelyeken az egyes szövegek kiválóbbjait beszélgetés formájában szokta magyarázni.”¹²

Pezelius értesülése semmiesetre sem alapul mende-mondán. Hisz ő is, ki 1557-ben, tizennyolcéves korában, Jénából Wittenbergbe iratkozott át, hogy Melanchton hallgathassa, habár csak rövid ideig volt is ott, személyes tapasztalatot szerezhetett ezen előadások sikereiről s a legilletékesebbtől értesülhetett az előadások létrejöttéről is s így szavait hitelesnek kell elfogadnunk.¹³ Pezeliusnak különben utóbb közvetlen kapcsolata is volt a magyarokkal s így jól ismerhette őket. Szokásban volt ugyanis, hogy a magyar társaság időnként az egyetem egyes előadóit, akikkel a magyarok szorosabb kapcsolatban voltak, pénzadománnyal tisztelte meg. A társaság számadásait is tartalmazó anyakönyvben olvassuk, hogy a coetus 1574-ben egy aranyat juttatott Pezeliusnak.¹⁴

1592-ben, amikor az egyházlátogatás (Kirchenvisitation) alkalmából a magyar egyetemi hallgatók társaságát a kálvinizmus vádjával vizsgálat alá vonták, a magyarok még mindig nem tudtak németül. A vizitációs jegyzőkönyvek nyelve már 1528 óta a német volt. Amikor azonban a magyarok megjelennek a bizottság előtt („erscheinen auf Zitation die folgenden Ungarn”), a jegyzőkönyv az eseményeket né-

⁹ *Tischreden*. IV. kötet, 4008. szám.

¹⁰ *Frankl*: i. m. 296. l.

¹¹ A schmalkaldeni háború.

¹² *Postilla Melanchtoniana*. Edidit Chr. *Pezelius*. Heidelberg, 1594. +3 jelzetű levél.

¹³ Előbb idézett mű „+3 b.” lapjáról és *Foerstemann*: *Geschichte der Universität Wittenberg*. Halle, 1917. 265. l.

¹⁴ *Thury*: i. m. 56. l.: Doctori Christophoro Pezelio „per Casparem Pilcium nomine coetui misi aureum unum.”

metül adja ugyan elő, de a párbeszédet már latinul; bizonyosságul annak, hogy a németül működő bizottság előtt a magyarok csak latinul tudtak felelni. Maguk a vizitátorok is érezték, hogy a németül nem tudásnak feltétlenül van szerepe a kálvinizmus felé való elhajlásban, ezért ajánlották jelentésükben, hogy a hallgatók számára vasárnaponként tartott latin prédikációk ismét vezetessenek be.¹⁵

Nem érdektelen megfigyelni a vizsgálatra megidézettek névsorát: Andreas *Unghuarinus*, Johannes *Szegedinus*, Andreas *Mednicenus*, Johannes *Warinus*, Gregorius *Waczi*, Johannes *Tholnensis*, Moses *Kallovius*, Thomas *Babarcus*, Michael *Szevérváralinus*, Johannes *Debercinus*, Petrus *Bakkai*, David *Agriensis*, Laurentius *Thuri*, Emericus *Vitfalvinus*, Michael *Losonci*, Nicolaus *Hainicius*, Johannes *Szemerinus* Austriacus, Gregorius *Czegledinus*, Emericus *Boegle*.¹⁶ Az ausztriaiinak mondott Joh. Szemerinus kilétéről nincs bővebb adatunk. Rajta kívül csak az egy győrfalvi Böjte Imre nem szerepel a coetus tagnévsorában. Azt látjuk ebből a névsorból, hogy a magyar társaság összetétele még ekkor is teljes magyar nemzetiségű volt. Nem idéztettek meg s a társaság tagjai sem voltak az ekkor Wittenbergben tanult magyarországi hallgatók közül a következők: Georgius *Sartorius* Arvensis, Joh. *Zahlwein* Neosoliensis, Paulus *Vilkorn* Schemnitz., Daniel *Ruck-schlosz* Basiniensis, Aegidius *Lanius* Helnoviensis Ung., Christoph. *Unterbaum* Kesmark, Samuel *Hieronymiades* Banoviensis, Stephanus *Xylander* Leutschoviensis, Alexander *Sotzovinus* Briznensis, Stephanus *Spillenburg* Leutschoviensis.¹⁷ Kivétel nélkül nemzetiségi vidékre valók, vagy olyanok, akiknek nem magyar származását már a nevük is elárulja. Az a nemzetiségi megoszlás tehát, melyet 1556-ból már bemutattunk, a század végére sem küszöböltetett ki.

Az előadott közvetlen bizonyítékok mellett egész sereg közvetett bizonyítékunk is van arról, hogy a magyarok többsége nem tudott németül. A wittenbergi egyház anyakönyvei igen érdekesen őrizték meg számunkra, hogy a Magyarországból (és Erdélyből) Wittenbergbe kiment hallgatók közül kik kerültek közvetlen kapcsolatba a város német lakosságával, amely a mellett bizonyosság, hogy az illetők beszéltek a német nyelvet. Wittenbergben átnéztem az egyház különböző anyakönyveit 1560 és 1710 közöttől. Legyen szabad a XVI. századi anyagból az idevágót röviden felsorolnom.

Az 1560-tól ránkmaradt keresztelési anyakönyvekben a következő magyar és erdélyországi keresztapák fordulnak elő: Simon *Zimmermann* aus Sybenbürgen (1576), Andreas *Costius* Transilvanus (1578), Tobias *Klëbingk* von Preszpurgk (1579), Marcus *Vulpinus* aus Siebenbürgen (1579), Martinus *Tulderus* aus Siebenbürgen (1579), Leonhardus *Gross* von Hermanstadt ein Siebenbürger (1580), Martinus *Duderus* Transilvanus (1580), Marcus *Albelius* Transilvanus (1582), Johannes *Schneider* Siebenbürger (1584), Michael *Phoriatzsch* (Forgách) ein un-

¹⁵ „Sie auch die Wiedereinführung der sonntäglichen Fröhpredigt für die Studierenden (explicatio evangelicorum *latine*) empfehlen.“ Pallas, Karl: Die Registraturen der Kirchenvisitationen im ehemals sächsischen Kurkreise. I. Bd. Halle, 1906. (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen. II. Abt. 1. Theil.) A magyarokra vonatkozó részt lásd az 53—67. ll-on.

¹⁶ U. o. 66—67. ll. A tévesen „David Agriensis“ úgy az egyetem, mint a coetus anyakönyvében „Daniel Agriensis“!

¹⁷ Frankl: i. m. 316—317. ll.

garischer frey herr hat alhie studiret (1588), Casparus Gast von Schemnitz (1589), Abraham Zerwein aus Ungarn (1598).¹⁸ A felsoroltak közül csak az egy Forgách Mihály báró volt a magyar coetus tagja, aki viszont a német tudását főúri nevelésének köszönhetette. A többi tizenegy pedig aligha volt közelebbi viszonyban a magyarsággal.

Mindennél jellemzőbb, hogy ez az anyakönyv tömve van törvénytelen gyerekek bejegyzésével, viszont 1560 és 1711 között a százszámra előforduló egyetemi hallgató törvénytelen atyák közt mindössze egyetlen magyar diák fordul elő 1671-ben Németh János személyében, ami természetesen is, mert az egyszerű nevelésű, latinul nem tudó asszony néppel való ismerettségük kötését eleve kizárta a nép nyelvének nem ismerése.

A szintén 1560-tól fentmaradt házassági anyakönyvek 1600-ig öt oly házassággal végződött szerelmi regényt jegyeztek fel, amelyeknek férfinőse hazánkban került Wittenbergbe. Ezek a következők: Georgius Hyeronimus aus Siebenbürgen (1579), Georgius Platz von Birtallum aus Siebenbürgen (1579), Daniel Hanckotius aus Bartfeldt aus Zips (1583), Joh. Sartorius von Hermanstadt in Siebenbürgen (1584), Matthias Birtthalmer von Hermanstadt aus Siebenbürgen (1589).¹⁹ Közülük egy sem volt a coetus tagja, s vagy nem magyarok, vagy nemzetiségi vidékre valók.

A wittenbergi Lutherhalleban őriznek több, XVI. századi diákemlékkönyvet, ú. n. *Stammbuch*-ot. Magyarok az egy Claudius Textorius emlékkönyvébe jegyezték be emléksorokat. (A könyv jelzete J. 163/1293). Ezek a bejegyzések a következők: *Eszéki* Mihály 1565-ből latinul, *Sárvári* György 1565-ből latinul, *Paksi* Mihály 1566-ből latinul, a meggyesi *Hermann* Simon 1567-ből latinul és görögül, *Thuri* Mátyás 1568-ból latinul és görögül s *Szikszai Hellopaeus* Bálint 1567-ből latinul, görögül és héberül írt emlékszővege. A németnyelvű bejegyzések hiánya mellett jellemzőbb az, hogy az emléksorokkal megtisztelt *Textorius* magát *Allobrogius*-nak írja, s a többiek is így említik őt. Amint pedig tudjuk, a Rhône mellékéről, Vienne, Grenoble és Genf vidékéről származók nevezték így magukat, s így a magyar fiúk ez esetben sem némettel barátkoztak össze!

Igen tanulságos a coetus könyvvásárlásainak vizsgálata is. Az egykorú feljegyzések szerint csak latin és magyar könyvük volt s egyetlen német könyv sem került a társaság birtokába, még az ott elhunyt tagjai könyvhagyatékából sem.²⁰

A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára őrzi Latsnyi Ádám 1755-ben készített Catalogusát a wittenbergi magyar társulat könyvtáráról.²¹ A katalógus 587 könyvről, 482 dissertációról és számos kéziratról ad számot. A könyvtár XVI. századi anyagában, mely számos becses magyar nyelvű nyomtatványt is tartalmaz, 1755-ben mindössze 6 német nyelvű mű volt: mégpedig egy Zsigmond királyról szóló 1527-es nyomtatvány és a török harcokról egy 1538-as, valamint

¹⁸ *Taufbuch* über die Geborenen bei der Stadt und Pfarrkirche St. Mariae zu Wittenberg von den Jahren 1560. Kézirat a wittenbergi egyház levéltárában. Jelzete nincs.

¹⁹ *Trau-Buch* de Anno 1560. Kézirat ugyanott. Jelzete nincs.

²⁰ *Asztalos* Miklós: Wissenschaftliches Leben in der Wittenberger ungarischen Gesellschaft im 16. Jahrhundert. Ungar. Jahrbücher. 1930. 132. l.

²¹ Adam Latsny Turotzensis: „Catalogus librorum etc...“ Wittenbergae Saxonum. 1755. Kézirat. Jelzete: „16. Quart. lat.“

négyszázötven—nyolcvan közötti, inkább hírlapjellegű nyomtatvány. A németnyelvű anyag ilyen, majdnem teljes hiánya is csak azt igazolja, hogy a coetus-ban ezen a nyelven nem olvastak.

Ha figyelmesen átvizsgáljuk Thienemann becses összeállítását,²² a XVI. században németből átültetett, magyarul megjelent művek jegyzékét, igazat kell adnunk Thienemannnak, aki megállapította, hogy a fordított könyvek nagy része Wittenbergre és az ottani egyetemre mutat. A fordítók száma azonban csekély, a XVI. századból mindössze Armprust Kristóf (1550 körül), Heltai Gáspár (1553 és 1566), Balassa Bálint (1572), Valkai András (1573), Szegedi Lőrinc (1575), Szalaszei György (1593) és Csáktornyai Mátyás (év nélkül). Bornemissza Pétert és Sibolti Demetert — utóbbi a wittenbergi magyar társaság tagja volt — nem vehetjük fel, mert ők Balassa fordítását adaptálták csupán. A felsoroltak közül Armprust és Heltai német anyanyelvű volt. Balassa nyelvtudtsága pedig közismert. A többi közül Valkai, Szalaszei és Csáktornyai nem voltak a magyar társaság tagjai, sőt az egyetem hallgatói között sem szerepelnek. Csupán az egy Szegedi Lőrinc iratkozott 1562-ben be a wittenbergi egyetemre s lépett be a magyar társaságba is. Róla tehát feltételezhető, hogy német nyelvismeretét esetleg Wittenbergből hozta haza. Az általa lefordított könyv, a „Theophania“, különben tényleg egy 1560-ban Wittenbergben megjelent hasonló című nyomtatvány durva fordítása²³ s így a wittenbergi kapcsolat kétségen felül áll.

Az aránylag kevés XVI. századi német eredetű magyar mű mellett is aránylag nagy hányad esik wittenbergi művekre s mégis egy egész csekély százalék kerül ki fordítóként a Wittenberget járt magyarok közül. Ez is arra mutat, hogy magyarjaink csak igen kis hányadban hozták magukkal a német nyelv olyfokú ismeretét, hogy fordítókészségük lett volna. Még a Wittenbergből kikerült művek túlnyomó többsége is ott nem járt, vagy németajkú fordítókön át kerültek a magyarok kezébe, holott a XVI. századi ezerharminc magyarországi wittenbergi hallgató közt úgyszólván a század összes kimagasló magyar szellemi értékét felleljük.

Felvetődik a kérdés: szabad-e hanyagságot látnunk a vendéglátó ország nyelvének el nem sajátításában? A felelet nemleges lesz. Egykorú feleletet adhatunk erre a kérdésre. Épp annak a Forgách Mihály bárónak az alapján, akiről a keresztelőkönyvi bejegyzés miatt feltételeztük, hogy tudott németül.²⁴ Forgách, aki hosszas külföldi út után jutott el a wittenbergi egyetemre, mint a magyar társaság tagja, 1572-ben a társaság szokásos előadástestjei egyikén előadást tartott a vándorlás hasznáról: „Oratio de peregrinatione et eius laudibus“ címmel, amely nyomtatásban ránk is maradt.²⁵ A nagy humanista műveltségre valló előadás felsorolja a vándorlás és külföldjárás minden elképzelhető előnyét és hasznát. Egyetlen, amiről egy szó sem esik a hosszú beszédben, az a nyelvismeretben szerzhető gazdagodás. Ez az internationális latin tudományos nyelv teljes érvényű uralma korában, ami-

²² Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. — Három közlemény az Irodalomtörténeti Közlemények XXXII—XXXIII. évfolyamában.

²³ Irodalomtörténeti Közöny, XXXIII. évf. 149. l.

²⁴ Forgách Kraft Zakariás nyomdász fiának volt a keresztapja. A magát görögösen *Craftonak* író Kraft, aki Forgách egyik nyomtatványát is előállította, tudhatott latinul is!

²⁵ R. M. K. III/1. 769.

kor a nemzeti nyelvű irodalom alig-alig bontogatja még pelyhes szárnyait s olyanoknak, akik nem diplomáciai, helyesebben tolmácsi pályára készültek, egészen természetes is.

Az előadottakból, úgy a közvetlen, mint a közvetett bizonyítékok alapján bizonyos, hogy a wittenbergi egyetemre kiment, nem nemzeti-ségi vidékekről való magyarok túlnyomó többsége a német nyelv ismerete nélkül ment ki és tért Németországból vissza.

Ifjainkat élő nyelvek nem érdekelték. Arról az arányról, hogy mily mértékben oszlott meg a figyelem a három halott nyelv: a latin, a görög és a héber között, főleg a Régi Magyar Könyvtár III. kötetébe tartozó egyetemi nyomtatványok nyújtanak tájékoztatást. A görög nyelvet a humanizmus vonta az érdeklődés terébe, a hébert pedig az a törekvés, amely a bibliát az eredeti nyelven kívánta tanulmányozni. Számunkra leginkább a viszonylag nagyszámú gratulációs, búcsúztató, vagy részvénytílvánító alkalmi nyomtatvány nyújt becses anyagot, mert bennük mindig több ifjúnak adatott alkalom arra, hogy klasszikus nyelvekben való jártasságáról verses formában tanuságot tegyen.

A számszerű statisztikai összeállítások nem fedik ilyen természetű esetekben százszázalékgig a tényleges helyzetet, de mégis megközelítően helyes eredményt vonhatunk le belőlük, különösen akkor, amikor egyéb oldalról már biztos tényismereteink vannak.

A XVI. századból 129 Wittenbergben készült, magyarországi szerzőjű nyomtatványt ismerünk. E nyomtatványok némelyikében azonban többen is írtak s így a 129 nyomtatvány 174 magyarországi szerző munkája. Ezek közül 157-től csak latin, 3-tól latin és görög, 1—1-től latin és német, illetve latin és héber, 8-tól csak görög s négytől csak német szöveg maradt ránk. Összesen 163 latinul, 12 görögül, 5 németül s egy héberül írt szöveg vagy szövegrész maradt így ránk a XVI. századi, Wittenbergben készült magyarországi szerzőjű nyomtatványokban. A latinul írók között találunk vegyesen magyarokat és nem magyarokat. Görög szöveg a következőktől maradt ránk: *Decsi Gáspár, Beregszászi János, Debreczeni Bonifácus János, Beregszászi Péter, Káplán Tamás, Varsányi Mihály, Tolnai Vince, Helner György, Decsi Csimor János, Némethy Ferenc, Marthy Mihály és Schmiedt Erasmus*, tehát Helmer és Schmiedt kivételével magyarok. Héberül az egy *Thury György*, tehát szintén magyar, írt. Az öt német szöveg szerzője között azonban egyetlen magyar sincs: ezek *Faber Egyed, Stöckl Lénárd, Purkirchner György, Pilz Gáspár*. Az ötödik szöveg *Georgievics* latin művéből készült fordítás, a fordítója azonban ismeretlen.

Ez a felsorolás egymagában ugyan nem volna bizonyító erejű, de egybevetve az előbbi adatokkal, azokat szervesen egészíti ki.

A XVI. században a wittenbergi egyetemre magyar vidékekről beiratkozott magyar hallgatók tehát általában nem tudtak németül s nyelvismeretük a latin mellett a görögre s bizonyos mértékben a héberre terjedt ki. Ezt a megállapítást teljes mértékben alátámasztja az a tapasztalat is, amelyet ezen egykori hallgatók későbbi magyar nyelvű irodalmi munkássága tudományos apparátusának vizsgálatánál szerezhetünk, ahol a felhasznált és idézett anyag elsősorban latin, majd görög s végül héber.

Ezekután feltehetünk arra a kérdésre, hogy miért következik be Luther halála után a magyar anyanyelvű hallgatóknak a kryptokálvinizmus és kálvinizmus felé való elhajlása, amely itthon komoly kálvinizmussá izmosul, amikor ezt a jelenséget a nemzetiségeknél nem tapasztaljuk.

Már Wiczián Dezső felveti becses tanulmányában — melyben Lutherrel mint egyetemi professzorral foglalkozik — azt a kérdést,

vajjon megértették-e a Luthert hallgató magyarok az ő előadásait, mert azok erősen telítve voltak német szavakkal s hosszabb kifejezésekkel. Véleménye szerint nem mindig érthették meg teljesen.²⁶ Hivatkozik arra az 1538. évi asztali beszélgetésre — amit már idéztünk —, amikor az egyik magyar kétségtelenül ily okból tett fel „csodálatos, meg nem felelő és szükségtelen” kérdéseket Luthernek.²⁷

Luther aránylag igen keveset írt latinul s latinnyelvű munkásságának nagy része is inkább működése első felére esett. A húszas évektől kezdve egyre ritkább lesz latinnyelvű írásos megnyilatkozása, amelyben nem kis szerepet játszott a reformációnak a német nacionalizmussal való, egyre erősödő kapcsolata is. Luthernek különben csodálatosan kiterjedt nagy munkássága, német nyelve miatt, a magyar hallgatóság zöme előtt érthetetlen maradt s így az abból nem meríthetett. Életében még a nagy szuggesztív erővel előadó Luther többé-kevésbé megértett előadásai s Luther személyes varázsa ellensúlyozni tudta a csak latinul és görögül értő magyarok előtt a majdnem kizárólag csak latinul író, egyre kiterjedtebb Zwinglianus és Kálvini irodalom befolyását. De Luther halála után ez a visszatartó erő megszűnt s a szakramentarius irodalom a közismert latin nyelv közvetítése segítségével feltartóztatlanul zúdult rá a gyanútlan magyar ifjak szomjas lelkére, akik nem is sejtették, hogy mennyire nem azt olvassák, amit a fáradhatatlan doktor, néhai Luther Márton német írásaiból olvashattak volna.

Luther halála után a lutheri irány továbbvitele Melanchton Fülspre várt. Talán soha nem volt még két ellentéteesebb karakterű emberből álló munkaközösség: a piknikus habitusú Luther és a skizzoid Melanchton, Luther a humanizmustól úgyszólván érintetlen augustinus barát és a humanista műveltség csúcsain járó Melanchton. A hajlíthatatlan és kérlelhetetlen Luther s mellette Melanchton, aki az ügy érdekében mindig hajlandó volt engedményeket tenni, még az Úr vacsorástan terén is.

Úgy Zwingli, mint Kálvini a humanista műveltség talajából sarjadtak ki s így rokonai voltak Melanchtonnak és a sok magyar hallgatónak is, akik szintén nem az ágostai teológiából, hanem a humanista iskolázottságból szerezték ismereteik alapját. Természetes volt, hogy ezek a magyarok igen könnyen találták meg az utat Melanchton kiűntető barátságához és hogy Melanchton nem tartotta vissza őket attól, hogy antilutheranus műveket olvassanak, hisz a reformáció irodalmából alig értettek volna meg mást.

Nem állíthatjuk, hogy ifjaink már tudatos kálvinistaként tértek volna ezután Wittenbergből haza. Bizonyos azonban, hogy magukévá tették ott már azt az alapot, amelyre otthon, felsőbb irányítás nélkül, önmagukra hagyva, tovább csak kálvini és már nem lutheri irányban építhettek.

Melanchton önálló működése különben is közel félszázadra kryptokálvinista irányt jelölt ki a wittenbergi egyetem számára. Ebben a légkörben a német nyelv ismerete volt az egyetlen, amely az orthodox lutheranizmust megőrizte és közvetítette azokhoz a hallgatókhoz, akik azt bírták. Itt az a pont, ahol elvált a magyarországi protestantizmus egy kizárólag magyar kálvini s egy töredékében magyar, de általában német és tót lutheri irányban, hogy a két ág több mint négy évszázadon át se találkozzon újra össze.

²⁶ Wiczian Dezső: Luther-tanulmányok. I. Luther mint professzor. Bp., 1930. 21. l.

²⁷ Tischreden. IV. kötet, 4008. sz. Wiczian: i. m. 21. l. és 88. l.

Mindennél többet mond, ha vizsgáljuk, kik fordultak meg Genfben a XVI. századi magyarok közül. Azt fogjuk látni ugyanis, hogy az útjuk Genfbe legtöbbször Wittenbergen át vezetett. Az első, Genfben megfordult a magyar és az egyetlen, akiről tudjuk, hogy Kálvinnal beszélt, 1545-ben *Belényesi* Gergely volt.²⁸ akiről, sajnos, nem tudunk többet. A többi, Genfben megfordult magyar időrendben a következők: *Szikszai Hellopaeus* Bálint (1566), *Thuri Mátyás* (1566), *Skaricza Máté* (1570), *Paksi Mihály* (1572), *Horváth Gergely* (1580), *Polianii Mátyás* (1580), *Laskói Csókás Péter* (1584), *Enyedi György* (1584), *Szenczi Molnár Albert* (1596).²⁹ Ezek közül Szikszai Hellopaeus Bálint 1565-ben a wittenbergi magyar társaság elnöke volt. Thuri Mátyás 1565-ben, Skaricza Máté 1570-ben, Paksi Mihály 1565-ben, Laskói Csókás Péter 1577-ben léptek be a wittenbergi magyar társaságba, tehát a genfi útjuk előtt. Szenczi Molnár Albert ugyan nem volt tagja a társaságnak, mint ahogy az egyetemre sem iratkozott be azonnal, de 1590 decemberétől többízben élvezte a társaság támogatását.³⁰ Ezt hálálhatta meg Molnár azzal, hogy 1607-ben megküldötte a társaságnak zsoldárfordításának első kiadását.³¹ Tehát csak Horváth, Polianii és az erdélyi Enyedi nem volt genfi tartózkodása előtt a wittenbergi egyetem hallgatója s az ottani magyar társaság tagja.

Nem véletlen az sem, hogy az az egyetlen magyar, aki Belényesin kívül Kálvint levélben felkeresi, hogy tőle az unitarizmus ellen Magyarország számára segítséget kérjen (a krasznai Kaprophontes Ferenc),³² épp Wittenbergből fordul hozzá, ahol egyetemi hallgatóskodott. Nem véletlen a levél keltezési időpontja sem: 1561, amikor Melancthon már meghalt s így a magyar ifjak természetesen látják Kálvinban a reformáció igazi s most már egyedüli vezérét. „Mert ugyan a munkát a hős Luther kezdte — írja Kaprophontes —, de ön vitte azt felséges tökéletességre.” A wittenbergi magyar ifjúság — amint az a coetus irataiból is megállapítható — a szintén latinul író unitarizmus előtt torpad meg, nem kis mértékben Kálvin latinnyelvű vitairatai hatására, azzal szemben már állást foglal, de a kálvinizmust és a lutheranizmust nem tudja szétválasztani maga előtt, ami a reformáció németnyelvű irodalmának teljes nemismeréséből származik.

Pokoly József hangsúlyozta először,³³ hogy a magyar protestantizmus kálvini iránya nem Genfből, hanem Wittenbergből származik. A magyar kálvinizmus wittenbergi geneziséét mi pedig visszavezethetjük a német nyelv kellő ismeretének hiányára.³⁴

²⁸ Szabó József: „A Kálvint meglátogató magyar.” Prot. Szemle. 1909. 259—263. II. Belényesi levele Kálvinhoz: *Corpus Reformatorum*. XXX. k. 52. l.

²⁹ A névsort összeállította Szabó József „Kálvin és a m. reformátorok” c. cikkében Prot. Szemle. 1909. 157—167. II. és előbb idézett cikkében.

³⁰ Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert. Bp. 1897—98. 29—31. II.

³¹ Thury: i. m. 47. l.

³² Szabó József: Egy magyar ifjú levele Kálvinhoz. Prot. Szemle. 1911. 93—103. II.

³³ Pokoly József: Az erdélyi ref. egyház története. Budapest, 1904. I. köt. 120. l.

³⁴ Vessd össze az itt előadottakat „A wittenbergi egyetem és magyarországi kálvinizmus” c. tanulmányommal (Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 1932), melyben az itt megalapozott gondolatmenetet továbbfűzöm.

Az ókor óta a reformáció lutheri ága s főleg magának Luthernek a munkássága volt az első nagy szellemi megmozdulás, amely hangsúlyozottan nemzeti nyelven szólt meg és propagálta a maga eszméit. A svájci ág még a humanizmus internacionális talaján állva, megmaradt a latin nyelv mellett. A magyarság pedig még nem ismerhette fel, hogy ezután még a nemzeti nyelvek ismerete is szükséges lesz, hogy gondolatokat, eszméáramlatokat ismerhessen meg. Így a német nemzeti nyelv, amely meghódította a németséget a lutheri tannak, elzárta a magyarságot annak forrásától.

A nyugaton nemzeti nyelven megszólaló tudomány (ezúttal teológia) első lépésekor nálunk is rögtön nemzetiségekre bontotta az eddig tudományban egységes politikai nemzetet.

Nem érdektelen rámutatnunk arra végül, hogy a nemzeti nyelvre való áttérés mily párhuzamosan lépett fel nálunk is. Hisz a Régi Magyar Könyvtár I. kötete szerint a mohácsi vésztől a vizsolyi biblia megjelenéséig (1590), ami a XVI. századi irodalmi törekvés csúcspontjává tekinthető, 235 mű jelent meg magyar nyelven. Ezzel szemben Magyarországon és Erdélyben az első hazai XVI. századi nyomda felállításától (1535, Brassó) 1590-ig — nem számítva a Szabó utáni pótlásokat — a nem magyar nyelven megjelent kétszázegy műből mindössze 45 műnek magyar anyanyelvű a szerzője. Ebbe a számba felvettem a 15 néven nevezett szerző 38 művén kívül 7 névtelen hivatalos jellegű nyomtatványt is (zsinati végzések stb.) és a 38 egyéni szerzőjű mű egyrésze tankönyv, ami ebben a korban természetesen latin nyelvvű volt. Kétszázharmincöt magyarnyelvű nyomtatvány áll szemben negyvenöt (illetve alig harminc) nem magyar nyelven írt, de magyar anyanyelvű szerzőtől származó nyomtatvánnyal. Hogy ennek a kiterjedt magyarnyelvű irodalomnak egyházi vonatkozású része hovatovább mindjobban elválik a lutheri iránytól, az az előadottak alapján egészen megokolt s nem szorul bővebb megokolásra.

Aligha csalogdunk, ha azt véljük, hogy ez a legkorábbi időpont, amittől kezdve szellemtörténeti szempontból nélkülözhetetlenül fontos az idegen élőnyelvek ismerete kérdésének filológiai vizsgálata és ettől az időponttól kezdve többé az figyelmen kívül nem is hagyható.

Asztalos Miklós.

APRÓ CIKKEK.

A Toldi-monda és a francia hőselemek.

A Toldi-monda francia eredetének kérdését Gregus Ágost vetette fel először; ő a Gamélyn-mondát tartja a magyar elbeszélés forrásának.¹ Azután Birkás Géza igyekezett a Vilmos-mondakör Rainouartjának és Toldinknak rokonságát kimutatni; szerinte fontos egyezés „az öklelő fa és egyéb kezdetleges fegyverek használata”, „udvari emberekkel való civódás és az ebből folyó gyilkosságok”.² Birkás Géza azonban nem vette észre — pedig ez is igazolhatná elméletét —,

¹ A mesés elemekről Shakespeareban. Pesti Napló, 1874. A szigeti párbajnak és a csónakelküldés epizódjának forrását Riedl Frigyes az ófrancia Tristan-mondákban vélte felfedezni. (Egyetemi előadásai, 1907.)

² Ilosvai, s az olasz, francia Rainouart-mondák. (Ethnographia, 1912, II. k., 44. l.)

hogy Rainouart tincljét — szerinte Toldi Miklós öklelőfájának ösét — Saint Gillesben őrizték.³ Már pedig a Saint Gilles-i bencés kolostor

Encor le voient et li fol et li sage,
Tot chil qui vont a Saint Gille en voiage,
Et le tincl dont Rainouart l'anfage,
Dont il occist maint Sarrazins salvage.

anyaapátsága volt a somogyvári zárdának és így, a benedekrendi szerzetesek közvetítésével, könnyen eljuthatott volna hozzánk Rainouart tincljének mondája.

Utoljára Solymossy Sándor foglalkozott ezzel a kérdéssel. Ő minden ízében francia eredetűnek tartja a Toldi-mondát: „A Toldi-mondák minden részlete a XII. századi francia hősnének (chanson de geste-ek) epizódjainak másai, visszhangjai.” Tehát Solymossy szerint Toldi magyar történelmi alak volt ugyan, de a róla keringő mondák minden színüket és éltető elemüket a francia hősnénekekből kapták, azok hatására alakultak ki az „enfance”-nak, „chevalerie”-nak és „moniage”-nak megfelelő részek, sőt minden egyes epizód is más-más hősnénekből való átvétel.

Solymossy könnyen megoldja ily sok átvétel lehetőségének kérdését: mondánk kidolgozásának, sőt még írott alakba öntésének érdemét is francia eredetű szerzetesrendjeink egyikének tulajdonítja. Szerinte a francia hősnének szerzői is legtöbbször szerzetesek. Ez az állítása azonban valószínűtlen. Igaz, hogy a legáltalánosabb eszme, amely a középkori francia epikus költszetet áthatja, a keresztes háborúk nagyszerű lelkesedése és a költők adataikat kolostori hagyományokból merítették, mégis számtalan olyan részlet van bennük, amely nem származhatik egyházi szerzőktől.⁴ Különben is Solymossy nem tudja elég meggyőzően igazolni azt, hogy Bédier elméletét tovább kell fejlesztenünk és a kolostorokat nemcsak az epikus hősök történetének megőrzőinek, hanem a róluk szóló költemények bölcsőjének is tekintsük. Az sem feltételezhető, hogy magyarországi francia szerzetesek írtak elbeszélő költeményt a Toldi-mondából. Semmi bizonyítékunk sincs arra, hogy francia származású cisztercita, vagy premonstrei papjaink magyarul verseltek és költeményüket a Toldi-reliquiák mutogatásánál elmondták.⁵

A Toldi-mondát bizonyára középkori énekmondóink szedték először versebe, s eljárásuk nehezen lehetett olyan, mint ahogyan azt Solymossy elképzelte. Az bizonyos, hogy a krónikaírók legkülönbözőbb forrásokból kompiláltak, azonban rendszerint nem így alkottak középkori énekmondóink. Hiszen Solymossy szerint csak az üres váz magyar eredetű és a sok idegen motivumból, mint egy mozaikképet, alkották meg elbeszélésüket. Sokkal valószínűbb, hogy csak néhány francia hősi ének szolgált mintául és ösztönzésül középkori énekmondóinknak. Erre utalnak csekély számban fennmaradt elbeszélő költeményeink is, amelyek ha idegen mintaképet követnek, legtöbbször *egyetlen* min-tához ragaszkodnak.

³ Moniage Guillaume, I., 99. Soc. des Anc. Textes.

⁴ Például Pèlerinage de Charlemagne, Moniage Gullieaume epizódjai.

⁵ Solymossy csak Ilosvai tanulságára: Itt vagyok (tudniillik Nagyszaluban) Miklósnak fejcsontja, és Bél Mátyás, Dugonics András megjegyzéseire alapítja elméletének ezt a részét. I. m., 85. l.

Lehetséges, hogy Toldi-mondánkat is érte idegen hatás. Francia szerzeteseink, akik elég sokat érintkeztek a néppel, bizonyára meséltek hősénkeikről, ezek közül *egypár* hathatott a fejlődésben levő Toldi-mondára. Birkás Géza, — mint már láttuk, a Rainouart-monda hatását bizonyítja, — de hasonlít még a „Charles le Chauve“ (Kopasz Károly) című hősi ének Fülöpje Toldi Miklósunkra. Ez a XIV. századból fennmaradt epikus költemény⁶ rendkívül regényesen beszéli el Kopasz Károly dinasztájának történetét. Elmeséli, hogy Melsiaus pogány magyar király Franciaország feldúlására indul, közben a Szent Lélek különös kegyelméből megter, megkeresztelkedik és így lesz belőle Kopasz Károly francia király. Fia, Fülöp, akinek árulás miatt távoznia kellett a francia udvarból, hazánk felé veszi útját, hogy a szorongatott Hilaire magyar királyt megsegítse; itt legyőzi a pogány őriást és elnyeri Dorainé-nek, a király leányának kezét. Gyermeük, Dieudonné, hosszú és mozgalmas élet után szentség hírében hal meg a Gironde partján.

Azonban míg a hősi ének hosszan és színesen beszéli el Fülöp történetét, Toldi-mondánkat csak Ilosvai Selymes Péter rövid és száraz „históriájából“ ismerjük. Van még néhány történeti adatunk is,⁷ ezekből azonban csak annyit tudunk meg, hogy Toldi Miklós valóban Nagy Lajos korában élt és tisztségeket is viselt. A nép ajkán még most is énekel Toldi-mondák,⁸ de ezeket nem szabad felhasználnunk, mert hiszen nem tudjuk kiválasztani a régi hagyományokra visszamenő részleteket. Tehát csak Ilosvai Selymes Péter „*Az hires neves Tholdi Miklósnak cselekedetéről és bajnokságáról való históriá*“⁹-jában levő mondai anyagot s a történelmi adatokat használhatjuk fel tanulmányunkban.

Különösen Toldi Miklós ifjúkorának leírása mutat sok egyezést Fülöp történetével. Toldink is, Fülöp is erős, nagy gyermekek voltak a monda szerint. A fiatal Fülöpöt ártatlanul vádolják apja előtt, ezért el kell menekülnie. Toldi Miklós szintén véletlenül keveredik gyilkosságba, neki is el kell hagynia a szülői házat. Fülöp Magyarország mesés fővárosa, Montluisant felé veszi útját, míg Toldink Budára tart. Mind a ketten szegény, hajléktalan menekültek. Fülöp egy honfitársának, Jocerantnak fegyverhordozója lesz, Toldi is beáll a király szolgálói közé. Fülöp itt újra bünt követ el: felindulásában megöli a király vitézeit, Toldi is kétszer követ el gyilkosságot. Mind a ketten nagy veszedelmestől szabadítják meg az országot: legyőzik a király ellenségét. Fülöp folyópartján, a király és udvara jelenlétében ví az őriással, fényes diadalt arat, ezért a király megkegyelmez neki és megjutalmazza leányának, Dorainé-nek kezével. Toldi Miklós pedig a Duna szigetén párbajozik a cseh őriással, számtalan sokan nézik; győzelméért a király elengedi büntetését, megjutalmazza és belső emberei közé veszi fel.

Lássuk most már közelebből a fontosabb egyezéseket. Ilyen Fülöp ártatlan elüldözése és Toldi Miklós vétke. Fülöp vádoltatása gyakori

⁶ Még kiadatlan. Bő ismertetése Paulin Paristól az „Histoire littéraire de la France“, XXVI. kötet, 94—125. lap. Kéziratát a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzik, fonds français n° 24372.

⁷ Wertner Mór: Adalékok Toldi Miklós életrajzához. Akadémiai Értesítő, 1913. Mályusz Elemér: Toldi Miklós Olaszországban. Irodalomtörténet, 1923, és A Toldi-monda történeti alapja. Hadtörténelmi Közlemények, 1924.

⁸ Solymossy részben felhasználja ezeket.

hőseneki motívum.⁹ Kopasz Károly ellenfelei befeketítik a király előtt fiát, hogy ők léphessenek örökébe. Goubaud, a főcselszövő, mérges italt ad át Fülöpnek, atyja részére. Szerencsére előbb az étékfogó kóstolja meg, aki menten halva rogy össze. Károly haragjában halálra akarja ítélni fiát, azonban később mégis menekülni engedí. Toldi-mondánkban György szereplése hasonlít az intrikuséhoz; mert

Öccsét a dologért gyakran megfeddi vala,
Magában Toldi György úgy búslakodik vala,
Miklósra öccsére nagy haragja vala,
Szercetű szolgáját, mert megölte vala,
Kiért réten, nádon Miklós búdosik vala.¹⁰

A bújdosás motívuma. Fülöp hosszú bolyongás után érkezik Magyarországra és eljut Montluisant-hoz:

Or chevauche Phelippes, li prex et li courtois,
Il passe mains pais et mains noble terrois.
Les plains de Lonbardic passa a celle fois,
Vers Sezille s'enva ou li chemins fu drois...
Tout ensi devisant chevauche deux mois,
Tant qu'il a encontré I soudoier Liegiois.
„Amis, — s'a di Phelippes qui tant ot le cuer fier, —
Quel dites est-ce là ou je voys maint eloquier“
„Sire, c'est Montluisant...“¹¹

Toldi Miklós is így

Bolyong és búdosik, mégyen jó Budára,
Csakhamar bejuta ő Pestnek városába.¹²

Fülöp szegényen és elhagyottan kóborol Montluisantban:

Regarde les maisons deles a toulz eostés,
Voit roler par les rues les blancs haubers safrés,
Les espees fourbir et les espies acherés,
Les hiaumes refaire les destieriers refierés
Aler par le cauchie noblement ensiellés.
Phelipes les regarde, li chevaliers senés,
Les bourgoises percoit, u grans est li biautés.
„E Diex, — s'a dit Phelipes, li damoisaus loés —
Comment verrai celi, ou mes cuers c'est donnés:
Doraine, la pucele, dont li corps est molés
Sus toux ciar que nature a el monde creés.
— Puis dit a l'autre mot, — „Je suis bien rasortés,
Miex me vaurait viser ou je fusse ostelés
Et mes chevax aussi qui est si fort lasséz“
Phelipes s'en passe outre, si fu moult regardés,
Et dit li uns a l'autre: „Dont est cis vassaux nés?
Biax et gracieux, mais il est mal meublés,
Ne semble mie riches, ne d'avoir bien fondés,

⁹ A cselszövő áldozata lesz Parise la Duchesse, Ciperis de Vigne-vaux is.

¹⁰ Szilády Áron kiadása. Régi Magyar Költők Tára.

¹¹ f° 10 v° col. II. — 11 r.º col. I.

¹² Idézett kiadás.

Qui le herbergera, il porra perdre assez.“
 Phelipes les a bien oïs et escoutés,
 „Sainte Marie, Dame, — dit li dansiaulz loés —
 Toudis et povres homs en tox liex degabés,
 Cascun se doute ja qu'il ne soit atrapés.“¹³

Toldi Miklós éppen ily szegényen bolyong Budán és

Aláfűggesztette nagy fejét bánatában,
 Mert egy pénz sincs üres tarsolyában.¹⁴

Csakhogyn Ilosvai Selymes Péter előadása tömör és száraz, míg
 hősenekünk szerzője nagyon szereti a terjedelmes leírásokat.

Fülöp végül csak úgy kap szállást, hogy beáll honfitársához, Joce-
 rant-hoz fegyvernőknek:

Pour l'amour du païs, mes corps vous prestera
 L'ostel a vos comant et chu qu'il i ara,
 Par itel convenant, que mes corps vous dira:
 Men soudoier serez, quant le guerre sera
 Et que tres toutes fois que li rois voidera.¹⁵

Toldink is csak úgy tud megélni, hogy

Nem sok napra méne király konyhájára,
 Nem volt udvarnál Toldi György, az bátyjá,
 Csak ételért az szakácsokat szolgálja;
 Étél után szennyes fazekokat mos vala.¹⁶

Montluisantban Fülöp újabb gyilkosságba keveredik: megöl egyet
 a vitézek közül, aki az óriás Merlengier ellen küzdött, de gyáván meg-
 futott a harcból. Fülöp gúnyolja őket, azok bosszúból megtámadják,
 de Fülöp elkapja a feléje hajított kést és halálra sújtja vele az egyik
 lovagot, a többi három erre félelmében elmenekül:

Et li gaient les va telement resvellier
 Qu'il en a fait les VI a le mort travelier,
 Et les im s'enfuient menant im duel planier,
 Maudissant le gaient du pere droiturier.
 Et les III s'enfuient menant im duel planier,
 A haute vois leur crie: „Diex vous doint encombrier,
 Li dyables vous firent armer ne haubergier
 Pour aler au matin si bian fait commenchie.“
 Et quant cis oï Phelipe le princhie,
 Adonc li commanchierent laidement a tenchier
 Et prinrent leur coutiax apres li assachier
 Et le vont assallir et devant et derier,
 Et Phelipes li bers en va I si lanchier
 D'un coutel qu'il tenoit, li va le corps perchie,
 A terre l'abati, mort le fist trebuchier,
 Les autres III a fait fuir en I celier.¹⁷

¹³ f° 11 v.° col. II.

¹⁴ Idézett kiadás.

¹⁵ f° 12 r. col. I.

¹⁶ Idézett kiadás.

¹⁷ f° 13 r. col. I.

Ilosvai Selymes Péter Toldi Miklós második gyilkosságát nem írja le részletesen:

Történik, hogy ismét csak gyilkosságba.¹⁸

Különben is Fülöpnek ez a bűntette inkább hasonlít Toldink első gyilkosságához. Fülöpöt a király emberei elfogják gyilkosságaért és csak azzal a feltétellel nyer kegyelmet Hilaire-től, ha megvív az óriással. Miklósnak is bujdosnia kell, hogy ne kerüljön ellenségeinek kezébe, párbajával ő is elnyeri a király bocsánatát.

Fülöp párbaja az óriással és Toldi Miklós viadala a cseh vitézzel szintén eléggé hasonlítanak egymáshoz. Fülöp bátor, rettenhetetlen vitéz, egyedül ő mer szembeszállni Merlengier haragjával. Ő is folyó partján, Montluisant mellett ví ellenfelével, párbaját aggódva nézi a király meg a leánya:

Au roy en fut tantost la nouvelle nonchié
Et a sa fille aussi qui en fut resjoïé;
Lors montent ou castel, en la tour batillié. ¹⁹

Toldi Miklós a Duna szigetén győzi le a cseh vitézt és ezalatt:

Számtalan sok népek Dunaparton állnak,
Nézik az két vitézt az szigetben mint járnak.²⁰

Azonban Fülöp párbajának leírása hosszadalmas és tele van mese-szerű motívumokkal, Ilosvai Selymes Péter leírása pedig száraz és váz-latos. A francia hős jutalma — akárcsak a mesében — a szép magyar királykisasszony keze, míg Miklóst érdemeiért:

Király azért ötet fejéhez választá
És 12 lóra neki hópénzt ada.²¹

De nemcsak Toldink ifjúkora hasonlít Fülöpéhez, hanem további története is. Toldi Miklós még férfikorában visszavonult az udvar zajá-tól és remete módjára élt. Fülöp is, mikor már a Szentföldet is meg-hódította, hajótörést szenved; elhagyatott, lakatlan szigetre kerül, ahol 15 évig él egy remete társaságában elvonult életet.²² Miklós öregségében még egyszer megmenti hazája becsületét, Fülöp is, midőn végre vissza-térhet Magyarországra, véget vet a harcoknak, személyesen ví meg az árulóval és legyőzi őt.

Eddig a két mondának olyan hasonlóságait elemeztük, amelyek nagy vonalban, általánosságban egyeztek meg. Találtam azonban egy érdekes epizódot, amely egészen pontos egyezést mutat mind a két elbeszélésben. Toldi Miklós, mikor hajléktalanul bolyong Budán:

Tehenvágó-hidhoz mégycn koplalásban,
Hogy májat kaphasson, ólálkodik magában.

¹⁸ Idézett kiadás.

¹⁹ f° 14 v° col. II.

²⁰ Idézett kiadás.

²¹ Ugyanott.

²² Histoire littéraire de la France, XXVI. kötet, 102. lap.

²³ Idézett kiadás.

Később pedig:

Azután Budára, hogy általmennek vala,
Mészárosnak ott is igen szolgál vala.²³

Fülöp mikor szegényen megérkezik Montluisantba, szintén egy mészáros-
roshoz fordul, aki kamrácskát kínál neki lakásnak és tripes-t, disznó-
belsőrészt²⁴ edeldül:

Il regarde I bouchier qui fut grans et quarés;
Phelipes li a dit: „Amis ne me cclés,
Tout li mileur ostel, vous prie, que me moustrés!“
Quant li bouchier l'oÿ adonc c'est avisés,
Que Phelipes seroit bien moquiés et trufiés,
Hautelement li a dit: „De se venir en voules.
J'ay I pourcel en craisse, il est pres cras asses,
Pour vous le tuerai, les tripes en arcs.
Et puis dedans le rans vo cheval bouteres
Or say I bon celier, la on vous coucheres.
Mais chascun jour aray chacun despenderés,
Se je vous croy, denier jamais ne le rendés.“
Quant Phelippes oÿ celi qui le gaba,
Il en fu moult dolans, mais le cheval brocha.
Aÿ ve Diex — dit l'enfes — per que m'avaura
Par celi grant seigneur qui me fist et crea,
Tes me puet bien moquier qui s'en repentira.“
Il regarde partout et decha et dela
Or ne seit ou aler, car nulz ne l'apela.²⁵

Ez tehát elég pontos egyezés és fontosságát még az a körülmény is
növeli, hogy csak ebben a két mondában találjuk meg ezt az epizódot.²⁶
Így nyomósan bizonyítja, hogy az ófrancia hősnének Fülöpje rokonság-
ban van a mi Toldinkkal. Azonban a monda nemcsak hasonlít, hanem
sokban különbözik is egymástól. A különbség főképen onnan cred,
hogy Fülöp királyfi, míg Toldink egyszerű falusi nemes ifjú. Ezért az
ófrancia költemény tele van csodás, meseszerű elemekkel. Ilyenek pél-
dául a feketelelkű áruló szereplése, a szép királyleány, Doraine alakja,
a húsz láb magas, tüzesszemű óriás, Merlengier leírása. Fülöp csodálatos
gyűrűt kap Dorainetől, amely fenntartja a vízen, mikor az óriás párbaj
közben beledobja a folyamba, s így megmenti életét. A győzelem
jutalma pedig, akárcsak a mesében, a szép királyleány keze. Montluisant
leírása is teljesen meseszerű.

Fontos szerep jut ebben a hősnékhben Magyarországnak, sőt két
pontos adatot is említ hazánkról: elmondja, hogy a Szenföldre vezető
út Magyarországon vezet keresztül:

De Jerusalem viens, d'outre la mer bruiant,
Le sepulcre baisay et aourant
Ou Diex resuscita pour nous faire garant.
Au repairier de cha, avec maint marchant,
Arivai a Brandis qui sus mer est seant.

²⁴ A „tripes“ alatt valószínűleg főként májat érthetünk.

²⁵ f° 11 v. col. II., 12 r° col. I.

²⁶ Más mondában nem sikerült nyomára akadnom.

— Je m'envins en Sezille — I païs moult plaisant,
La ou une chite qu'on clame Montluisant,
Assieger le devoient Sarrazins et Persant.²⁷

Sőt Montluisant-on kívül többször említi Esztergomot, Esturgon néven:

XVI ans fu Dieudonné en la chite antie,
C'on clamoit Esturgon et siet dedans Hongrie,
Une noble cite qui sus mer est bastie.²⁸

Esztergom még a „Nagylábú Berta” című hősenckben is előfordul „Strigon” alakban. Azonban az „Esturgon”-variáns nem valószínű, hogy a latin Strigoniumból származik, lehet, hogy a magyar szó hatását tükrözteti vissza. Ha feltételezzük, hogy a középkori francia hősenckeket szerették hazánkban, kétszeres kedvvel hallgathatták a *Kopasz Károly* című hősenck elbeszélését, amelyben hazánknak olyan fontos szerep jut.

Az eddigi kutatások bebizonyították, hogy Toldi-mondánkra hatottak a francia hősenckek, Toldi Miklós alakja hasonlít a francia epikus hősközhöz! *Kopasz Károly* Fülöpjének, mint ahogy igyekeztem kimutatni, elég nagy szerep juthatott az általános hatásból. Feltevéseinket igazolják a két monda hasonlóságai és a májkapás egyező, egyedül itt előforduló motívuma.

Király Ilona.

Mikor és hogyan lett a Julius Gyulává?

I.

A Julius névről tudjuk, hogy azt egyik legelőkelőbb római nemzetségnek, a Gens Julia-nak a tagjai viselték; azt is tudjuk, hogy világ-hírűvé, örököltívű Julius Caesar tette. Valamelyik szent, I. Julius pápa révén bekerült a keresztény naptárba, ahol április 12-ét foglalta le magának oly kiváló ranggal, hogy újabb pápák is érdemesnek tartották felvenni, köztük II. Julius, a renaissance híres pápája.

Hát a Gyula névről mit tudunk? Annyit mindenesetre, hogy Horvát István a gyökeres magyar nemzetségek között a XXX. helyen felsorolja a Gyula-nemzetséget is (1820), továbbá, hogy Nagy Iván (Magyarország családai, III—IV. köt., 1858) a régi és előkelő magyar nemesi családok sorában ismerteti a Gyulaffy, Gyulaházy, Gyulay családokat, amelyek közül az egyik, az első, az Árpád-korból származtatja magát, több pedig a főrendek közé is feljutott. — A Gyula név régiséget a helységnevek is bizonyítják; a magában álló *Gyula*, mint kisebb-nagyobb lakott hely neve található Ahaúj-Torna, Baranya, Békés, Kolozs, Nógrád, Somogy, Ugocsa és Veszprém megyében; mint összetett szó még több helységnevek a nevéül szolgál; van *Gyulafalu*, *Gyulafalva*, *Gyulafehérvár*, *Gyulaháza*, *Gyulakeszi*, *Gyulamajor*, *Gyulamező*, *Gyulamonostor*, *Gyulaszeg*, *Gyulatelke*, *Gyulavarsánd*, *Gyulavári*; valószínűen idetartozik *Gyulaj* helységnev is (Szabolcs megye). Mindezek a helységnevek a Gyula személynévvel kapcsolatosak, hiszen a helységnevek nagyrészt család- vagy keresztneveket rejtenek magukban.

Hogy a család- és helységnevekben található Gyula szó származtatható-e a Konstantinos Porphyrogenetos által említett és magyarok

²⁷ f° 7 r. col. I.

²⁸ f° 26 v° col. II.

főbírájának minősített, *gyula*-ból és azonosítható-e Szent István rokonaival, az első erdélyi vajdákka, idősebb és ifjabb Gyulával,¹ annak a fejtegetése nagyon eltérítene tulajdonképeni feladatomtól, de annyit meg kell említenem, hogy sem a Nyelvtörténeti, sem az Oklevél-szótárban nem található a *Gyula* szó, akár család-, akár keresztnév-képen. De van még egy ennél is érdekesebb negatív jelenség: a XVIII. század végéig, sőt talán a XIX. század elejéig nincs a magyar politikai, egyházi, irodalom- és művészettörténelemben szereplő ember, aki *Gyula* keresztnévet viselne.

II.

Az őslatin Julius és az ősmagyar *Gyula* név évszázadokon keresztül élte a maga külön életét; egyszerre csak azt látjuk, hogy a két név azonossá válik, a két nevet szótárak és lexikonok azonosítják. Hogy ez mikor és mikép történt, azt nehéz kimutatni, de egy-néhány nagyon jelentős adatot szolgáltatathatok a kérdés történetéhez. Elsősorban azt említem, hogy Bessenyei György Mátyás királyról írott Hunyadi című eposzának az utolsó énekében olvassuk ezeket a Mátyáshoz intézett, békére hangoló sorokat:

„Ne engedd Hunyadi el ragadtatásod,
Könnyen alá dülhet ennek méltóságod.
Gyula, Césár avagy Nagy Sándor írszel-e?
Tudod, hogy ezek is mint lettek semmikké.”

A *Gyula* és *Césár* közé tett vessző, amely lehet nyomtatási hiba, de sokkal inkább a kézírathas becsúszott másolati tévedés, nem tart-hat bennünket vissza attól, hogy a *Gyula-Césár*-ban Julius Caesart ne lássuk, jobban mondva, hogy azt ne lássuk, hogy Bessenyei szándékosan és tudatosan a Julius nevet Gyulává magyarosította. Írta pedig ezt a művét 1773-ban, vagy még inkább 1772-ben, mert az 1772-ben kiadott *Hunyadi László* című tragédiájához azt a jegyzetet fűzi hozzá, hogy rövid idő alatt közrebocsátja a Mátyás királyról szóló, hat szakaszból álló, versbe foglalt munkáját. Bessenyei ezt az ígéretét nem váltotta be, nem azért mintha munkájával nem készült volna el, hanem minden valószínűség szerint azért, mert ennek, valamint sok más művének a megjelenését megakadályozta a cenzura. Mátyás királyról szóló eposza tehát kézírásban maradt és úgy pihent több, mint 150 évig, amíg végre 1929-ben napvilágot látott.²

Bessenyei — tudjuk — nem volt nyelvújító, összes műveiben nincs annyi új szó, mint Kazinczának csak egy nagyobb művében, például a *Bácsmegyei*-jében. A nagyon is buzgó magyaritástól is tartózkodott, például az olyan törekvéstől, hogy a hónapoknak nemzetközi neveit magyar szókkaal váltsák fel, mint *Tavaszelő*, *Tavaszhó*, *Tavasztűz*, vagy mint Kos, Bika, Rák, Oroszlán hava, amely magyarításnak még a nagyon józan Földi János is lelkes híve volt. Annál feltűnőbb, hogy a Julius-Gyula-magyarítással éppen nála találkozunk, ha nem is először, de mindenesetre olyan korán, hogy e téren való

¹ Az idősebb és ifjabb Gyulára nézve idézem Anonymust Szabó Károly fordításában: Tuhutum pedig nemzette Horkát, Horka nemzette *Geulát* és Zumbort, Zumbor pedig nemzette a kisebb *Geulát*.

² *Hunyadi*. Bessenyei György által. Nyomatott Budapesten, az V. ker. Berzsenyi Dániel-reál-gimnázium 1928—9. évi VII. osztályának költségeivel.

elődjét alig lesz módunkban kimutatni. Bessenyei *Hunyadijából* azonban nem terjedhetett el a *Julius-Gyula*-azonosítás, hiszen a *Hunyadi* nem jutott a nagy közönség kezébe. Hogy a nagy közönség és a nagy közönséget szolgáló naptárak még nem vettek tudomást erről az azonosításról, kitűnik abból, hogy a XVIII. század egyik legelterjedtebb kalendáriumának, a Győrben kiadott *Házi és úti új kalendáriomnak* például 1787. vagy 1791. évfolyama nem foglal magában *Gyula* nevet és április 12-é csak *Julius* nevenapjának van fenntartva.

Amit Bessenyeinek kéziratban maradt *Hunyadija* nem tehetett meg, azt megtehetette volna az 1795-ben megjelent *Debreceni Grammatika*, amelyben szintén megtaláljuk a *Julius* és *Gyula* összekapcsolását. Csakhogy a debreceniek nem a keresztnév, hanem a helységnév jelentésű *Gyulát* származtatják *Julius*tól, azt is kétségeskedve, mert — amint mondják — a *Gyula*-féle helységnévnek kaphatták nevüket *Gyula* vezérről is. A *Debreceni Grammatika* a legtekintélyesebb magyar tudományos könyvek közé tartozott a maga idejében, de a *Julius-Gyula*-féle hozzávetés nem talált kellő figyelmet és méltatást, talán azért sem, mert a könyvnek mintegy rejtkehelyére volt oda-szúrva. Így történhetett, hogy a *Debreceni magyar kalendáriom*, bár minden tekintetben nagyon közel állott a *Debreceni Grammatikához*, nem vesz tudomást a *Julius-Gyula*-párhuzamról és az 1820-as (1820., 1821., 1822., 1823., 1824., 1827.) években április 12-re még mindig csak a *Julius* nevet teszi és *Gyula* keresztnévnek a 365, esetleg 366 nap egyikén sem juttat helyet.

III.

A naptárba tehát nem tudott beférkőzni a *Gyula* keresztnév, de annál inkább megvetette a lábát az irodalomban. Az irodalmi újjászületés kora ez, amely minél inkább belenyúlik a XIX. századba, annál romantikusabbá lesz. A magyar romantizmusnak is egyik alkotóeleme a középkor kultusza, de éppen olyan főrésze a nemzeti érzés, mindennek, ami nemzeti, a sokszor kegyeletes, de sokszor csak divatos tisztelete. A magyar romantizmust Kisfaludy Károlytól szokta a hivatalos irodalomtörténet számítani, de a romantizmusnak egyik-másik ismertetőjele már ott található Dugonicsban, Kisfaludy Sándorban és többé-kevésbé Kölcseyben is. A romantikus áramlat hozza felszínre az ősmagyar neveket, ad nekik nemcsak nemzeti, hanem költői szint is. Így válik kedvelt irodalmi névvé, költői művek hőseinek a nevévé a *Gyula*. Jó példával Dugonics jár elől, aki *Etelka* című regényében csupa régi magyar történelmi neveket viselő személyek köré fonja a cselekvényt, aki, ha nem talál a krónikákban megfelelő neveket, hamar kész ilyen nevet költeni is. Így költi, jobban mondva csak formálja hősnőjének a nevét: *Etelkát*, akit éppen egy *Gyula* nevű főembernek, Árpád egyik kapitányának a leánvává tesz meg — legalább egy időre. Tudjuk, hogy az *Etelka* szívreható története annyira megigézte a kor olvasóit, hogyha nem is az apák, de az anyák egyre-másra igyekeztek leánygyermeküket a regényes *Etelka* névvel felékesíteni, habár ilyen keresztnévet nem is ismert a kalendárium.

A *Gyula* név kedveltsége lassabban terjed és egyelőre inkább az irodalomban mint az életben. Fáty *Béteky-házban* (1832) az ifjabb *Bétekyt*, a haladás szellemétől áthatott, az újításokért lelkesedő regényhőst az újszerű és költői színű *Gyula* névvel látja el. Kisfaludy Sándor leghosszabb regényének (1835) ezt a címet adja: *Gyula szerelme* s ebben a főhős nem más, mint *Zengor Gyula*, egy középkori

lantos, egy magyar trubadúr. A Gyula név még másképp is gyökeret ver az irodalomban, írói névül, írói álnévül szolgál. Stettner, később Zádor György, az Auróra-kör tagja, *Fenyéry Gyula* néven avatkozik bele a Conservation-lexikoni porbe (1830), természetesen a Bajza oldalán. Sárosy, az *Arany trombita* későbbi híres szerzője, leteszi a keresettségben kapott Lajos nevet és még gyermekáifjú fővel, 1832 körül, felveszi a Gyula nevet és így lesz az első Gyula nevű ismert, sőt népszerű magyar költővé. A romantikus áramlat mindinkább ellepi a magyar lelki világot, a romantikus és jobbára pogány személynevek mindinkább meghódítják a magyar közönséget. Ekkor születnek az Árpádok (Horvát Árpád, 1820), a Bélák (Br. Wenckheim Béla, 1837), a Gézák (Br. Fejérváry Géza, 1833) és természetesen a Gyulák (Gr. Andrassy Gyula, 1823). Andrassy Gyula esete azért is nevezetes, mert ebben mutatkozik a Dugonics személynévi hatása a legteljesebben. Ez ő édes anyját ugyanis Gr. Szapáry Etelkának hívták és ha a Dugonics regényében Etelka Gyula nevű kapitánynak volt a leánya, szinte magától érthető, hogy Etelka nevű főúrnónek a fia Gyula nevet viseljen.

A magyar szülők által annyira megkedvelt, a művelt családokban annyira divatba jött Gyula név előtt a naptár sem tarthatta lezárva a sorompót. Amint említettem, a *Debreceni kalendárium*, hiába nevezi magát magyarnak, az 1820-as években még nem engedi be a Gyulát, ugyanígy viselkedik a pesti, a Trattner—Károlyi-féle *Nemzeti* (később *Nemzeti* vagy *Hazai*) *kalendárium* az 1830. évig. De már 1832-ben mit találunk? Április 12-nek a rovata megváltozik; a katolikus részben még ott maradt Julius (még pedig Julius P., vagyis pápa), de a protestáns részben Gyula olvasható; így látjuk ezt 1833-ban is, úgyhogy a Gyula név előbb csak protestáns területre hatolhatott be, a katolikus naptár még egy kis ideig elzárkózott előle. De már 1839-ben olyan nagy erőre kapott a Gyula, hogy a katolikus részben is elfoglalja a Julius helyét, maga mellé vonzza a P.-jelzést is, vagyis a nemrég még egészen pogánynak tartott Gyula már pápa nevévé is lesz. Az 1843. évfolyamban pedig az a különös változat lép meg bennünket, hogy a katolikus rovathban *Gyula Pápa* olvasható, a protestánsban pedig Julius; talán azért, hogy a naptárhasználók ne feledjék el végkép, hogy a Gyula is Julius volt előbb, hogy Julius és Gyula tulajdonképp egy és ugyanaz.

Ha a legelterjedtebb naptár helyet adott a Gyulának, természetesen a többiek is követték a példát. A XIX. század közepétől kezdve a magyar naptárakban bizonyára csak elvétve, vagy csak megjegyzésképp fordul elő a Julius név, a XX. század naptáraiban, például az 1901-ben feltámasztott *Debreceni képes kalendáriumban* éppen oly hiába kereshetjük a Julius nevet, mint ahogy a száz évvel ezelőtti *Debreceni magyar kalendáriumban* nem találtuk a Gyula nevet.

A Gyulával csak a naptárba volt nehéz bejutni, onnan a szótárakba és lexikonokba már könnyebb és egyenesebb út vitt. Igaz, hogy az 1830-ban megindult *Közhasznú esmeretek tára*, a hírhedtté vált magyar Conversations-lexikon még nem vesz tudomást a Julius-Gyula nevek kapcsolatáról, mert sem a Julius, sem a Gyula személynévnek nem adott címszót, még kevésbbé ismertetést, de a XIX. század későbbi folyamán, avagy éppen a XX. században megjelent szótárak és lexikonok oly természetesnek tartják a Julius és Gyula azonoságát, mint például a *Michael* és *Mihály*, a *Stephanus* és *István* egymással egyenlő voltát. Az azonosítást már Czuczor-Fogarassy is elfogadja, de így jár el aztán többek között a Ballagi, a Simonyi-Balassa, a Kelemen német, a Burián latin, az Ujváry francia szótára.

(ez utóbbiban Jules = Gyula); csak Finály latin szótára nem mondja a Juliust Gyulának. A Julius-Gyula-azonosságot végül szentesítik a Pallas- és Révai-lexikonok, amelyek odáig mennek, hogy a pápákat sem *Julius*, hanem *Gyula* címszó alatt ismertetik.³

IV.

A Gyula személynevet az irodalom, közelebbről a költészet hozta felszínre és juttatta kedveltségre. Bessenyei, Dugonics, Kisfaludy Sándor, Fáy András voltak legfőbb terjesztői. Nem csoda tehát, hogy mintegy a *nomen est omen*-mondás igazolására, írók és költők körében különös gyakran találkozzunk vele. Amíg Sárosyig nincs Gyula nevű írónk vagy költőnk, tőle a mi napjainkig számítva, egymást követik a kisebb-nagyobb fénnel ragyogó Gyulák, mint például Bulyovszky Gyula (1827), Nógrádi Pap Gyula (1843), Indali Gyula (1851), Vargha Gyula (1853), Reviczky Gyula (1855), Rudnyánszky Gyula (1858), Szávay Gyula (1861), Vértesi Gyula (1866), Szentessy Gyula (1870), Juhász Gyula (1883) és hogy a legifjabbat is említsem, Illyés Gyula (1902).

Ezek a Gyulák és a közcélet más tercin kitűnt Gyulák bármilyen fénnel ragyogtak és ragyognak, azt a Gyulát még mindig várunk kell, aki a magyar Gyula nevet világhírűvé tegye, Caesar Julius nevének rangjára emelje.

Debrecen.

Kardos Albert.

HAZAI IRODALOM.

Világirodalmi Lexikon (Külföldi irodalom), szerkesztette: dr. Dézsi Lajos, II. köt.: Edda—Lili (1931), 569—1120. l.; III. köt.: Liliencron—Zs. (1933), 1121—1760. l., Budapest, a Studium kiadása. Lexikonalak. Már az I. kötet megjelenté után (1931, 111—118. ll.) volt alkalmunk részletes és sokban előre is néző ismertetést közölni erről a vállalkozásról. Időközben, úgyszólván a III. kötet korrektúraívei felett (1932 szept. 17-én) meghalt a mű érdemeiben gazdag megindítója és spiritus rectora: Dézsi Lajos, aki után a zárókötet nagyobb felét (pontosan az 1384. lap től Mészöly Gedeon gondozta, — hogy azt a szerény szót ismételjük, amellyel a maga kétségtelenül súlyos és hálátlan munkáját ő jelöli meg. Tehát mintegy 8 év fáradozása árán, post tot discrimina mégis beakarított az úttörő magyar tudományosságunk ez a meglepő gazdag termése és nekünk különös örömünkre szolgál, hogy a nagyjelentőségű teljesítményt nem kell sem ildomtalanul, mint kifejezett aggályaink igazolását, vagy jóslataink valóraválását, sem méltánytalanul, mint régebbi kifogásaink példatárát vagy újabbaknak alapjait köszöntenünk. Örömünkre szolgál, hogy előző kritikánk filológiai minuciozitása ha valakinek, nekünk valóban nemcsak jogot ad, hanem már-már igazságos kötelességünkké teszi, hogy most a VIL-t a *másik* — mégis csak fontosabb oldalról — az olvasóközönség és a kutatók szempontjából állítsuk a mérlegre. Ha ugyanis realisan így és ezt nézzük, könnyű lesz kedvező végeredményként megállapítanunk, hogy minden (megérthető) fogyatko-

³ A *Julius-Gyula* azonosítása ellen Tóth Béla emeli föl szavát a Nyr. 25. évfolyamában, „A keresztnévek fordítása” című cikkében, de már későn. Ezt a kapcsolatot, valamint az Adalbertus-Béla, Eugenius-Jenő-atyafiságot már nem lehetett megszüntetni.

zás (ú. m. takarékosági kurtítások, aránytalanságok, egyébfajta szépség-hibák) egyszerre válik lényegtelen mennyiséggé amellet a nagy pozitív érték mellett, amelyet a mű sokféle magas célkitűzésének de facto sikerült változtatásai szükségképen jelentenek.

Mint ilyen pozitív hozadékot itten talán elég is lesz hármat kiemelünk. Mindenekelőtt az — általában kitűnő gondokkal készült — összefoglaláscikkeket, amelyek közül a nagyobbak sokszor önálló kis könyvvel érnek fel (pl. a 36 hasábos *francia*, *Hankiss János*, a 48 hasábos *német* irodalomcikk *Koszó János* tollából*), de a kisebbek is (pl. *horvát* irodalom és népköltészet, *japáni*, *kinai*, *lengyel*, *örmény*, *skandináv*, *török* irodalom, *katalán* nyelv és irodalom stb.) nem egyszer hízagpótlóan nélkülözhetetlenek, mint nálunk kevésbé ismeretes területeknek mintaszerűen sikerült áttekintései. Második rendkívüli érték gyanánt azoknak a legritkább fajta lexikoncikknek az örvendetesen nagy számát kívánjuk említeni (*a Goethe*, *Hegel*, *Kant*, *Mahabharata*, *Sokrates előtti görög filozófia* stb. címszók szolgálnak taláalomra ki ragadott példaul), amelyeknek egy-egy bonyolult tárgyat feltűnően áttekinthető és mégis tartalmas rövidséggel különösen jól adatott feldolgozniok. Végül not least és annál nyomatékosabban kell dicsérnünk a VII egyik legfőbb, legértékesebb novumát: a továbbkeresésre serkentő és segítő, legtöbbször kifogástalan bibliografiákat is, minél szembetűnőbb — különösen a helytel mindjobban küzködő új szerkesztőnél — az áldozat, az erőmegfeszítés tudatossága, hogy *ezek* éppen mindig, akkor is „bentmaradjanak“, amikor különben észrevehetőn és érzékenyen „vágni“ kellett. (Egy pótfüzet mindenestre sokat lendíthetne a nélkülözhetetlen opuson és némileg a szerkesztők és szerzők önfeláldozó nagy eredményeit rehabilitálhatná.)

Betűk, papír, kötés s általában a technikai kivitel, ami egy lexikonnál különösen fontos: minden célirányos, jó, csinos; hivatott a mű gyors népszerűsödését és kellemes használatát biztosítani.

Marót Károly.

Bárcei Géza: Ófrancia hang- és alaktan. Tudományos Gyűjtemény. 34. Pécs—Budapest. 1933. 16°. VIII + 139 l. Végre megszólalt magyar nyelven is ez a sokak által részint szoba-studiumnak, részint vizsgaanyagának tartott tudomány. Bárcei elsősorban az egyetemi hallgatók számára írta kézikönyvét s már céljából adódott, hogy nem akart újat adni, hanem csak a romanisztika eredményeit összegezni. Könyvének beosztása is a régi: a hangtörvény után az illusztráló példák, majd a kronológia megjelölése következik. Alaktanában ugyanez az elrendezés: az állandósult alakok az előtérben vannak, majd a formák közötti ingadozás és keveredés bemutatja az áttérést az újfrancia ragozásra. Igen világos és áttekinthető táblázatok szemléltetik az összefoglalt jelenségeket s csupán a könyv külső méretei az okai annak, hogy Bárcei az apróbb részletkérdésekkel nem foglalkozhatott. Az *arius* suffixum magyarázatának azonban nem lett volna szabad kiszorulnia, továbbá a *feu* (fatutum) és *heur* (agurium) alakok sem megmagyarázhatatlanok, mint Bárcei mondja. A dialektusbeli ingadozás az *ö* és az *ü* között, főleg *r* hangzó előtt, igen nagyarábású még a XVI. században is s emez

* A görög irodalom cikke három (ó, közép és új) részre osztva, összesen csak kb. 31 hasábot kapott; még sokkal aránytalanabbul, feltűnően rövidek az *olasz*, *orosz* stb. irodalmak főcikkei. (A nagyobb cikkek egyike-másika a külön kiadást is megérdemelné.)

ingadozás emlékeit találjuk pl. a *beurre* (butirum) szóban, továbbá a *jeûne* (jejunat) alakban, amely az ófranciában nemcsak *jeûne*, hanem *june* formában is szerepel. Az *heur* nyilván az *heure* (hora) szóval is keveredett, de még az újfrancia is hosszú ideig megtartja régi vokálisát e szavakban: *hureux*, *malhureux*. S végül, ezen ingadozás nyomai találhatók XVI. századi versekben, ahol a *dur* szó a *coeur*-rel rimel stb. A dialektusnak, vagyis a térbeli elterjedésnek az idő tengelyébe való illeszkedése, ez az a nyelvészeti bűvészmutatvány, amely a nyelvföldrajzi iskola diadala óta a legvonzóbb feladat s amely eddig teljes mértékben még csak részletmunkáknak sikerült. Igaz ugyan, hogy Bárczi csak az irodalmi nyelvet akarja vizsgálni, de Meyer—Lübke is ezt teszi s nála itt-ott már megcsillant a tiszta kronológia, amelyet könnyűszerrel magukból az alakokból tudunk kiolvasni. Bárczi könyvének kis mérete az oka annak, hogy erről csak rövid utalások értesítik az olvasót, de ez a hiány semmit se von le az ófrancia hang- és alaktan kézikönyv jellegéből s abból az értékéből, amelyet e kis munka az egyetemi hallgatóság számára képvisel. A Tudományos Gyűjtemény nemes jellege és a Danubia szép betűi járulnak hozzá a könyv külsejének élvezhetőségéhez.

Győry János.

Magyar Zoltán: A magyarországi franciaság (Vie des mots français en Hongrie). Debrecen, 1933. Francia irodalmi és nyelvtudományi dolgozatok, III. Franciául és magyarul, in=8, 118 l. — E kétségtelenül érdekes téma, melynek a maga egészében való kidolgozása talán túlságosan nagy feladat is egy doktori értekezés számára, nagy vonzócserőt kell, hogy gyakoroljon a magyar romanistákra, hiszen alig van még egy olyan kérdés, melynek megoldása ennyire órájuk várna, mint ez. Sajnos, Magyar Zoltán csinos kiállítású dolgozata nemhogy csak egyes részleteiben sem oldja meg a feladatot, de semmi számottevő adalékot sem szolgáltat a későbbi munkásoknak. Egyrészt semmi újat sem hoz, néhány önálló megállapítása (pl. a magyarországi francia szók alakváltozásai, 11 és 21. l.) is olyan természetű, hogy a felületes szemlélő is néhány pillanat alatt eljut ugyanezekre az eredményekre; másrészt azonban még e tárgy körben elért eddigi tudományos eredményeket sem ismeri, holott ezeknek az összeállítására és kritikai megrostálására már maga is értéket jelentett volna. Nem is szólva elszórt és kevésbé közismert dolgozatokról, a szerző még azt sem tartotta szükségesnek, hogy felhasználja a Nyr. és a MNy. nyújtotta bő és tanulságos anyagot, kivéve négy nagyobb tanulmányt; önálló forráskutatásra pedig kísérletet sem tesz. Bibliográfiája arról tanuskodik, hogy gyakran nem is másodkézből veszi az anyagot (pl. francia etimológiai szótárnak csak *Clédet* kis népszerűsítő művecskéjét használta, régebbi magyar vagy magyarító szótárt sem nézett meg stb.). Bevezetésében a jövevényszavakról szóló általános megjegyzések után szót kerít ugyan a magyarországi francia szavakkal kapcsolatos néhány problémára (német közvetítés, az átvétel kora, módja, oka), sőt pozitív (és vitatható) állításokat is okoztat meg, bizonyítani azonban semmit sem bizonyít. A dolgozat legnagyobb részét (25—111. l.) a magyar beszédben használt francia szók kissé hiányos betűrendes gyűjteménye teszi, mely voltaképpen minden egyes szó magyar, francia és német, modern szótári adatának különben tanulságos egymásmellé való állítása. A bevezetésben fölvetett szempontoknak: az átvétel korára, útjára vagy akár a szó hangulati, stilisztikai értékére vonatkozó vizsgálódásnak kevés nyoma van. A szótári adatok egymásmellé állítása különben gondos és lelkiismeretes munka; egy-két kisebb tévedés itt is akad, így pl. a *bordel* szót csak a régi

franciából ismeri, a magyar *dámát* 'hölgy' jelentésben elavultnak veszi, holott e szó éppen manapság annyira terjed, hogy már-már fenyegeti a *hölgy* szó létét is, az *abonama* szóalakváltozat csak nagyon szűk határok között élhet, magam sohasem hallottam stb. A magyar szók írása egyszerű és ügyes, de néha félreértésre adhat alkalmat, így az *á-nak á-val*, az *a-nak á-val*, az *é-nek é-val* való jelölése túlságosan durva, félreérthető a *bor-de-y* jelölés, *mil-yeü*-nél gyakoribb a *mi-li-eü* ejtés stb.

Kétségtelen, hogy művével a szerző sem a magyar, sem a francia nyelvtudománynak nagy szolgálatot nem tett s mindenestre kár volt ezt a dolgozatot francia nyelven is megjelentetni. De a bíráló megjegyzések ellenére is felcsillannak a munkában olyan tulajdosságok, amelyek azt a reményt keltik, hogy a nyelvtudomány módszerének alaposabb elcsajátítása után, ha a szerző nem retten vissza a problémáktól, az egyéni kutatás biztató örömeitől és mindig fenyegető sikertelenségeitől, a nyelvtudomány hasznos munkásává fog válni.

Bárczi Géza.

Horváth Károly Antal: Étienne Jodelle. Budapest, 1932, 192 + 22 l. — Horváth Károly első nagyobb munkáját Jodellének, a francia irodalom első drámaírójának szentelte. Részletes alaposággal utánajárt minden adatnak, amit a humanista szerzőről írott művében felhasználhat. Így érthető, hogy a már minden vonatkozásában kikutatott tárgykörben is értékes megállapításokkal gazdagította a Jodelle-kutatás eddigi eredményeit. Új oldalról világítja meg a Jodelle életében olyan fontos szerepet játszott bakünnepélyt, mellyel a tragikus költőt humanista műveltségű barátai tisztelték meg a *Cléopâtre captive* első nagy sikere alkalmából. Horváth felveti a kérdést, hogy milyen antik reminiscenciák alapján rendezték meg ezt a sokat kárhoztatott pogányszínezetű felvonulást. Ókori kútfők alapján megállapítja, hogy az ókorban bak volt a tragédia-versenyek díja. Az áldozás szertartásait pedig Homerosnál, Vergiliusnál és Euripidesnél olvasták a Pléiade költői. A tragédiák részletes elemzése után Jodelle lírai költeményeivel is foglalkozik a tanulmány szerzője. Új szempontjai itt is több, eddig megoldatlan kérdés tisztázásában nyilvánulnak meg: meggyőzően bizonyítja, hogy a szerelmi költemények muzsája Claude-Catherine de Clermont-Tonnere volt. Így azután sikerült Horváth Károlynak a tárgyalt költemények keletkezésének az időpontját is megállapítania.

A szép tanulmányt egy 22 oldalas, részletes francianyelvű kivonat egészíti ki.

Sipos Lajos.

Lelkes István: A magyar-francia barátság aranykora. Budapest, 1933. 322 l. Az Eckhardt Sándor szerkesztésében megjelenő tanulmány-sorozat (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest) 23. köteteképpen jelent meg a című írt vaskos munka. A sorozat előző kötetei és a vidéki egyetemek egy-egy hasonló tárgyú kiadványa a francia-magyar szellemi kapcsolatok számos részletkérdését tisztázták. Lelkes munkájában összegyűjtötte a magyar és a francia sajtóból, irodalomból és a még élő szereplők visszaemlékezéseiből mindazokat az adatokat, melyek a két nemzet barátkozását igazolják az 1879–1889 közé eső tízéves időszakban. Jogosan nevezte el a szerző ezt a tíz évet „a magyar-francia barátság aranykorának”, mert ezekben az években a legviharosabb a két ország társadalmi között: társasutazások, kölcsönös megvendéglések, bankettek, nagyhangú felköszöntők, tömeges tüntetések (magyarok tisztelegnek Victor Hugo előtt, a francia kiránduló társaság megkoszorúzza Petőfi szobrát stb.) egymást

érik. Lelkes István érdeme, hogy a XIX. század végének a mi számunkra ismeretlen történetét ebből a szemszögből megvilágította s fényt derített azokra a rejtett rügókra, melyek Mme Adam és magyarbarát társainak nemzetünk iránt tanúsított rokonszenvét irányították. Amint a szerző ismételten hangsúlyozza, francia barátaink politikai szövetségéről ábrándoztak, hazánkat a német érdekközösségből kiszakítva, magyarságot a francia külpolitika számára akarták megnyerni és a revanche szellemében a németiség ellen ütkártyául felhasználni. Ezért történt a szegedi árvízkarosultak lármás feleségelyezése, Mme Adam és a francia kiránduló társaságok zajos magyarországi utazása, a *Patrie hongroise* és a sok alkalmi óda és felköszöntő vers. Mikor azonban a bankettek másnapján kijózanodva rácszméltek, hogy kitűzött céljaik elérhetetlen ábrándok, felhagytak a magyarbarátsággal és a szláv népek között játszottak el ugyanazt a szerepet, amint ma már tudjuk, több sikerrel.

A szép magyarsággal megírt munka nélkülözhetetlen forrásmunka lesz mindazoknak, akik a „harmadik nemzedék” irodalmának és külpolitikájának francia vonatkozásait ismerni akarják.

Sipos Lajos.

Gulyás József: Néhány Comenius-fordítás. Sárospatak, 1932. 8°. 36 l. Találó ötlet volt Gulyás Józseftől Comenius néhány iratának lefordítása: egy Rákóczi Zsigmondhoz intézett ajánlás, amely a pedagógus önérzetét, hivatásába és isteni küldetésébe vetett hitét tükrözi, továbbá a pansophikus iskola terveit illető pataki emlékiratok, az Ariadne fonáláról szóló mese a módszer bemutatására, egy elégia Rákóczi Zsigmond halálára (még ebben is minden gondja az iskola) s végül a lendületes „Fontolgatás Latiumnak a Tiberistől a Bodroghoz való átviteléről” című irat foglalnak helyet a füzetben. Ez utóbbi különös élénkséggel láttatja azt a nagy gondot, amellyel Comenius a magyarok latinsága iránt viselkedett, folyton arra ügyelve, hogy a szomszédok ne lássák rútnak a magyarság latin studiumait. Gulyás József ízléssel fordít. Comenius prózája az ő átültetésében éppoly jól hangzik, mint a Rákóczi-elégia gördülő hexaméterei.

Győry János.

Tuba, vagy az égő és oktató szerelem. Gulyás József az Egyet. Phil. Közlöny (1929, 53. évf., 150. l.) cikkirójának kérdésére feleli, hogy a Tuba, vagy az égő és oktató szerelem Sebestyén Gábor műve s a sárospataki könyvtárban két példányban is megtalálható.

Magyar szerző németnyelvű könyve a német irodalomról. (Kurzer Leitfaden der deutschen Literatur-Geschichte von dr. Karl v. Klempa Professor am Realgymnasium zu Keszthely. II. verbesserte Auflage. Keszthely, 1931. Im Selbstverlage des Verfassers.) A magyar tudományos élet és irodalom külföldi hírnevére mindenkinek féltő gonddal vigyáznia kell; fokozott mértékben természetesen annak, akinek munkássága a külfölddel valamilyen módon kapcsolatba kerül. Nem is oly régen kellett szóvátenni éppen e lap hasábjain Eduard Spranger Psychologie des Jugendalters című munkájának magyar fordítása körül tapasztalt hibákat és most ismét egy vidéki tanár könyve irányítja ilyen módon maga felé a figyelmet. Dr. Klempa Károly a német irodalom történetéről részletes tanulmányt írt — mégpedig német nyelven, tehát megtörténhetik, hogy a „Kurzer Leitfaden der deutschen Literatur-Geschichte” (így, kötőjellel!) németországi olvasó kezébe kerül, amit pedig, nemzetünk szerint, sürgősen és mindenképen meg kell akadályozni.

Lehetetlen természetesen a mindössze 103 oldalas füzetnek úgy szólni minden lapján hemzsegő valamennyi különösséget felsorolni, itt tehát csak a legklasszikusabbakról lesz szó. Bár kissé gondolkodóba ejti az embert, hogy ennek a most „második javított kiadás” felírással megjelent könyvecskének címlapján ezt olvassuk: „*nur als Manuskript zu behandeln*” — ami talán azt akarja elérni, hogy enyhén *kezeljék*. Azt sem tesszük szövé — amit német nyelven megjelenő munka szerzőjének tudnia kellene —, hogy a német megjelölés szerint a középiskolák tanárait az *Oberlehrer* címzés illeti meg, tehát szerzőnk sem lehet *Professor* — ami odakint főiskolai tanárt jelent; az azonban mégis csak különös, hogy mindjárt az első kiadáshoz írt és itt újra lenyomatott bevezetéstől kezdve végesvéig hemzsegnek az olyan „elírások”, amelyek veszedelmes egyensúlyozósdit játszanak a sajtóhiba és a grammatikai hiba határán. Így néhány példa: Das Büchlein dürfte alldenjenigen von einigem Nutzen sein, die... in der *geschichtliche* Entwicklung der deutschen Literatur... sich zurechtfinden wollen (az I. kiadás előszavából) Folgende deutsche Dichter haben auch *ungarische* Stoff bearbeitet... (71. l.) Leugnung der sittlichen Verantwortung *sind* in der Dichtung noch nicht zu finden. (81. l.) Den erzehlichen Einfluss der Sorge stellt der Dichter dar, *der* in den wichtigen Augenblicken in das menschliche Leben entscheidend eingreift. (87. l., pedig: *die* Sorge, a mellékmondat erre vonatkozik és nem a költőre.) Sok egyéb furcsaságot figyelmen kívül hagyva, itt már csak arra hívjuk fel a szerző figyelmét, hogy a német nyelvben két *Verdienst* szó van, *der* Verdienst annyit jelent, mint nyereség, kereset; das Verdienst pedig: érdem, elismerés. De hát akkor vajjon mit akar kifejezni ez a mondat: „Jedoch hat der Expressionismus *einen grossen Verdienst*...” (101. l.)

Attérve a tartalmi részre, dr. Klempa megállapítja, hogy *Kluge* irodalomtörténete lebegett szeme előtt a könyv beosztásánál, sőt „der Verfasser benützte sogar, aus pädagogischen (!) Gründen *hie und da* Wort für Wort den vorliegenden Text des ausgezeichneten Autors”. (Előszó.) Ez a „*hie und da*” azonban nem kevesebbet jelent, mint hogy az előttünk fekvő füzet egész első negyedrésze tisztán és teljesen Kluge híres munkájának — hogy is mondjuk — *utánérzése*, ami a szószerint átvett mondatok tömegében, jelzők és méltatások változatlan alkalmazásában, az egyes íróknál megemlített fontosabb művek kiválasztásában és a fejezetek egymásutánjában nyilvánul meg. De hát azért szerzőnk változtat is Kluge szövegén; így például Abschnitte der deutschen Literaturgeschichte helyett azt írja, hogy *Perioden*, Dichtung helyett *Poesie*, Rechtsanwalt helyett *Advokat* (ami igazán csak ront az eredetin). Amikor azután a későbbiek folyamán kissé meglazítja a Klugéhez vezető szálakat, a német nyelv és stílus legelemibb szabályait semmibe vevő kifejezések tömegével találkozunk. Így, néhány példa: „Der dritte Teil enthält das Schicksal Gudruns, *welche die Tochter Hettels und der Hilde ist*” (15. l.). „Der Roman (Wilhelm Meisters Lehrjahre) *ist deshalb schwer zu lesen*” (41. l.). „Clemens Brentano erwuchs nicht im väterlichen Hause” (55. l.). „Freitag kam auf den Gedanken zu einer Reihe von *historischer Romane* unter dem Eindruck der Ereignisse des Jahres 1870” (79. l.). Mi az expresszionizmus? — erre a kérdésre így válaszol: „*Hinwendung zur Idee, zum Geist*”, majd pedig: „Die Personen des expressionistischen Dramas *sind nicht sie bedeuten*” (96–98. l.). Mindez azt mutatja, hogy a szerző gondolatait irodalmi formában képtelen kifejezni (meglepően utálja a vesszőket is).

A következő csoportba az érthetetlenségek tartoznak. „Nun stellt sich die Frage unwillkürlich, *wodurch unterscheiden sich Goethe und*

Schiller von einander, da die Lebensanschauung der beiden Dichter doch grundverschieden war" (48. l., magyarul: miben különböztek, mert különböztek). „Die deutsche Romantik weicht in manchen Beziehungen von jener in Deutschland ab" (61. l., vagyis: a német romantika sokban különbözik önmagától, l. 76. lap jegyzet!). Hoffmannsthalról megállapítja, hogy „Macterlincks und d'Annunzios *Bezirke* kommen in seinen Werken zum Vorschein" (93. l.), amit nem értünk, bárhogyan törjük is rajta fejünket... Viszont megállapítható, hogy a szerzőnek nyelvújítási törekvései vannak és az *Alltragik* (77.), *Romankranz* (79., 81.), *Abschattung* (81.), *flacher Idealismus* (81.), *scheues Biedermeier-tum* (78.), *Entsprechung* (88., 91.) és ehhez hasonló szép kifejezések czentül remélhetőleg bevonulnak az effajta, diákoknak szánt segédkönyvekbe.

Utolsó és legérdekesebb fejezet a tárgyi tévedések tömege. A Nibelungenlied tartalmának elmondásánál összetéveszti *Krimhildát Brunhildával*, a Gudrunliedben viszont *Hartmut és Herwig személyét keveri össze* (11. és 15. l.). Igaz, hogy ennek Kluge az oka: az ő szövegét rövidíti a szerző és közben nem veszi észre, hogy a vonatkozó névmásokat is meg kellene változtatnia. A szerző magyar irodalmi tájékozottságára viszont az a megjegyzése vet fényt, amely Az ember tragédiáját — a legnagyobb magyar szomorújátéknak nevezi...

Befejezésül két megbocsáthatatlan baklövés: Adolf Bartels ismertetése közben elmondja, hogy Bartels „Zwölf aus der Steiermark" című munkájában az életerős vidék jelentőségét hangsúlyozza Béccsel szemben. Nos, hát — ezt a munkát nem Adolf Bartels, hanem Hans Bartsch, Stájerország ismert poétája írta... A másik bámulatos kisiklása pedig az, amikor Alfred Döblin regényeinek ismertetése után megjegyzi, hogy Döblin művésziesen szép nyelven drámát is írt: a „Paulus unter den Juden" címűt. Ejnye, ejnye, még irodalomtanárnak sem kell lenni ahhoz, hogy az ember tudja: a Paulus unter den Juden Franz Werfel egyik legismertebb munkája...

Fájó szívvel mondunk le a még készenléthben lévő jó néhány szemlény bemutatásáról. De talán ennyi is bőségesen elég ahhoz, hogy jogosnak lássék, amit bevezetőben írtunk: ennek a könyvnek nem szabad Németországba eljutnia. A magunk számára pedig egy csendes kérdés: így fest tehát a „második javított kiadás". Vajjon milyen lehetett az első?!...

Kemény István.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Újabb dán munkák az általános nyelvészet köréből.

A pozitivistá nyelv tudomány, objektív kutató módszereivel, szerzett kitérni azon problémák elől, melyek túllépve egyes nyelvek vagy nyelvszaládok körén, minden nyelvre s magára az emberi nyelvre terjeszkedtek ki. Megszoktuk, hogy például a nyelv eredetének kérdése alig érdekelje a nyelvtudóst, ki azt legjobb esetben a nyelvfilozófia körébe utalta.¹ Még nagyobb volt a tartózkodás az „általános nyelv-

¹ A nyelvfilozófiának (újabb értelmezését adta Bóka László, l. „A nyelvtudomány filozófiai problémái", Athenaeum, 1933, 46—51. l.) sokáig a nyelv eredete maradt egyik központi problémája (l. P. Janet, Histoire de la philosophie). Brøndal szerint „la philosophie du langage et de leurs objets de rechercher le nombre de catégories linguistiques et de leurs définitions", Ordklasserne (Partes orationis), 239. l.

tannal", a XVIII. század franciáinak (később ugyan teljesen tudománytalannak) minősített „grammaire générale”-jával szemben. Ennek eredménye pedig az lett, hogy míg a pozitív kutatás (például alaktanban) a legtöbb téren — főleg diakrónikus szempontból — figyelemreméltó eredményeket ért el, az alapfogalmaknak, melyekkel állandóan dolgozott, a szófajoknak meghatározása és elméleti körülírása jóformán semmit sem haladt előre.

Innen is, onnan is hangzotiak el komoly ellenvetések az általánosan elfogadott szófaj-rendszer ellen, de a legtöbb tudós, visszariadva az esetleges átértékelés nehézségeitől, praktikus okokból, gyakorlati célszerűségből mégis kitartott a hagyomány mellett.²

Legújabbban két kísérlet történt Dániában, a világnyelvalkotó Jespersennek, a *Philosophy of Grammar* szerzőjének hazájában, nyelv-tani rendszerünk átalakítására. Az egyik, kevésbé egységes — bár nem mozaikokra széteső és önállótlán, mint Nils *Svanberg* műve³ — *L. Hjelmslev* franciául megjelent könyve, „*Principes de Grammaire générale*” (Der Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Hist.-Filol. Meddelelser, XVI. l. Kjøbenhavn, 1928). A rendszer, melyet ő felállít s a nyelvészeknek ajánl, tulajdonképpen visszahatásból keletkezett. Ismeretes, hogy elsősorban francia nyelvészek (*Meillet*, *Vendryès*) nem haboztak leszögezni *Dauzat* kompromisszumos kísérletei után,⁴ hogy az ókorból s a középkori skolasztikából reánkmaradt nyelvtani kategóriák közül csak a főnév (névszó) és az ige elválasztása lényeges, noha számos nyelvcsaládban ezek sem különíthetők el teljességgel.⁵ Hjelmslev viszont — igen helyesen — nem tartja általánosan alkalmazhatónak a nyelvtani kategóriák kiküszöbölését vagy legalább is minimumra, névszóra és igére csökkentését (a többi beszédrész csak „*mots accessoires*”, segédszó lenne).⁶ Azok a kategóriák, melyeket ő kíván alkalmazni, egyáltalában nem pszichológiai jellegűek. „*Etablir des catégories purement psychologiques sans des critères de forme est chose facile et qui n'exige guère de réflexion mais qui est aussi dénuée de tout intérêt au point de vue grammatical*” (29. l.). Bár elismeri a nyelvtan és logika kapcsolatának szükségességét, a Jesperseni „*broadened minded logic*” értelmében (*Philos. of Grammar*, 344. l.),⁷ mégis nem hajlandó a nyelv-

² A NyTörtSzótár előmunkálatai közben ezt írta Volf György: „Elismerem ugyan, hogy a beszédrészeknek a szokott osztályokba sorozása ellen értekezésben magamnak is kifogásom volna. De szótárban más szempontot kell követni.” *Nyelvőr.* 10:510. l. 50 évvel később ugyanezzel a gyakorlati megalkuvással kezdi Sandfeld a francia névmásokról írt művét: „*Comme personne, à ma connaissance, n'a su jusqu'ici donner une définition acceptable de ce qu'il faut entendre par un pronom, ... j'ai cru préférable, pour des raisons pratiques, de m'en tenir à la tradition jusqu'à nouvel ordre*”. Kr. Sandfeld, *Syntaxe du français contemporain*, I. Les pronoms, 1928, XII. l.

³ *Studier i Språkets Teori. Kritiska och historiska bidrag*. Uppsala, 1930.

⁴ A. Dauzat. *Essai de méthodologie linguistique*, Paris, 1906.

⁵ Vendryès, *Le langage*, 138. l. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, 175. l. Sapir, *Language*, 125. l. Delacroix, *Le langage et la pensée*, 214. l.

⁶ „Il serait singulier que le mécanisme infiniment varié du langage s'expliquât par un système d'une telle simplicité”. 14. l. V. ö. 298. l.

⁷ „La grammaire ne peut reconnaître que des catégories formelles”, 298. l.

tani kategóriákat pusztán lemásolni a logikai kategóriákról. Ezen a ponton tér el leghatározottabban *Brondal*-nak alább vázolandó íelfogásától. *Hjelmslev* a nyelvtan szófajait elsősorban alaktani szempontból próbálja rendszerezni. Szerinte a nyelvtan csak alaki kategóriákat ismerhet el. Ezt az elvet azonban a 331. l.-on ajánlott beosztásában ömaga sem viszi keresztül, amennyiben belekever egy másik, mondat-
tani jellegű elvet, a *Jespersen*-féle „rectio”-nak arab eredetű tanát is.⁸ Az egyik felosztási alap tehát az, hogy a szó vehet-e fel esztragonokat (morphèmes de cas), vagy sem,⁹ a másik pedig az, hogy hányadfokú funkciót végez a mondatban. Funkcionális szempontból a névszó fajtái: főnév, mely rendszerint elsődleges (terme primaire), a melléknév, mely másodlagos (terme secondaire), s a határozó, mely harmadlagos (terme tertiaire) szerepet tölt be. Megjegyzendő, hogy a határozó fogalma gene-
tikai és szinkronikus okokból felel a kötőszó és viszonyzó kategó-
riáit is, *Jespersen* és *Scéhehaye* értelmezése szerint,¹⁰ továbbá, hogy a névmás kategóriája, jobb karakterisztikum híján, egyelőre függőben marad (caractéristique à trouver).¹¹

Mint látjuk, végcredményben kevés eredetiség van *Hjelmslev* rendszerében. Névszó és ige szembeállítása kétségtelenül Vendryés-ék munkájának visszhangja, noha itt éppen nem az ő meggondolásaik alap-
ján történt, hanem egy kevésbé általánosítható s erősen iskolás kri-
térium, az esztragonok megléte vagy hiánya alapján; *Hjelmslev* azonban teljesen formális rendszerében nincs tekintettel az oly esetekre, mint az angol *I love* és *the love*, vagyis, amikor a szó kategóriába sorozása, *alaki változás nélkül*, pusztán kiegészítőinek, „mot accessoire”-jainak alapján történik. Viszont ebből az angol példából még senki sem mert olyan nomenverbumra következtetni, mint például a magyar *fagy* (es friert' és Frost') esetében. Helytelennek és elvtelennek tartjuk továbbá a tisztán alaki szempontnak a mondat-
tani „rectio” tanával keverését. A két szempontnak, mint kritériumnak elégtelen volta az ily alapon meg nem határozható névmás esetében igazolódott be.

Nem térhetünk ki részletesen *Hjelmslev*-nek további megállapításai-
ra az általános nyelvtan más kérdéseit illetőleg. Röviden csak annyit, hogy a nyelvtant két részből állónak tekinti: az egyik a hangtan (phonétique; a fonológiáról még említést sem tesz!), a másik pedig az alaki sajtásokkal foglalkozó, szűkebb értelemben vett nyelvtan (grammaire). Elfogadja *Delacroix* véleményét (Le langage, 201. l.) alak-
tan és mondat-
tan egybeolvasásáról s így semmiben sem járul hozzá a mondat-
tanak még egyre — s talán örökre — vitatható meghatározásához. A syntagmák tanáról tudomást sem látszik venni!

⁸ Ez a „three ranks” híres elmélete, l. *Jespersen*, Språkets logik, 30—31. l. Phil. of Grammar, 96. l. A magyar nyelvészethen körülbelül hasonló szempontot vetett fel *Szilasi Mór*: „Mondatbeli szerepüket tekintve a beszédrészeket így lehetne osztályozni: a) amelyek maguk is mondatot alkotnak, b) amelyek mondatnak részei lehetnek, c) kapcsolókra. Nyelvőr, 33: 481. l.

⁹ E szerint kapjuk a névszó és ige kategóriáit.

¹⁰ *Jespersen*, Språkets logik, 85—87. l. Phil. of Grammar, 87—90. l.

¹¹ *Svanberg* joggal emeli ki a névmások egyetlen általános jellemzőjét, a „deutikus” elemet. Heyse fogalmazásában: „Sie sind Deutewörter, welche die Gegenstände nach ihrer einander, zunächst örtlichen Verhältnissen zu den Redenden und zu einander selbst bezeichnen”, *Svanberg*, i. m. 141. és köv. l.

Hjelmslevnek — ismételjük — kevés eredetiséget tartalmazó műve e két alapgondolatba foglalható össze:

1. Felteszi egy általános, panchronikus jellegű nyelvtan összeállításának lehetőségét és

2. ennek számára formai eltéréseken alapuló, állandó és magából a nyelvből levezetett kategóriákat követel.

E két alaptételével szolgál bevezetésül Vigo Brøndal egységes, meglepően új szintéziséhez.

Brøndal kétségkívül ugyanazt az elvet tette magáévá, mely, ha nem is teljesen világos fogalmazásban, de határozottan levonható vég eredményként Hjelmslevnek előbb elemzett művéből. Ezt az elvet egyéniségéhez alakította, átgyúrta s gyökeresen átformálta azáltal, hogy annak gyakorlati alkalmazásába, illetve kifejtésébe Hjelmslev óvatos, kompromisszumokat kedvelő módszere helyett az oly jellegzetesen Brøndal-i sematizmust vitte bele. Már Brøndal első nagyobbszabású művében¹² is megnyilatkozott ez a nyelvészethen kissé szokatlan sémákra, sőt szinte matematikai képletekre való törekvés. Bár ezáltal sikerült igen tömör s találó jellemzést adni némely nyelv (például a francia) kissé Saussure szellemében¹³ értelmezett „fonétikai tendenciáiról” (l. Substrater, 65—67. l.) s a nyelvi keveredések kulturális hátterére s eredményeire is több-kevesebb igazsággal vet világot, a mű egészben véve épp külsőleges formalizmusa miatt elhibázottnak mondható. Sajnos, ehhez hasonló képletesség bőven akad Brøndalnak két általános nyelvészeti munkájában is, melyeket ezúttal ismertetni kívánunk.

Hjelmslev munkájával egyidőtájt, szintén 1928-ban jelent meg Brøndal nagyszabású műve a szófajokról.¹⁴ Mivel szerinte úgy az általános nyelvészetnek, mint a nyelvfilozófiának legfontosabb problémája a szófajok kategóriáinak tisztázása.¹⁵ ezeknek végérvényesen filozófiai megalapozást igyekszik adni. Megállapítja, hogy a nyelvi és filozófiai kategóriák között már az eddigi meghatározások szerint is állanak fenn bizonyos kapcsolatok.¹⁶ Az eddigi definíciókísérleteket gondosan felhasználva — Brøndal könyvének elsőrangú tudománytörténeti megalapozottsága van — s a nyelvi tényekre egyelőre alkalmazhatatlan kategóriákat (például az okság elvét) szerencsés kézzel mellőzve, megállapodik az aristotelesi négy alapkategóriában.¹⁷ E szerint a „lényeg” kategóriájának (Substans) nyelvi megfelelője a tulajdonnév (Egennavn), a „mennyeiség” a számnév (Talord), „a minőség” a határozószó (Adverbier) s a „viszony” kategóriájáé természetesen a prepozíció. A négy (önkéntesen kiemelt) alapszófaj tehát főnév, számnév, határozó és

¹² Substrater og Laan i Romansk og Germansk, 1917.

¹³ „Il y a sans doute une direction générale des phénomènes phonétiques à une époque donnée chez un peuple déterminé”, Saussure, Cours de Linguistique Générale, 209. l.

¹⁴ Ordklasserne. Partes Orationis. Studier over de sproglige Kategorier, G. E. C. Gad. Kjøbenhavn, 1928. IX + 272 l. (franciayelvű összefoglalás a 221—272 l.-on).

¹⁵ E ponton Brøndal nézete a Hjelmslevével találkozik.

¹⁶ Felhossa például, hogy a főnevet és tulajdonnevet mindig „lényeggel” és minőséggel” (ved Substans og Kvalitet) határozták meg.

¹⁷ Érdekes lenne közelebbről megvizsgálni, mi a szellem-történeti s filozófiai háttér az aristotelesi kategóriák alkalmazásának a modern nyelvtudományban.

viszonyszó lenne (Brøndal példáival Platon, *cinq, bien és de*). Mindeme nyelvi kategóriák természetesen rendszert alkotnak, egymásra nem vonatkoztathatók s egymásból le nem vezethetők. Brøndal másik, 1932-ben megjelent munkájában¹⁸ mégis két csoportra tagolja e négy alapszófajt. E szerint a felosztás szerint a reláció és szubsztancia kategóriái a *relatív*, a kvalitás és kvantitás kategóriái pedig a *deskriptív* kategóriák. A relatív kategóriákon belül a reláció megtelelője a *relator* (r), a szubsztanciáé pedig a *relatum* (R); a deskriptív kategóriákon belül a kvalitásnak, vagyis a tulajdonságnak megfelel a *descriptor* (d), a kvantitásnak pedig, vagyis a „tartalom keretének” (Ramme for Indhold) nyelvi képviselője a *descriptum* (D). Mint már ebből a latin terminológiából is világosan kitűnik, a relator és a descriptor úgynevezett *aktív* kategóriák, a relatum és descriptum pedig *passzív* kategóriák.¹⁹

Világosan kitűnik ennek az elméletnek elvont formalizmusa s merev képletessége, ha pillantást vetünk eme aristotelesi alapelveknek további alkalmazására.

A tiszta nyelvi kategóriák az úgynevezett *absztrakt* szófajok. Ezekkel szemben állnak a *konkrét* szófajok, melyek az előbbieket páronkénti kapcsolatából erednek. Például a főnév: Rd (relatum=descriptor) vagy az ige: rd (relator=descriptor).²⁰ Brøndal szerint az Rd (főnév), rd (ige), RD (névmás), rD (kötőszó) képezik a *heterogén* szófajokat, míg rR (birtokszó, például mon, mien) s a dD=kapcsolat (visszaható, például se, soi) a *homogén* szófajok.²¹ Hármaskapcsolatok, úgynevezett *komplex* kategóriák példája a származtatott ige („afledte Verber”), tehát *Drd* (például rougir, rougissant), végül a differenciálatlan („udíferentierede”) szófaj, vagyis rRD az indulatszó (például Oh! Oui!).²²

A további kutatás fogja eldönteni, mennyire lesznek alkalmazhatók ezek a rendkívül elvontnak látszó kategóriák valamely nyelv rendszerének leírásánál. Attól mindenesetre óvakodni kell, hogy Brøndal nyomán telocológikus s műveltségtörténeti megállapításokat keverjünk a szófajok jellemzésébe. Még elnézhető az a felfogás, mely a névelőt

¹⁸ Morfologi og Syntax. Nye Bidrag til sprokets teori, G. E. C. Gad, Kjøbenhavn, 1932, XVI + 108. l.

¹⁹ Morfologi og Syntax, 19. l.

²⁰ Az igenek efféle értelmezése határozottan a logikai elemzés eredménye. Brøndal ezt maga is elismeri: „Verber opfattedes saedvanlig som Ord for Praedication; men allerede Aristoteles og siden Port-Royal analyserede dette i copula, altsaa Relation og Attribut, altsaa Kvalitet.” (Az igeiket rendszerint állítmányi funkcióra való szavaknak fogják fel; de már Aristoteles s később a Port-Royal felbontotta kopulára, vagyis relációra s attributumra, vagyis kvalitásra), Ordklass., 63. l. Felesleges részletesen bizonyítani, hogy a „pater amat”-féle mondatokra a „pater — est — bonus”-féle háromtagú logikai ítélet-típust ráerőszakolni afféle túlzás, mint amikor a „várom”-igecsalakot hajdan *váro-jom-nak értelmezték, csakhogy minden funkciónak megfelelően az alaki exponense.

²¹ Az RD-féle esetekben ugyanis a deskriptív és relatív kategóriák kerülnek egymással kapcsolatba, míg az rR-féle kombinációkban vagy csak relatív, vagy csak deskriptív kategóriákról van szó.

²² Egyelőre kérdéses, vajjon az Oui tényleg indulatszó-e, vagy pedig inkább csak határozószó, a vele syntaktikai korrelációban álló „parfaitement”, „certainement” mintájára.

aránylag magasabbfokú kultúra termékének tekinti,²³ de semmiesetre sem vehető ezzel egy kalap alá például az infinitivus. Pedig Brøndal ezt is kultúreredménynak fogja fel (Ordklass., 205—7. l.). Hibás az úgynevezett absztrakt és konkrét csoportok jelenlétéből az indo-európaiak és semíták „mentalité complète”-jére sokoldalúságára („en større Alsighed”) következtetni (Ordklass., 209. l.). Egészen clavult pedig az az állítás, hogy ahol nincsenek absztrakt típusok, ott hiányzik az analitikus érzék (például az ural-altáji népeknél), tehát az ilyen népek kultúrájukat csak máshonnan vehették.²⁴ Még alacsonyabb műveltségi fokon állónak véli a bantu-nyelveket, ahol ige és nomen differenciálatlanságát szinte Lévy—Bruhl-féle elmélettel magyarázza.²⁵ A legabsztraktabb, tehát legideálisabb nyelvtípusnak pedig a kínait gondolja, mely eljutott már a tiszta absztrakt kategóriáig (élő szó: r, holt szó: R, üres szó: D, telt szó: d) s melynek eszményi állapotát a többi nyelvek is igyekeznek lassanként elérni.²⁶

Említett második idevágó művében (Morfologi og Syntax) Brøndal kiterjeszti a szófajok aristotelesi értelmezését a mondatra is, ahol például az állítmányt relator és descriptor (r:d) viszonyának fogja fel. Nem térhetünk ki mondatnani elméletének részleteire, csupán kiemeljük Brøndal értelmét alaktan és mondatnani pontos elhatárolása körül. Erre vonatkozó nézeteit legutóbb „L'autonomie de la syntaxe” című cikkében foglalta össze.²⁷ Itt a morfológia körébe utal mindent,

²³ Be nem bizonyított, sőt valószínűtlen persze ez az állítás: „Som Artiklen er laant fra Romansk til Baskisk og fra Tysk til Ungarsk og Slovensk, kunde den meget vel i Germansk (mulig baade ad østlige og vestlige Veje) stamme fra Vulgaerlatin og i Vulgaerlatin fra Graesk” (Amint a névelő átment a román nyelvekből a baszkba s *németből a magyarba* s a szlovénbe, úgy a germán nyelvekbe is átszármazhatott — úgy keleti, mint nyugati úton — a vulgáris latinból, ide pedig a görögből), Ordklass., 204. l. Ehhez hasonló bizonytalan feltevés a Radu I. Paulé, ki „Flexiunea nominala internă î limba română” (Acad. Rom. Studii și Cercetări, XIX, Bucurest, 1932) c. művében arra az eredményre jut, hogy a görög névelő műveltségi kapcsolatok révén átkerült a trákba s onnan az oláhba. V. ö. A. Graur kedvezőtlen bírálatát, Bulletin Linguistique, I., 113—116. l.

²⁴ Ordklass., 210. l. Az ilyen érvelések arra a felfogásra emlékeztetnek, mely szerint a magánhangzóilleszkedés az észbeli tunyaságnak és lassúságnak jele lenne.

²⁵ Viszont kiemeli az afrikai nyelvek közül fejlettség szempontjából az *ewe*-t csak azért, mert ebben a nyelvben Westermann hét beszédrészt különböztetett meg (Ordklass., 212. l.). Közismert ezzel szemben, hogy például a mi névelő-fogalmunk mily tökéletlenül alkalmazható az afrikai nyelvek osztályrendszerére s hogy német, angol stb. kutatók sosem tudnak teljesen megszabadulni anyanyelvük grammatikai sémáitól. Ezért annyi definícióbeli eltérés és ingadozás (például az igeszemlélet terén) afrikai nyelvek leíró nyelvtanaiban.

²⁶ V. ö. A. Sommerfelt bírálatával: „Ce qu'il dit du chinois, est iniquifié. M. Granet a fait voir (Journal de psychologie, XXV., 617.) que le caractère de la pensée chinoise est essentiellement concret. Il faudra, il me semble, étudier le problème chinois à la lumière des langues francaes que M. Brøndal n'a pas prises en considération”, Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap, IV., 441. l.

²⁷ Psychologie du Langage (Journal de Psychologie, 1933, I—IV.), 217—224. l.

ami a nyelvi alakokra vonatkozik (esetek, szóképzés stb.) s a mondat-
tan körében kizárólag a mondatokkal, azok elemzésével és kapcsolás-
taival óhajt foglalkozni. Ez a felfogás ellentétben áll például Gombocz
Zoltánnak egyetemi előadásaiban vallott nézetével, mely szerint az
esetragok, lévén használatuk s általában előfordulásuk szintaktikai tény,
feltétlenül a mondattanban tárgyalandók. Az alaktanban maradna pedig
a szótövek elmélete, de nem az esetalakok tárgyalása. Brøndal a nyelv-
tan teljes módszerét körülbelül így képzei el:

A virtuális nyelv szisztematikáját felöleli a *fonológia* s a *morfo-
lógia* (melyhez a synonymika kapcsolódik), a realizált nyelv „ritmusát”,
vagyis magát a nyelvi realizációt vizsgálja a fonétika s a syntaxis (mely-
hez a semantika kapcsolódik). A fonológia e szerint a nyelvi szimbo-
lumok, hangképek szisztematikája, a fonétika a nyelvi szimbolumok
ritmikája, a morfológia a nyelvkészlet logikai szisztematikája s végül
a syntaxis a nyelvkészlet logikai ritmikája.²⁸ Ezáltal sikerül neki el-
döntenie a nyelv *θέσις* vagy *φύσις* jellegének antik vitáját, amennyiben
a szellemi nyelv, mely kikristályosodott formák összessége, valóban
norma, tehát *θέσις*, addig e normák felhasználása a beszédben, vagyis
a nyelv ritmikájában, a *φύσις* fogalmának felel meg.²⁹ E látszatra meg-
megkapó megoldás ellen persze ismét nem egy ellenvetés hozható fel.
Kérdéssé például nyelv és beszédnek eme alkalmazása a nyelvtan rend-
szerére, hiszen a nyelv, vagyis a nyelvközösségben virtuálisan élő jel-
rendszer, hang- és szóképeken kívül szószerkezeteket, vagyis syntagma-
tikus kereteket is magában foglal. Másrésről a fonológiába tartoznak
bizonyos nyelvi jelenségek (például a mondathangsúly, a mondat into-
nációja), melyek nem választhatók el mereven a mondattan rendszeré-
től sem. Ezért a *θέσις-φύσις* vita Brøndal megoldásával elintéztetnek nem
tekinthető, amint a szófajok egész aristotelesi elmélete inkább érdekes
kísérletnek, mint elfogadható eredménynek látszik. Nem tudunk szaba-
dulni attól a gondolattól, hogy grammatika és logika viszonyában
voltakép egy nehezen kiküszöbölhető circulus vitiosusról van szó.
Lehetetlen elfeledni Fritz Mauthnernek azt a kijelentését, hogyha
Aristoteles kínai vagy dakota nyelven beszél, egész más kategóriás
rendszert konstruál.³⁰ Nyelvi sémáink megkötik gondolkozási formáin-
kat s ha ezeket a nyelvre alkalmazzuk, voltaképp oda érünk el, ahonnan
kiindultunk.³¹ Reméljük azonban, hogy Brøndal gondolatai termékeny-
tőleg fognak hatni s a magyar nyelvészek közt is aktuálisá teszik
ismét a szófajoknak nálunk közelebből oly kevésbé vizsgált elméleteit.³²

Göbl László.

²⁸ Morfologi og Syntax, 8. l.

²⁹ U. o., 108. l.

³⁰ Fr. Mauthner, Beiträge zu einer Kritik der Sprache III. Zur Grammatik und Logik. Stuttgart, 1902, 4. l.

³¹ E tekintetben inkább Hjelmslev nézetét tartjuk követendőnek: „Les catégories linguistiques ne peuvent pas être des calques pures et simples des catégories logiques”, 80. l.

³² Érdekes, hogy Révai egészen Brøndal elméletéhez közelálló kategóriákat vett fel a szófajok osztályozásában (kategóriái: tárgy, tulajdonság, állapot, l. Sági, Révai szófajelmélete, Magyar Nyelv, XXIII., 118. l.). A beszédrészek keletkezésével foglalkozott nálunk Szilasi Mór (Nyelvőr, XXXIII.), kialakulásukat vizsgálta Petz G., Nyelvtud., I., 8–9. l., Schmidt J., Nyelvtud., IV., 194. l. V. ö. még Melich J., Tár-
gyas igerag., 46. és köv. l., Klemm A., Magyar Nyelv, XXI., 188. l. stb.

Grammaire de l'Académie Française. Paris, 1932. in-8, X + 252 l.
 — Ferdinand Brunot: *Observations sur la Grammaire de l'Académie Française. Paris, 1932. in-8, 128 l.* — A francia akadémiaának idestova 300 év óta várt nyelvtana óriási csalódást, majd általános felháborodást keltett. Nem ok nélkül. Mindenki azt várta, hogy a rohamos átalakulásban levő francia nyelvnek igen sok, vitatott helyességi kérdésében ennek a tekintélyes testületnek józan megfontoláson alapuló és kellőleg megokolt döntései majd irányelvül szolgálhatnak a habozóknak, az egész közönségnek, és egyrészt megszabadítják a nyelvtant az önkényes és a valóságnak meg nem felelő szabályoktól, másrészt meglássítják azt a bomlási folyamatot, mely tagadhatatlanul már a francia nyelv néhány értékes tulajdonságát is kikezdte. Az akadémia, a nyelvtan előszavának a tanúsága szerint, valóban a nyelv „integritását” óhajtotta megvédeni, azonban még arra sem mer vállalkozni, hogy a nyelvhelyesség kritériumát megállapítsa, hanem csak a százcú „usage” mögé bújik; valójában pedig éppen azokat a nagyszámú, kényes kérdéseket, melyekben álláspontja jelenthetett volna valamit, hallgatással mellőzi, néhány agyoncséplott vagy teljesen idejét múlt tilalmat nem számítva.

Igérete ellenére feladva tehát a nyelvhelyességi szempont előtérbeállítását, az akadémia leíró nyelvtant ad, ez azonban nemcsak a nyelv tudomány eredményeinek, a leíró nyelvtan modern szempontjainak legelőkelőbb ismerete nélkül készült, hanem még az évtizedek óta közkezen forgó francia iskolai nyelvtanok színvonalát sem mindig éri el. A francia napisajtó sok minden ellenőrizhetetlen pletykát közöl arra vonatkozólag, mi módon készült ez a nyelvtan, melynek szembeszökőbb hibái közül íme egynéhány, teljesen téves nyelvtörténeti szemlélet (pl. 9. l.: „les mots d'origine populaire déformés par la prononciation gauloise...; a francia nyelv népi latin elemei, mint mots empruntés szerepelnek; tudós szokat csak a XII. századtól kezdve tud stb. stb.); hibás meghatározások, egyebek között olyanok, melyeknek a felhozott példák tüstént és szembeszökően ellentmondanak (pl. 4. l.: „Une consonne est un son produit par l'air... qui, pour s'échapper de la bouche, rompt un obstacle”, 17. l.: „Un nom propre ne convient qu'à une seule personne, p. ex. ... Français...”), önkényes és suta példák; betű és hang, idő és mód összetévesztése, érthetlenségig ügyetlenül megfogalmazott szabályok (pl. 92. l.: „Certains adjectifs, comme *nu, mi, demi, haut, plein, franc* restent invariables quand ils précèdent le nom...”), a nyelv dinamikus és statikus szemléletének szakadatlan összekeverése, merev logikai rendszer, mely alól a tények szakadatlanul kibujnak stb. Ezek s még sok hasonló kezdetleges hiba jellemzik ezt a nyelvtant, mellyel szakemberek aligha foglalkoztak volna, ha nem a francia akadémia égisze alatt jelenik meg.

A nagyszámú, gyakran erősen szubjektív hangú kritika közül, mellyel a napi és az időszaki sajtó nekitámadt ennek a könyvnek, hűvös de annál ékeesen szólóbb tárgyilagosságával kiemelkedik Ferdinand Brunot-é, ki egész könyvet szentel az akadémia nyelvtana bírálatának. E bírálatban azokat a, hogy úgy mondjam negatív szempontokat érvényesíti, amelyeket La Pensée et la Langue c. kiváló művének előszavában hangoztatott és amelyekből kiindulva építhette fel egész nyelvészeti szemléletét. Az akadémia nyelvtana szinte kapóra jött neki, mert alkalmat adott arra, hogy ahhoz a *Manuel de fausses règleshez*, amelynek szükségességét kiemelte, maga hordjon össze számbavehető anyagot. Nyilván ez is a szándéka, midőn lapról lapra, szinte sorról sorra veszi számba a könyv minden szembetűnőbb hibáját, melléje illesztve bíráló,

helyesbítő megjegyzéseit. Ezek a megjegyzések rendesen igen tanulságosak, élesen világítanak rá egy-egy nyelvtényre, sőt, bár a mű besztásánál fogva Brunot kénytelen volt a Nyelvtan-adta kereteket követni, a nyelvtények rendszerezése szempontjából is sok értékes megjegyzést tesz, melyek itt-ott szinte kiegészítik saját rendszerét, a *Pensée et la Langue*-ét. Rendkívüli elméiellé boncolgatja a legváltozatosabb, hajszaifinom nyelvtényeket, meggyőzően rombolja le a bíralt könyv megállapításait, melyek pedig nem egyszer évszázados begyökerezett tévedések. Egymásután irányítja éles fényű lámpáját sok apró felületessgre és durva tévedésre.

Azonban Brunot szempontjai sem mindig föltétlenül kifogásolhatatlanok. Ugy látszik a nyelvtörténeti szemléletben nevelkedett kiváló tudós nem tud mindig könnyen beleilleszkedni a tisztán leíró nyelvtan kereteibe. A diachronikus és a sinchronikus nyelv szemlélet gyakran keveredik nála is, így például kifogásolja (61. l.), hogy a GrAfr. nem említi meg, hogy „*pis est un ancien neutre*“, vagy rosszolja (57. l.), hogy az akadémia szerint a mutató melléknév hímnemű egyszámú alakja *ce* (*cel devant une voyelle*). holott nyelvtörténeti szempontból a *cel* a „*forme normale*“ (a *ce* vajjon abnormis?); pedig hát a mai nyelv szempontjából tekintve, kétségtelenül a *ce* a gyakoribb alak, tehát nem kifogásolható első helyre tévése. De ismételtén, bár igen diszkrét módon, kifejezetten is szemére veti az akadémianak a nyelvtörténeti szempont hiányát, holott leíró nyelvtanban ennek semmi helyen sincsen, mint azt maga Brunot állapítja meg másutt (*La Pensée et la langue*, 12. l.). Igaz viszont, hogy ő is, némi joggal, úgy látszik nem leíró nyelvtant keres a GrAfr.-ben, hanem nyelvhelyességi kérdésekben döntéseket vár. Már pedig Brunot, ki különben szintén elmulasztja világosan kifejtetni, mit tart a nyelvhelyesség kritériumának, úgy látszik azt az álláspontot foglalja el, hogyha egy újítás gazdagsdást jelent, el kell fogadni, ha szegényedést, vissza kell utasítani, ha csak nem hatalmasodott el már olyan nagyon az „*usage*“ban, hogy hiábavaló küzdeni ellene (megint a homályos, sokrétű *usage*, melyet Brunot úgy látszik főként az írók — de mely írók? — nyelvéből óhajt kihámozni), s végül egyéb kétséges kérdésekben a nyelvtörténet tanulságait, egyes tények régi voltát, régi analógiák meglétét tartja döntőnek. Ily módon érthető, hogy megköveteli a nyelv fejlődése történetének legalább nagyvonalú ismeretét, s a nyelvtörténettel való bizonyítást.

Kétséges persze, hogy e feltétlenül érdekes és tiszteletreméltó szempontok mennyiben szolgálhatnak valóban a nyelvhelyesség kritériumául, s hogy egyáltalában a nyelvhelyesség mennyiben tartozik a nyelvészre vagy a grammatikusra, az azonban bizonyos, hogy a kiváló tudóst itt-ott némi túlzásra ragadják. Így például, mikor a GrAfr. a *sujet* melléknévről, a mai nyelvhasználatnak megfelelően, azt állítja, hogy határozó nélkül nem használható, Brunot egy Corneille-ből vett példát szegez a bíralt szabály ellen (64. l.).

Brunot igen helyesen veti az Akadémia szemére, hogy a helyesírási tényeket összekeveri a nyelvi tényekkel, néha azonban, legalább látszólag, maga is e hibába esik. midőn például azt fejtegeti, hogy a *fait*- és *dit*-participiumokban a *t*-flexió maradványa, míg *né*-ben a flexiónak nyoma sincs. Itt, ha már ezt a szempontot szükségesnek ítélte, jobb lett volna a nőnemű alakokat választani, mert *dit*- és *fait*-ben éppúgy nincs *t*, mint *né*-ben, arról nem is beszélve, hogy a mai francia aligha érez különbséget a *fait* — *faite* és például a *sot* — *sotte* *t*-je között (74. l.).

Másképen beidegzett szemlélet, néhány túlzás vagy nem egészen kiforrott gondolat természetesen nem érinti e kitűnő és rendkívül tanulságos könyv értékét. Erényei — s talán itt-ott hibái szempontjából — a *Pensée et la Langue* monumentális épületének árnyékában húzódik meg ez a kis mű s mint a baptisztérium a dómhoz, szinte hozzátartozik, annak szépségeit csakúgy megcsillogtatja, mint ahogy a művész vésőjének egy-egy kisebb kisiklására is felhívja a figyelmet.

Bárczi Géza.

Kurt Herbert Halbach: *Gottfried von Strassburg und Konrad von Würzburg. „Klassik“ und „Barock“ im XIII. Jahrhundert.* Stilgeschichtliche Studie. Tübinger Germanistische Arbeiten. 12. kötet. Stuttgart, 1930. 8°. VII + 76 l. Ez a Hermann Schneider iskolájából kikerült dolgozat a klasszikus és a barokk stílus sajátosságait elemzi a német középkor két nagy egyéniségének epikájában. Valamint szellemtörténész honfitársai, úgy K. H. Halbach is élesen helyezi egymással szembe a klasszikust és a klasszicisztikust s e két fogalom értelmében választja el egymástól Gottfried von Strassburg tiszta harmóniáját és Konrad von Würzburg barokkal kacérkodó pszeudoklasszikus játékát. Amott a nyelvi anyag teljes kihasználása és a retorikai felépítés a szóáradat állandó ellentéteket fenntartó rohamát táplálja, emitt viszont a teljességgel sima szerkesztés fölé kerül egy új elem: a bőbeszédű sor-töltelék. Gottfried-nál a megérett és kiformált stílus az elemek teljes összhangját adja, amelyben a szójáték, a szóismétlés, a cattanó, az ellentétek összecsengő felelgetése, a vers szonátaszerű felépítése a téma, az ellentéma, a feldolgozó tétel és a záradék segítségével, minden, minden a maga helyére kerül. Konrád-nál viszont az antitézis már ritkaságszámba megy, az epigrammai elem végleg elesik s műve ezáltal mondat-szerkesztésbeli feszültségét veszti el. E stíluskülönbség háttérben áll az a tény, hogy mindaz, amit Gottfried a megváltás utáni vágyakozáson keresztül ért el, Konrádnak már játszva sikerül. Konrád számára a ratio mint szabályozó erő már elvesztette lendületét s a tisztaság és világosság nála már csak külső elemek. — A szerző főérdeme a két középkori költő stílusfogásait illusztráló verssorok teljes listájának összeállítását. A Gottfried-féle antitézisnek például valamennyi formáját megtaláljuk e munkában. Azonban, e pozitívista erények mögül csak itt-ott bukkan elő a szellemtörténész. K. H. Halbachnak nem válik javára az, hogy a szellemtörténet valamennyi kategóriáját a német gótikára alkalmazza s így zavart támaszt, ahelyett, hogy a középkori stílust a maga mivoltában próbálná megragadni. A középkor retorikus stílusát kétségkívül a skolasztika táplálja s talán némileg menti a mi mulasztásainkat is az a tény, hogy a középkori latinság és a vulgáris nyelvű irodalom viszonyát még a németek sem tisztázták. De a mélyebb alapvetés hiánya ellenére is a középkor stílusát vizsgálónak jó segédeszköz K. H. Halbach kissé nehézkes nyelven írt, de talpraesett dolgozata.

Györy János.

L. L. Hammerich: *Visiones Georgii quas in Purgatorio Sancti Patricii vidit Georgius Miles de Ungaria A. D. MCCCCLIII.* København, Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. XVIII. 2. 1931 (320 old., 8°). Különösen magyar vonatkozásainál fogva tart méltán számot érdeklődésünkre L. L. Hammerichnek, a kopenhágai egyetem germán filológiai professzorának György magyar vitéz purgatórium-járására vonatkozó cddigi kutatásokat összefoglaló könyve.

Az e tárgyra vonatkozó tudományos kutatás előbbrevitelében nagy szerepe volt Toldy Ferencnek, aki már 1871-ben tartott felolvasást a Magyar Tudományos Akadémiában György vitéz vezekléséről, a melki és az egyik bécsi kézirat birtokában és ő a vatikáni német fordítást is ismerte. Másodikul pedig éppen e folyóirat hasábjain (EPHk., 1895. évf., XIX. köt., 439—459. lap) ismertette a kérdést Felsmann J., új adatul a Magyar Nemzeti Múzeum egyik német fordításos kéziratát mutatva be. Rajtuk kívül a kérdéssel magyar részről nem foglalkoztak behatóan. A magyarországi német kéziratok összeállítása közben keltette fel a probléma Gragger Róbert érdeklődését (nem kis részben Max Voigt kiváló könyve hatása alatt). A hagyatékában feldolgozatlanul maradt anyag egy tervbevetett nagy monográfia képét mutatja.

György vitéz elbeszélése az *első* zárandokút története, melyet egy idegen országbeli és a történeti megállapítások szerint is kétségtelenül élőnek elismert vitéz a híres középkori vezeklőhelyre tett. Ez adja a legfontosabb értékét; ugyanis erősen befolyásolta az utána következő zárandokok útleírásait, akik között két magyar is volt: 1356-ban Malatesta L'Ungaro és 1411-ben Pászthói Lőrinc. (Az utóbbi kettővel kapcsolatos problémák nem találtak — legalább tudtommal — magyar érdeklődőre.)

Másrészről azonban a német középkor irodalmának is nagy nyeresége György vitéz útleírása. Hiszen a leírás, melyet az Olaszországban hadakozó és Itáliában vezekelni járt magyar vitéz elbeszélése nyomán — Voigt szerint — egy provençali írt le s melynek nyomát sem hazájában, sem nálunk nem találjuk, német földön óriási hatást keltett. A vatikáni és néhány cseh kéziraton kívül az összeset német könyvtárakban találjuk. Hammerich könyve ügyes történelmi bevezetéssel és a kérdés nagy bibliográfiájának bemutatásán kívül éppen ezen német, cseh és olasz kéziratoknak alapján a hiteles és teljes szöveg összeállítása. A kéziratokat nagy hozzáértéssel és a legújabb szövegkritikai és elemzési módszerekkel veti egybe. A müncheni kéziratot, mint a legteljesebbet, veszi alapul; a legaprólékosabb részletességgel és gondossággal hasonlítva össze az eltéréseket, alakítja ki a teljes szöveget.

Revideálja eddigi, főleg az Ungarische Jahrbücherben megjelent ismertetéseink álláspontját, a vezetéknev fontos kérdésében és véglegesnek a *Grissaphan*-t állapítja meg. (Georgius, filius Grissaphani.)

Érdeklődéssel várjuk a teljes szöveg összeállítása után a víziókhöz fűződő többi problémáknak, a történelmi és irodalomtörténeti kérdéseknek tisztázását és teljes összefoglalását tartalmazandó és folytatásul ígért következő kötetet is.

Budapest.

Horinka László.

Henri Bremond: Histoire littéraire du Sentiment religieux en France.

XI. Le procès des mystiques. 436 l. L. Blond et Gay. Paris, 1933. A francia vallásos érzés történetének megírásában bizonyos élménykutató ösztönösség vezérelte Henri Bremond-t, amikor a francia Egyház politikai kibontakozása helyett az imádkozó lélek fejlődését állította vizsgálátának középpontjába, azt a viszonsorozatot, amelyet Isten és ember között különböző korokban és különböző lelki struktúrák szerint az imádság teremt. Az Isten után vágyódó és az Istennel élő lélek élete elevenedik meg előttünk a vallásháborúkat követő századokon át, sajátos misztikus élet, amely minden tipikus megnyilvánulása mellett is az egyéni élmény bőségéből szív fel magába új színeket és új diszkurzív megfogalmazást. Ebben a sokszínű élményadottságban rejlik a mű ropogó terjedelmének egyik oka, amelyhez Bremond aprólékos stílusán

kívül még az a módszertani elgondolás is járult, hogy lehetőleg gazdag idézetanyaghoz fűződjenek kimerítő magyarázatok, ellenérveket cáfolva, vitatkozva, újra meg újra visszatérve a megtalált igazság szavával, hogy neccsak a teljes megélés, hanem a teljes meggyőződés is megszülessék az olvasóban. A ténybemutatásnak és a kommentálásnak ez a fékezetlen túláradása teszi helyenkint egyhangúvá az Abbé Tempête több százoldalas könyveit és ez fosztotta meg az év augusztusában elhunyt szerzőt attól az örömtől, hogy művét befejezetten megjelenve lássa. A jelen XI. kötet bevezető része annak a harcnak, amelyet a dogmákhoz racionálisan tapadó szellem indított a misztikusok ellen és amelynek eredménye a lélek „tisztá szeretetének” elsorvadása lett. Illuminizmus és quietizmus volt a XVII. század lelki életének ijesztő ördöge, amellyel nemcsak óvatosságukban túlbuzgó lelkiatyák riogatták az észszerű hitélet formáiból kisikló híveket, hanem amelyet mint könnyű vádat nem egyszer kihasználtak akár politikai, akár vetélykedő egyéni szempontból nem egy szentéletű és tiszteletparancsoló ember ellen. Mégis az antimisztikus iránynak tulajdonképeni indítóoka egyfajta eretnekszichózis volt, amely az 1763-as szevillai ediktum óta gyanakvással és félelemmel töltötte el a francia egyházi férfiak nagyrészt az Alumbrados-ok, az illuminátusok ellen, s amely az eretnekek morális gyalázatoságaival is önkényesen felruházta mindazokat, akik az egyéni inspiráció kultuszában éltek, amint ez például a pikárdiai illuminátus-percekben történt.

Bremondnak távolról sem az a célja, hogy eltévelyedetteket tisztára mosson, hanem, hogy az elhamarkodott eretnekvádak mélyén két megismerési rend harcára mutasson rá, Istennek racionális és szuprarácionális megközelítésére, amely — csodálatos dolog — nem jutott általánosan megbékítő szintézishez a század tudatában. A racionalista színczvetű állásfoglalás könyörtelensége ki akart ölni minden olyan élményt, ami a lélek szerelmes tapadása volt az isteni dolgokhoz, ami az ész tevékenységét felfüggesztő beáradása volt a kegyelemnek, isteni érintés. És íme a sajátos párhuzamosság: így halt meg a költészet a klasszikus századok irodalmában is. Rendkívül érdekes a kötet befejező részében a quietizmus alapfogalmának, a quietudonak fejtegetése, amelyet Bremond Isten közvetlen megragadásának, a szeretet és megismerés aktusának fog fel s amely ezért nemcsak hogy a legkatolikusabb élmény, hanem minden igaz imádság alapja is. Természetes, hogy a Prière et poésie szerzője ismételten rámutat arra a rokonságra, amely a misztikus és költői élmény közt fennáll, és újból felkelti a quietudo poetica jegyeit, amelyet szintén az észszerű tevékenység felfüggesztése és a lélek mélysegebb erőinek felszabadulása jellemez. Müller Gyula.

Maurice Magendie: Le roman français au XVIIe siècle, de l'Astrée au Grand Cyrus. Paris, Droz, 1932; 457 l. E vaskos mű szerzője sajátos feladatra vállalkozott: a francia regényirodalmat az Astrée-től a Grand Cyrusig, pontosabban 1620 és 1650 között, oly módon próbálja összefoglalni, hogy eleve kizárja a „nagy” neveket és műveket, mellőzi az írók személyét s csak a műfaj eredetét, egyetemes virágzását s általános célzatait s változatait veszi tekintetbe. Brunetière-rel ellentétben, aki a Le Breton művéről („Le Roman Français au XVIIe siècle”, 1890) írt bírálatában a XVII. századi regényt csak a híres regények alapján elemezte s azokat is, kizárólagosan, legállandóbb elméletre, a műfaji fejlődés szempontjából, Magendie, mint előszavában vallja, minden idevágó regényt végigolvasott, hogy e kor ízléseit és vágyálmait a legteljesebb alapossággal tanulmányozhassa. Talán mindjárt meg is jegyezzük, hogy e roppant önmegtagadás és e bámulatos benediktinus

munka nem igen van arányban az elért vagy elértnek vélt eredményekkel. A könyv első fejezetei a korbéli francia regény forrásaival foglalkoznak, forrásokon értve egyrészt a századeleji olvasók jellegét és kívánságait, másrészt a már meglévő és ismert, nagyrészt antik eredetű, részben olasz s részben spanyol regényirodalmat. E korban, amely tulajdonképpen a francia regény első, bár nem legmagasabb virágkora s amelyben az erkölcsi, társadalmi és esztétikai célzatok még a legszebb zűrzavarban gomolyognak, máris többféle műfaj kezd kialakulni, mint amilyen a pásztori, a lovagi, az allegorikus, a kalandos, sőt a realista regény, míg Körtwig, Le Breton előde témájának feldolgozásában (*Gesch. des fr. Romans*, 1875), mindössze csak két műfajt különböztet meg e korban, a „realista” és „idealista” regényt. Érdekes, hogy néme-lyik félig kalandos, félig realista regény hőse messze idegen országokban, nem egyszer Magyarországon keres kalandot, ami részben a középkor bizonyos epikai hagyományaival, részben XVII. századi francia-magyar kapcsolatokkal magyarázható. Az egyik ily regény hőse elhatározza például „de jetter l'oeil sur la Hongrie où les âmes plus généreuses alloient apprendre les moyens de burines leurs noms dans les sacrez cayers de l'immortalité”. Remekművét, ma is élőt, e kor regényirodalma nem hozott létre; hisz legnagyobb e nemű alkotásai is elhalványodnak az egykorú drámaírók, moralisták és poéták remekei mellett. Magandie maga is bevallja, hogy az olvasta sokszáz műnck sem stílusa, sem szerkezete, legfeljebb tartalmi változatossága s történeti tanúsága az érdeme; s irodalomtörténeti szempontból az a körülmény, hogy közvetve vagy közvetlenül ez a regényirodalom szállította a század nagy klasszikusainak mindennapi, bár alsóbbrendű olvasmányát, sokszor ennél is többet: bizonyos motívumokat, kalandokat, sőt lélektani elemeket. Képzeljünk el egy oly könyvet, amely akár a jelenkor, akár a „közelmúlt regényirodalmát nem a valóban nagy írók s a maradandó művek szemszögéből, hanem az őket környező exotikus, detektív s más kaland- és ponyvaregények alapján vizsgálgatná, amelyek, mint egy szigetet a tenger, állandóan táplálják, körülössák és aláássák az igazi, a lényeges irodalom alapzatait... Gy. A.

Qu'est-ce que le classicisme? (Henri Peyre könyve; Paris, Droz, 1933. 229 l.) Ez a kis könyv, amelyet szerzője szerényen csak „tisztázási kísérletnek” nevez, amely azonban sokkal több: a témának sokoldalú és legmaibb összefoglalása, — különösen két szempontból érdemi meg a figyelmet. Az első, hogy oly szakember írta, aki sokat járt külföldön, aki idegen diákságnak s értelmiségnek magyarázta a legtöbbet emlegetett, legkevesebbet olvasott és legjobban félreértett francia írókat, a klasszikusokat s aki így közvetlen közelből, egyrészt a mai nemzedék, másrészt a nem francia közvélemény idegenkedésével küzdve, kénytelen volt mind maga, mind mások előtt tisztázni a kérdést: a francia klasszicizmus értékét, helyét, jelentőségét, egyszerűen létjogát a mával s az „igazi”, az ókori klasszikusokkal szemben. Hogy ez a feladat mily nehéz, viszont mennyire szükséges, azt talán csak azok tudják, akiket hivatásuk készítet arra, hogy fölkeltsék, ébrentartsák s hatékony okfejtésekkel erősítsék a klasszikusok megértését és szeretetét s akik nem egy ízben érzik a hideg és hagyományos érvek s a maguk belső, de kifejezhetlen érzésének elégtelenségét, Henri Peyre könyvének minden lapja azt a friss benyomást kelti, hogy eleven vitából, a vita játékon kényszeréből keletkezett, amikor a másik fél, vagyis a tanulni vágyó hallgatóság ellenvetései a magyarázót új terekre, a tények átcsoportosítására, kevésbé ismert szempontok és távlatok felvetésére ragadtatják. A könyv másik érdekes sajátága — amely az előbb mondottakból

következik —, hogy a francia klasszicizmust nem az eddigi szokáshoz híven, vagyis az egykorú elméletek és szabályok alapján elemezi; erre már csak azért sincs szükség, mivel ebből a szempontból két kitűnő monográfia (H. Gillot: *La Querelle des Anciens et des Modernes*, 1914. és R. Bray: *La Formation de la Doctrine Classique en France*, 1927.) teljesen kimeríti a tárgyat. Henri Peyre, bizonyos bátorsággal, magukban a remekművekben keresi a klasszicizmus titkát — s teszi ezt a mai műélvező közvetlen elfogulatlanságával, aki nemcsak s nem annyira a klasszicizmus keletkezésére, mintáira, forrásaira, elméleti előkészítésére kíváncsi, mint inkább lelkére és lényegére, arra, amit ma jelenthet a mai kor emberének. Bizonyos, hogy az ily szemlélet sem szigorú tudományosnak, de még csak történelminek sem nevezhető; viszont az is bizonyos, hogy a XVII. század esztétikája távolról sem meríti ki, sőt kérdést: megközelít-e mindig a kortársak legmaradandóbb remekeit. Ha tudjuk, hogy fölmerülhetett a kétely: megértette-e például Racine-t az ő legjobb barátja, tanácsadója és fegyvertársa, Boileau, megértette-e s úgy értékelte-e meg, mint ahogy mi, maiak véljük értelmezni a Phédre költőjét: talán szabad lesz elismernünk, a történeti értékelés mellett, a mai, a közvetlen szemlélet jogosultságát, főképp ha, mint Peyre esetében, gyakorlati problémáról, vagyis arról van szó, hogy mint hozzuk közelebb egy letűnt kor szépségeit az olvasóhoz...

A kérdést: „mi az a klasszicizmus?“ — nem először veti fel az újabb francia irodalomtörténet. Addig, amíg a klasszicizmus versenytárs nélkül uralkodott, nem igen történt kísérlet e fogalom pontosabb meghatározására. A tisztázás szüksége azokból a polémiákból keletkezett, amelyek a romantika első támadásai óta folynak s amelyek alaposan megingatták a klasszicizmus biztonságérzetét. Sainte-Beuve, aki együtt harcolt a legelső romantikusokkal, e harcokra emlékezve tági-tani próbálja a fogalom hagyományos és francia kereteit (Lundis III.) s romantikus nagylelkűséggel klasszikusnak tart minden oly szerzőt, aki gazdagabbá tette az emberi szellemet s aki tiszta és tág formában s oly egyéni stílusban közli mondanivalóit, hogy az, világossága révén, egyszersmind mindenki stílusa lesz. Hogy aztán az ily fogalmazásban minden nagy géniusz elfér s ily módon elmosódik minden lényeg, az már az ily meghatározás természetéből következik. Viszont annál szükségesebb Taine, aki, elméletéhez híven s könyörtelen logikával, a klasszikus szellemben főképp a korhoz-kötöttséget, az ész uralmát, a szóno kiasságot, a matematikai pontosságot, az élet, az egyéniség ellentétét, vagyis csupán korlátait s hiányait hajlandó látni. Jóval igazságosabb Brunetière, akinek idevágó megállapításai nagyrészt ma is helytállóak: Peyre, bár többször vitázik vele, sokszor az ő nyomain halad s nem egyszer eredményeit is elfogadja. Méltán, mert Brunetière-nek köszönhető egyrészt a francia klasszicizmus pontosabb meghatározása (kedvező történeti körülmények összjátéka a géniusszal), másrészt, e határon belül, a klasszicizmus jegyeinek ma is érvényes elemzése. Ha még tekintetbe vesszük egyes, újabb íróknak alkalmi hozzászólásait (mint aminők Paul Valéry s André Gide majdnem azonos meghatározásai — ámbár az ő klasszicizmusuk, a „fékezett“, vagy „kritikával kísért“ romantika, inkább a maguk és kortársaik művészetére céloz), azonkívül Fidao-Iustiniani nemrég megjelent új elméletét (*Qu'est-ce qu'un Classique? Le Héros ou du Génie*, 1930), végül a mai francia irodalom romantika-ellenes és „neo-klasszikusnak“ keresztelt irányait, — Peyre „tisztázó törekvéséről“ annyit máris elősmérhetünk, hogy valóban idején jött s határozott hiányt pótol. Mindjárt a könyv elején (II.) behatóan elemezi a „klasszikus“ fogalmának különböző jelentéseit,

a gyakorlatit, a történetit, az esztétikait és a metafizikait, hogy aztán bölcseken lemondva egy még újabb elmélet kockázatairól, megmaradjon a francia, a XVII. századi klasszicizmus mellett, pontosan 1660 és 1685 között, — azonban európai vonatkozásban s más művészetekkel való kapcsolatban. A mű legjobb fejezete a klasszicizmus jegyeit fejtegeti, mintegy vitázva mindazokkal, akik eddig e kérdéshez hozzászóltak s vita közben bontva ki e jegyek mélyebb gyökereit. Polemikus szempontból főképp három jegy elemzése fontos, mert ezeknél felel meg Peyre a francia klasszicizmusról táplált legszívósabb és legveszélyesebb előítéletekre. Az egyik a racionalizmus érve, amely — az egyik előítélet szerint — minden érzést és életet száműz e korszak művészetéből. Csakhogy Peyre bebizonyítja, hogy ez a racionalizmus nem más, mint a magasabb megértés szüksége és öröme, a lélekelemzés ösztöne, az a belső parancsszó, amely minden szenvedélyt vagy homályt tisztán akar látni a lélekben; s az érzést vagy a képzeletet nem öli meg, csak kormányozza s amennyire képes rá: humanizálja. A másik érv a szabályok, a konvenciók, a formák kultusza, amely minden lendületet s egyéniséget gúzsba köt s amelyet rabszolgaként túrnak a kor legnagyobb alkotói. Tévedés, válaszolja Peyre: az igazi klasszikusok belső szükségéből vállalták ezeket a szabályokat, egyrészt, hogy rendet teremtsenek a kor irodalmi zűrzavarában, másrészt, hogy gátak közé vonják a maguk érzelmi gazdagságát; amit így térben veszítenek, intenzitásban nyerik vissza, a romantika „Unendlichkeit“-jénél többre tartják a „Vollendung“-ot, mert mint Goethe maga is mondja: „In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister.“ S végül a leggyakoribb érvet, amely szerint a francia klasszicizmus egyszerű humanista-irodalom s felesleges utánzata a görög-római klasszicizmusnak, Peyre szintén meggyőzően cáfolja meg. Bizonyos általános színezetet s pár tárgyat és témát leszámítva, a két klasszicizmus között sokkal több a különbség, mint az egyezés. Igaz, hogy a franciák egyre görög mintáikra hivatkoznak, de ezzel csak függetlenségüket s eredetiségüket leplezik; az ókori kultúra iránt semmiféle nosztalgiát nem éreznek s legmélyebb értékeiket oly sikerrel olvasztották műveikbe, hogy pusztá utánzás helyett inkább új értékek teremtéséről s a régiek helyettesítéséről szólhatunk... Két rövidebb fejezet mintegy kiszélesíti a témát: az egyik (VI.), kissé vázlatosan, a klasszikus irodalmat az egykorú képzőművészettel, főképpen Poussin-nel és Claude Lorrain-nel hozza kapcsolatba; a másik meg (VII.), szemlét tartva az európai nemzetek irodalmain, arra az eredményre jut, hogy csakis a franciának van valóban klasszikus kora, mert a német irodalomban a goethei klasszicizmus szándékolt és elszigetelt kísérlet marad, az angol klasszicizmust pedig az angolok maguk is másodrendű korszaknak, francia-utánzatnak tartják. Ha még csak éppen megemlítjük az utolsó fejezetet (VIII.), amely a francia klasszicizmus mai értékelésével foglalkozik, a francia neo-klasszikusok közt éppúgy (akik politikával keverik), mint a legújabb angoloknál s végül az értékes bibliográfiát, amely a kérdés német, olasz és angol-szász irodalmára is kiterjed, — talán sikerül sejtetnünk egy kissé e szép kis könyv gondolatgazdagságát. Mint tipikus terméke a mai francia irodalomtörténetnek Peyre munkája több ösztönzést ad és gondolatot ébreszt, mint amennyit valóban megvalósít vagy végigvezet. Míg az új német irodalomtudomány évről-évre bővebben ontja a mindegyre magasabb és megvesztegetőbb elméleteket, a francia kritika — okulva Taine és Brunetière példáján? — szerényen a tények mellett marad s elmeéle legjavát a művek magyarázatának tartogatja.

Gy. A.

A szerkesztésért és kiadásért felelős: Koszó János.

1934. ÁPR.—JÚN.

LVIII. ÉVFOLYAM

IV—VI. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1934

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, reklamáció, egyes füzetek megrendelése, lakásváltozás bejelentése a pénztárhoz, **Lelkes Istvánhoz** (VIII. Tavaszmező-utca 17.) intézendő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő. Tagsági díj évi 5 (öt) pengő.

Preis des Jahrgangs fürs Ausland RM. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Stefan Lelkes** (Budapest, VIII., Tavaszmező-utca 17.) zu richten.

Felolvasások az I. titkárnál, **Pukánszky Bélánál** (I., Hertelendy-utca 13.) jelentendő be.

TARTALOM

<i>Marót Károly:</i> Hornyánszky Gyula. I.	45
<i>A. Jirka:</i> „ <i>Aeolium carmen ad Italos modos deduxisse</i> ”	53
<i>Dobrovits Aladár:</i> A római császárkori Osiris-vallás megértéséhez. II.	58
<i>Graf András:</i> Antik hatások a korai bizánci ethnographiai irodalomban. (Folytatás.)	76
<i>Hazai irodalom</i> (Turóczi-Trostler József: A magyar nyelv felfedezése. <i>Huszt</i> <i>József</i>)	80
<i>Külföldi irodalom</i> (Az ókortudomány vallástörténeti megújítása. II. <i>Kerényi</i> <i>Károly</i>)	82
<i>Apró közlemények és ismertetések</i> (Ujgörög tanulmányok Magyarországon. <i>Horváth Endre.</i> — Dáciai publikációk. k. k. stb.)	84
<i>A Budapesti Philologiai Társaság 59. közgyűlése</i>	90
Németh László „Tanu”-ja az antikvitás mellett	93

INHALT

<i>K. Marót:</i> Julius Hornyánszky. I.	45
<i>A. Jirka:</i> „ <i>Aeolium carmen ad Italos modos deduxisse</i> ”	53
<i>A. Dobrovits:</i> Zum Verständnis der Osirisreligion. II. (Fortsetzung.)	58
<i>A. Graf:</i> Antike Einflüsse in der frühen byz. ethnographischen Lit.	76
<i>Vaterländische Literatur</i>	80
<i>Ausländische Literatur</i>	82
<i>Kleine Mitteilungen</i>	84

Szerkesztőség: *A* (ókortudomány, kelettudomány, a későbbi görögség és latinság kutatása) **Kerényi Károly**, Budapest, II., Margit-körút 56; *B* (modern filológia) **Koszó János**, Budapest, XI., Zenta-utca 5.

Schriftleitung: *A* (für Altertumswissenschaft, Orientalistik, Erforschung der späteren Gräzität und Latinität) **Karl Kerényi**, Budapest, II., Margit-körút 56; *B* (neuphilologischer Teil) **J. Koszó**, Budapest, XI., Zenta-utca 5.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8. (Kir. M. Egyetemi Nyomda.)

HORNYÁNSZKY GYULA.¹

Egy éve lesz néhány nap múlva,² hogy az a végnélkülinek tetsző szellemi lobogás, az a fényes örökégés, amelyet a Gondviselés Hornyánszky Gyula testébe ültetett, olyan korán s váratlanul kihamvadt. Egy év óta érezzük mindennap jobban, akik megszoktuk, hogy melegedni járjunk ehhez a szent lánghoz, mennyire nem pótolható az ő hiánya: a természetes ember, az igazság fanatikusa, az élesszemű emberismerő és elsősorban a mindent rögtön megértő, borotvaéles elme — quando ullum invenies parem? De Ő, aki talán egyetlen igazibb szellemi előde emlékének, „nem a feltétlen dicséret által” gondolta „a köteles adót a legmegfelelőbb módon leróni, hanem azáltal, hogy mentől hosszabban és behatóbban” beszélt azokról a kérdésekről, „amelyekről a sárguló levelek betűin keresztül is érezzük, hogy lélekéhez voltak növe”;³ és Önök, akik méltán azt várják tőlem, hogy Iránta a Társaságunk szelleméhez és egykori alelnökünk tudományos jelentőségéhez legméltóbb formában fejezzem ki kegyeletes hódolatunkat: Ő és Önök egyaránt arra intenek, hogy ne eulogiumokkal, hanem Hornyánszky Gyula munkásságának megfelelő feltárásával tegyek eleget tisztetnek és a tudós érdemeit magokat hagyjam beszélni.

¹ Született 1869-ben. Doktori oklevelet 1891-ben, tanári képesítést 1892-ben szerzett; közben gyakorlóévét a szabadkai községi főgimnáziumnál töltötte, 1893—4-ben tanulmányúton (Párizs, London) járt. 1894 október 24-én feleségül vette Edvi Illés Károly, az ismert jogtudós Margit leányát. 1894—96-ban tanár Nagyszébenben, 1896-ban tanulmányi szabadságra megy, 1899-ben Kaposvárra helyezik. 1901—1902-ben Görögországban utazik. 1902-ben budapesti egyetemi magántanár és a Damjanich-utcai (k. VII. ker.) gimnázium tanára lesz. 1908 őszén az I. kerületi gimnáziumhoz helyezik. 1909-ben az Akadémia levelező tagja; 1913 őszén a kolozsvári egyetem tanára; itt három éven át dékán, és (1919-ben) Budapestre, majd Szegedre is követi egyetemi tisztségét. Végül 1926 óta a budapesti egyetem professzora, több tudományos és társadalmi társaság alapítója, elnöke, alelnöke, patrónusa, stb. volt. Meghalt 1933 január 30-án.

² Ezt a megemlékezést 1934 január 9-én, Társaságunk LIX. közgyűlésén mutattam be.

³ Schvarcz Gyula r. tag emlékezete, MTA, 1917, 68. 1

A filológus.

Elvben és elsőre ez a feladat annál egyszerűbbnek látszik, minél világosabb, hogy Hornyánszky kiterjedt munkássága két nagy működési területen oszlik meg és egy, a napokban megjelent kitérő dolgozatnak⁴ kétségtelenül s kifogástalanul sikerült a társadalomkutató Hornyánszky arcképét megrajzolnia. Néhány példa mégis — előbb az ifjú, majd a meglett Hornyánszky — filológusi, közelebbről történészfilológusi⁵ természetéből, könnyen meggyőzhet bennünket a másik, a filológiai területnek merő másféleségéről, azaz szándékunknak lehetetlen voltáról.

Mingyárt első érett próbálkozása:⁶ az *Aristophanes*-tanulmányok (1897) elseje: az *Aristophanesi Eirene keletkezési idejéről* szóló,⁷ — szigorúan megmaradva az irodalmi, illetőleg történeti kérdéseknél — úgy tűnhet fel mindenestre, mintha főleg Aristophanes és Thukydides gondos filológiai felhasználásával csak egy chronológiai eredményre: az Eirene 419-ben történt újolagos előadásának igazolására törekednék.⁸ S hasonlóan bizonyítgatja, hasonló filológiai érdeklődéssel a *Thesmophoriazusai előadási ideje és értelme* körül fáradó második, igen éleselműen felépített darab is, hogy az előadásnak — az ókori hagyomány ellenére — 410-ben kellett történnie, mert a komédia nem egy pontja így nyer csak igazi értelmet. Végül az *Aristophanes*

⁴ Huszti József: Hornyánszky Gyula emlékezete, Társadalomtudomány, 1933, 165—183. l.

⁵ A filológia szót cleve abban a tágabb értelemben kell értenünk, amelynek az elismertetése — nálunk jórészt éppen Hornyánszky érdeméből is (v. ö. EPhK, 1933, I. k.) — csak a közelmúltban történt. Különbözik a szó orthodox értéke szerint „filológiai” műve (mint pl. a *Szövegkritikai Tarlózások*, 1926, 1927), alig van és alig szerencsés.

⁶ Juhász László érdemes összeállítása Hornyánszky Gyula tudományos munkásságáról, Társadalomtud., 1933, 350—7. l., megengedte, hogy az alantokban vagy csak az egyes darabok megjelenésének helyét és évét, vagy csak az (esetleg meg is rövidített) címét idézzük. A listának ugyan egyelőre vannak hiányai és tévedései. Elsőre feltűnik pl., hogy minden napilapban megjelent cikket még akkor is kihasznált e tudományos munkásságból, ha azok — mint pl. a *Magyarságban* megjelent emlékeztető oktatási és kultúrpolitikai vezércikkek — ugyanúgy tudományos folyóiratokban is napvilágot láthattak volna. Azonkívül pótlandó ad 1927: L. Romier könyvének ismertetése, Ttud., 83—84.; *Tudománypolitika*, Széphalom, 1927, 294—96. és külön Sz. Ktár 7. sz.; A „vidék” szociológiája, u. o. 410. k.; ad 1929: *Von Hippokrates bis Tacitus*, Pécs, 24 oldal, stb. Javítandó: hogy „A hadvezértől az ügyvédig” című tanulmányt a *Magyar Gimnázium*, 1923, 43—54. ll. olvashatjuk. Kidobandó: a *Századok*, 1911, 66—70. lapról tévesen felvett ismertetés, amelyet a szöveg szerint is Gábor Gyula írt, Hornyánszky legfeljebb kifogásolt; stb.

⁷ Csak a *Pindaros* című doktori (1891) és az 1892-i szabadkai programértékezés (*Thukydides és a sophistika*) előzték meg.

⁸ Nemcsak az alkalom, de dolgozatunk belső formája is, mindenütt felment — természetesen — a kritikai értékeléstől.

és Platon c. harmadik dolgozat is (megint úgy látszik) igazán filológus erényekkel: nagy történeti, ethnológiai, jogi tudással és szokatlanul mély költőpszichológiával, mintha csak azt vitatná, hogy — a vagyon- és közösségi gondolataikat illető, közismert találkozásban — az „eredeti”: Aristophanes, a „kölcsonzó”: Platon volt, miután elsősorban az Aristophanes közelmúltjának valószínű viszonyai meg az ő és speciálisan csak az ő költői vénája⁹ adják ki a trouvaille megfelelő magyarázatát. De az Aristophanes-könyv előszava figyelmeztet már,¹⁰ hogy mindezek mégsem öncélú filológusproblémák, hanem a költő egy elképzelt fejlődésének konstrukcióját alátámasztani faragott vázrészecskék: szerzőnk tulajdonképpen azt akarta, hogy az első dolgozat által Aristophanes szangvinikus békereménykedésének a hajótörését, a másodikkal által politikai nézeteinek és költői modorának gyökeres megváltozását hozza kronológiai összhangba, illetőleg függésbe a külső eseményekkel, míg a harmadik értekezés — igazibb célja szerint — úgy próbálja költőnket harmadik periódusában megmutatni, mint akinek figyelmét „immár a köznapi politika eseményei helyett teljesen az általános társadalmi kérdések foglalták le”. Sőt: az Aristophanes-terv valójában ennél is még meszezebbre nézett. Első statikus részében — mert két részből kellett volna állnia — egymásmellettségökben lett volna hivatott nemcsak Aristophanest mint egyéniséget, hanem a komédiát mint skoptikus műfajt általában, sőt bizonyos gondolkozásmódnak (a felszabadult racionalizmusnak) bizonyos körülmények között szükségszerű következményét, tehát egyenesen „ideákat” is felölelni és megmagyarázni. Ennek megfelelően a második — a fejlődési egymásutánt követő — rész sem érte volna be természetesen Aristophanes költői fejlődésével, mint a maga konkrét céljával; ennek át kellett volna a dráma generális problémájába csapnia,¹¹ majd az általános társadalmi lélektan területén a külső társadalmi fejlődés teljességéhez keresni meg az alapokat stb.; úgy, hogy mindenesetre már azt is megsejthettük, miért kellett ennek az Aristophanes-kísérletnek számos külön tervre szétessenie,¹² mintegy a végtelenig oszlania és végül is ért-

⁹ V. ö. különösen *Aristophanes*, 1897, 115. kk.

¹⁰ III. k. I

¹¹ Később (pl. *Tragoedia és Comoedia* című dolgozatában, 1903) a tréfás drámai költészetet — szemben a szociális-ritmikus (kartáncos) komoly drámával — eredetileg és nemcsak a görögöknél individualisnak és intellektuálisnak (tehát arithmikusnak is) posztulálta, hogy azután a tragédia és komédia ilyen szociálpszichológiai különbségét (általános fejlődési irányt, nem szigorú törvényt keresve) egyenesen az általános drámai fejlődés kényszerű útjának nézze.

¹² Drámatörténeti terveihez l. főleg *A görög dráma eredetéről* (1899). Ilyen címen tervezett műve kimutatását tűzte volna célul (289. l.), hogy a görög vallásos élet milyen elemei mi módon vezettek végeredményben a dráma megalakulásához (terv: 290. kk.). V. ö. még *Δράματα ἀνδρείων καὶ γυναικείων* (1905). A dologról szólunk még

hetően befejezetlennek maradni: ez a programm végeredményben egy olyan kiépített történetfilozófiai — vagy ahogy fejlődésének ebben a korszakában Hornyánszky (Barthtal)¹³ nevezte — olyan „szociológiai“ rendszert, a statikus és fejlődésszerinti tárgyalásmódoknak váltakozó technikája pedig ezenkívül olyan módszertani elgondolást követelt volna alapjainak, aminők felett Hornyánszky ekkor még nem rendelkezhetett. Így azonban nyilván már az a komoly kétségünk is joggal felébredhetett, hogy amikor ezek az Aristiphanes-dolgozatok ennyire messzemenő elméleti alapokat praesupponáltak; amikor a filológia konkrét kötöttségével nyilvánvaló ellentétben, a legvégsőbb és legáltalánosabb szociológiai és pszichológiai kérdések végtelenjét tükrözték egy-egy vízcseppben, mérhetjük-e őket mint csakfilológiai alkotásokat közönséges filológus-mértékkel, szabad-e róluk minden további megkötés nélkül, mint ilyenekről, beszélnünk?

Attekinthetőbb aránylag a *Görög szók* — *ωπισ — ωπες* (— *opes*) végződésről c., eredete¹⁴ és eredményei szerint is, egyenesen nyelvészetinek látszó dolgozat esete. Felszínről t. i. azt tanítja,¹⁵ (1) hogy a látásra vonatkozó — *ωπ*, — *οπ* tő mint második tag, általában az összetétel első tagjának külsejét (képét, alakját, színét) emeli ki (*οἶνωση* = *borszerű*); (2) hogy a tő már ősrégi időkben, az összetételnek egy egészen konkrét használatában, arra az egyéni vagy kollektív jelvényre, képre is vonatkozott, amely akkor mint totemisztikus címerjel — esetleg rátetoválva — fémjelezte az egyént vagy kollektívumot és rendkívüli fontossággal bírt a törzs életében (*βοῶπις* mint sacralis jelző, *Δρύοπις*, *Ἑλλοπις*-féle népnévek, stb.); végre (3), hogy az ősi törzsélet pusztulásával a jelzők és nevek eredeti értelme is veszendőbe ment és így már Homerosnál számolnunk kell azzal a racionalisztikus törckvéssel, amelyik a jelzett személy szemére vonatkoztatta az — *ωπις* végű összetételeket és ad analogiam — amint ezt már az eleven nyelv szokta — illyértelmű új szókat is képezett, stb. — Valójában azonban Hornyánszky-nak ez a filológiai kísérlete is — mint magasabb körnek —, annak a totemisztikus (heraldika)-problémának a függvénye, amelyik őt kezdettől erősen foglalkoztatta:¹⁶ szorosan összetartozik jog-

lentebb Hornyánszky lélektani, társadalomtudományi, történetfilozófiai stb. „tervei“vel kapcsolatban, 93. j. is.)

¹³ Die Philosophie der Geschichte als Soziologie, I., 10. l., stb.; Hornyánszky-nál l. főleg *Herbert Spencer és a történetírás* (1904), 62. k. Ehhez az akkor még különben érthető látásmódhoz Hornyánszkyt — hitem szerint — a „nagy Comte“ nagy hatása, ennek híres „histoire sans noms“ elképzelése is segíthette (v. ö. *Philologia és Philosophia*, 1902, 337.; *A Szabadoktatás* [MTE Közl., II.] 70. kk. és lent a „kultúr-történet“ tárgyalásánál).

¹⁴ V. ö. *EPHK.*, 1908, 4. kk. (Vári: *Homerica*).

¹⁵ *EPHK.*, 1908, 353. l.

¹⁶ V. ö. különösen *Totemisztikus nyomok a görög történetben* (1907) főleg 177. kk. Egyébként e probléma „nyitva áll“ nemcsak *Hip-*

és társadalomtörténeti érdeklődésével, illetőleg erről való akkori felfogásával,¹⁷ sőt — a nyelv racionalizáló tendenciájának a szálán — egy még magasabb körbe, a nyelvfilozófia (megint) „végtelen” kereteibe is utal, illetőleg csak ott nyeri valóban megoldását.

Ennél is hangosabban megint csak azt dokumentálja, hogy nála a filológiai törekvés egy lényegileg magasabb, középponti törekvés rendszerébe tartozik: az *Antiphon panlogizmus*a c.,¹⁸ zseniális dolgozata is. Teljesen szövegemendálásnak látszik: a szofista Antiphon-nak Dielsnél FVS II., 1², 591. l. olvasható, 1. frgm.-át próbálja korrigálni és feltevését, — hogy Antiphon-nak Ἀληθεία c. munkája úgy tekintendő, mint a Protagoras-hasonló című munkájának (az odadobott kesztyűt felvevő) riválisa — Hornyánszky valóban a legjobb szakfilológiai módszerrel is igyekezett megtámogatni. A Protagoras-féle ismert πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἀνθρώπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἐστίν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἐστίν (FVS, II., 1², 536. l. 1 frgm.) formának valóban „felel” Antiphonnál az οὔτε ὦν... οὔτε ὦν gondatforma, és nemkülömben: Anaxagoras frgm. II D. [1², 318. l.] ἐν παντί παντός μοῖρα ἐνεστί πλην νοῦ, ἔστιν οἷσι δὲ καὶ νοῦς ἐνι csakugyan összefügghet valamiképp az Antiphon-féle Ἀληθεία kezdetével: ἐν τῷ λόγῳ πάν. Ennek ellenére mégis: ahogy Hornyánszky — javítása alapján — Antiphon egész ismeretelméletét és metafizikáját rekonstruálja, ahogy Protagorasszal, aki az érzékelést tartotta mindennek, úgy állítja szembe Antiphont, mint aki a dolgok elejére a (Heraklitos-Anaxagoras értelmében vett) logikus működést tette és ebben olyan modern illuzionistának elődjeként igazolódik, mint Poincaré¹⁹ — ez a mód már sejteti, hogy a szövegjavításra megint neo ipso úgy filológiai indíték vitte. Ez az indítóok szintén és annál bizonyosabban csak a görög filozofiatörténet alakulásának olyan új elgondolása lehetett, amely csupán következetes részét alkotta Hornyánszky általános „ismeretelméletének”, minél tágabb teret engednek szükségkép az önhatalmú változtatásnak az igen romlott kéziratok (Paris, gr. 1849 és Marc. gr. 279) és minél közelebb fekszik a külső olvasmánytól (Poincaré) való önkénytelen befolyásoltatásnak feltevése is. Tény mindenesetre, hogy e különben nagyhorderejű kezdetnek szintén nem lett és nyilván azért nem lett folytatása, mert igazi alapjául ez az egyszerű emendáció megint nem kevesebbet igényelt volna, mint — már kifejtve — Hornyánszky egész megíratlan, sőt mindvégig íratlanul maradt történetfilozófiáját és tudományelméletét, de legrosszabb esetben

pokratese (240. k., 299. kk.), hanem (v. ö. *EPhK.*, 1907, 565. kk. és ahol kissé zsúfolt: 812. kk.) Hornyánszky szinte összes vallás- és társadalomfilozófiai gondolatai felé; illetőleg czekeket is feltételezi.

¹⁷ V. ö. már *A jog keletkezése és fejlődése* (1899) kül. 29. kk. stb.

¹⁸ 1909 (MFTKözl.).

¹⁹ „Tout ce qui n'est pas pensée est le pur néant” stb. (*La valeur de la science*, 276.; Hornyánszkyknál i. h. 231. k.)

is legalább a görög filozófiatörténet részletes, gyakorlati át- és kiépítését.

Az így nyíló perspektíván természetesen mit sem változtat, ha Hornyánszky az egyes eseteket idővel néha jobban izolálta és tette önmagukban is egészsékké. Ha tehát egyszer — például — legszorosabban egy felirathoz kapcsolódva, minden zavaró mellékzöngé nélkül szorítkozott szigorúan csak bizonyos, görög alkotmányjogi kérdések tisztázására.²⁰ Vagy ha máskor tiszta közvetetlenséggel úgy tudott megmaradni Athén polis-, Spárta hódító-államtipusának és a megfelelő altípusoknak kidolgozásánál, hogy ez — nagyjában — még a hagyományos „államrégiségek” keretébe is beilleszthető volna.²¹ Mindenki nevezetesen, aki bármily felületesen ismeri munkásságát, akkor is tudná, ha ő maga²² meg nem mondaná, hogy az előbbi dolgozattal csak az ő egész sajátos, Spenceren és Tyloron indult társadalomfelfogásában szervesen ülő tételét akarta igazolni, amely szerint „a polgári tagozódás régi keretei, elsősorban a phratriák, változott alakban és jelentőségben még mindig alkalmasul kínáltakak *nemzetiségi és családi* érzések ápolására”. És mindenki látja, hogy viszont a második dolgozat a legszerveesebb összefüggésben áll azzal, a Hornyánszky belső fejlődésében olyan nagy szerepet játszó központi gondolattal,²³ amelyet főleg egy, nyíltan a tömeg- és társadalomlélektani munkáinak tág tervezetében simuló terjedelmesebb, a *Kis és nagyterületű állam* c. értekezésében²⁴ adatott meg kidolgoznia. Hornyánszky egész filozófiája tehát — úgy látszik — valahogyan a rendszerbe-komponálás, az univerzalizásra való beállítottság vonásait mutatja és amennyiben ezt a vonást általában és joggal *nem* a filológiára, hanem a filozófus munkájára szoktuk jellemzőnek tartani, nyilván a maga köteles határain túlra utal.

Ezzel azonban már nemcsak bevezető megfontolásaink igazolódtak, amelyek Hornyánszky Gyula filológus-portréját nem tartották külön megfesthetőnek. Elérkeztünk ennek a sajátos tudósegénységnek ahhoz a mély titkához, amelyen szükségkép egész munkásságának megértése fordul. Ahhoz a titokhoz, amelyet Hornyánszky — úgyszólván az első perctől — gyakorlata

²⁰ *Demotionidai* (1916) különösen 534. kk.

²¹ *A polis jogalma* (1920) különösen 20. és 74. l. Hasonló, de jelentéktlenebb „államhadirégiségi” cikke a *Lampadedromia* (1916; v. ö. *Háborús Beszéd*, Kolozsvár, 1915 is), amelynek feltevése szerint a fátylafutást persze a vallás szolgálatában megismételt harci gyakorlatnak kellene elfogadnunk.

²² L. pl. *Demokratikus eszmék és intézmények* (1925), 74. l.

²³ Lentebb is még visszatérünk rá.

²⁴ E mű első része, ahhoz képest, hogy a „hellenizmus történetéről” tartott egyetemi előadások bevezetéséből van átszabva (innen az alcím: *Polis és hellenisztikus birodalom*), inkább csak a vonatkozó legkülönbébb történelmi problémáknak akkoriban (1921) legmodernebb irodalmát nyújtja, sokszor nem is szervesen „befoglalva”.

mellett elméletileg is annyiival teljesebb erővel igyekezett magának és nekünk tisztázni, minél tudatosabban és mélyebben érezte ennek az életbevágó fontosságát és minél közvetlenebbül írta, minél könnyebben publikálta egyébként a gondolatait.

A filozófus.

Csakúgy azonban, mint pl. legvalódibb ideálja: E. Zeller,²⁵ akihez annyi másban is hasonlított, Hornyánszky sem volt rendszeralkotó és tudományméletét részletesen nem dolgozta ki. Mégis azok az elvek, amelyeket a görög történeti életet kutató munkája közben, ezt a tevékenységét szabályozandó, a maga használatára tudatosított, harmonikusan egészítik ki egymást egy kerek, önmagához következetes felfogás egészében. Legfeljebb, hogy egy ilyen, hosszú évek folyamán mindig csak tárgy- és alkalmasszerűen épült szisztémába természetszerűen kerülhettek kisebb folytonossági hiányok, a részleteket illető következetlenségek stb.

Negatív formában mindenesetre Hornyánszky már pályája elején²⁶ hangsúlyozta, hogy a filológia, mint a megtörténtet regisztrálni hivatott tudású, nem merülhet ki például egy kétes értékű codex pusztá ismertetésében: a tudós egyedüli feladata: nem nézhetjük a tudástárgyak feldarabolását, a részletes ismereteket és az anyagmegállapítást.²⁷ Legutolsó reprezentatív munkája: a *Görög Társadalomrajz* (1931) szerint az analitikus kritika és induktív következtetés, egyszóval a pozitívista megismerés legnagyobb erőfeszítése sem képes a halott tényeket megeleveníteni;²⁸ s ugyanezt ugyanígy állította pályája kezdetén is, amikor először vetette fel egy „görög szociológia” tervezetét²⁹ és követelt a szokásos „magánrégiségtanok” helyett egy „megfelelőbb kultúrtörténeti encyclopaédiát.”³⁰ Még példának is már akkor körülbelül ugyanazokat az eseteket (típusokat) hozta fel,³¹

²⁵ V. ö. Emlékezés Zeller E. k. tag felett, MTA, 74. l.

²⁶ L. pl. *A classica-philologia mint történetírás, 1893–94-ben Párizsban és Londonban tett tanulmányúttal kapcsolatban* (1895), 2. kk.

²⁷ *Nemzeti eszme és tudomány* (1895), 800. k.

²⁸ V. ö. Marót, EPhK., 1931, 14. kk.

²⁹ H. Spencer (1904), 42. l.

³⁰ EPhK., 1905, 784. l.

³¹ L. pl. Schvarcz Gyula emlékezete, 1901, 22. k.: „Vegyük pl. a most is közkézen forgó és „legújabb” kiadásokban megjelenő görög államrégiségtani standard-műveket, a Hermannokat, Schömannokat és Gilberteket elő... Pontosan megtudjuk pl. a nevezett kézikönyvekből, hogy Athén lakosságát ki és mikor és hogyan osztotta be a territórium alapján, de hogy a lakosságnak territorális beosztása egyáltalán mily körülményeknek szokta keletkezését köszönni, s hogy az a beosztás egyáltalán milyen fejlődési viszonyban van a lakosságnak más alapokon történő beosztási módjával, minderről... annyit sem tudunk meg, amennyi pedig a görög speciális viszonyok megértéséhez okvetlenül szükséges volna... Hiányzik itt az általános ismereteknek az a hát-

hogy a penészes szobatudományt és kicsinyeskedő specialitást kipellengérezze.³² Azonban az orvoslás pozitív javallásában is: ugyanez a *Társadalomrajz* szintén korántsem csak a kordivat hatása alatt várja a szubjektumtól ennek az önmagában cél-tudatlan gondolkozásnak hiányzó τέλος-át. Negyven évvel ezelőtt utalt már Hornyánszky, Párizsból küldött első folyóirat-cikkének jóllehet még nehezkesebb szavaival,³³ annak a „philosophiai művel”-nek a fontosságára,³⁴ amelyet később intuíciónak is szeretett nevezni; arra, ami „vagy [a statikus tényekben]³⁵ közéletet teremt, mely tudásunkat a legmagasabb színvonalra emeli, organikussá teszi; vagy [a successiv egymásutánban]³⁶ vezérlő ideák, útbaigazító szempontok birtokába juttat.”³⁷ És ugyancsak Párizsból — látva, hogy a szétदारaboló analysisnek csak úgy van jogosultsága, ha a phalomenának egységén és egy ezeken alapuló egységes történeti tárgyalás keretei közt nyugszik, belátva, hogy a „morális és intellectuális képzetek evolúciójának” keresése egyedül lehet érdemes indoka a történet megírásának és tanulásának — ugyanekkor már azt is kifejezetten követelte, hogy a bölcsélet az „empirikus tudástárgy fölé” helyeztessék.³⁸ A történetírónak — mondja³⁹ — „bármely konkrét jelenség szemléleténél” mindig „közös emberi természetünk egy megnyilatkozását is kell keresnie, hogy az együvé tartozó phalomenának sokaságát” szubjektív képességei szerint összevonja „egy abstractummá” és „az ember abszolút abstract fogalmának segítségével a maga tárgyát a közös emberi alapjára vezesse vissza, az emberi jelenségek összetartozásának és egymásra utalásának tiszta ideájával”. Hornyánszky, egyszerűen, a tudás felfogása — mondjuk: ismeretelmélet — szempontjából azokhoz állt, akik a tárgyakat (dolgokat) a mögöttük élő emberi lélek, illetve e lélek szerepére vonatkozó határozott állásfoglalás nélkül nem tekintik valójukban megismerhetőeknek. Marót Károly.

(Folyt. köv.)

tere, amely a görög politikai alakulásokat az emberiség egyetemes politikai fejlődésének egyik állomásaként tünteti fel, a mindenütt azonos politikai erők felismerése alapján.”

³² A kifejezéseket *EPH.K.* 1906 457. lapról vettem (Zielinski kritika).

³³ *A philosophia a francia középiskolákban* (1893—94), 504—510. l.

³⁴ *Levél a francia felsőbb közoktatásról* című cikke (1893) kül. 623. kk., jól mutatja, hogy amit ekkoriban egy mondva csinált „német-francia” antitézis szerint a franciákban látni akart, inkább beléjük nézte, semmint találta bennök; s így volt ekkoriban nála a filozófia is a francia nemzet sajátossága. Különben idővel a német filozófiai szellem értékes eszmei kontribúcióit H. mindinkább elismerte (v. ö. pl. *A kultúráról* stb., 1924, 2. l.) és a filológiában is többre értékelte érdemeiket.

³⁵ Erről v. ö. lent, a módszer tárgyalásánál.

³⁶ *OKTK* i. h., 505. l.

³⁷ *A cl. philologia mint társadalomtudomány* (1894), 216., 219. k., 225. k. stb.

³⁸ *A cl. ph. mint történetírás*, főleg 55. kk., 65., 82. k., 86. l. stb.

³⁹ *A művelődéstörténet elméletéről* (1905), 7. kk.

„AEOLIUM CARMEN AD ITALOS MODOS DEDUXISSE.“

I.

Femina operam lanificii incipiens, sicut apud Catullum quoque legimus, (c. LXIII., 311—319.), primum e glomere lanae, quod lacva tenet, dextra manu „ducit“ vel „deducit filum“. Hoc verbum artis lanificae proprium¹ tempore procedente vim translatam adeptum verbumque artis carmina faciendi factum est in hac loquendi formula: „*carmen (versum) ducere“ vel „deducere“*. Quarum altera primum Horatius, deinde Propertius, tum Ovidius quater, postremo Calpurnius usus est,² altera decies apud antiquos scriptores invenitur.

In nostra translatione explicanda videlicet vis vocabuli „deducere“ magni momenti erat. In litterarum monumentis primum participium pass. vocabuli nostri vi translata apparet, initio cum „voce“ coniunctum. Apud Afranium quidam „verbis pauculis respondet tristis voce deducta mihi“ (340. R.) et apud Lucilium leo loquitur „deducta voce“ (985. Marx). Cui verbo quam vim subicere debeamus, Nonius docet nos Lucilii loco hacc adscribens: „deductum, deminutum, suppressum“.³ Idem valere videtur versus Cornificii poetae apud Macrobiū: „deducta mihi voce garrienti“ et haud dubie de submissa voce recitantis agitur in hoc Propertii: „et mea deducta carmina voce legis“.⁴

At hoc participium non solum cum „voce“ copulatum in usum venit. Iam Vergilius in sexta ecloga cum „carmine“ id colligat; autem poetae, cui reges et proelia canere in animo est, Apollo vellit eumque sic admonet: „pastorem, Tityre, pinguis pascere oportet ovis, deductum dicere carmen“ (v. 4—5.). Quae genera artis poeticae ita poetam opposuisse manifestum est, ut „deductum carmen“ carmen heroico carmine modestius, lenius, subtilius elaboratum intellexeretur.⁵ Ad quam sententiam verba ipsius Servii spectare constat, cum ad hunc versum adiecit deductum idem significare ac tenue et translationem a lana, quae deducatur in tenuitatem, esse. Et ipse Macrobius testatur deductum pro tenui et subtili eleganter dictum esse commemorans.⁶ Quanti et Quintilianus aestimaverit Vergiliū hoc verbo usum esse, elucet ex iis, quae de perspicuitate orationis disseruit; proponit enim locum nostrum, „quo nihil inveniri possit significantius“ (VIII. 2., 9.).

Videmus igitur veram atque propriam participii significationem mutatam ad lenitatem subtilitatemque spectare, quo facto nemini inopinato accidit, ut apud Quintilianum et cum „oratione“ se ostendat

¹ cf. H. Blümner, Technologie u. Terminologie der Gewerbe u. Künste bei Griechen u. Römern, 1912. I², p. 126.

² Hor. sat. I. 10., 44.: epos ducere; Prop. IV. 6., 13: Caesaris in nomen ducuntur carmina; Ov. trist. I. 11., 17.: tamen ipse trementi carmina ducebam qualiacumque manu, III. 14., 31—32.: inque tot adversis carmen mirabitur ullum ducere me tristi sustinuisse manu, V. 12., 63.: nec possum, et cupio non ullos ducere versus, Pont. I. 5., 7.: et mihi si quis erat ducendi carminis usus; Calp. ecl. IV. 80.: ducite, nec mora sit, vicibusque reducite carmen.

³ p. 289., 16. cf. Marx II., p. 320.

⁴ Macr. Sat. VI. 4., 12.; Prop. II. 33., 38., cf. et Rothsteinii interpretationem ad locum, 1920².

⁵ cf. Forbiger, Verg. I¹., p. 101. et Rothstein op. cit.

⁶ l. c.

(IV. 1., 60.) „accurate perfectum“ significans et multo post eadem vi reperiatur apud Ausonium et Cassiodorum.⁷

Isdem temporibus etiam modi finiti translata vi in usum venerunt idque — quod proprium est huius verbi — iterum cum „voce“ coniuncti. In diverbio fragmentario Pomponii togatarum scriptoris haec leguntur: „Vocem deducas oportet, ut videantur mulieris verba. — lube modo, adieratur munus, vocem reddam ego tenuem et tinnulam... Etiam nunc vocem deducam?“ (56—60. R.). Cum de voce muliebri imitanda hoc loco agatur neque dubium sit, quin viri colloquantur, hanc imitationem tantum vocis attenuandae causa effectam esse consentaneum est.

Locis adhuc memoratis translatio in tenuitate fili deducti, cui crassitudo et granditas et plenitudo opponuntur, posita est. Hoc modo significatio e tenuitate in suppressum, submissum, subtile, artificiose perfectum mutatur.

II.

Iam vero alicui translationem non solum in tenuitate fili sed etiam in ipso filo deducendo positam esse occurrerit. Et certe loci, qui posthac tractandi sunt, hunc cursum translationis ab hoc momento artis lanificae orsum esse demonstrant. Utilissimum est nobis, etsi non cum „deducere“ at cum „ducere“ tamen, illud Ovidii: „tamen ipse trementi carmina ducebam qualiacumque manu“ (trist. I. 11., 17.), in quo poeta sentit et nos quoque sentimus originem tropi. Simili perspicuitate est apud Horatium „tenui deducta poemata filo“ (cyp. II. 1., 225.).

Neque versus quartus primae satirae in libro II. aliter intellegi potest, locose enim incipiens Horatius praeter alias obrectatorum vituperationes etiam huius mentionem facit: „similisque meorum mille die versus deduci posse“. Qua in contumelia neque de subtili artificioseque confecto neque de submissa voce agitur, quod in satira ne sperari quidem potest, verum de illa ut videtur facili artis lanificae opera, de ipso filo deducendo. Et ceteri loci Ovidiani,⁸ qui ad propositum nostrum spectant, magis cum filo deducendo quam cum carminibus eleganter componendis cohaerent.

His duobus locis Horatianis cum vestigia principalis perspicuitatis tropi reperta sunt, tum etiam progressus eiusdem in conspectum venit, in quo origo translationis obscurata verbumque prorsus artis carmina componendi factum sit in versu Propertii: „at tibi saepe novo deduxi carmina versu“ (I. 16., 41.). Quo in progressu haud parvi momenti est translationem nostram praeter Valerium Maximum tantum multo post apud Avienum et quendam Anthologiae scriptorem apparere.⁹

⁷ Aus. 419., 19.: subtilis deducta oratione Menelaus; Cassiod. rhet. 1., p. 495., 2.: deducta locutio.

⁸ carmina proveniunt animo deducta sereno, trist. I. 1., 39.; ipse nec hoc mando, sed ut hic deducta legantur: non sunt illa suo barbariora loco, V. 1., 71.; ut tamen ipse vides, luctor deducere versum, Pont. I. 5., 13.; accipe, Pompei, deductum carmen ab illo, debitor est vitae, qui tibi, Sexte, suae, IV. 1., 1.

⁹ Val. Max. III. 7. ext. 1.: „triduo non ultra tres versus maximo impenso labore deducere posse“ proximum est aetati Horatii Ovidiique; et notum est verbis arcessitis hunc scriptorem in timido inflatoque dicendi genere usum esse. — Avien, Arat. 625—26.: ille repertor (sc. lyrae) carmina Pleiadum numero deduxerat. — II. 139., 4. Burm.:

Perlustratis igitur translationis nostrae testimoniis rationem ducamus eorum, quae cognovimus. Haec translatio in hac loquendi formula primum apud Horatium sub annum XXX. a. Chr. n. occurrit (sat. II. 1., 4.), quam brevi et Propertius adhibet (l. 16., 41.); Horatius semel denuo utitur ea, post apud Ovidium invenitur. At carminibus lyricis Horatii deest atque apud ipsum Propertium Ovidiumque tantum genere elegiaco recipitur. Neque vero verbum nostrum per se ipsum subtilitatem artis carmina faciendi reddit neque verbum Musae leni voce canenti propinquum esse apparet. Probabile est hoc verbum eandem patriam habere quam sermonem Horatianum. Quae etiam causa esse potest, cur nostrum verbum post Ovidium vix in litterarum monumentis legatur et fortasse cautius adici potest eam causam fuisse, cur apud Ovidium quoque tantum in carminibus post diem relegationis scriptis inveniretur, cum poeta non amplius inter eos versatus esset, qui urbanitatem colebant, neque sensu communi ductus esset, quo hoc verbum fortasse iam non dicendi genere in litteris usitato dignum habitus esset. Neque enim ullo modo intellegi potest, cur translatio nostra in poetarum posteriorum operibus se tam minime saepe offerat et aliae formulae (partim Horatianae quoque), ut „cantare, carmina fingere, facere, componere“, aut translationes iam non in nendo sed in texendo positae usu recipiantur.¹⁰

III.

Non casu sed consilio est relictus locus ille Horatii commentariolo nostro inscriptus. Optimum enim visum est hunc locum omittentes perlustrare cursum translationis vimque eius expedire simulque cognoscere, quibus vocabulis tamquam partibus constructa reperiatur.

Cum vero de hoc Horatii loco interpretes docti praeter Kiesslingium minime inter se dissentiant, liceat nobis animum ad Kiesslingii interpretationem convertere eo magis, quod locus noster et in Thesouro Linguae Latinae inter translationis testimonia commemoratus est. Interpretatio Kiesslingiana in editione VII. a Heinizio curata maxime elaborata apparet itaque tantum huius editionis sententiam perscrutari satis esse videtur.

In prooemio carmini addito Heinzius paraphrasim huiusmodi dedit: „...preisen wird man, dass ich... zuerst ein äolisch Lied zu italischer Leier gesungen habe.“ Quae interpretatio ut probetur, in adnotationibus haec continentur: „*Itali modi*: weil zu dem äolischen Lied das Spiel der Romana lyra erklingt; umgekehrt wurde l. 32. das lesbische Barbiton aufgefodert ein Latinum carmen anzustimmen: die Benennung des Liedes richtet sich nach dem gedachten Gegensatz. — *ad modos* zur Bezeichnung der Gesang oder Handlung begleitenden Musik ist ganz üblich.“ Nunc loci concordantes enumerantur ex Tibulli,

pastorumque melos facili deduxit avena, cf. Forbiger l. c. — Cetera testimonia in Thesouro L. L. commemorata non ad nostrum locum attinent, Nam in v. 165. Laudis Pisonis: „Aonium facilis deducit pagina carmen“ nequaquam de nostra translatione agitur, cum in ipsis prioribus versibus alia formula ad artem carmina faciendi spectans contineatur: „si carmina forte Nectere ludenti iuvat fluitantia versu, Aonium facilis etc.“ Simili modo Iuv. VII. 54., Aus. 419., 61., Colum. X. 40. non nostram formulam habent.

¹⁰ c. g. carmen contexere, Nemes. III. 9.; coeptum detexatur opus, Aus. Mosella 415.; texunt et carmina, Aus. epigr. XXXVIII.; retexere, Apoll. Sid. carm. IX. 106. etc.

Ovidii, Horatii carminibus, quibus nos, quo magis frequentatior huius formulae usus emineat, ex Livio et ex Cicerone etiam haec verba addere possumus: „ad tibicinis modos saltare“ (Liv. VII. 2.), „ad tibiam canere“ (tusc. IV. 2.), et haec sequuntur: „*deducere*“, dichten: die Metapher vom Ziehen des Fadens“ adiiciunturque duo loci ex Horatio et unus ex Propertio, quos iam supra commemoravimus.

Considerantes hanc adnotationum seriem tali modo docemur. Apertum est vim translatam vocabuli „deducere“ esse, unde adnotationes velut ex radice oriantur. Formula „Aeolium carmen“ non est expediendum, cum vix aliter intellegi possit. Ut „modi Itali“ interpretarentur, tantum modo exstitit, aut tantum curae ad hanc locutionem conferri non oportuit, cum neque priores editiones tantam vim ei attribuisent. Cum vero locutio illa „ad modos“ Heinzius auctore idem valeat ac „ad sonum instrumenti alicuius musici“, ne „Itali modi“ quidem eodem auctore aliter atque „sonus alicuius Italici instrumenti“ intellegi possunt.

Ineamus eandem rationis viam quam ipse Heinzius. Cum translationis nostrae velut curriculum vitae persecuti sumus, constituimus hanc formulam prae participio in modis finitis nunquam eam vim adeptam esse, quae et subtilitatem artis carmina faciendi redderet. Simulque cognovimus translationem apud Horatium tantum in satira et epistola legi, quarum genus dicendi propinquum esse sermoni quotidiano inter omnes constat, idque confirmavit formulam nostram e sermone quotidiano ortam esse. Cui nunc addere possumus: eam in carmine lyrico praeter locum, de quo nunc agitur, nunquam reperiri. Ex quo collegerim ne ipsum Horatium quidem eam tanti fecisse, ut utilis esset ad nomen arti carmina faciendi imponendum. Horatius enim abundat verbis, quae ad artem carmina componendi attinent, ut carmen fingere, poemata pangere, carmen condere, at tamen in parte epistolae II. libri II., ubi poeta, quippe cum formulae quibus ars carmina faciendi reddatur diversissimae inveniantur, manifesto dat operam, ut verbis quam variatissimis utatur, nusquam „carmen deducere“ legitur;¹¹ at si Horatius ipse translationem nostram praesentem sensisset, tum usus verbi nostri evitari non potuisset.

Simili modo singulare est „carmen deducere“ et ex alia parte. Loci enim concordantes a Heinzius commemorati quamquam vere ad sonum instrumenti musici, qui motum aut cantum subsequitur, spectant, tamen neque apud Horatium neque apud quendam scriptorem veterem unquam cum arte carmina faciendi coniuncti occurrunt.¹² Cui vero Heinzius ita consulere videtur, ut — sicut paraphrasis eius demonstrat — „deducere“ eodem numero habeat ac „gesungen habe“. Ex quibus etiam veri simile est translationem nostram nunquam adeo

¹¹ v. 86.: verba conecere; v. 91.: carmen componere; v. 103.: scribere; v. 106.: carmen componere; v. 108.: scribere; v. 109.: poema facere. — Etiam dignum est quod commemoretur ne metricas quidem rationes prohibere potuisse poetam nostra translatione uti, cum duobus locis nostra translatio quoque apta esset: v. 91. pro carmina compono „carmina deduco“ et v. 106. pro qui componunt carmina „qui deducunt carmina“.

¹² Tib. I. 4., 70.: et secet ad Phrygios vilia membra modos, I. 7., 38.: movit et ad certos nescia membra modos; Ov. Fast. III. 388.: ad certos verba canenda modos, VI. 692.: et canere ad veteres verba iocosa modos; Hor. epp. I. 2., 31.: ad strepitum citharae cessatum ducere somnum, epp. I. 14., 26.: cuius (tibicinae) ad strepitum salias.

significationem, in qua nata est, mutavisse, ut cum „carmen componere“ diceretur, simul et sonus alicuius instrumenti musici tamquam artem carmina faciendi subsequens intellegeretur.

Utumque se res habet, num quid nos adduxerit, ut credamus „modum“, cum neque cum adiectivo neque cum genetivo coniunctum sit, a Horatio quasi sonum instrumenti musici dictum esse? Vocabulum enim „modus“ cum apud Horatium ad artem poeticam musicamque attinens repertum est, semper idem valet ac melodia.¹³ Et cum poeta de sono alioius instrumenti musici mentionem fecit, semper dilucide et instrumentum notat nomine.¹⁴ Ubi autem Horatius adiectivum a nomine proprio derivatum attribuit vocabulo „modo“, ibi attributum personam significat, ut epp. I. 3., 12.: „Thebanos aptare modos“, ubi modi Pindari, et a. p. 404: „gratia regum Picrii temptata modis“, ubi modi et carmina Pindari et Simonidis intellegenda sunt. Quae cum ita sint, ne „Itali modi“ quidem idem valere possint ac sonus instrumenti Italici, et is Romanae quidem lyrae in hoc dicendi contextu, cum aliquis carmen componit, sed quod plurimum est, ac modi cuiusdam poetae Romani spectati, qui sicut lumina poeseos lyrae Graecae ipsa natione vel loco natali satis notatus ut princeps poetarum Romanorum ingenium spiritumque nationis suae in lucem proferat.

Hoc loco quaestio existit, num „Italos modos“ sic interpretari possimus? Nunc satis esse videtur memoriam illius molestiae animi repetere, qua Horatius post primam partem carminum editam affectus est et quam epistola I. 19. indicat. Ex quo elucet Horatium non modo post tres priores libros carminum ad finem perductos, sed ne post eosdem editos quidem se talem poetam arbitrari potuisse, qui pro suo ingenio cognito simpliciter fidicen Romanus vel Latinus appellaretur et cuius lyra simpliciter lyra Romana vel Latina esse posset. Quae maxime tum intellegi possent in carmine ultimo libri tertii, si eo tempore scripta essent, quo poeta iam sic de se gloriatus est: „Romae principis urbium dignatur suboles inter amabiles vatem ponere me choros et iam dente minus mordeor“ (c. IV. 3., 13—16.), quod autem ei post carmen saeculare scriptum contigit, sex annis post tres priores libros carminum editos.

Quae tandem vis sit subiicienda illi „carmen Aeolium ad Italos deduxisse modos“? Id certum est nos Heinizio hoc loco de translatione agi arbitranti assentiri non posse. Vocabulo „deducere“ igitur nihil rei est cum arte carmina faciendi. Itaque ex proprietate verbi intellegendum est neque „deducere“ aliud significare potest ac traducere, transferre, importare. Sic enim interpretatur et Porphyrio, cum haec dicit: „testatur ergo se Horatius Graeci carminis modulationes primum in Latinam linguam contulisse“, sic et Orellius „transtulisse“ cum „deduxisse“ adaequans, cui se et interpretores Britannii (Page, Wickham) adiungunt. Nec Lucianus Mueller defuit, qui anno MCM. haud dubius ad-

¹³ quaere modos leviori plectro, c. II. 1., 40.: tu semper urges flebilibus modis Mysterium ademptum, II. 9., 9.; aptari citharae modis, II. 12., 4.; magna modis tenuare parvis, III. 3., 72.; dulcis docta modos, III. 9., 10.; dic modos, III. 11., 7.; condice modos amanda voce quos reddas, IV. 11., 34.; mutare modos, epp. I. 19., 27.; gratia temptata modis, a. p. 404.

¹⁴ citharae molles modi, c. II. 12., 4.; citharae modi, III. 9., 10.; citharae cantus, III. 1., 20.; sub cantu querulae tibiae, III. 7., 30.; testudinis strepitus, IV. 3., 17.; strepitus citharae, epp. I. 2., 31.; lyrae sonus, II. 2., 86.; testudinis sonus, a. p. 395.

versarius Kiesslingii haec affirmaret: „deducere hat hier nichts zu schaffen mit der Bedeutung weben oder spinnen, sondern heisst „überleiten“.

Quid nunc illud „ad Italos modos“ esse putemus, cum eo tempore proprii Italici modi desint? Perspicuum est Horatium Aeolium carmen commemorantem carminis Aeolii metricam constructionem, quae proprios quoque modos habet, ante oculos habuisse. Itaque poeta modos Aeolii carminis breviter formula „Aeolim carmen“ comprehendo dicit se modos carminis Aeolii transtulisse ad modos Italicos ita, ut quasi civitate quadam donarentur. Hoc loco poetae minimi momenti erat, exstarentne omnino eo tempore proprii modi Latini, tantum se modos Aeolios modos Latinos reddentem optime meruisse de poesi Romana et sua opera modos Aeolios non solum notos sed etiam Romanos modos cognitos esse praedicare eius intererat. Quae cum ita sint, fieri non potest, quin locum nostrum aliter interpretemur ac si Horatius haec dixerit: „Ego princeps modos Aeolios in Italiam transtuli et meo ingenio posthac modi Aeolii in numero modorum Latinorum habentur.“ Non recte dixit igitur Heinzius appellationem carminis apud Horatium ad contrarium cogitatum referri. Appellatio carminum vel modorum non tam sine iudicio, sicut Heinzius arbitrari videtur, efficitur, cum in appellationibus vis quaedam et pondus insit carminaque et modi (aut Latini aut Aeolii) ideo appellentur, quod ipse Horatius Aeolium carmen cum carmine Romano a se coniunctum esse permagni duxit. Nostra quidem interpretatio convenit cum iis, quae Horatius paulo post carminum tres priores libros editos de se dicit, ubi hoc ipsum carmen a se translatum esse praedicat: „hunc (sc. Alcacum) ego non alio dictum prius ore Latinus volgavi fidicen.“ Quam in carmine Aeolio in Italiam transferendo industriam proferunt et primi carminis IV. 9. versus: „Ne forte credas interitura quae longe sonantem natus ad Aufidum non ante volgas per artis verba loquor socianda chordis.“

Si fidem locorum Heinzii concordantium infirmare successerit ita, ut nostrum locum nequaquam cum translatione cohaerere probatum sit, tantum Horatium ducem secuti sumus, qui in libro de arte poetica poetam in dicendi genere „operum colores servare“ debere graviter affirmat. Et si hoc loco translationem esse negemus tamen decori est Horatio, quod primus in litteris Romanis verbo „carmen deducere“ translata vi usus est et permanens in praecepto, quod in libro de arte poetica proposuit, non contendit ut verbo uteretur, quod ut ita dicamus non vividum repertum est, haud immemor eorum, quae sic expressit verbis: „mortalia facta peribunt, nedum sermonum stet honor et gratia vivax.“

A. Jirka.

A RÓMAI CSÁSZÁRKORI OSIRIS-VALLÁS MEGÉRTÉSÉHEZ.

Első tanulmány: *Osiris és a heliopolisi istenrendszer.*

(Folytatás az 1933. évfolyam 228. lapjáról.)

II. Akármilyen különböző módon jártak is el és különböző eredményekre jutottak azok, akik a kilencséggel eddig foglalkoztak, mindannyian érezték, hogy a kilencség megértése Osiris megértésétől függ. Mi sem járhatunk más úton: mi is vele, az egyiptomi istenek legkülönösebbikével és legtiszteltebbikével kívánunk legelőször és leginkább foglalkozni. Őt itthon érezzük a mi földünkön is, hisz Osiris, azaz Sarapis és Isis kultusza Pannoniában is gyökeret vert a lelkekbe és az ő vallásukban egyesülve az egyiptomi pogánysággal vette fel a

görög-római pogányság a kereszténységgel szemben a végső és döntő küzdelmet. A görög és római írók, pogányok és egyházatyák, így hát nagyon is jól ismerik Osirist, sokat beszélnek róla, misztériumairól, szenvedéseiről. De mikor a lényegéről, a neve mögött rejlő értelemről beszélnek, szinte egyhangúan mondják: Osiris a víz. Plutarchos, akit az ókor legkiválóbb egyptológusának nevezhetnénk, azt mondja, hogy Osiris a Nílus, aki Isist, a földet megtermékenyíti, de nemcsak a Nílus, hanem minden termékenyítő nedvesség, aki szembehelyezkedik Typhonnal, a szárazsággal vagy terméketlen nedvességgel, a tengerrel.⁶⁸ Az ő nyomán beszélnek a legtöbben: így Johannes Lydus,⁶⁹ Hippolytus,⁷⁰ Pseudo-Clemens⁷¹ és talán Heliodorus.⁷² Origenes⁷³ felháborodva beszél az Osiris-vallásról, ahol a lélektelen vizet imádják és a földet, amely pedig minden ember és állat alatt van. Salustius szerint⁷⁴ vannak theologiai, lélektani, természettani és anyagszerű mítoszok: leganyagszerűbb az egyiptomiaké, akik tudatlanságukban a testeket isteneknek nevezik, a földet Isisnek, a nedvességet Osirisnek, a hőséget Typhonnak. Porphyrius⁷⁵ szerint Osiris hármasság (δύναμις): a növényzetet előhozó erő, a Nílus ereje és egy égből alászálló erő, amely Isist, az egyiptomi földet megtermékenyíti.

A görög és római Isistisztelek kultuszának középpontjában is, úgy látszik, a víz állott, amelyet — mint Apuleius elmondja — díszes edényben hordoztak körül a körmenetben.⁷⁶ Ezt az edényt számtalanszor megörökítették vallásos ábrázolásaikon, amint a pap az istenszisztelet legünnepélyesebb pillanataiban köpenyébe burkolt kezével a híveknek felmutatja.⁷⁷

De nemcsak a klasszikus auctorok és a klasszikus föld, de az egyiptomi szövegek és emlékek is sokat beszélnek Osiris és a víz kap-

⁶⁸ De Is. et Os. C. XXXII., XXXIII. Különösen XXXVI.: a nedvesség 'Oσιριδος ἀπορροή; — továbbá XXXVIII., XXXIX., XLIX. és számos más helyen. *Quaest. conv.* VIII. 8. 2. — Osirishívőnek tilos forrást betömni: De Is et Os. XXXV.

⁶⁹ De mens. IV. 45. (Hopfner 698.)

⁷⁰ Refutat. Omn. haeres. V. 22—23. (Hopfner 435), asztralis nézetekkel együtt.

⁷¹ Recognit. X. 27. (Hopfner 565), neki szentelve a víz, mint az ő lényege.

⁷² Aethiopica IX. 9—10. (Hopfner 459). Osiris a Nílus, Isis a föld. A nedves és száraz elem egyesüléséből származnak a többi elemek.

⁷³ Contra Cels. V. 38 (Hopfner 439).

⁷⁴ De diis et mundo 4 (Hopfner 542).

⁷⁵ De imaginibus, apud Eusebium praep. ev. III. 11, 50 (Hopfner 470/71).

⁷⁶ Metamorph. XI. 11, ilyen körmenetet ábrázolva van egy, a vatikáni múzeumban levő reliefen: Amelung, Katalog II. 142, No 55. VII. Tábla. V. ö. Cumont: Les religions Orientales dans le paganisme romain, 1929 p. 90, pl. VIII.

⁷⁷ Falfestmény Herculanéumból, Nápolyi Múzeum. Helbig: Wandgemälde No 1111. V. ö. Cumont, pl. VII. — Ilyen edények maradtak is ránk: Berlin 9008, Osiris-mellszoborformára kiképezve. Képe: *Erman Religion*², p. 271; — ilyennek tartom a Nemzeti Múzeumban levő egyedi kancsót is. Lanzone közöl egy képet (Dizionario di Mitologia Egiziana CCXIV. Tábla, p. 779, Besançonban levő egyiptomi szarkofágon), ahol egy ember térdelve imádkozik egy múmia előtt, aki trónon ül, kezében vizeskorsó, a korsón „Osiris” íclírás

csolatáról. Ptolemaios felirat nyíltan megmondja: Osiris a víz, a Nilus.⁷⁸ Gyakran szembeállítják őt a többi kozmikus istennel:⁷⁹ „Ra adja neked a fényt, sugarainak teljességét az ő szemében. — Šu adja neked a kellemes levegőt, melyet orrod az életre belhel. — Geb adja neked a gyümölcsöket, amelyek rajta nőnek és amelyekből élsz. Osiris adja neked a Nilust. Te élsz és megújulsz.“ Osiris és a Nilus kapcsolatát ismeri a Kr. u. II. század elejéről való balzsamozási rituálé is.⁸⁰ A canopusi vízimádás⁸¹ pedig a klasszikus írók előtt is ismeretes volt.

Osiris ünnepségei a vizen vagy mellette játszódnak le, a késői időkben épp úgy,⁸² mint a Közép-Birodalom idején,⁸³ Osiris sírját pedig Herod. II. CLXX. szenvedéseit tavon adják elő Saisban.

Az abydosi ünnepségek megtartására szolgáló víztartályt Naville 1913-ban kiásta; l. Revue Archéologique 1914 júl.—aug., p. 111—113. V. ö. Murray: The Osireion at Abydos. mindenütt mesterséges szigetekké alakították át.⁸⁴ A Halottak Könyve CXXV. fejezetének egy vignettája pedig Osiris trónját vizen levőnek mutatja.⁸⁵

A „Sed“ ünnepségen az Osirisszal azonosított II. Osorkon király úgy van ábrázolva, amint két tenyérből vízszögár ömlik.⁸⁶ A halott Osiris sirató gyászadalban, melyet először Isis és Nephthys énekelt, olvashatjuk:⁸⁷ „Árad a Nilus a te szád parancsára, az emberek megtalálják táplálékukat a nedvesség által, ami testedből folyik... Tied a föld, ég, víz és tied minden, ami közöttük van, a te víz nevednél fogva.“ Az „igazságtalanul üldözött“ csodaszép himnusza pedig azt mondja az itt erősen földisten gyanánt ábrázolt Osirisről, hogy „karzaid izzadtságából jön a Nilus“.⁸⁸ IV. Ramses király pedig, aki híres himnuszában Osirisről azt mondja, hogy ő a legtitokzatosabb az istenek között, így szól: „De én tudom: te vagy a Nilus, nagy a partokon az áradás idején, emberek és istenek a te kifolyásodból élnek.“⁸⁹

⁷⁸ IX. Ptolemaios idejéből: L. D. IV., 36. a: „A király dicsőíti atyját Osirist és anyját Isist. Így szól: Osiris az Orion és Isis a Sirius. Osiris a Nilus és Isis a mező.“ V. ö. Brugsch: Religion u. Myth. p. 633.

⁷⁹ Szarkofágfedél, Kairó. Brugsch: Thesaurus Inscriptionum aegyptiarum 737, 9. V. ö. Brugsch: Rel. u. Myth. p. 197.

⁸⁰ Roeder p. 302. L. alább.

⁸¹ Rufinus: Hist. eccles. XI. 26 (Hopfner 629), egy anekdotába burkolva: a vizisten eloltja a chaldaeusok istenét, a tüzet. — Suidas: Lex. 61/62. (Hopfner 751).

⁸² Az „inventio Osiridis“ ünnepe. Plut.: De Is. et Os. XXXIX.

⁸³ Abydosi mysteriumok, Ichernofret stélája szerint: Schäfer: Die Mysterien des Osiris von Abydos, 1904. V. ö. Roeder p. 28.

⁸⁴ Kees: Totenglauben, p. 193.; Gressman: Tod und Auferstehung des Osiris, 1923, p. 39.

⁸⁵ Naville HK CXXV, Psychostasia Ag vignetta.

⁸⁶ Naville: Festival Hall of Osorcon. II. pl. XI.

⁸⁷ Brugsch: Rel. u. Myth., p. 626. V. ö.: De Is. et Os. XXXVI.: „ἀπορροή“

⁸⁸ Roeder, p. 50—51., Erman: Ä. Z. XXXVIII., p. 30. Sqq. V. ö.: De Is. et Os. XXXVI.: „ἀπορροή“

⁸⁹ Mariette: Abydos II. 54—55. Erman: Religion?, p. 96.; Kees: Totenglauben, p. 212. V. ö.: „ἀπορροή“

A pyramisszövegek sok helyen és határozott hangon mondják ki Osiris és a víz, Osiris és a Nílus azonosítását:⁹⁰ „Ha leszáll Noferkara a vízbe, felsemli őt Osiris... Ha leszáll Noferkara a földre, felsemli őt Geb.” (Geb a földisten.)

A pyramisszövegek egy másik csoportja élesen elválva a többitől, kis himnuszok alakjában dicsőíti a „feltámadó” Osirist, vagy a vele azonosított „feltámadó” királyt, mint a kiáradó Nílust:⁹¹ „Felismer (*ip*) téged az ifjú Horus (*hr rnpj*), te megifjodsz (*rnp. tj*) a te új víz (*mw rnpw*) nevednél fogva.” Vagy pedig így:⁹² „Ó, Osiris! jön az áradás (*3h-t*), jön az áradat (*b'h*), nyög (?) Geb! Keresett téged, aki a keresés élné volt (?), ütötte azt, aki rossz sorsodat okozta. Élsz hát! Emelkedj fel a te erőd segítségével!”

Az Osiriszel azonosított Pepi királyról így szól egy himnusz:⁹³ „Felállsz és leülsz, mint Anubis a *pompás ország* (egy alvilági hely: T3 dšr) élné... Reszket, megújul (*mšw?*) a Nílus, csapkod. Mosolyognak a krték, el vannak árasztva a partok”...

Az Osiris-rituálék pedig, amint litániaszerű imákat intéznek Osirishez, különböző vizek, tengerek neveivel illetik őt:⁹⁴ „Te nagy vagy és fekete vagy a te „Nagy Fekete” (*km wr* = Szezei sóstavak) nevednél fogva. Te zöld vagy és nagy vagy, a te „Nagy Zöld” (*w 3d wr* = Földközi-tenger) nevednél fogva. Ime, te nagy vagy és kerek, mint a „Nagy Kerek” (*šn wr* = Óceán). Ime, te köralakú vagy és kerek, mint a „Gyűrű”, mely körülveszi a Ha Nibút” (*abn phr h 3 nbw*: Égei-tenger). Ime, te kerek vagy és nagy, mint a nagy kerek Szek (šk ?) Tenger.”

A pyramisszövegekben tehát Osiris a tenger, a nedvesség, a víz, a Nílus. De ugyancsak a pyramisszövegek más helyén a krokodilusformájú Szebek isten jön és hozza magával az áradatot⁹⁵ és vannak szövegeink, ahol az Osiriszel semmiféleképpen sem azonosítható király lóthus az áradó Nílus tetején.⁹⁶

A vizet (*mw*) magát az egyiptomiak soha nem istenítették.⁹⁷ Másfelől a Nílus külön istenség, *Hapi*, férfialak, női mellekkel, kezében növények, állatok, fején vizinövényekből készült korona. Tulajdonképpen ő sem valóságos istenalak, kultusza nincs,⁹⁸ ő csak egy personi-

⁹⁰ 1044 a/b, 1045 a/b.

⁹¹ 25 c, ugyanilyen 589 a és 767 a.

⁹² 2111—12; az „3j” szót Speleers (Textes des Pyramides égyptiennes, 1923) szótára nyomán fordítjuk „nyög”-nek, de fenntartással. Másutt ezt a szót sehol sem találtuk.

⁹³ 1552 c—1554 a; v. ö.: 1392 a/b; továbbá 857 és 2065; a két utolsó nem kifejezetten Osirianus. — Nem beszélünk azokról a szövegekről, ahol a „feltámadt” halott, ill. Osiris mennybemenetelekor az égi vizek kiöntenek: 1205 a/d és számos.

⁹⁴ Pyr. 628—9; 847 a/c és 1630 d—1631 b.

⁹⁵ 507—510.

⁹⁶ 265—6; 388.

⁹⁷ Eltekintve az olyan absztraktumoktól, mint Nú (*nw-w*), az ós-óceán, Kebehu (*qbh-w*) a libáció és Bah (*b'h*) az áradat.

⁹⁸ „Nincs számára kőbevésett emlék; szobrai, melyek az uracusos kettős koronát hordanak, nem láthatók. *Nincs tisztelete, nem jut hozzá áldozat.* Szentélybe nem lehet bevenni; a hely, ahol tartózkodik, nem ismeretes: nem lehet őt megtalálni a feliratokkal díszített szentélyekben. Nincs hely, mely elég széles volna neki, hogy benne lakjék, és a szív nem képes ábrázolni őt”: *Maspero: Hymne au Nil.* Paris,

fikáció.⁹⁹ Ezt a Nílus-istent pedig soha és sehol nem azonosítják Osiriszel.¹⁰⁰

Osiris ábrázolásai, melyek őt a vízzel, a Nílussal kapcsolatba hozzák, nem mutatják soha ezt a gyümölcsöshöz isteni alakot, se a „zöld halántékú” krokodilust (Szebek), hanem igenis, a krokodilus hátán fekvő múmiát.¹⁰¹ Mert Osiris a vízbe, a Nílusba fulladt, Osiris a vízen úszó holttest. Plutarchos úgy mondja el Osiris halálát, hogy ládába zárják és a vízbe dobják.¹⁰² Nagyon kevés az adatunk Osiris halálára vonatkozólag, de ezek valamennyien a vízhalálra utalnak. A Metternich-stéla¹⁰³ elmondja, hogy Osiris hullája úszik a víz tetején és a Horus szem védi őt a vízi állatok ellen. A pyramisszövegekben számos helyen van szó Osiris vízhaláláról.¹⁰⁴ „Adta neked Horus, hogy megismerjenek íp) téged a gyermekiei, azon a helyen, ahol megfúltál.”

A „memphisi theológiában” ugyanezt olvashatjuk több helyen, világos szavakkal: „Geb királlyá tette Horust Alsó-Egyiptom földjén, azon a helyen, ahol atyja megfulladt.”¹⁰⁵ Ugyanitt más helyen (62. szöveg sor) ez áll: „... Osiris megfulladt az ő vizében, miközben Isis és Nephthys látták. Megpillantották őt és csodálkoztak (?mnl). Megparancsolta Horus Isisnek, Nephthysnek, ne maradjanak, ragadják meg, óvják, ne maradjon a vízben.”¹⁰⁶ Amint Adolph Rusch¹⁰⁷ kimutatja, a pyramisszövegek számos helyén hasonló helyzettel állunk szemben: Isis és Nephthys megragadják Osirist, ha nincs is kimondva, hogy miért: az összefüggésből világos, hogy hulláját a partra hozzák.¹⁰⁸ „Jött a te két nővéred, Isis és Nephthys, közeledett a helyhez, ahol vagy megragad téged nővéred Isis, megtalál téged” stb. De nemcsak Isis és Nephthys, a többi istenek is megragadják Osirist, barátiak éppúgy (610. b.: „fölemelik az istenek arcodat, szeretnek téged”), mint ellenségesek („véd

1868. p. 22—23.; Hist. I. p. 41. Budge: Gods of the Egyptians (I. 147) II. 46, hieroglifszöveggel. — Mindazonáltal tudunk egy-két Nílusünnepről és kicsi Níluskápolnáról.

⁹⁹ Murray: The Culte of the Drowned in Egypt: Ä. Z. LI., p. 128.: „The personification of the river and not the actual deity.”

¹⁰⁰ Hacsak nem a balzsamozási rituáléban (I. fentebb ⁸⁰ jegyzet): „A bal kéz külső köteléke, amelyikre a Nílus-isten alakja van rajzolva, a Nílusnak, az istenek atyjának ruhája és öltözete... ökle fogja a Nílust és Isist, hogy soha tőle el ne távozzanak.” Bár továbbá: „O, Osiris! a Nílus, az istenek nagyja jön hozzád! stb.” Roeder, p. 302.

¹⁰¹ Choiak havi Osiris-ünnepek Denderában: Mariette Denderah, IV. pl. XXXV., 90. szövegsor. „...hozza elő vizen krokodilus alakjában ezen a napon...”, továbbá: Gressmann: Tod u. Auferstehung, p. 13, 3. ábra. Junker: Götterdekret über das Abaton, p. 41. Gressmann: Altorientalische Bilder zum Alten Testament, Tafel LXXXVII., Abb. 200.

¹⁰² De Is. et Os. XIII.

¹⁰³ Golénischeff: Die Metternichstele, 1877, 38—45. II. V. ö.: Roeder: p. 87. — Hasonló tábla: Moret: Du Musée Calvet à Avignon. Recueil des travaux, XXXV. 1—2., p. 57., XXXV. 3—4., pl. VII. 5.

¹⁰⁴ 766 d Hasonló 615 c/d, 24 d, továbbá 106 „Te a vízben vagy, ami benned van”.

¹⁰⁵ Sethe: Denkmal Memph. Theol. 8. szövegsor, p. 23.; 19. szövegsor („megfulladt Osiris az ő vizében”), p. 37.

¹⁰⁶ P. 72. *mhj* ige kettős értelmű: megfulladni — vízben úszni, mint állapot. Mint tevékenység, úszni: *nbj*. L. Pyr. 588 a; v. ö. ¹¹⁰ jegyzet.

¹⁰⁷ Ein Osirisritual in den Pyramidentexten. Ä. Z. LX. p. 19. sqq.

¹⁰⁸ 1630 a—c; v. ö.: 630, 3 c, 584, 577, 1786, 2144.

téged az isteni kilencség, alád helyezik ellenségeid“).¹⁰⁹ Az ellenséges istenek Szét szövetségesei, magát Szétet is ez a sors éri:¹¹⁰ „megragadja őt (t. i. Szétet) Horus. Nagyobb vagy (t. i. Osiris) nála! Úszik alattad *nbj-f hr-k*), fölemeli azt, aki nagyobb nála!“

Ezekből a helyekből tehát világos, hogy Osiris a vízbe fulladt. De egy, eddig figyelemre nem méltatott pyramis-szöveghely szöszterint megmondja, hogy Szét vízbefullasztotta Osirist:¹¹¹ „Ó Nőferkara! jötem, hoztam neked a Horus-szemet (minden áldozat mintaképe). El van látva arcod vele. Megtisztít téged, illata rád száll: a Horusszem illata Nőferkarára és elhárítja kifolyásodat (l. alább): megment tégedet Szét kezének áradatától.“

Osiris tehát a vízbe fullad, ha Osiris a vízisten, akkor a vízisten a vízbe fullad.¹¹² Folyamistennek, heroszok, akik a saját folyamukba fulladnak: erre a folklóre és a vallástörténet számos példát szolgáltat. Magáról a Nilusról is van ilyen történet:¹¹³ Eredetileg *Melas* volt a neve, de a leányát az isteneknek feláldozni kénytelen *Aigyptos* király beleugrott, azóta *Aigyptos* a neve. Később *Chrysochoas* királyi fulladt beléje: őt Osiris feltámasztotta, de *Neilos*, *Chrysochoas* atyja, beléveszett: azóta hívják *Neilosnak*.

A klasszikus mitológia is sok hasonló történetet ismer: *Hylas*,¹¹⁴ *Bolina*,¹¹⁵ *Ino* és *Melicertes*,¹¹⁶ *Narcissus*,¹¹⁷ történetét. De különösen fontos a *Tiberinus pater*¹¹⁸ és a *Numicius folyóba* fulladt *Aeneas*.¹¹⁹ I. 259, IV. 620. A két utóbbira (*Tiberinus* és *Aeneas*) figyelmemet *Kerényi Károly* professzor úr hívta fel. Példák az *ethnológia köréből*: *Murray: Cult of the Drowned in Egypt. A. Z. LI. p. 127 sqq.*

De mindezeknél a mítoszoknál, amelyekről megemlékeztünk, a közös vonás az, hogy az isteniesülés, a folyamistenné való válás útja a vízbefulladás. Az *Aigyptos-Neilos* erősen irodalmi színű elbeszélése arról tanuskodik, hogy a folyamok isteneit másképp, mint vízbefulladt halottakat nem is tudták elképzelni. A víz halálos annyiban, hogy mélysége az élet és halál átlépésének legegyszerűbb útja. Másfelől a halottak a vízhez hozzátartoznak, természetes, hogy oda térnek, mert a víz halálos elem, ahonnan jön: a földdel, *χθών*-nal együtt a halottak birodalmának része. A görögök felfogása a földről, a földalatról,

¹⁰⁹ 626, 1658 és számos más hely; összeállította és magyarázta *Rusch i. h. p. 27.*

¹¹⁰ 587 c—588 a. Így értjük meg azt a számos helyet, ahol Szét Osiris alatt (*hr*) van, vagy fölemeli (*f³*) őt. Összeállította *Rusch i. h. p. 22. sqq.*

¹¹¹ *Pyr. 20.*, az *3gb* szót itt is áradatnak fordítjuk, bár nincs mögötte vízdeterminatívum.

¹¹² *Rusch, i. h. p. 19.*: „...logisch genommen Unsinn. Aber die Sage pflegt sich nun einmal nicht nach den Ausprüchen des Verstandes zu gestalten“ — egészen elhibázott okoskodás.

¹¹³ *Pseudo-Plutarchos: De fluviis. 16, 1 (Hopfner p. 397.)*.

¹¹⁴ *Theokritos, Idyll. XIII.*, különösen: οὕτω μὲν κάλλιστος “*Γλας μακάρων ἀριθμειται*“.

¹¹⁵ *Pausanias VII. 23, 3.*

¹¹⁶ *Pausanias I. 42, 8.*

¹¹⁷ Egyetlen ilyen értelmű változata a *Narcissus*-legendának: *Pentadius*-nál (*Meier I n. 242*).

¹¹⁸ *Livius I. 3. 8; Dionysius Halicarn. I. 71, Ovidius: Metamorph. 14, 164; Fasti 4, 47.*

¹¹⁹ *Livius I. 2, 6; Plinius: Nat. Hist. 3, 56; Servius in Vergil. Aeneid.*

a χθών-ról tárja fel ezeket a nehezen megfogható, de mély és nagyon élő összefüggéseket: A föld halálos elem, mert a halottakat beléje temetik és a halottakat azért temetik ide, mert ide tartoznak, a halálos sötétség birodalmába.¹²⁰ És így van ez Egyiptomban is.

A későegyiptomi felfogás szerint a Nílusba fulladni: megboldogulást jelent, istenné válást jelent. Erre a legszebb példát Antinous esete adja, aki a Nílusba fulladt és istenként tisztelték nemcsak Egyiptomban, de az egész Római Birodalomban.¹²¹ A későegyiptomi nyelvhasználat szerint *hs j* ige „vízbe fulladni” jelentésű, a koragyiptomi nyelvben „dicsőíteni”, „dicsérni” jelentésű.¹²²

Csakhogy másfelől a vízhalál különösen borzalmas és nem kívánatos volt az egyiptomiak előtt, már csak azért is, mert a balzsamozást, a tisztas temetést, az állandó halotti kultuszt lehetetlenné teszi. Sőt a legszigorúbb büntetés gyanánt alkalmazták.¹²³

Egy népdal, amely az V. és VI. dinasztia sírjaiból maradt ránk, így szól:¹²⁴ „Vízben áll a pásztor, együtt a halakkal, beszélget vele a n' hal. Olyan egészséges, mint a Nyugat hullája, ez a ti pásztortok a Nyugat pásztora.” — Nyugat: Amentet: a halálország. Vízrel érintkezni: a halálországgal érintkezni. Későegyiptomi varázslásban halotti idézéshez forrásvizet kell használni.¹²⁵ A Halottak könyve CLIII. B. fejezetének címe: „Fejezet az alvilági halászok elől való megmenekülésről”, a hozzátartozó vignettán a halottak lelkei mint halak, úsznak a vízben.¹²⁶ Plutarchos szerint az egyiptomiak a tengert egy idegen, romlott és beteges fölöslegességnek tartják.¹²⁷ Typhoné, a Pyr 20. d. szerint az áradat Szét kezének áradata.¹²⁸

Ezért kell Osirisnak vízhalált halni. Ezért kerül ő a vízbe, ezért kerül ő összekötöttébe a Nílussal, ezzel a széles, iszapos, hordalékot, hullákat magával sodró folyóval.

A folyó az út, amely legközvetlenebbül a halálba visz. De nemcsak oda visz: onnan is jön.

A Pyramis-szövegekben fennmaradt halotti-áldozati és tisztulási rituáléban állandóan előforduló sor: vized neked, áradatod neked *mw·k n·k b'ḥ·k n·k* 774 és pass). Itt gyakran csak egy szójáték van,

¹²⁰ A görög felfogással való párhuzamosságra Kerényi Károly professzor úr hívta fel figyelmemet. Hasonló felfogást a földről Egyiptomban l. alább a „gabonamúmiák” stb. tárgyalásánál.

¹²¹ Athanasius, *Contra gent.* 9. (Hopfner 559); Clemens Al. *Protrept.* IV. 49, 1—3 (Hopfner 367) stb., stb. Legjobbhan megérteti velünk ezt a lelkivilágot *Rilke* Klage um Antinous c. költeménye.

¹²² Griffith: *Apotheosis by drowning*, *Ä. Z.* XLVI, p. 132. Ilyen jelentéssel ment át a görög varázspapiruszok nyelvébe is: „ἔσιγη.” l. Preisendanz: *Papyri graecae Magicae* I. p. 34. λαβὼν αἱ[ε]λουρον[ἐκποι]ήσων Ἐσιγη εἰ[μπαλὼν] τὸ σῆμα[α ἐς] τὸ ὕδωρ stb.

¹²³ IX. Ramses idején a hullarabló Kamus rendőrkapitányt vízbe vetik. Egyéb példákat l. Kees *Totenglauben* p. 193.

¹²⁴ Teti és Mereruka Masztabájából, Szakkarában. Közli Erman: *Ägyptische Chrestomatie* p. 32.

¹²⁵ Preisendanz: *Papyri Graecae Magicae* I. 1928; p. 78, = párisi nagy varázspapirusz *Bibl. Nat. suppl. gr.* 574, 227 sor. — Főntebb, 226 sorban, Osiris vagy Sarapis idézéshez folyóvíz kell.

¹²⁶ Naville *HK.* CLIII B.

¹²⁷ *De Is et Os VII.* ἀλλοῖον περιπτωμα διεφθορός καὶ νοσῶδες. V. ö. főntebb 68. jegyzetnél.

¹²⁸ V. ö. főntebb 111. jegyzetnél.

a „bah“ áradat, bőség szót az áldozatok bőségére értik. (1877 és pass.) Legtöbbször azonban ez a sor így folytatódik:¹²⁹ „Vized neked, áradatod neked, a kifolyás (*rdw*), mely az istenből folyik, a hullalé (*hw33t*) mely Osirisből folyik. Megmosod két kezed, megnyitod füleid!“ — Vagy, ha a halott nyíltan azonosítva van Osirisszel:¹³⁰ „Vized, libációd, a nagy áradat, mely belőled folyik.“ És végül Pyr. 1146 szerint: „Merenra (a halott király) a kifolyás (*idw*)! Az ár (*hjj*) Merenrabói jön és vízzé lesz!“

A víz tehát ezek szerint a szövegek szerint nem más, mint Osiris kifolyása, Osiris hullaleve, a halott elem, mely a halott istenből folyik. De össze tudjuk kapcsolni ezeket az *ἀπορροή* (nevezzük így) szövegeket az előbb tárgyalt víz-, áradási és vízbefúlási szövegekkel is.¹³¹ „Vedd a kifolyást (*rdw*), ami belőled folyik! Adta neked Horus hogy megragadd az isteneket azon a helyen, ahol vagy. Vedd a kifolyást, ami belőled folyik! Adta neked Horus, hogy elismerjenek (*ip*) téged gyermekei azon a helyen, ahol megfúltál (vízbefúlási szöveg)! Elismer téged (*ip*) az ifjú Horus (*hr rnpj*), te megifjodsz (*rnp.tj*) a te új víz (*mw rnpw*) nevednél fogva (víz és feltámadási szöveg). A Pyr. 2111-el kezdődő áradási himnuszban ezt olvashatjuk: „Ó Noferkara! jön az áradás, jön az áradat!... ujjong (*w'g*) a kifolyás (*rdw*), ami benned van! Ép a húsd! Leoldod kötelékeidet!“

Hogy ezek a képzetek nemcsak egy korra, egy szövegcsoportra jellemzők, igazolják eddig felhozott példáink: az igaztalanul üldözött himnuszán kezdve (88 jegyzet), át a IV. Ramszesz-himnusz (89 j.), az Isis-siralmon (87 j.), a Sed-ünnepség ábrázoláson (86 j), egész Plutarchosig (68 j.); mindvégig *elő* és tudatos részei voltak az egyiptomi vallásos gondolkodásnak. Rusch szerint Osiris, a halotti isten: mikor a kozmológiai szisztémába felveszik, nyeri a víz jelentőségét.¹³² De a víz és Osiris összekapcsolása egészen más, nem külsőséges, alkalomra szerű, hanem mindkettő belső lényegéből: halotti, sőt halott voltából következik. *Osiris a víz tetején úszó hulla, a feloszló hulla, amelyből víz folyik.*¹³³ Hogy a víz Egyiptomban, amely létét kézzelfogható módon

¹²⁹ 788 a—c. *rdw*: folyadék, ami testből, hullából folyik. V. ö. plutarchosi *ἀπορροή* és a fentebbi példák: 86., 87., 88. és 89. jegyzeteknél.

¹³⁰ 868 b.; 23a: „Vedd magadnak a te hullalevedet (*hw33t*), ami belőled folyik, nem fáradt a te szíved alatta“; továbbá 24a/b, 766a és c, 1291a, 2007a/b, 2031a/b. — Ezeknek a szövegeknek egy részét megemlíti Blackman *The Significance of Incense and Libations in Funerary and Tempel Ritual*: A. Z. L. 69—75. is, ahol úgy értelmezi őket, hogy itt a tömjénezésről és libációról van szó, amelyet azért nyújtanak a halottnak, hogy elvesztett nedvességét pótolják. Attól eltekintve, hogy ennek a gondolatnak a legcsekélyebb szövegszerű bizonyítéka sincs, mi ezt a magyarázatot túlságosan is raffinálnak tartjuk. Egyébként az ilyen célképzetek, véleményünk szerint, mindig másodlagosan jönnek az eredeti vallásos tényhez. Különben a Blackman-teória a mi felfogásunktól teljesen független, annak sem bizonyításához, sem cáfolásához nem járulhat hozzá.

¹³¹ 766/7. Ugyanilyen 24a/d; továbbá 848a/b és 1360.

¹³² *Stellung des Osiris* p. 14.

¹³³ Az egyetlen hely, mely az élő, sőt születendő Osirist a Nílussal összekötő, a *Pamyles*-legenda lenne (Plut. De Is. et Os. XII.). Pamyles vízmerítés közben szózatot hallva találja Osirist, akit Kronos neki átad és akit ő felnevel. De itt a földisten (Kronos=Geb, Osiris atyja) adja át neki a fiút, a szózatot Zeus (Ámon) templomából hallja, a víz-

a víznek, a Nilusnak köszönheti: halotti, halálos jelentőségű: különös, de úgy látszik, a felhozott klasszikus példák igazolják, az emberi lélek olyan mély és általános rétegeiből származik, amelyet a helyi viszonyok sem tudnak megváltoztatni.

III. Murray (i. h.) szerint a Nilus, a termékenység adó folyó, öszszetartozik Osirisszal, a termékenység istenével. Ennek a termékenység = vegetáció, gabona- és faisten-teóriának alapja az Adonis- és Attisszal, és hasonló isteni lényekkel (Hyacinthus és Marsias stb., Frazer i. h., p. 36. sqq., illetve 19 sqq.) való összevetés: eszerint az Osiris-legenda nem lenne más, mint a természet nagy körforgásának, a növényzet elpusztulásának és kikelésének mítikus kifejezése. Másfelől Osiris halála az az áldozat, amely varázserejével a földet termékenységre bírja és egy ősidőbeli évenkénti emberáldozatnak mítikus nyoma, amit a kultusz cselekményei is igazolnának.¹³⁴ Osiris a faisten, és mivel a koporsó fából van, lesz a koporsó és halottak istene (Gressmann, i. h., p. 33.).

Osiris faistenségének legfőbb bizonyítéka a *ded*-oszlop.¹³⁵ Nem lenne más, mint az ágaitól megfosztott fatörzs: a megölt faisten törzse. Bizonyos ünnepeken kötelekkel felállítják,¹³⁶ ez jelentené Osiris felátadását (Frazer i. h., p. 127; Erman: Rel.² p. 64.).

Szövegszerű bizonyítéka annak, hogy a *ded* és a fatörzs összefüggésének, nincs.¹³⁷ Az egyiptomi teológusok Osiris hátgerincének tartják (HK. CLV: 2—4. ... hátgerincéd neked, Fáradtszívű... hoztam neked a *dedet*...). Más istenekkel is kapcsolatba hozzák, így Ptahhal, Onurisszal, Šuval, a nubiai Arhensunphisszal¹³⁸ a HK. XVIII. (8. l.) pedig a letopolisi Horus karjának mondja. Egy középbirodalombeli misztériumjátékban pedig Szétet jelenti, aki Osirist (egy *im3-ág*¹³⁹) tartja.¹³⁹ Mendes (Dedet) és az Osiris-város Busiris (Dedú) nevei a *ded*

merítés pedig hasonló legendák (Mózes, Sargon, Tammuz-Adonis) mintájára alakult lényegtelen motívum lehet.

¹³⁴ Frazer: Atys et Osiris (trad. franç.: Henry Peyre). Annales du Musée Guimet, Bibliothèque d'Études XXXV. 1926., p. 41 sqq.; Gressmann: Tod u. Auferstehung des Osiris, Der Alte Orient XXIII. 3., 1923; Moret: La Mise à mort du Dieu en Égypte, 1927.

¹³⁵ Lefelé szélesedő pillér, tetején négy keresztgerenda. Néha komikus maszkot visel, néha Osiris-arcot, kezében O. jelvényei, korbács és kormánypálca. Mahler: OE. (Ókori Egyiptom), p. 145/6.

¹³⁶ A denderai misztérium-felirat szerint Choiák 30-án, Osiris halála napján, 96. sor. A jelenet ránkmaradt ábrázolásai: tébai sírból, III. Amenophis húzza a kötelet: Brugsch, Thesaurus, p. 1190. sqq., I. Széti és Isis húzzák a kötelet, az Abydosi Osireionban: Murray: The Osireion at Abydos, p. 27. Az ünnepségre céloz a HK. XVIII. 6—9. és HK. XX. 3—4. sor. V. ö. Frazer: i. h., p. 127., Gressmann: i. h., p. 32., Moret: Mystères Égyptiens, p. 12—16. Az ünnepséget Memphisben már az Óbirodalom idején megülették: Sethe, Beiträge zur älteren Geschichte Ägyptens 1905, 134. sqq. A Ded és kereszt közötti összefüggés: Kerényi: Griech. Or. Romanlit., p. 110. sqq.

¹³⁷ A Plut. De Is. et Os. XV. (Gressmann: i. h., p. 33., Budge: Gods II., p. 125.) nem ide vonatkozik, amint látni fogjuk.

¹³⁸ Junker: Onurislegende, Denkschriften der Akad. Wien, LIX. 1—2., 1917, p. 64. A *Dedet* istennő = Tefnut, p. 105.

¹³⁹ Sethe: Der Dramatische Ramseumpapyrus (Dram. Texte II. Untersuchungen zu Gesch. stb. Ägyptens X.), 46—52. sor, p. 135—160 — Szét tartja Osirist: Pyr. 581 a/b, 626/7, 642 a/b, 649 a, 960 a, 1628 b, 1632 a, 1855 a. — Széti létra: Pyr. 974 b, 975 a.

nevével összefüggnek. Csakhogy a busirisi kerület lokális istene Anecti (nd : tj), őt ábrázolják fejfelé ellátott oszlopként, korbáccsal, kormánypácával.¹⁴⁰ A Pyr.-ben pedig Rá körébe tartozik és azonosítva van azzal az égi létrával, amelyen a halott király az égbe jut.¹⁴¹ A deddel képzett helynevekről pedig el van mondva, hogy nem Osiris, hanem Rá birodalmának részei.¹⁴²

Másként áll a dolog az Osiris sírján növényekkel. Plutarchos (c. XX.) szerint Osiris sírján Philaeben egy methis-fa nőtt. — Osiris koporsóját (c. XV.) a hullámok Byblosban sodorták partra, egy épeikk tövéhez. Ez hirtelen nagyra sarjadt és magába forrasztotta az isten koporsóját. Isis hívőinek forrást betömni és szelíd fát kívánni nem szabad (XXXV.).

Denderában¹⁴³ Osiris fekszik koporsójában, amely úgy be van forrasztva egy fába (Szikomór?), ahogy Plutarchos a byblosi csodát leírta (IV. 66.). Halottas ágyon fekszik, amely alatt három kis im-fa nő (IV. 71.). Fán ül az emberfejű lélekmadár, arccal az Osiris-múmia felé fordulva, a fa másik oldalán jobb könyökére támaszkodó Osiris látóható, előtte az atyját védő Horus (Harendotes) áll (IV. 72.). Diospolis Parvában egy szikomór meghajolva, az Osiris-koporsóra borul, ágai között fénix-madár ül, Osiris lelke (b3 n wšr) van ráírva.¹⁴⁴ A philaei Isis-templomban egy ilyen fát két ember öntöz.¹⁴⁵ Egy mar-

¹⁴⁰ Junker: i. h., p. 65. Pyr. 182 a (N), 220 c (M, N), 614 a (M), 1833 d. V. ö. Kees: Totenglauben, p. 197. — Anecti képe a busirisi kerület jelvénye: Erman Grapow: *Handwörterbuch*, p. 231.

¹⁴¹ Kees: i. h., 219 sqq. — Pyr. 389 b/90: „áll a ded-oszlop, megy Unas a létrán, melyet készített neki atyja, Rá. — H. K. XIII. 8.: „letospolisi Horus karja“. Pyr. 478.: a létra az istenek karja, 971.: Horusi létra. — Ded = Naplétra, HK. XVI. a Ba-vignettán, a horizonton a Kelet jele, fölötté az égistennő és ölében a Nap. A másik két vignettán a ded-oszlop, fölötté Harachti (Ag), ill. Napkorong (La). Ugyanez az ábrázolás a leydeni 30. stélán: Boeser: *Beschr. d. äg. Samml. ... Leyden Band VI.*, XX. tábla. Hátgerinc = létra: „t s“ csigolya, hátgerinc. „tsj“: felemelni, fejet felemelni, létrát támasztani.

¹⁴² 349/50.: „Rá ... leoldja kötelékeit, lerázza pólyáit. Megmenti Tetát Chertitől (egy alvilági isten), nem adja őt Osirisnak: nem hal halált Teta! Ő egy „lélek“ (3 h) a horizonton (3 h : t), ő tartós (d d) a Dedúthben (d dw = ég egy része, Heliopolisi Nekropolis).

¹⁴³ A denderai Háthor-templom (Kr. e. I. sz.) tetején lévő Osiris-kápolna falain rendkívül homályos felirat és számos kép foglalkozik a Choiak havi Osiris-ünnepekkel. Mariette: *Dendérah IV.*, 31. pl. és sqq., p. 331. sqq. Fordításai: Brugsch: *Das Osiris-Mysterium von Tentyra*, A. Z. 1881. p. 77. sqq.; Loret: *Les fêtes d'Osiris au mois de Khoiak*, Recueil de Travaux 1882. p. 43. sqq. és köv. Ezeket korrigálja Dümiche: *Die dem Osiris im Denderatempel geweihten Räume*. A. Z. 1882, p. 88. sqq. V. ö. Brugsch: *Rel. 616—18.*, Budge *Gods II.*, 128. sqq., Murray: *The Osireion*, 27. sqq., Lanzone, p. 725. sqq.; CCLXXVII/VIII., Wiedemann: *Osiris végétant*, Le Muséon N. S. 1903, p. 113. sqq., Frazer: i. h., p. 110., Erman, *Rel.*,² 234. sqq. stb. stb. V. ö. még Frank—Kame-netzki: *Über die Wasser- und Baumnatur des Osiris*, Archiv für Religionswissenschaft XXIV., p. 23 sqq.

¹⁴⁴ Gressmann: *Altorient. Bilder zum Alten Testament LXXXIX.*, Tod u. Auferst., p. 33. V. ö. Frazer: i. h., p. 128.

¹⁴⁵ Lanzone: CCLXIII.; Brugsch: *Rel. 621.*; Frazer 192. V. ö. Plut. c. XX.

scille-i szarkofágon dombot láthatunk, rajta négy fa áll. A domb feletti felirat szerint ez a domb rejtí magában Osiris testét.¹⁴⁶ Egy tébai ugyanilyen ábrázolás felirata szerint „ez alá a fa alá tette az áradat Osiris koporsóját“ (= Plut. c. XV.).¹⁴⁷ A denderai és busirisi Osiris-sír neve: „mélység, amely a Persea (egy szikomórfaj) alatt van (Dend. IV. mysteriumfelirat, 96. sor, p. 235.).

Valóban, az egyiptomiak szerettek sirjaikra fákat ültetni.¹⁴⁸ Fa alakjában való újjászületésről is tudunk: Bata a két testvér meséjében (Maspero: Contes pop. égypt. 2 p. 29/30.). Fakultusz is van Egyiptomban, a kerületeknek megvan a külön szent fája.¹⁴⁹ Egy dumpálma Thotnak volt szentelve (Masp. Hist. I., 121., Erman, p. 98.). A heliopolisi szent ísdet-fa leveleire írják az istenek az uralkodó éveit.¹⁵⁰ Paraszt szántó-földje szélén álló szikomórnak áldozatot mutat be (Masp. H. I. 121., Zimmermann, p. 79.). Már a Pyr.-ben hallunk a heliopolisi olajfáról (118.), faistenekről (699/700.: zöld a fája, ...zöld mezők ura stb.), az égi fűzfáról (453 b), a ksb.-t-fáról (456., 915., 1476 c) és a nbš-fáról im³ = datolya), amely meghajtja a király előtt fejét (808 a, 1019 a, 1723., 1440.: a m3t.-t-fa). Az ég keleti részén pedig, az Áldozati Mezőn šh.tltp) egy hatalmas fa nőtt (1802 b, 1803 b), ez az élet fája, amelynek gyümölcséből az istenek élnek,¹⁵¹ amelyen ülnek.¹⁵² Ez a fa tüzes, mert a Nap ennek a szikomórnak a legfelsőbb ágán ül.¹⁵³ Ez a sokszor

¹⁴⁶ Maspero: Catalogue du Musée Ég. de Marseille, p. 25.; Lanzoner: CCCIV. és p. 804., Gressmann: A. O. Bilder Z. AT. LXXXIX., Amélineau: Prolégomènes, II. 46.

¹⁴⁷ Prisse d'Avenues: Monuments de l'Égypte, pl. XXX.; Devéria: Sur un bas-relief égyptien relatifs à des textes de Plutarque. Bulletin... des Antiquaires, 1858, p. 153/6.; Masp. Hist. I. 175.

¹⁴⁸ Pl. a der-el bahri — halotti — templom előtt is: Amélineau i. h., p. 31. Ő ezt a faültetést a mohamedán Egyiptomban is megtalálta és afrikai szokásokkal hozza kapcsolatba: Prol. à l'Étude de la Rel. Ég. II. 24. sqq.

¹⁴⁹ Zimmermann: i. h., p. 77 sqq.

¹⁵⁰ Pl. II. Ramses éveit Thot, Tum, Sešat (írásistennő): Erman—Ranker: Aeg., p. 396, Gressmann: Altorientalische Bilder Z. Alten Testament XLIII. V. ö. HK. LXVIII., 10. l. és vignetta.

¹⁵¹ 1216.: „elmegy Pepi az Áldozati Mezők közepén levő szigetre... a nagyok, az el nem múlóak adják neki az élet fáját (št u'n b), amelynek gyümölcséből élnek“; 471.: „Üdvözlég, Áldozati mező, üdvözlég legyen a növény, ami benned nő, Noferkara növénye, ami benned nő, üdvözlég tiszta gyümölcsfa, ami benned van.“ V. ö. Mahler: Vallástört. tanulm. Fil. Társ. Közl. XLVI., XLVII., különl., p. 18., Erman: Rel.², 109.

¹⁵² 914c/916b.: „megy Noferkara az égbe, hogy lássa atyját, Rát. Ő van a magas helyeknél, ő van Szét helyeinél. Adják őt a magas helyek a Széti helyeknek és a magas, keleti, lángoló szikomórnak, amelynek tetején az istenek ülnek.“ V. ö. Kees: i. h., p. 118. és 134.

¹⁵³ 916b/1485.: „Üdvözlég Szikomór, istennel társult hnm. t ntr V., Kees, i. h., 134. „istenforrása“ téves fordítás), amely alatt a Nent (alsó ég) istenei állnak. El van égve oldalad, tüzes a belső, valóban szendvedtél. Összegyűjtötted az isteneket, aki a Nóban (ősóceán) vannak és átöleled az isteneket.“ HK. LXIV. vignettája mutatja ezt a Napkoronggal ékes fát, v. ö. 43/44. sor: „átöleltem a szikomórt egyessült (h n m) velem a szikomór. HK. CIX., 5. sor a türkiz (= ég) színű kettős szikomórrol, közötté megy el reggel Rá.

kettős fa (HK. CIX., 5.) *lehajlik a halott királyért* (Diospolis!)¹⁴⁴ és áttemeli őt az ég keleti mezőire, *nem engedi őt a halált jelentő földbe jutni* (Pyr. 1433.). Ez a szikomór az *égi szikomór*, a „szikomór úrnője” pedig az *égistennő*, Nút (a későbbi időkben Háthor, a másik *égistennő* is). A sivatagszegélyen nőtt magányos fákról — többnyire szikomórok — az egyiptomiak azt tartották, hogy a vándorútjára indult halottakhoz *lehajlik róluk egy istennő*, akinek törzse a fa törzse, Nút (később Háthor is) és gyümölcse, vízzel felfrissíti az eltikkadat, aki ezt elfogadva, az élők közé vissza nem térhet.¹⁴⁵ Lelke feltelepszik a fára, mert ez a lélekfa.¹⁴⁶ Így ül a phönix a diospolisi fán.¹⁴⁴ A HK. XCI. fejezetének vignettáján a szikomór egy síron nő, a belőle kinyúló kar vizet ad a halottnak. A szikomór istennője, Nút, az ég, de a sír istennője is, mert a halott a sírban van, de az égbe jut, ezért azonosítják a koporsó fedelével az *égistennőt*¹⁴⁶ és így szólítják: *terjeszkedj ki a halott fölé, koporsó (vagy sír), nevednél fogva* (Pyr. 616.). Képe: csillagos női alak a fedél alsó feléről el nem maradhat. Ő az *égi tehén*, ki az *égisteket* (és a lelkeket) minden nap új életre szüli (Pyr. 1688 b, c 1835 és sokszor).

A *busirisi* rituálé szerint (Dend. IV. myst.-felirat, 68. sor) *tehen-szobrot* kell készíteni szikomórból és ebbe fejetlen múmiát tesznek. Mivel az előző sorban Osiris szent fejről, a *Cista mystikában* volt szó, ez csak a megcsontított Osiris lehet. Diodoros elmondja, hogy Isis *Busirisban* Osirist fatchénbe temette.¹⁴⁷ Mykerinos ilyenbe rejtette leánya holttestét. (Herod. II., CXXIX—CXXXII., Gressmann: Tod., p. 19.) Ezek a *tehenalakú szarkofágok* kétségtelenül az *égi tehenet*, Nútot ábrázolják. Osiris múmiaszobrát *Busirisban* hét napig szikomórfa ágai közé kell állítani (denderafelirat, 97/98. sor): „ez az idő, amelyet eltöltött anyjának, Nútnek testében, amikor terhes volt vele”: a síron nőő fa, methis, erika, perseá és szikomór, tehát nem a feltámadó Osiris, de az *égistennő*, Nút, Osiris, a halott anyja, aki fiát magába fogadja és *égi életre szüli*, mint ég, mint koporsó, mint *tehen* és mint fa!¹⁴⁸

¹⁴⁴ Masp. Hist., I., 121/2., 184/5.; Études II., 224/7.; HK. LIX., 2.: „Ő Nútnek szikomórja, adj nekem vizet, adj nekem levegőt, ami bennem van.” Számtalan képe, így HK. LIII. A., Pd.

¹⁴⁵ Gressmann: AOBAT, CV. V. ö. az istenek a szikomóron.¹⁵² Vatikán 128, a Stéla (Wreszinszky, A. 2. XLV., 1908, p. 111. sqq., a „Das Buch vom Durchwandeln der Ewigkeit”-változata) a lélek „nyugszik a tiszteletreméltó szikomór ágain és árnyékhoz jut annak levelei által”. V. ö. Zimmermann, i. h., p. 180.

¹⁴⁶ Adolph Rusch: Die Entwicklung der Himmelsgöttin Nut zu einer Totengöttheit. Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägypt. Gesellschaft, 1922, I. és az ő alapján Kecskés, i. h., p. 144/5.

¹⁴⁷ I. 85. (96), az ő nyomán Herodianus grammaticus περί καθολ. προσφ. IV., p. 101. 22. (Hopfner, 300/1.) és Stephanus Byz.: Βούσιρις (Hopfner, 673/4.). A város innen nyerné nevét.

¹⁴⁸ A dramatikus ramesszumpapiruszokon datolyapálma-ágot (im 3) tesznek egy hajóra (21—24., 34—36. stb. sorok, Sethe, i. h., p. 124., 139.), ami Szétet jelent és az itt ugyancsak Szétet jelentő ded-szlop.¹⁴⁹ és ekkor Osirist szólítják. De *Osiris mégsem a datolyapálma*: levágott ágról van szó. Ágaknak, koszorúknak, virágoknak a halotti kultuszban, mint más népnél, óriási szerepe volt: a temetési menetben résztvevők pálmaágot tartottak a fejük fölé (egy domborműtöredéken a *Beothy Zsolt*-gyűjteményben, katalógus nem tünteti fel), és pálmaágakat, vizes korszókat (Dram. Ram. Pap., 34—40. sor!) halmozták fel (pl. Berlin,

Osiris feltételezett vegetáció-isten voltának másik arca: Osiris, a gabonaisten. Osiris és a földművelés között nagyon sok a kapcsolat. T. bullus írja (I. 7., 29—31.): *Primus aratra manu sollerti fecit Osiris Et tenerum ferro sollicitavit humum Primus inexpertae commisit semina terrae pomaque non notis legit ab arboribus*. Diodoros (I. 14.) szerint Osiris, a jó király tanította először az *Isis által megtalált* búza és árpa művelésére az egyiptomiakat, és ezzel visszatartotta őket az egymásvévesétől:¹⁵⁹ ennek a tanuságai az egyiptomi aratási szokások: kalászt kezükbe fogva, mellüket verik és Isist hívják. Majd bejárva az egész világot, az embereket földművelésre és bortermelésre oktatta (I. 20., Triptolemost is III. 73.), északon a sörkészítésre. Tudja ezt Plutarchos is (XIII.), és sokan mondják, hogy ami északon Triptolemos volt, az volt délen Osiris.¹⁶⁰ Mondják és ez fontosabb, hogy *ő a növényi életben, magvak csírázásában nyilvánuló erő*: ἡ καρπιοῦς δύναμις, *Porphyrus szerint*⁷⁶. Plutarchos benne látja a nedvesítő erőt. a keletkezés okát, a magzás lényegét (XXXIII.), és ezt gondolja Tertullianus is (Adv. Merc. I. 13. [Hopf. 382]. V. ö. Rutilius Namatianus: De red. suo [Itiner.] v. 371—376. [Hopf. 636]. ... Illo quippe die tandem revocatus Osiris — Excitat in fruges germina laeta novas...). Mások szerint, bár ezt többnyire, mint *téves nézetet* említik: *ő a gabona magva*: A közönséges emberek — írja Plutarchos (LXIX—LXXI.) — összetévesztik az istent művével, aratáskor megcsirátván a magvat: a tévedés oka olyanféle képes beszéd, mint ahogy mi azt mondjuk: „Platont olvasunk“, ahelyett, hogy „Platon műveit olvassuk“. Ugyanezért panaszkodik Athengoras is (Suppl. 22. Hopf. 344). Firmicus Maternus pedig vitatkozik az *isiacusokkal*, akik fizikai érvekkel jönnek elő: a termés magvát Osirisnak, a földet Isisnek, a hőséget Typhonnak, az aratást Osiris halálának, a csírázást feltámaszásnak tartják (De err. 2. 16. Hopf. 519).

Egyiptomi himnuszok így szólnak Osirishoz: „semmi sem jó létre nélkülöd, az élet ura nélkül“ és „általad lesz zölddé a világ (Re-Ma stélája, illetve Pap. Ani. V. ö. Murray, Osireion, p. 27), „számára nőnek a növények, érette hozzá cló a szántóföld a táplálékot“.¹⁶¹ Az „igazság talanul üldözött“ himnusza⁸⁸ pedig valósággal, mint földistennek ad neki hálát, akin és akiből az emberek élnek. Az Osiris-siratásban Osiris (= újvíz) megérkezésekor kisarjadnak a növények.⁸⁷ A dramatikus rameszcumpapyruszban (29—31. sor. Sethe i. h., 134. sqq.) árpát („jót“) szórnak szét, amit állatok széttaposnak és a Horust megcszemélyesítő

12.411. sz. dombormű, l. Fechheimer, Plastik, 1923, 168. tábla), a levágott, tehát halott pálmaága halott-istennek járó áldozat.

¹⁵⁹ Az egyetlen ide vonatkoztatható egyiptomi hely a Louvre C2 Stéla: „... aki a két ország mászarlását elintézte, Osiris Unennofer“. V. ö. Erman, Rel.² p. 45. Ugyanaz a gondolat: CIG., XII., 5., 1., p. 217.: Isis így szól: „fivéremmel, Osirisszal együtt véget vettem az emberévesnek“.

¹⁶⁰ Martianus Capella: De nupt. Philolog. et Merc., II., 158. (Hopfner, 650.); Philostephanus Cyrenaeus, περι εὐρημάτων: frtg. apud Servium ad Vergil. Georg., 1., 19. [unci puer monstrator aratri] alii Triptoleum, alii Osirin volunt... Osiris ut Φίλοστ. περί εὐρ. vel Epimenedes qui postea Buzyges dictus est secundum Aristotelem (Hopfner, 76. és 616.); Stephanus Byz. Ταυρικὴ: itt is Osiris törté fel először a földet és ő fogta be az ökröket (Hopf., 676.); Isidorus Hispalensis: Étymolog., XVII., 1. (Hopf., 726.); Mythographus Vaticanus, VII., 1. (Hopf., 746.).

¹⁶¹ Amonmose hymnusza, Bibliothèque Egyptologique, IX., 95., pl. II. Roeder, p. 23.

pap=színész így szól: Ne üssétek atyámat („jóf”). A memphisi teológia 61/62. sora szerint (i. h., p. 71/72.) Egyiptom éléstárává Memphis lett, mert „Osiris vízében megfulladt”. Egy koporsósöveg¹⁶² (Naprévé [= Gabonaistenné] való átváltozásról) így szól: „... én vagyok Osiris... élek, mint árpa, növény, mint árpa.”

De a szertartások is rámutatnak Osiris és a gabona kapcsolatára (Dram. Ram. Pap!). Az „inventio Osiridis” alkalmával Nilusból merített vízzel termőföldből félholdalakot formálnak (Plut., XXXIX.). A római Isis=tisztelek pinca belsejét gyengéden kivájva, abba gabona=magvakból készült emberi alakot helyeznek (Firm. Mat. de err. 27., 1., Hopf., 521.). A denderafelirat szerint choiak hó 16-án ünnepelték a földmegművelés (hbs' t3) ünnepét.¹⁶³ Nilusi iszapot ködénybe tettek, magvakat vetettek beléje és kicsiráztatták, ezalatt az idő alatt Osiris=múmiát készítettek és a templom mellett levő szent sírba eltemették: látjuk Isist és Nephthyst, ülnek a halottas ágyon (IV., 58., p. 343.), előtük a kicsirázó edény.¹⁶⁴ Szinte visszataszító az a philaei ábrázolás, ahol az Osiris=múmiából sarjad elő a gabona: fölötté felirat: „ez annak alakja, akit nem lehet megismerni, a misztérium Osirisáé, aki a vízből lesz”.¹⁶⁵ Sirokban találtak iszaphól durván elnagyolt múmiaalakokat, rajtuk a gabona több centiméternyire nőtt („gabonamúmiák”).¹⁶⁶ Sirokba szokás volt gabonát tenni.¹⁶⁷

Mindez azonban, Frazerékkel ellentétben, nem jelenti Osiris feltámadását. *Osiris nem támad fel!* Anubis, Horus, Isis valamiféle létre hozzák a balzsamozás által, azután alászáll az alvilágba királynak. Alvilágban lenni, ott akár királynak lenni, ez nem az életet jelenti.¹⁶⁸

¹⁶² Lacau: Textes Religieuses n. 58.; v. ö. Kees, p. 214/5.

¹⁶³ 1—16. szövegsor, továbbá H. K. XVIII., 24—28. sor és XX., 4—8. sor: itt Szét számaralakú szövetségescinek vérével öntözik a földet; ez a két fejezet a középbírodalomról való. Beszél az ünnepről Noferhotep tébai sírjában a hárfás dala („Maneros”), 21. sor: A. Z. LV. p. 56. V. ö. Frazer, i. h., p. 111., Gressmann: Tod, p. 20.

¹⁶⁴ Továbbá Lanzzone, CCLXVI. (a tehénfejű Háthor öntözi, felette Osiris lelke: emberfejű madár, mellette a Nilus elephantinei „forrásai”) és CCLXIV. (a *(Nilus=isten öntözi)*). — Wiedemann (: Tierkult der alten Ägypter, Der alte Orient, XIV., 1., 1912, p. 17/18.) szerint ez a szokás — Osiris vegetatív feltámadásának ábrázolása — késői, és a „népvallás”-ból (?) származik. Alapítalan: l. ¹⁶⁵

¹⁶⁵ Brugsch: Rel., p. 621. és Dictionnaire géographique: Philae; Frazer, i. h., 112., Gressmann, AOZ. AT., LXXIX.; Lanzzone, CCCIV.; Erman: Rel.,² p. 22. — Ugyanez egy *louvre-i* papyruszon (3377), Dümi=chen. i. h., p. 88., Lanzzone, CCCIII.; Frazer, i. h., p. 128., Lefébure: Le Mythe Osirien (1874/75), p. 195/7., Pierret: La Résurrection chez les Égyptiens; Amélineau, i. h., p. 46. (A növényt tévesen fának nézik.)

¹⁶⁶ Téba, újbírodalom: Egypt. Exploration Fund, Archeological Report, 1898/9, p. 24. sqq.; Cynopolis: Grenfell+Hunt, i. h., 1902/3, p. 5.; III. Amenophis sírjából, ravatal=félén: Daressy: Fouilles de la Vallée des Rois, 1902, pl. VII., u. 20.461. (Gressmann: Tod, 5. ábra). V. ö. Frazer, i. h., p. 113., Moret: Mystères Ég., 41., Wiedemann: Osiris Végétant, p. 111., Erman: 209.

¹⁶⁷ Vitéz Pálfi János professzor úr figyelemztetése. Mahler Ede: Beöthy egypt. gyűjt., p. 180.

¹⁶⁸ Βουλοίμην κ'ἐπαύρουρος εἶναι θετυέμεν ἅλλω, ἀνδρι παρ' ἀκλήρω, ὦ μὴ βίωτος πολὺς εἶναι, ἢ πᾶσιν νεκρούσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν. *Odysseia*, XI., 490—93. V. ö. H. K., CLXV.

Mivel nem támad fel, nem is hal meg újra, nem ölhetik meg évről-évre (mint például Rusch, Stellung, p. 21. hiszi). Akkor a vele azonosított halott is újra meghalna,¹⁶⁹ ez pedig ép az a borzasztó ismételt halál (mt m whm) lenne, ami ellen az egyiptomiak annyira tiltakoznak (például HK., XLIX.). Valóban: évről-évre eljátszották történetét,¹⁷⁰ megsiratták és örültek feltalálásának,¹⁷¹ amin a klasszikus írók annyit csodálkoztak és gúnyolódtak:¹⁷² és ez a hívek számára több volt, mint szimbólum, de mégsem jelentette az Osiris-dráma évenkénti megismétlődését. A görög és római misztérium beavatott, így az Osiris-mystes is. aki *akkor* Osiris, „meghal“ a beavatáskor, hogy *örök* életre ébredjen,¹⁷³ — és ez az ő számára valóság: mégis életbe marad. Így az Osiris-legenda sem a természeti események szimbolikus kifejezése, hanem fordítva, a természeti cseményeket, a növényzet sarjadását, a Nilus áradását használja fel az Osiris-dráma szimbolikus kifejezésére (Plut., XXXIX.: Osiris halálúnnepe a Nilus apadása idején van), annál is inkább, mert van összefüggés Osiris és a víz, Osiris és a gabona sarjadása között és mindkét esetben ugyanott. Nem elég kimondanunk a „chthonikus“ és pantheisztikus¹⁷⁴ jelzőket. A megértést számunkra a gabonamúmiák nyújtják, ezek *nem* a *feltámadó Osiris jelképei*: Osiris itt a *múmia*, a halott voltát a felburjánzó gabona csak szembeötlőbbé teszi. Ismerünk *jobb* könyökére támaszkodó Osiris-múmiát: előtte az „atyját védő Horus“ áll: mágikus inkantációkat recitál, aminek hallatára a *halott* isten felemelkedik, vagy fejét emeli fel.¹⁷⁵ De ezek sohasé

¹⁶⁹ Pyr. 167. sqq.: „Tum: ez a te fiad, Osiris! Add neki, hogy életben maradjon, éljen. Ha ő él, él ez az XY, ha nem hal meg, nem hal meg ez az XY.“

¹⁷⁰ Pyr. 627 a/b (?); Memphisi theológia, Abydosi játékok: Ichernofret, Sehoteb-jeb-Rá és Mentuhotep stélai (Schäfer: Mysterien); Dram. Ram. Pap.; földmégmunkálási ünnep; denderafelirat; Apuleius, XI., 23.; Firmicus Maternus (de en., 27. stb.), szombathelyi Anubis-relief stb.

¹⁷¹ Herod., II., 61., 62., 86., 132., 170.; Minucius Felix: Oct., 21. (Hopf., 299.); Firm. Mat. (err. 2., 8., Hopf., 520.); Juvenalis: Sat., VIII., 28—30.; Seneca: Apocolocynt., 13., 4.; és Contra Superstit. (Aug. De Civ. Dei, VI., 10.); Athenagoras: Suppl., 22. (Hopf., 344.). — Isis-sirató; Ichernofret, stéla, 18. sor és 30—32. sor, H. K., XVIII., 17. és 20. sor; Philaei „Abaton“ első dekrétumának 2. sora stb. Az Osiriánus jelmondat: „ἐὐρήκαμεν, συγχαίρουμεν: Seneca: Apoc., i. h., Athenagoras, i. h., Fiom. Mat. err. 2. (9).“

¹⁷² Ξενφάνης ὁ κολοφώνιος ἠξίωσε τοὺς Αἰγυπτίους, εἰ θεοὺς νομίζουσι, μὴ θρηγεῖν εἰ δὲ θρηνοῦσι θεοὺς μὴ νομίζειν... Plut., LXX.; Ovidius: Met. IX., 694.; Juvenalis Sat., VIII., 28—30.; Min. Felix: Oct., 21. (Hopf., 295); Theophilus: Ad Autolyc., I., 9. (Hopf., 361.). Epiphanius: Ancorat., 104. (Herakleitos alapján, Hopf., 605.).

¹⁷³ Osiris, mert a beavatás reggelén a hívek az Isis-szobor mellett álló mystet imádják. (Apuleius Met., XI., 24.). Meghal: XI., 23.: „accessi confinium mortis“ és köv. V. ö. Boeckh: CIG, I., p. 479.; Kerényi: Telephoros, E. Ph. K., 1933, különl., p. 10.

¹⁷⁴ Kees: Himmelsreise des ägypt. König, Vorträge... Warburg, 1928/9. p. 5., ill. Totenglauben. p. 209 sqq.: „pantheisztikus fejlődés“.

¹⁷⁵ Mariette: Denderah, IV., 72.; Budge, Gods, II., 136. Ilyen szövegek az „atyamegfordítási szövegek“: Pyr., 1002-a: „Ó atyám Osiris! emelkedj fel bal oldaladról, támaszkodj *jobb* oldaladra, ehhez a friss vízhez, amit neked adtam“ stb. (V. ö. Rusch, A. Z., LIII., p. 75.). —

gabonamúmiák. Az az erő, ami a gabonát csirázásra bírja, *nem* a feltámadás életereje. Egy koporsószöveg a gabonát *Osiris bordáján nőtt*-nek mondja, egy másik így beszél a gabonáról:¹⁷⁶ „Osiris vagyok! Ki mentem és bejöttem, *mint te*, meghíztam, *mint te*, leestem, *mint te*, *oldalamra estem*, az istenek belőlem élnek. Élek, mint árpa, növény, mint árpa, akit Osiris táplál és Geb (föld) *betakar*: élek, halok, az árpa vagyok, el nem múlok!”

Az alegórikus kifejezőmódtól eltekintve, Osirist és az árpát tehát az köti össze, hogy *oldalukra estek* (Osirisról: Pyr., 721 a, 819 a, 972 b, 1008 c. 1033 b, 1500 a, 2018 a, 2188 a stb.), ugyanoda kerülnek: a *föld betakarja őket*. Ugyanoda tartoznak, a földbe, amelynek halálos jelentőségét jól ismerjük (Pyr., 1433.): az égi szikomor nem engedi a királyt a földbe esni, mert (Pyr., 308 = 312.): „Unas utálata ez! Nem lép be Unas *Gebbe! Elpusztul*, ha alszik sírjában a *földön*.”¹⁷⁷ De ezentúl: a gabona Osirison, *Osirisből* nő: ő a vízben volt: áradt belőle a víz. A halott ő, aki tehetetlen, *azon a helyen*, ahol van, felveri a gabona és ömlik belőle a víz: mert megfoghatatlan módon és minden irányba erők indulnak ki belőle. Mérhetetlenül hatalmas és isteni: nem azért, mert él, vagy mert feltámad, hanem csakis azért, mert halott!

IV. Alig van más ábrázolása Osirisnak, mint hulla, múmia.¹⁷⁸ Az Osiris-mondában minden csak *történik* vele: a két tevékeny főszereplő, Horus és Seth, más verziók (pl. Pap. Ebers, I., 13.) szerint fivérek. Némely egyiptológus (pl. Kees, i. h., p. 204., Rusch, Stellung, p. 19., E. Meyer: Gesch. I.² p. 73. stb.) szerint Osirist a Horus–Szét-mondába másodlagosan illesztették csak bele. Mikor volt ez és honnan jött Osiris? Szent városa: Abydos, de Maspero szerint ide a deltabeli Busiris-ből jutott el¹⁷⁹ és itt csak átvette a sakálfejű Chent-Amentiu isten

A múmiaformájú szarkófág fejét kissé felemelik, mint a felébresztett Osirisét: Erman: Rel.,² p. 253. De ez a „feltámasztás” csak *mágikus halottidézés*: Az egyiptomival összefüggő klasszikus és ókeresztény példák: Kerényi: Griech. Or. Rom., p. 81/82.

¹⁷⁶ Lacau: *Saqqarah*, Textes Rel., 24., ill. Lacau, Textes Rel., 58.; v. ö. Kees, p. 214/5.

¹⁷⁷ Pyr., 474.: „a „leket’ (3b) az égbe, a testet a földbe, ahol az emberek sírjaikat nyerik”. 796 b: „Nyitva vannak neked az Akeru (föld) démonok — Var. Álvilág: 1014 a (P) — ajtai kinyitott neked Geb ajtaja”, mert: 799 c: „nyitva áll számodra a kapu az égben a horizont (3b, t) felé”; v. ö.: 1014 a = 1713 a; 890 b, 1022.: „nem ragadják meg kezeit, akik a földhöz tartoznak”. 2202 b: „nem ragadnak meg az Akeru”, 2058 d: „Nem esik Noferkara a földre”, 1345 a: (Nút) felragadja őt az égbe, nem taszítja a földre. V. ö. 1566 c. A halálra vonatkozó általános kifejezés: „*egyesülni a földdel*: sm’3t’,3’” (Pl. K. Sz.: 184.). Föld és víz együttes halálosságára: Pyr., 1044⁹⁰. HK., CLXXV.: „... sivatagba megyek, nincs vize, nincs levegője, nagyon mély, sötét, végtelen” stb.

¹⁷⁸ V. ö. Mahler: Beöthy Zsolt egyipt. gyűjteménye, p. 127. sqq.; OE., p. 156/7. Az ilyen szobrokat szokás volt vászondarabokba = múmialepelbe burkolni: Daressy: Kairói kat., XXIX., I., p. 88. és II., pl., XVII.

¹⁷⁹ Études, II., p. 9. sqq. és 359. sqq., Hist., I., 129. sqq.; v. ö. Plut., i. h., XXI.: Busiris: πατρις Ὀσίριδος és Diodoros, I., 88. és 85.⁹⁵ A felső-egyiptomi eredet mellett: Amélineau: Prolégomènes, II., 2. és 3. fejezet és Farina: Il mito di Osiride nei testi delle Piramidi, 1923.

szerepét.¹⁸⁰ De láttuk, hogy Busirisban sincs otthon,¹⁴⁰ úgy látszik, *a lokalizálhatatlan nagy istenek közé tartozik*. Rusch szerint (Stel lung, p. 11.) az V. din. előtt nem találkozunk kultuszával: a korai sírkövek tényleg hallgatnak róla, Anubist (pl. Kees, i. h., p. 27., 172., 191.) és a *nagy istent*¹⁸¹ ismerik, mint a halottak birodalmának urát. De mégis közvetlen bizonyítékunk van kultuszát illetőleg a III. din. idejéről.¹⁸² A memphisi teológia szerint pedig a memphisi *h:t itj* nevű várban temették el Osirist (22. és 64. sor), őt a *Pyr.*-ben *h:t itj* néven szólítják (640 b, 1658 d). Ezt a várat Ἀθωθις (= hr dr itj), Menes második utóda, építette (Manetho szerint, v. ö. Sethe, i. h., p. 41.). Az egyiptomiak ennek az Athothisnak abydosi sírját tartották Osiris sírjának.¹⁸³ tehát Osirist már Athothis alatt tisztelték és kultusza volt Abydosban és Memphisben. A *Pyr.* már ismerik az összes nevezetesebb Osiris-kultuszhelyeket: Memphist (640 b, 1658 d, 620.), Assziutot (630 a/b, 1634 a/b), Elephantinét (1867 a, 1908.) és Abydos¹⁸⁴ és az Osiris-reliquiákat (1867 a); nem terjedhetett el Osiris kultusza így a Deltából pár évtized alatt! A *Pyr.* nagyjából úgy mondják el Osiris történetét, mint Plutarchos (XII—XX.).¹⁸⁵ Szét ládába zárja,¹⁸⁶ vízbe dobja (fentebb!), Isis megkeresi (972 a, 2145 b), megtalálja (584 a, 1008 b, 1256 a, 1630 c, 2144 a) és elvégzi vele a szent nászt (632., 1635/6.). Az elrejtett hullát

¹⁸⁰ Masp. Études, II., p. 23., E. Meyer, Ä. Z., XLI., p. 97 sqq.; Erman: Rel.,² p. 23., Kees, Totenglauben, p. 26. Még a középbírodalom sirstéláin is Osiris „Busiris ura” címe sokszor megelőzi az „Abydos ura” címet (pl. Leyden, 3., 4., 5., 6., 10., 11., 28., 38., 51., Boeser, i. m.: Denkmäler des Mittl. Reiches: Stelen), az „Abydos ura” cím rendszerint Osiris Chent-Amentiu névével kapcsolatos, sőt van olyan stéla, ahol csak Chent-Amentiu, Abydos ura említetik (26), Osiris pedig csak a Busiris ura címet viseli (23, 18). Más sakálfejű istenek (Anubis, 9., Upuat, 9., 26.) is említetnek Abydos ura gyanánt. Ugyanezt a képet mutatják a KB. kairói stélái is (Lange—Schäfer, Cair. kat., V.).

¹⁸¹ Kees, i. h., p. 30. szerint az V. dyn.-ig a király, azóta Rá.

¹⁸² A kilencség ábrázolása Cózer király alatt: Weill: Sphinx, 15., 9., v. ö. Sethe: Memph. Theol., p. 79.

¹⁸³ Az ásatások itt egy fejet találtak = „Abydosban volt Osiris feje eltemetve”. V. ö. Amélineau: Le Tombeau d’Osiris (1893); Flinders-Petrie: The Royal Tombs of the Earliest Dynasties, II.; E. Meyer: Gesch. d. Alt., I.,² p. 119., 128.; Frazer, i. h., p. 54. sqq.

¹⁸⁴ A busiris-elmélettel szemben nagyon sok helyen: 627 b, 754 c, 794 d, 798 b/c, 867 a, 877 b, 1012 d, 1122 d, 1261 a, 1665 a, 1711 d, 1716 a/b, 1867 a. Biztos Busirisra von, hely nincs.

¹⁸⁵ Kees (i. h., p. 191.) és Rusch (Doppelversionen i. d. Überlieferung i. d. Pyr. texten: Ä. Z., LXVII., p. 88. sqq.): a vízhalál melletti verzió: Szét a Ndj.t (vagy Ghs.tj) nevű helyen „leteríti” fivérét: de a kettő egy, mert a Ndj.t part (wdb: 1008 c, 2144 b). Rusch szerint eltérő verzió lenne, hogy nemcsak Isis, de Horus is „megtalálja” Osirist (584., 612., 648.). De nem gyászolja, hanem örvendenek egymásnak. Ezt a Plut. XIX.-ból érthetjük meg: a halott Osiris oktatja fiát.

¹⁸⁶ *Pyr.*, 184 b: Osiris dbnj, ts.tj és inq.tj nevei: dbn kerek láda, As.t négyszögletes láda és inq: egy háló; 1995 a. Rusch (Doppelv., p. 90.) szerint ez a hely O. koporsójára vonatkozik. Csakhogy dbu nem koporsó!

Szét holdvilágnál¹⁸⁷ megtalálja, feldarabolja.¹⁸⁸ Isis a darabokat összeilleszti.

Érdekes, hogy a feldarabolás soha el nem maradhat: talán a hullárlók, sakálók által szétszórt csontok látása adta meg ehhez az elképzeléshez az alapot (Kees: i. h., p. 38/40.), vagy talán Egyiptomban is el volt terjedve a hullafeldarabolás és részleges temetkezés ritusa és ez volt a balzsamozás előtti temetkezési mód¹⁸⁹ és a rítus megváltoztatása után, mint az ősi halottistenen elkövetett szörnyű sérelem élt tovább. Mindenesetre feltűnően éles a HK.-ben (és másutt) a halál utáni szándékos feldarabolás elleni tiltakozás, különösen a szív elvételére és fej levágására vonatkozólag.¹⁹⁰ De akár a szándékos feldarabolás, akár a hullaszétesés nyomait őrizte meg ez a mítosz: mindegy, mert a szétdarabolás nem más, mint a természetes folyamat, a szétesés meggyorsítása. Osiris a részre esett hulla, akinek tagjait az istenek (Pyr., 1514 a, 819 b, 1262 a), Nút (616 a, 828 a = 835 b, 843 a = 840 b, 1629 b), Geb (840 b = 843 a), Isis és Nephthys (3c, 164 a, 616, 1008 b, 1981 b), de különösen Horus szedik össze (635 a): „Egyesít neked Horus tagjaidat”; (1683/4.) „Én vagyok a fiad, én vagyok Horus! Jöttem hozzád, hogy mossalak, tisztítsalak, élesszelek, összeöleljem csontjaid, összeszedjem zsigereid, összeszedjem szétvágott tagjaid (dm3:wt), mert

¹⁸⁷ Plut., XVIII., Pyr., 163.: „Szét és Thot (Holdisten), a te két fivéred, akik nem siratnak meg.” Pyr., 175.: „Thot, ő a te fivéred: Osiris, adatik, hogy ép legyen (šdb.f) és megbüntessen téged” (Erman: Rel.,² p. 38.; Kees, A. Z., LX., p. 10. és i. h., p. 203.); Pyr., 576. „Jön Horus és megfogatta neked Thotot Szét mögött”. (Téves felfogással Kees, i. h., 222. és Rusch, A. Z., LX., p. 26.)

¹⁸⁸ Rusch és Kees véleményével (Doppelvers, i. m., p. 89., ill. i. h., 89.) szemben a Pyr. ismerik: 1. mert ismerik az Osiris-reliquiákat. 2. Szét és szövetségesei szétrombolása a *ius talionis* elvén alapul (653., 635 c., 962., 1285 b., 1543., 1685., 1976., 1007.). És végül is: 805., 1018., 1684., 1722.: „szedd össze szétdarabolt tagjaid” (dm, t, késsel determinálva). Talán ezzel magyarázható 1450 d is: „nem nyelt el XY egyetlen tagot se Osirisből”.

¹⁸⁹ Wainwright (Flinders Petrie: The Labyrinth, Gerzeh and Mazgunch, 1912, p. 83 sqq.). Predinastic dismembered burials, továbbá (Petrie: Nagada and Ballas) Rearranged burials, p. sqq., 27., 32. és Petrie: Deshasheh (V. dyn!) 20. sqq és pl. XXXV–XXXVII. és Amélineau: Prolég., II., p. 50., Nouvelles Fouilles d'Abydos, II., 1896/7, p. 112., Wiedemann: Das alte Ägypten, 108. sqq. Die Toten und ihre Reiche, Der alte Orient, 1910, II. p. 20. sqq; Naville: Les Têtes de Pierre déposées dans les Tombeaux Égyptiens a szándékos feldarabolást hiszik, Kees, i. h., p. 40. sqq., Junker turrai és abusiri ásatásai alapján, valamint Friedrich Müller (Das vorgeschichtliche Gräberfeld von Abusir el Meleq, Wissenschaftl. Veröffentl. d. deutsch. Orient. Ges., XXVII., 1915, Wessetzky figyelmeztetése) tagadják. V. ö. Ebert: Reallexikon, XIII., 1245/7. (Wilke).

¹⁹⁰ HK., XXVI–XXX.: szívélvétel, v. ö. Wessetzky: Szívskarabeusok, 1934, HK., XLIII.: „fejezet, hogy ne vágattassék le XY feje az Alvilágban: „Én vagyok a nagy, a nagy fia, a láng, a láng fia. Neki adadtott az ő feje, *miután levágatott*: nem vétetik el Osiris feje tőle, *miután levágatott*. Felkelek, megújulok, megifjodok, én vagyok Osiris”. V. ö. HK., XLI., XLII., CLV. és 188. jegyzet. A rothadás, szétesés, még egyszeri halál elleni szövegek ettől élesen különböznek: HK., XLIV., XLV., CLXIII., CLIV., Pyr., 722., 725., 2058. és az ἀποροή-szövegek stb.

én vagyok Horus, aki atyját védi (ἥρ νῦν ἰτ:φ)!“ (734.) „Emelkedj fel, Atya! emelkedj fel, Horus születik meg, megszületik, aki Butoban van! Ébredj, kelj fel! Fogadd el fejed, szedd össze csontjaid!“¹⁹¹ Horus tehát a fiú, akinek születése a halott sorsának jobbrafordultát jelenti,¹⁹² aki akkor született, amikor atyja már részeire bomlott hulla volt. Horus születése az Osiris-mondának számunkra legidegenszerűbb része. Plutarchos (XVII.) elmondja, hogy Isis a halott Osirisra ráborult és sírt, Harpokrates pedig esenevész alsótestű volt, mert amikor *fogatatott*, atyja már halott volt (XVIII.). A Metternich-stólában (196. sor) olvashatjuk: „A szép, aranyos fiú, az elhagyott ifjú, akinek nincs atyja, Horus. Uncennefeer fia, aki a *sírő nőtől* született.“¹⁹³ Amonmose Osiris-himnuszából (16. sor) világos, hogy amikor Horus fogatatott, Osiris már halott volt. Az Isis-siratásban (Brugsch, p. 624.) így szól az istennő: „cegy fiút képeztem, ... a te szent kifolyásodat testemben és világra hoztam“. A Pyr. (632., 1635/6.) teljesen félreérthetetlenül beszél nek nek (fordítások Roeder, p. 195.) és mindez azután történik, hogy az isten vízből kihúzott hullának volt leírva (631., 1631.).¹⁹⁴ Erre a születésre utal Horus egy ritka elnevezése a ἥρ ἡ 3 tj Pyr. 1257 d, amit csak *hullai Horus*nak fordíthatunk.

DOBROVITS ALADÁR.

(Folyt. köv.)

ANTIK HATÁSOK A KORAI BIZÁNCI IRODALOMBAN.

(Folytatás az 1933. évfolyam 234. lapjáról.)

Másfelől azt is észlelhetjük, hogy a primitív állapotot jellemző életmód frazeológiája kissé más színezetben idealizáló előadásokban is nyerhet alkalmazást. E jelenség pedig abban leli magyarázatát, hogy a kynikus-stoikus világnézet értelmében kezdetleges körülményeknek kell az ideális élethez közelállniuk. Így — amint láttuk — a gabona és bor hiányának emlegetése szegényes életviszonyok kifejezésének volt eszköze; ezzel szemben emlékezzünk vissza *Nik. Gregoras* ama kitételére, hogy a skythák azért legyőzhetetlenek, mert sem nem szántanak, sem szőlőt nem művelnek (οὐτε ἀμπελον ἐγεώργησαν πώποτε). Az utóbbi gyakran mutakozó topos az idealizáló néprajzban. Ide tartozik már talán *Caesar*-nak a Nervi törzsről tett megjegyzése. Ezek nem túrik a bor bevitelét hazájukba (Bell. Gall. II 15,4): „nihil pati vini reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium inferi“.⁴³ Strabon pedig elbeszéli, hogy Burbista a dákok neves királya népet megreformálván a szőlőültetvé-

¹⁹¹ Pyr., 11., 12., 13., 101 c., 584 b., 617 a.; 572-ben a hosszú élesztés csak bevezető-körmondat a „Horus, aki védi atyját: én vagyok, balzsamozó papod“ felkiáltáshoz.

¹⁹² 1007.: „Állj fel, lássad ezt, állj fel, halljad ezt, amit érted fiad tett! Utótte azt, aki ütött téged, megkötözte azt, aki megkötözött téged, stb.“; 1068 a., 1069 b., 1259 a., 1544 a.

¹⁹³ Ennek a jelenetnek az összefüggését a görög regényirodalommal I. Kerényi: Griech. Or. Rom., p. 24. sqq.

¹⁹⁴ A szent nász ábrázolása: Dendera. IV., 70., 88., 90.: Isis nősténykarvaly. Ugyanilyen Abydosban, I. Szthi templomában és az Osiris-síron.¹⁹⁵ a koptok összetörték.

⁴³ Az ἀκρατοποσία és általában a részegeskedés a barbárok között könnyen elharapódzhatik. A massageták részegeskedéséről Prokop. (B. V. I 12=I 366, 20): πάντων γὰρ ἀνθρώπων μάλιστα εἰσιν ἀκρατοπότεαι οἱ Μασσαγέται.

nyeket kiírtatta (VII. 304). Erre a helyre hivatkozik G. Kazarow is „Die Gesetzgebung der bulgarischen Fürsten Krum“ c. dolgozatában. (BZ. XVI [1907] 254–57 l.) Egy Suidasnál olvasható cikk szerint (s. v. Βούλγαροι) az avar foglyok Krum kérésére elmondják népük pusztulásának okait; ezek egyike a μέθη (πληθυνθέντος γάρ τοῦ οἴνου πάντες ἐγένοντο μέθυσοι). Krum azután egyik törvénycikkében a szőlő kiírtását is elrendeli: τοὺς δὲ ἀμπελῶνας πάντας ἐκριζῶσαι ἐκέλευσε. Amihez Kazarow megjegyzi (255 l.): „Diese Erwägungen lassen uns die Vermutung als naheliegend erscheinen, dass diese Erzählung von dem Gewährsmann des Suidas erfunden ist, um die Erfolge Krums gegen die Byzantiner zu erklären. Überhaupt ist die moralisierende Tendenz der Nachricht durchsichtig.“ Azt hisszük, hogy Kazarow helyes megállapítása ebben az összefüggésben még nyilvánvalóbbá vált.

Befejezésül a néprajzi irodalom még egy szempontjával kívánunk foglalkozni és pedig azzal, amely épen a bizánci etnográfiaira kiváltképpen jellemző. Itt ugyanis különös érdeklődés mutatkozik népek nevei és azoknak a történet folyamán végbemenő változásai iránt. A bizánci író feladatának hiszi, hogy az antikvitásból reámaradt népnév inventáriumot a tényleges, egykorú népnevekkel közös nevezőre hozza.⁴⁴ Azzal a fikcióval állunk szemben, hogy a népek lényegében mindig ugyanazok, csupán nevükben történik változás. Innen magyarázható az etnográfiai próza tipológiájában az a fordulat: οἱ παλαιὸν μὲν οὕτως, νῦν δὲ οὕτως καλοῦμενοι.⁴⁵ A név megváltozása nem történik ok nélkül és az etnográfiai irodalomból nem is nélkülözzük ennek okadatolását. Így valamely törzs neve lassanként az egész népre áterjedhet, (amilyen a hellének, főnnek és magyarok elnevezése is). Norden is idézi már a germánokat, illetőleg *Prokopios* egy helyét (BV I 3=I 317, 16): A vandálok elérkeznek a germánokhoz: ἐς Γερμανοὺς τε, οἳ νῦν Φράγγοι καλοῦνται.⁴⁶ Mi hivatkozhatunk *Prokopios* több hasonló megjegyzésére. BG I 11=II 63, 3, valamint BG I 12=II 64, 9 és *Agath.* I 2=142, 4. E helyekről is azt tudjuk meg, hogy a frankokat hajdanában germánoknak hívták. A frank törzs nevének a germánok népének jelölésére történt kiterjedése, úgylátszik, már másodlagos fejlődés a németiség nevének történetében. *Prokopios* egy adata értelmében a germán név maga is eredetileg csupán egy törzsrre vonatkozott (BG IV 20=II 590, 3). A név egy törzsről az egész népre való kiterjedésének indító oka lehet a dicsőségs-

⁴⁴ *Dieterich*, Byz. Quellen. Einleitung. XVII l... in der Benennung dieser Völker huldigten sie einem wenig angebrachten und irreführenden Atavismus, indem sie den neuen Wein in die alten abgebrachten Schläuche füllten, die sie von ihren Ahnen ererbt hatten... „A bizánci néprajz eme vonását nálunk idáig két dolgozat érintette, amennyiben ez a kérdés a magyar történeti kutatás számára is tanulságos volt. 1. *Darkó J.*: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál. (Értek. a nyelv- és széptud. köréből. XXI 6 (1910). 2. *Moravcsik Gy.* (BZ 30, 1930, 247 l.)

⁴⁵ Norden i. m. 404 l. 1 jegyz. Tacitus „qui nunc Tungri, tunc Germani vocati sint“ megjegyzésével kapcsolatban mérlegeli a szerző ennek a fordulatnak a jelentőségét.

⁴⁶ „Die Bezeichnung Franci, eines Teilvolkes des Gesamten Germani, trat nach dem Untergange des Namens Germani an dessen Stelle“ (Norden i. h.). A frank név azonban más irányban is terjedhetett a bizánciak nyelvhasználatában. Így *Theophyl.* (VI 3=225, 14) mondja a *Maurikios* császárhoz érkező keltibér követekről: οἱ τῆς Κελτικῆς Ἰβηρίας πρόσβεις... Φράγγοι δὲ ἄρα οὗτοι τῇ νεωτέρᾳ γλῶττῃ κατονομάζονται.

vágy, vagy a félelem (az utóbbit Norden „Furchtmotiv“-nak nevezi). A korai bizánci irodalomból van példánk arra, hogy egyik nép a másik nevét azért veszi fel, hogy ezáltal félelmet keltsen másokban (ez a hely természetesen Norden figyelmét sem kerülhette el). *Theophylaktos* (VII 7=de Boor 257, 16 és köv.) írja, hogy a Duna vidékén lakó nép hamis néven nevezi magát avarnak: ψευδωνύμως γάρ Ἀβάρων προσηγορίαν οἱ περὶ τὸν Ἰστρον περιεβάλοντο βάρβαροι. Eredetileg ugyanis az Ogor népet két ethnarchosáról Οὐάρ καὶ Χουννί-*nak* nevezték. Ez a nép jött Európába Justinianus korában. Mikor azonban ez látta, hogy különböző népek (Βαρσῆλητ, Οὐννουφούροι, Σαβίροι) avarnak nézvén őket, nagy áron vásárolják meg az ἀβλάβεια-t, akkor τὴν πλάνην τῶν πρεσβευσαμένων οἰκειωσάμενοι Ἀβάρους ἑαυτοὺς κατωνόμασαν (de Boor 259, 3.). Másrészt a félelem *név elhagyásának* is lehet indítéka. Agathias (V 25=392, 7–12)-ban olvassuk, hogy a rómaiak kiverik a hunokat, akik a sok harcban annyira felőrödtek, hogy ősi nevüket is elvetették önmaguktól félelmükben.⁴⁷

A név változásoknak ilyenféle beállításai, amennyiben olyan jelenségekre vonatkoznak „die im geschichtlichen Leben der Völker Stetigkeitswert besitzen“ (Norden) igazaknak tekinthetők. Ezzel szemben az antikizáló elnevezések magva csupán tudások kombináció. Név antikizálásánál a bizánciak vagy arra vannak tekintettel, hogy azon a területen, amelyen valamely egykorú nép lakik, az antik irodalom mi-féle törzseket említ, vagy azt veszik figyelembe, hogy azon a vidéken, amelyről egy kérdéses nép felbukkant, kikről tud a klasszikus hagyomány. Az első elv segítségével érthetjük meg, hogy miért azonosak a bizánci íróknál a gótok a getákkal. Minthogy a K. u. III sz.-ban Dákiában, Moesiában a geták helyén jelennek meg a gótok, *Prokopios* azt mondhatja, hogy Γετικὸν γὰρ φασὶν ἔθνος τῶς Γότθους εἶναι (BG I 24=II 121, 18). *Jordanes* egyik munkájának címe is „Getica“, amely néven a gótókat érti, amit saját szavaival így fejez ki „quos Getas iam superiori loco Gothos esse probavimus“ (Jord. IX=Momms 70, 5). A gót-geta azonosítást csak a jelzett gondolatmenet alapján érthetjük meg. A nevek hasonlóságának nem lehetett itt szerepe, mert akkor nem tudnók megmagyarázni, hogy a szlávokat miért nevezi *Theophylaktos* *getáknak* (III 4=116, 26); a szlávok székérvár építésének említése kapcsán hasonlót említ (VII 2=247, 24). A másik szempont alapján, amiért a gótok is Skythia felől jöttek, a gótok skytháknak is nevezhetők. Az antik *etnográfia skytháiban a bizánciak germán, hún-török és iráni (árja) népeket is véltek felismerni.*⁴⁸ I. Minthogy a gótokról volt szó,

⁴⁷ *Németh* Gyula (A honfoglaló magyarság kialakulása 1930.) hivatkozik Agathias e helyére, annak igazolására, hogy „A nomád törökség népneveinek egyik legjellemzőbb sajátága, ... hogy alapszámban véve nem nyelvi, faji, vagy etnográfiai, hanem tisztán politikai egységet jelölnek“. (74. l.) Így a hunok fejedelme írhatja 176-ban a kínai császárnak, hogy különböző népeket levervén, „mindezeket hunokká tettük“. Továbbá (75. l.) „Az akatzirokról meglehetősen valószínűséggel tudjuk, hogy eredetileg nem hunok. Mégis τοῖς Ἀκατιοῖς Οὐννοῖς... alakban találkozzunk a nevükkel“. (Prisk. ed. Bonn 158.) Hasonlóképpen különböző barbár népek nevei felolvadnak a vandalba; *Prokopios* (BV I 6=334, 16).

⁴⁸ *Moravcsik* Gy. i. h. 251 l. „Dieser Name (Skythen) ist in den byzantinischen Quellen beinahe gleichbedeutend mit βάρβαροι, nur dass er sich bloss auf osteuropäische Völker bezieht. Abgeschen von dieser geographischen Begrenzung, schließt er die verschiedensten Völker in sich.“

vegyük először szemügyre a skytha névnek a germán népekre való átvitelét. Erről már *Plinius* megjegyzi (HN IV 81): *Scythorum nomen, usque-que transiit in Sarmatos atque Germanos, nec aliis prisca illa duravit appellatio, quam qui extremi gentium harum, ignoti prope ceteris mortalibus, degunt. Prokopios* a gótok skytha elnevezésének eredetét olyan elvből magyarázza, amelyről már fentebb megakadás is megállapítottuk, hogy az antikizáló elnevezésekben irányadó. Ésszerint a gótokat azért nevezik skytháknak, mert a hajdani skythák földjén laktak. (BG IV 5=II 504, 3–8). Ésszerint a gótokat *sauromatáknak* is nevezték. Más helyütt is megjegyzi ezt Prokopios (BV I 2=I 311, 8–10), ahol a gótok mindhárom nevét együtt találjuk: Γότθοι, Σαυρομάται, Μελαγχλαῖνοι. *Philostorgios* is úgy fogja fel a geta-skytha-gót neveket, hogy ezek ugyanazon nép megjelölésére szolgáltak chronológiai sorrendben. (Wulfila származásával kapcsolatban. Hist. Eccles. II 5=Bidez 17, 3). De *Philostorgios* is szükségesnek tartja megjegyezni, hogy másféle „skythák” is vannak. Trigibild gót vezérről mondja: ἀνὴρ Σκύθης μὲν γένος, τῶν νῦν ἐπικαλουμένων Γότθων. (πλείστα γὰρ καὶ διάφορα τούτων ἐστὶ Σκυθῶν γένη.)

Mint hogy a gótoknak a skythákkal való azonosítása keretében olyan, a régi irodalomból hagyományozott nevekkal találkozunk, mint Σαυρομάται, nézzünk meg egy helyet, ahol a bizánci kútfő némi tekintetben önmagát magyarázza. *Nik. Gregoras* (II 4=CB I 32, 9–17.) a skythák nevének sorsáról a következőképpen szól: A régiek különböző néven nevezték őket. Homeros kimmeriaiaknak.⁴⁹ Herodotos böls skytháknak (πολυειδεῖς),⁵⁰ Plutarchos kimber és teutonoknak. Valóságos nevüket csak ők maguk tudják, görög nevekkal azonban önkényesen illetik őket. A skytha nevet csak azok őrizték meg, akik eredeti hazájuk közelében maradtak, (v. ö. Plin HN i. h.) . . ., míg azokat, akik közülük Azsia felé költöztek, sauromaták, massageták, melanchlainosok és amazonoknak nevezték. (V. ö. Prokop BG IV=504, 3) A másik ág Európa felé vándorolván, sarmata és germánra cserélte fel nevét,⁵¹ sőt kelta és galatának is hívták őket.⁵² A névváltozásokat szerzőnk aképen motíválja (34, 2), hogy a győztes skythák valamennyi legyőzött nép nevét, sőt életmódját is felvették. Tehát nemcsak a legyőzött veszi fel a győztes nevét, hanem megfordítva is elképzelhetőnek tartották a névátvételt.

GRAF ANDRÁS.

(Folyt. köv.)

⁴⁹ Prokop. (BG IV 4=501, 22) az utigurokat tekinti egynek a kimmeriaiakkal, (ügy látszik az azonosítás a skythákon keresztül történik hallgatólagosan).

⁵⁰ Idealizáló jelző. Az idealizált nép ugyanis böls is egyszersmind, amelynek a világ több ἔθνη-s-t köszönhet.

⁵¹ Amint látjuk a Σαυρομάται-t és Σαρμάται-t Gregoras is élesen különválasztja, amit az antik etnográfáról Rostowzew kimutatott (i. m. 100 l.) A legkorábbi irodalom Σαυρομάται-ról tud a Macotis partján. A K. e. III. sz.-ban az irodalom Σαρμάται (Συρμάται)-t említ az előbbieik helyén. A Σαρμάται-ra a Σαυρομάται jelzőjét (γυναικοκρατούμενοι) nem alkalmazzák, ami Rostowzew szerint a két nép azonosítását lehetetlenné teszi. Ha a két nevet el kell választani, akkor feltűnő, hogy Prokopios BG IV=II 504, 3, valamint BV I 2=I 311, 7 a gótok régi neve gyanánt a Σαυρομάται-t említi, míg Nikeph. Gregoras szerint ἔς Σαρμάτας καὶ Γερμανοὺς τὰ ὀνόματα ἡμῶν, ami Plinius idézett helyének is megfelel.

⁵² A Κελτοκύθαι névről Strabon I. 33; a név poseidonioszi eredetéről Rostowzew i. m. 39. l.

HAZAI IRODALOM.

Turóczi-Trostler József: *A magyar nyelv felfedezése.* Két tanulmány az európai és a magyar humanizmus kapcsolatairól. 8°, 98 l. Budapest, 1933. Ranschburg Gusztáv könyvkereskedése.

A két terjedelmes tanulmány (I. A magyar nyelv belső felfedezése — II. A magyar nyelv külső felfedezése) nagy lépést jelent a XVI. századi magyar humanizmus európai kapcsolatainak felderítése terén. A humanizmus, mint minden összetett szellemi jelenség, kutatóit sokágú feladat elé állítja. Az első feladat kétségtelenül csak az lehet, hogy az egyes nemzeti humanizmusok viszonyát minden európai humanizmus ősforrásához, a görög-latin művelődéshez, megállapítani próbáljuk. A kapcsolat azonban nem mindig közvetlen: néha az új eszmék gyanánt fogadott antik gondolatok közvetítő csatornákon jutottak el hozzánk. A XV. századi humanista törekvések például általában olasz, a XVI. századiak általában német ösztönzésekre vezethetők vissza. Csak a két szempont kielégítése után kerülhet a sor a harmadik probléma-körre: hogyan recipiálta a magyar művelődés az antikoktól kiinduló, esetleg idegen közvetítéssel hozzánk jutott eszméket?

A jelen kutatások súlypontja az utóbbi területre esik, amennyiben a szerző azt mutatja be, hogyan fedeztetett fel humanista eszmék segítségével a magyar nyelv, hogyan lett tudatosabb nyelvünk különállósága, szépsége és végül, hogyan helyezkedett el humanista segítséggel a magyar nyelv az európai köztudatban. De természetsszerűleg foglalkozni kellett a közvetítés problémájával is. Mivel ez esetben a német humanizmus volt a közvetítő, a szerző, a német irodalom és szellemi élet történetének régi, alapos munkása, a magyar speciális kutatási területén maradva, biztos szemmel tudja kiválogatni a német humanizmusnak ama formai elemeit, amelyeknek magyar recepciója nyelvünk tudatosításához a döntő lökést adta. S ott is, ahol kénytelen a maga sajátos területét elhagyni, például amedőn a latin grammatikai hagyományt s annak viszonyát a humanista grammatikai törekvésekhez ismerteti, alapos filológiai munkát végzett. A jegyzetekben felsorakoztatott könyvészeti apparátus a laikus előtt is az első pillanatban világossá teheti, hogy a magyar szellem európaizálódásának folyamata fölött komplikált szellemtörténeti jelenség.

Ahhoz, hogy bármely nemzeti nyelv európai értelemben nagykorúnak legyen nevezhető, előbb át kellett annak esnie a humanizmus fegyelmező és nevelő kultúriskoláján. A magyar nyelv történetében Komjáti Benedek és Pesti Gábor kezdetlegesebb kísérletei után Sylvester János teszi meg a döntő lépést. Fontos megállapítása szerzőnknek, hogy Sylvester grammatikája, mely lényegében a Donatus-féle hagyomány alapján készült, ott, ahol Donatustól eltér, jórészt Melanchton grammatikájára támaszkodik. A Melanchtontól való eltérésnek viszont az

az oka, hogy Sylvester egyfelől más forrásokból (például német nyelvtanítók) is merít, másfelől, hogy a magyar nyelv bevonásával kiszélesíti a megfigyelési alapot. De a tárgyi kapcsolatoknál is fontosabb az a bátorító, nagykorúsító hatás, amelyel a német humanizmus Sylvestert ráeszmélteti anyanyelve életének titkaira, törvényszerűségeire, sőt szépségeire. Az a gőgös nemzetfölöttiség, mely a humanizmust általában jellemezte, végeredményben így segítette az egyes nemzeteket, köztük a magyart is, a sermo patrius egyenjogúsításához, mintegy a törvényesítéshez. Sylvester művét befejezi Dévai Bíró Mátyás, kinek Orthographia Ungarica-já most már teológiai szempontból törvényesítési nyelvünket.

A külső felfedezés történeténél is a szerző érdeklődési és kutatási területének megfelelően, elsősorban a német kultúrkörben megfigyelhető mozzanatokot veszi szemügyre. Joggal emeli ki Beatus Rhenanus ismert nyilatkozatának („Sic Ungaricus sermo nostra aetate primum scribi coepit“) fontosságát: ez a humanista nyilatkozat annál inkább a magyar nyelv európai recepcióját, mintegy egyenjogúsítását jelenti, mert a további hasonló tartalmú nyilatkozatok — még a magyar Bornemissza Péteré is — jórészt ezt verik vissza.

A gazdag tartalomból csak a leglényegesebb pontokat emeltem ki. A részleteredmények mellett rá kell még mutatnom a nagyobb összefüggéseket soha el nem hanyagoló szintetikus szemléletmódra is, amely az egyes ténybeli megállapításoknak külön távlatot ad. A szerző elsőrangú munkát végzett s kíváncsú lenne, ha az annyira elhanyagolt XVI. századi magyar humanizmus európai, főleg német kapcsolatainak területén értékes kutató tevékenységét tovább folytatná.

(Budapest.)

Husztai József.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Az ókortudomány vallástörténeti megújulása.

(Folytatás, v. ö. LVII. 112. kk.)

Az utóbbi évek vallástörténelmi irodalmának régibb szellemű termékei között első helyen *Wilamowitz, Der Glaube der Hellenen* c. nagy munkájának II. kötetéről kell megemlékeznünk.¹ Nagystílusú befejezése ez a nagy filológus egész életművének. Csak az utolsó fejezet vége töredékes. A görög és római vallás történetének s problematikájának rövid összefoglalása a *Gercke-Nordens*-féle kézikönyvben nem változott és nem emelkedett lényegesen: a *S. Wide*-től származó eredeti szöveget *M. P. Nilsson* dolgozza át az újabb irodalom figyelembevételével. Ennek a kézikönyvnek több, füzetenként is megjelenő részei

¹ U. o. *Wilamowitz—Moellendorff, Der Glaube der Hellenen*, II. 1932, Berlin, Weidman, 620 l. Egyes részletekre nézve v. ö. *Athenaeum* 19, 1933, 362. kk. Az I. kötetéről l. Lajti, *EPH* 56, 1932, 20. k.

közül, vallástörténeti szempontból, még *Vogt* és *Kornemann* római története is figyelmet érdemel (*Kornemann* császárkorszak feldolgozásának ilyen vonatkozású megjegyzései miatt, továbbá *E. Bickermann Chronologie*-ja.² Lényeges előrehaladás nem ezekben a különben fontos és részben még mással nem pótolható munkában mutatkozik, hanem főképen a frankfurti iskola dolgozataiban, amelyek közt összefoglaló munkák mellett érdekes részletkutatások is megjelentek.

Altheim három kis kötete³ *Wissowa* összefoglaló munkáját, *Die Religion und Kultus der Römer*, nem kívánja helyettesíteni. Ennél szükségesebbet tesz. Megjelöli és főbb vonalaiban kidolgozza azt az irányt, amelyben a római vallás megértésének *Wissowa* után is igen sok ponton *Wissowa* ellenére is tovább kell haladnia. Nagystílusú revíziónak útján halad *Altheim* és mesterén, *Walter F. Otto*n kívül ennek egész iskolája. A jelentékeny tanulmányoknak azt a sorozatát, amellyel most a frankfurti iskola az antik vallástörténeti irodalom színvonalát általában magasra felemeli, még azoknak is a legnagyobb figyelemmel kell fogadniok, akik különböző okokból *Wissowa*hoz közelebb maradnak.⁴ A frankfurti tanulmányok első három darabja a római vallás és monda fontos részletkérdéseit veszi újabb vizsgálat alá.⁵

Wissowa nézete a Laroknak, a római magánélet e fontos kis istenségeinek lényegéről sohasem lett egészen elfogadottá. Szerinte ezek eredetileg a szántóföldek őrző szellemei voltak, de nem tartoztak a földnek, mint a halottak világának hatalmai közé. Vele szemben *Samter* azt a felfogást képviselte, amely a Larokban az ősök szellemeit látta. *W. F. Otto* ilyen azonosítás nélkül hangsúlyozta lényükben a földhöz való tartozáságot és a termékenyítő erőt, amely bennük kétségtelenül kifejezésre jut. *Tabeling* tanulmánya, a *Mater Larum*, a Larok anyjának lénye felől igyekszik megközelíteni a Larokét magukét. Minden oldalról sikerül megvilágítania a római istenvilágnak ebben a kísérteties nőalakjában — a *Dea Mania*-ban, *Dea Tacita*-ban, *Genita Mana*-ban, *Larentina*-ban és monda tükröz-

² *Einleitung in die Altertumswissenschaft* II. 4. *Griechische und römische Religion* von *S. Wide* und *M. P. Nilsson* 1931, 101 l. — III. 2. *Römische Geschichte*, 3. Anf. von *J. Vogt* und *E. Kornemann* 1933, 186 l. — III. 5. *Chronologie* von *E. Bickermann* 1933, 43 l. Leipzig, Teubner.

³ *Römische Religionsgeschichte* I—III. 1931—33. Sammlung Gröschel 1035. 1052. 1072.

⁴ V. ö. *H. I. Rose*, *The Years Work in Classical Studies* 1933, 54.

⁵ *Ernst Tabeling: Mater Larum. Zum Wesen der Larenreligion.* 1932. 84. 104 l. 6 M. — *Ludwig Euing: Die Sage von Tanaquil.* 1933. 53 l. 3-50 M. — *Carl Koch: Gestirnsverehrung im alten Italien.* Sol Indiges und der Kreis der *di indigetes*. 1933. 120 l. 7-50 M. Frankfurter Studien zur Religion und Kultur der Antike. Herausgegeben von *Walter F. Otto*. B. I—III. Vittorio Klostermann Verlag Frankfurt a. M.

zódésében: *Acca Larentia*-ban — a görög Hekatehoz hasonló istennőt, akinek azonban a halálos mellett életadó oldala is van. Ez kétségtelenül megerősíti a Larok Otto-féle felfogását, amelyet, hogy a felsorolt nevekhez tartozó vallásos tartalmat is feltárja. Ennek igen mélyen sikerült behatolnia a Lar-vallás lényegébe. Hogy rendkívül gondos vizsgálataiból mégsem alakul ki elég hatásosan az a kép, amelyhez majd minden vonást összegyűjtött, annak két oka van. Az egyik az, hogy a frankfurti iskola egyelőre még — nagyon helyesen — a hagyomány anyagának teljes érvényesítésére veti a fősúlyt és a mögöttes rejlő lelki realitást kevésbé dolgozza ki. Ez a realitás itt az, amire Thomas Mann így céloz „Jákok”-jában: „Denn im Geschlecht ist der Tod und im Tod das Geschlecht“ (285. l.). A másik ok, hogy a Larok alakját annyira megvilágító kapcsolatuk a kutyával eddig csak az *ἐπιουίδες* oldaláról volt görög analógiával megközelíthető. Hatalmasat emelkednek azonban plasztikus megfoghatóságban, ha éppen *πριαυίδες* lényükből kiindulva állítjuk melléjük azokat a görög démonokat, akiknek a neve Attikában *κύνες* és *κυνήγεται* (Plat. com. fr. 174, 16). Ennek az analógiának és a lelki realitásnak a kidolgozása a további feladat.

Wissowa rendszerének, amelybe a római vallás egész történeti fejlődését befoglalta, alapköve volt a *di indigetes* közismert értelmezése: ezek volnának a *di novensides*-szel szemben az ősi, 'bennszülött' (*indigenae*) istenek. Koch tanulmánya a *Sol Indiges*, az ősrómai napisten kultuszának vizsgálatával kapcsolatban a Wissowa-féle felfogást teljesen megingatta. Sem a *novensides*-szel ellentétképpen való szembeállítás, sem az *indigenae*-val való rokonjelentés nem igazolható. Az *indiges* latin szó görög körülírásai: *γενάρης*, *πατρ θεός* *χρόνιος* és ezek kielégítő értelmet adnak a Wissowa-féle értelmezés nélkül is. Ebből természetesen az következik, hogy a római napisten is 'chthonikus'. Ennek egészen rendkívüli dolog sikerült akkor, amikor bebizonyította, hogy Oitáliában a chthonikus és solaris szféra — mint ő mondja — konvergál (112. l.). Ennek megerősítésére másutt már kiemelttem, hogy a brindisii diszkoszon a napkerék csupa chthonikus szimbólum között fordul elő (Arch. Rel.-Wiss. 30, 1933, 305). A különösnek tetsző felfogás lelki valóságához elvezet az, hogy isteni realitások megélésében — és pedig éppen Oitáliára különösen jellemző megélésében — nagy szerepet játszanak azok a pontok, amelyekben lét lép elő a nemlétből, vagy nemlét a létből. Világosság nem a világosságban, hanem sötétségben gyullad fel és ilyen módon tartozhatik — egy bizonyos lelkiség számára, amelyben a chthonikus uralkodik — a chthonikus szférához: mint felgyulladó vagy kialvó. Ebben a momentumában mint strukturális elem tartozik hozzá a sötétség, amely nélkül felgyulladó vagy kialvó világosság elképzelhetetlen. K. kitűnő könyvében sajnálattal találkozunk olyan racionalista megokolással, hogy a nap, mint minden emberi élet végső oka, lett előbb *γενάρης* ('Stammvater') és ebből

kiindulva θεός χθόνιος (111. l.). Ilyen konstrukcióra nincs szükségünk. A chthonikus hatalmak azok, amelyek *γενεάρχαι* is, mert minden létező tőlük lép elő. Az pedig egyáltalán eldöntetlen, hogy *indiges* jelentése előbb volt 'Stammvater' és csak azután 'der Chthonische'. Sőt az *Angitia*, paelign. *Anaceta* istennő-névvel való rokonság (96. l.) a megfordított sorrendet teszi valószínűvé. Az *indiges* szó jelentése ebben az esetben nem a „benn lakó“ (= 'bennszülött') volna, hanem szószerint: *qui endo agit*, chthonikus istenség, aki 'benn' (a föld belsejében) működik. Angitia-Anacetáról tudjuk, hogy chthonikus (Studi e Mat. Stor. Rel. 9, 1933, 27, 1). A *di indigetes*-nek ezt az értelmezését ajánlom az eddigi helyett.

Azt az egész történeti-filológiai iskolát, amelynek a római vallásról való felfogását Wissowa csodálatraméltó tudással képviselte, a római monda tudományos megítélésében jellemzi a Bachofen-féle átélő és alapjában véve szellemtörténeti, de kritikátlan értelmezéssel való túlzott szembefordulás. Euing Tanácul-tanulmányában sikerült most a frankfurti iskolának a római monda e pompás nóalakját megszabadítani Bachofen 'anyajogi' beállításától és egyúttal megragadni benne a Bachofentől megsejtett istennői vonást. Ilyen módon a római monda ismét forrásává lehet az ósrómai vallásról való ismereteinknek. A tanulmány részleteire vonatkozó megjegyzéseimet, főképen egyes Görögország felé vezető vonalak szilárdabb megrajzolását másutt terjesztem elő.⁶

Kerényi Károly.

APRÓ KÖZLEMÉNYEK ÉS ISMERTETÉSEK.

Újgörög tanulmányok Magyarországon.*

A XIX. század elején az éveken át húzódó szabadságharcban vérükkel is tanuságot tettek a görögök arról, hogy a nagy ősök méltó ivadécai. „A hellének szent csontjaiból kikelő Szabadság” — ahogy a Szolomosztól származó nemzeti himnusz allegóriája rajzolja — sok külföldi szívét is lángalobbantotta. Az így támadt filhellén lelkesedés — melynek hullámai egészen napjainkig csaknem minden neogrécista lelkét megérintették, és az ezzel együtt járó meggyőződés a görögség évezredek egységéről főforrása lett annak a gyűjtő, fordító és feldolgozó munkásságnak, amely az elmúlt 100 esztendőben az újgörög nyelv és szellem kincseit a művelt világgal megismertette. A görög, német, francia, holland és más nemzetek kutatóinak vállvetett munkájából a magyarok is kivették részüket.

A mai görögök szellemi életére Tély Iván hívta fel a magyar tudományos körök figyelmét. — Amint akadémiai méltatója, Pecz Vilmos¹ mondja róla: „tudós pályájának két vezérlő csillaga” volt: a „ma-

⁶ Gnomon, 10, 1934, 134 kk.

* A görög és latin kutatók országos értekezlete alkalmából a Budapesti Philológiai Társaságban 1933 január 7-én tartott előadás kivonata.

¹ Tély Iván I. tag emlékezete Pecz Vilmos I. tagtól. A MTA elh. tagjai fölött tartott emlékheszédek. XI. k. 3. sz.

gyarság és görögség között való kapcsolat létesítésének és az óz és új kori görögség azonosságának gondolata.

Télty Ivánnak rendszertelen és sokszor tévedéseken alapuló új görög próbálkozásait és törekvéseit az igazi, a céltudatos munka kor szaka váltotta fel. Az ő tanítványai sorából került ki ugyanis a hazai újjörög tanulmányok első tudományos művelője: Pecz Vilmos. Hatására ébredt hazánkban komolyabb érdeklődés a mai görögség iránt. Pecz Vilmos az újjörög filológia terén nyelvészeti és irodalomtörténeti vonatkozású ismertetések, Crisztópulosz, Szolomosz és más új görög költőktől végzett műfordítások mellett megírta tudományos szempontból nagyértékű és megjelenése idején csaknem páratlanul álló újjörög nyelvtanát.² A görög dialektusokról írt tanulmányának nagy részét is az újjörögnek szentelte. Megírta továbbá az első magyarnyelvű újjörög irodalomtörténetet.³ Külön tanulmányokat szentelt az újjörög nyelvkérdésnek s újjörög szempontból is igen fontos akadémiai székfoglalója.⁴ Ezeket kívül az egyetemen — már kolozsvári tanár korában is, a pesti egyetemen pedig megbízatása értelmében — állandóan tartott újjörög filológiai előadásokat is.

Pecz az ethnológiai és egyéb egységérvek mellé sorolja a görög irodalmat is, amelyben — érvelése szerint — a kereszténység nem elválasztó, hanem összetartó elem.

Télty és Pecz nyomán és mellettük megindul a munka minden irányban. — A nyelvészet terén Ponori Thewrewk Emil egy kis ismeretét említjük elsőnek, amelyben nagynevű klasszikus filológusunk a szakszerű bírálat mellett az ismertetett modern görög szótárt még egy sereg új szóval pótolja meg. Ponori Thewrewk Emil egyébként ismételt érdeklődést nyilvánított az újjörög iránt — így Télty méltatásával kapcsolatban is.⁵ Az ő nevénél hangsúlyozom, hogy több klasszikus filológusunk valamilyen módon tanuságot tett arról, hogy az újjöröggel is foglalkozott; például Abel Jenő, Hegedűs István, Csengeri János, Gyomlay Gyula, Némethy Géza, újabban Kerényi Károly. Újjörög nyelvtant írt Horváth György,⁶ melyben az ő és az új nyelv kapcsolatait szemlélteti. Darkó Jenőnek⁷ „A κοινή viszonya az ógörög dialektusokhoz” című tanulmánya — a tárgy természeté miatt — tele van újjörög nyelvészeti vonatkozással. Ugyanő külön cikket szentel a veopó szónak, melyet a νηρόν és veαρόν kontaminációjából magyaráz. Dercsényi Móríc a kyprosi nyelvjárásról szóló értekezésében kiterjed annak legújabb fázisára is.⁸ Fehér Géza a göröglakta Rodostóban élő Mikes

² P. V. Újj. nyelvtan olvasmányokkal és bevezetéssel az újj. nyelv tudományba. Bp., 1894 (Franklin). V. ö. a MTA elh. tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XVIII. k., 18. sz. Darkó Jenő. 26. l.

³ Heinrich G.: „Egyetemes irodalomtörténet”-ében.

⁴ A classica-philologia jövője, tekintettel hazai viszonyainkra. Értekezések a ny. és szépt. köréből. XIX. k., 5. szám.

⁵ EphK., VII., 1033—35.; XV., 344—350.; 1899, 165—174.; I. még VIII. 311.

⁶ Az újjörög nyelv (kecskeméti kegyesr. főg. ért. 1893/94), ism. Pecz V., EphK., XIX., 145—147.

⁷ EphK., XXVI. (1902), 484—515.

⁸ A kyprosi nyelvjárás tört. a legr. időktől napjainkig. Bp., Franklin. I. r., Hangtan, 1902, 79. l.

leveleinek újjörög kifejezéseit értelmezi.⁹ Többen hozzászólnak a nyelvés kérdéshez. *Vértessy Dezső*¹⁰ a katharevusza mellett kardoskodik oly módon, hogy a „Magyar Nyelvőr“ szerkesztője egyik cikkéhez megjegyezte: „Sajnáljuk, hogy tisztelt dolgozótársunk kissé egyoldalú maradt annyiban, hogy nem méltatta a görög népnyelvi mozgalomnak indító okait és eredményeit.“ Ugyanilyen katharevusz-barát *Asztalos Lajos* Koraisznak Vaszihiuhoz írt leveléről szóló közleményében.¹¹ Nagyobb megértést tanúsítanak az új mozgalom iránt *Gyomlay Gyula*¹² és *Darko Jenő*,¹³ végül a népnyelv jogait hirdető iránynak teljes igazságot szolgáltat *Czebe Gyula*¹⁴ és az újabb generáció.¹⁵

Irodalmi tárggyal foglalkozik *Darkó*¹⁶ Valaoritiszről írt tanulmányában.¹⁷ A görög szabadságharc másik nagy költőjének, *Szoloszosz*nak¹⁸ s a modern *Palamásznak*¹⁹ műveit is tárgyalja a magyar neogrécionista irodalom. Felemelítjük *Vértessy Dezső* cikkét is, amelyben *Ὁρφανίδης*-nek „Τὸ λάλημα τοῦ κοῦκου“ című versét Arany „Fülemilé“²⁰ jével hasonlítja össze s bennük a közös forrás figyelembevételével — „rokon gondolkozást és egyező alakítóképesseget“ talál.²¹ *Népköltési* témáról dolgozik *Solymossy Sándor*.²¹ „Arta hídját“ — a magyar „Köz-

⁹ *Fehér*: Mikes „kéráczá“ja és „polatéti“je. EPhK., 44. (1920), 85—86. l.; *Moravcsik*: Körösi Csoma Archivum II. (1932) 436—440. az újjörög κοκκουί szövege vándorlásának történetét deríti fel.

¹⁰ *Vértessy Dezső*: Nyelvészeti mozgalmak a mai Görögországban. Magyar Nyelvőr, 1909, 213—217. l. U. a.: Nyelvészeti viták a görög kamarában. Magyar Nyelvőr, XL. (1911), 278—280.

¹¹ EPhK. XXXVI. és külön is, Budapest, 1912.

¹² Nyelvudomány I. (1907), 278—287. l.

¹³ EPhK., 1904, 253—255.

¹⁴ EPhK., 36., 884.

¹⁵ *Horváth Endre*: Νουμάς újg. folyóirat (1915), 74—76. l. U. a.: Για ένα βιβλίο του κ. Γ. Ν. Χατζηδάκη. Γράμματα (Alexandria), 1919, 205—210. l. U. a.: Για τη γιορτή του Κωστή Παλαμά. Νέα Ζωνή (Alexandria), 1926, 35—37. l. U. a.: Debreceni Szemle, 1930. Kosztisz Palamasz, az újjörög költő. H. E. újjörög publikációit általában népnyelven írja, közvetlen tanuságul a nyelv kérdésben elfoglalt álláspontjára vonatkozólag.

¹⁶ Budapesti Szemle, 1910 (külön is): Valaoritis újjörög költő.

¹⁷ Ebben egyebek közt a következő érdekes adatokat olvassuk (13. l.): „Valaoritis, a költő, a hazafi, az eszményi tisztaságú jellem, bizonyára méltó minden ember tiszteletére. De mi, magyarok, tartozunk neki a hála egy sugarával is. Midőn híret vette 1848-ban szabadságharcunknak, elhatározta, hogy segítségünkre siet s családja erős ellenzése közben útnak indult, hogy az emberi szabadsáért meg hozza a maga áldozatát. De későn érkezett — az orosz invázió után — s bécsi rokonaitól azt a felvilágosítást nyerte, hogy a magyar nemzet ügye veszve van. Így is csak nagy erőfeszítéssel sikerült őt rokonainak a merész vállalatától visszatartani.“

¹⁸ *Horváth Endre*: 'Η Φεγγαροντυμένη στον Κρητικό του Σολωμού. Δελτίο του Εκπαιδευτικού Όμιλου 1921 (külön is). Ism. *Moravcsik Gyula*, EPhK., 19.

¹⁹ *Horváth Endre*: K. Palamasz újjörög költő. (Debreceni Szemle, 1930.)

²⁰ *Nagy-Eddin* hodsza egyik tréfája s egy újjörög költemény. EPhK. XXIX., 296.

²¹ *Körmives Kelemenné*. Ethnographia, 34—35., 1923—24. 133—143.

míves Kelemenné"-vel azonos tárgyú újjörög népballadát vizsgálja, melynek a görög népköltészetben öt változata ismeretes. A hennük előforduló „befalazott nő” mondája Solymossy feltevése szerint görög földön keletkezett s erre vezethető vissza a balkáni változatokkal együtt a magyar népballada is. — A népköltészet bizánci és újjörög területén mozog *Moravcsik* Gyula tanulmánya a Xápos-dalokról.²² Az újjörög népköltészetet általánosan jellemző tanulmány *Vértesy* Dezső Anthológiájának a bevezetése.²³ Külön fogunk megemlékezni a magyar vonatkozású újjörög irodalomról.²⁴ Közvetlenebb kapcsolatot teremtetek az újjörög irodalom és a művelt magyar közönség közt a fordítások. *Telley* és *Pecz* mellett a műfordítók közt szerepelnek: Hegedűs István, Erdődi Béla, Darkó Jenő és mások.²⁵ Lefordították magyarra — az előbbiektől közvetített verseken kívül — *Vikelasz*: Lúkis Lárász regényes elbeszélését²⁶ és *Vasziliadis* „Galatea” című drámáját.²⁷ A maga nemében páratlan alkotás *Vértesy* Dezsőnek 1913-ban kiadott munkája: Anthologia az újkori görög népköltészetből. Már előbb — 1906-ban — lefordította az úgynevezett rodoszi szerelmi dalokat. Anthológiájában a népköltészetnek úgyszólván valamennyi ágát szerepelteti. Gyűjteményébe felvett számos, a magyar népköltészet termékeivel rokon motívumú dalt, köztük: Kádár Kata, Az Béla királyról és Bankó leányáról szóló széphistória, Kőmíves Kelemenné rokonait. Felhívja a figyelmet a kleftisz-dalok és kuruc-énekek hasonló motívumaira s egyébként a két nép költészetében mutatkozó rokonságra.

A népmesékkel *Kúnos* és *Rhousopoulos* fordítása ismertet meg bennünket.²⁸ S ez utóbbi névnel meg kell egy pillanatra állanunk. Mikor a magyarországi újjörög tanulmányokról beszélünk, lehetetlen elhagynunk *Rhousopoulos* nevét, aki az egyetemen mint lektor és a Keleti Akadémián mint az újjörög nyelv tanára évtizedeken át értékes tanító munkásságot fejtett ki. Ő nyitotta meg sokak szeméit a népnyelv és az élő nyelven írt irodalom kincseinek s ezzel a mai görögség igazi arcának a meglátására. Nálunk készítette el az

²² G. Moravcsik: Il Caronte bizantino. Pubblicazioni della R. Accademia d'Ungheria di Roma, Roma, 1930. 24. p.

²³ V. D. Anthologia az újjörög nép költészetéből. Száz görög dal. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta V. D. Budapest, 1913. Franklin-t. (8-ad r., 184 l.) Ism. Zibolen E., O. Tanáregyes. Közlöny, 46. (1913), 748. Czebe Gyula: EPhK., 1913, 607—611. l. Vasárnapi Ujság, 1913, 10. sz. V. ö. még *Vértesy* Dezső: A görög szabadságharcok költészete. Budapest, III. ker. főgimn. ért. 1907—8, 3—14. l.

²⁴ Összefoglaló irodalomtörténeti áttekintést nyerünk az „Irodalmi Lexikon”-ban *Czebe* Gyulától, aki az újkort a középső és ókorból levezetett nagy egységbe foglalja. — A Dézsi Lajos szerkesztésében megindult „Világírodalmi Lexikon” is megfelelő helyet juttat az újjörög irodalomtörténetnek, valamint kiválóbb képviselőinek és a fontosabb munkáknak is (a cikkíró tollából).

²⁵ *Hegedűs*: Kartheosz: A harcok halála (Vasárn. Ujs.) 1915, 267. l.; *Erdődi*: Chrisztópulosz: Elhatározás (EPhK., VI. 441); *Darkó*: Droszinisz: Az öröm fénye. (Erzsébetvárosi Hírlap, 1906.) stb.

²⁶ Olcsó Könyvtár.

²⁷ Kállay Béni: Galatea, egy újjörög dráma Vasiliadis után újjöröghől. Budapesti Szemle, 15., 267—309.

²⁸ Hellas tündérbirodalma. Béta-kiadás. 1925, ism. Napkelet, 1925, 476—477. l.

egyik ma is legjobb újjörög szótárt.²⁹ Az újjörög irodalommal kapcsolatos tanulmányok és fordítások áttekintése végén függelékül csak említem a mai görög zenéről³⁰ és színészetéről³¹ szóló közleményeket. *Történelmi* szempontból foglalkozik a görögökkel Novák József: „A görög szabadságharc és Ypsilanti Sándor” című értekezése.³² Szép és tartalmas kép „A görög szabadságharc” *Dercsényi Móric* tollából.³³ Ugyanő ismertette görög szempontból a krétai és macedón kérdést „Görögország válsága” címen, az 1909-i politikai felkeléssel kapcsolatos tanulmányban; később ugyanő mutatott rá az újjörögség keleti kultúrszerepére.³⁴ Végül hasznos adatokat közöl *Horváth Jenő* a modern Görögország nemzetiségi, közgazdasági és politikai viszonyairól „Hellas” című kiadványában.³⁵ A mai görögökre vonatkozó ismereteinket kiegészítik az *útirajzok* is,³⁶ amennyiben a régiségek mellett néha a mai életre is kiterjednek. Újjörög túlsúlyánál fogva kiemelem *Erdős Tivadar* útirajzát,³⁷ amely a mai ország kulturális életének csaknem minden ágáról beszámol. Pedagógiai vonatkozásban értékesek *Cserép József*³⁸ és *Jámbor György* beszámolóit. *Horváth Endre.* (Foilyt. köv.)

Dáciai publikációk.

Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Rumena di Roma. V. 1932, 4-r. 411 l.

Anuarul 1928—1932, p. II. Publicațiile Institutului de Studii Clasice. Kolozsvár, 1933. 4-r. 74 l.

Em. Panaitescu: Monumente inedite din Largiana. Kolozsvár, 1932. 8-r. 45 l.

Az *Ephemeris Dacoromana* beküldött kötetéből bennünket *C. Daicovici* tanulmánya érdekel közelebbről: *Gli italici nella provincia*

²⁹ Wörterbuch d. neugriechischen u. deutschen Sprache... von Rhousos A. Rhousopoulos. Athén (Sakellarios)—Leipzig (Haberland), 1900.

³⁰ *Horváth Endre:* Újjörög zene. Zenei Lexikon (Győző A. kiadása), 403—405. Bp., 1930.

³¹ *Horváth Endre:* Újjörög színészet. Színészeti Lexikon (Győző A. kiadása. Budapest, 1930), 288—300.

³² Budapest, 1912.

³³ Parthenon. Bpest, 1932, 5—20. l. (külön is).

³⁴ Budapesti Szemle, 1910, 287—313.; Budapesti Szemle (1914 szept.).

³⁵ Bp., 1921. A Magyar Külügyi Társaság kiadása. Itt említem *Fray Jenő* újjörög forráson alapuló tanulmányát: „A francia forradalom Koraisznak Dimitriosz Lotoszhoz írt leveleiben” (felolvasás. Lásd: Magyar Művelődés., 1929).

³⁶ Ezek egy részét ism. Bódiss Jusztin, EPhK., XX., 76.: 1. még: Görög földön. Emlékkönyv a magyar tanárok 1893. évi tanulmányútjáról. Szerk. dr. Csengeri János és dr. Pasteiner Gyula. Bp., 1895. Franklin (ism. EPhK., XIX., 480—487.). Kiemelendő benne újjörög szempontból Erdélyi Károly és Molnár István cikke. A későbbiek közül kiemelendő *Berzeviczy A.*: Görögországi útirajzok. Budapesti Szemle, 153. kötet, 1—22.; 177—206.; 154. kötet, 1—28. és 321—337. l. (1913).

³⁷ Görögországi tanulmányútam. (Különlenyomat a Besztercebányai Kir. Kath. Főgimn. 1911—12. évi értesítőjéből.) Besztercebánya, 1912, 39. l.

³⁸ Magyar Paedagogia. 1894, III., 257—329.

Dalmatia. Itáliai eredetű személyek és családok (*gentes*) megtelcpedése az Adriától északra nálunk is kutatás tárgyát alkotja és éppen a dalmáciai viszonyok Pannóniára nézve rendkívül tanulságosak. Daicovici a római Illyricum ismeretéhez ezen a vonalon sok fontos, de nem mindig egyformán biztos adatot szolgáltat. Különösebb figyelmet érdemeltek volna azok az esetek, amikor itáliai nevek illír nevekkal nyelvi alapon összecseshtettek s ilyenkor csekély módosítás is elég volt románizált külszín előidézésére. A kolozsvári egyetem „ókortudományi intézetének” évkönyve (*Anuarul*) szép számmal tartalmaz kisebb dáciai publikációkat, nagyrészt ugyanettől a szerzőtől („Ein neues „Miliarium“ aus Dacien”; „Notiziario Archeologico ed epigrafico”: ebben egy felirat [*Di]anae et [Libe]rae mat[r]i*). Ugyanő Petr. Sat., 41., 4. (*aper... liberatus*) nehézségét valószínűen oldja meg (*vindicare*, befrieien’ értelmével); másképen próbálkozott ezzel Schröder, EPhK., 55., 1931, 60. k., akit különben idéz. A Legio XIII. Gemina dáciai történetéhez adatot szolgáltató feliratot publikál O. Floca.

Panaiteacu kiadványa egy Largianából (a kolozsmegyei Zutorból) származó feliratot publikál az eddig ismeretlen *Denzi* (m.) és *Prisosta* (f.) nevekkal; továbbá ugyanonnan való siraedicularieliefeket lovassal és gyümölcsöt meg madarat tartó nőalakokkal, két, egymás fölött elhelyezett mezőben. Az értelmezés módszerével nem érthetünk egyet: sem azzal, hogy Panaiteacu a párhuzamos helyzetű képek egyikének, a lovasnak profán, a másiknak — szerinte is istennőnek — vallásos értelmet tulajdonít, sem azzal, hogy az istennőben a „Dea Syriával azonosított Venust” óhajtja felismerni. Kétségtelen mind a két ábrázolás hasonló vonatkozása, és pedig nagy általánosságban a halálra való vonatkozása, amely férfi és női alakban egyaránt magához veheti az elhúnyt (éppen mint „szellemlovas” pannóniai sírköveken is), de sokkal valószínűbben honi, dáciai, mint semmivel sem igazolt „synkretistikus” elképzelés szerint. A harmadik emléken, amelyet Panaiteacu publikál (napocai sírkő), az ábrázolt pár női alakjának a kezében a gyümölcs és madár szintén a halállal lehet vonatkozásban (úgy, mint Pannóniában a gyümölcsös-kosár): a Hades-határon túli világgal, amely a madárként elszállókat fogadja (vagy a madarat áldozatul kapja) s a gyümölccsel kifejezett termékenységét adja. Földanya Dáciában is ugyanaz a kétoldalú realitás, mint Pannóniában vagy Itáliában. A sírkövek nőalakjaival első sorban őt kell kapcsolathozni: az elhúnyt nő is vele olvad össze.

k. k.

Alfred Heuss: Die völkerrechtlichen Grundlagen der römischen Aussenpolitik in republikanischer Zeit. (Klio, Beiheft XXXI. Neue Folge 18.) Leipzig 1933, 8°; VIII+119 l.) Az ókori Róma nem kis mértékben annak köszönhetette világhatalmát, hogy sohasem élt magára utalt, elszigetelt államéletet. Szervezetében a külpolitikának eleve döntő szerep jutott. A belső kialakulást igyekezett elősegíteni a külfölddel, elsősorban szomszédos, környező államokkal való egyensúlyhelyeztetet. Azt, hogy Róma viszonya a külföldhöz a köztársaság alatt egyszersmind kellékalakító része a római birodalom alkotmányjogi fejlődéstörténetének, Mommsen ismerte fel először. Római Államjogának harmadik kötetében helyet is juttatott e kérdés tárgyalásának. Az addigi megállapítások egyes auktorok rendszerint dogmatikus célzásaira szorítkoztak. A római külpolitika jogrendi megvilágítása azután Täubler *Imperium Romanum*-a (1913) nyomán került előtérbe. A népek érintkezési joga irányító fontosságú szempont lett a római külügy történetében. Róma és a külföld viszonya szerves összefüggésbe került a

népjogtörténettel, különösen Hugo Grotius óta. A római állam internacionális vonatkozásokban összefüggő képét adta nemrég Brassloff (1928). Ilyen előzmények után vállalkozott Alfred Heuss a római külpolitika népjogi alapjainak kifejtésére.

A könyv első fejezete, a barátságról, szövetségről szóló rész külön is megjelent. (Amicitia, Diss. 1932.) Ebben a szerző módosítja azt az uralkodó felfogást, mely szerint a rómaiak a külfölddel szemben a viszonylagos jogonkívüliség álláspontjára helyezkedtek. Noha az idegen érdekek már létükkel is veszélyeztették a római államegység eszméjét, az állandó hadiállapotnak mondható feszült viszonyt kerülte Róma. Miként készen adott barátság, új természettől való ellenséges viszony sem létezett. Kimerítő képet nyerünk a baráti, szövetségi viszony létrejöttéről, példákkal egyetemben. A barátság biztosítékát nyújtó szerződésnél kidomborodik a reális alap fontossága. Heuss — ellentétben Holleaux nézetével (amitié de fait et non de droit) — egyszerűsíti az amicitia fogalmát, amennyiben a baráti szövetséget megvalósulásával ténylegesen minősíti.

A másik nagyobb önálló fejezet a meghódolásról (deditio) szól. A szerződéstől való különbözősége aláhúzottan az obligatio jellegben jut kifejezésre. Jellemző a deditio közvetett jogi következményeként létrejött amicitia. Összefoglalólag a római politika jogi feltételei Görögországban, Kisázsiaiban és a civitates liberae jogi helyzete egészítik ki a képet.

A Klio-sorozatban megjelent ókortörténeti könyvek között méltó helyet foglal Heuss munkája. Aprólcokos gonddal kidolgozott részletei nemcsak ókortudományi, hanem jogtörténeti szempontból is értékesek.

Nagy F.

A BUDAPESTI PHILOLÓGIAI TÁRSASÁG LIX. KÖZGYÜLÉSE.

1. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk élete és működése az elmúlt esztendőben a nehéz viszonyok szabta keretek között mozgott. E viszonyok azonban csupán munkánk publikálási lehetőségeinek szabhattak korlátokat, de nem a munka lendületének és intenzitásának, mellyel Társaságunk tagjai célkitűzéseinket igyekeztek megvalósítani.

Mindenekelőtt a legnagyobb örömmel és büszkeséggel kell megemlékeznem a munka megosztásában és együttműködésben példás fegyelmezettséggű klasszika-filológus gárdánk országos értekezletéről, melyet részben múlt évi rendes közgyűlésünk keretében, részben az azt követő napokon, jan. hó 5-től 7-ig tartottunk meg. Az értekezleten görög és latin kutatóink java a hozzá legközelebb álló munkaterület problémáit tárta fel: Moravcsik Gyula a görög és latin filológia magyar feladatait, Marót Károly az antik szellem jövőjét, Kerényi Károly az ókortudomány vallástörténeti megújódását világította meg. Jirka Alajos a Kréta-kutatás mai állásáról számolt be, különös tekintettel az írásfejtésre, Paulovits István az Ózönyben felfedezett ismeretlen római törvénytáblát mutatta be, Alföldy András „Konstantinos Krisztus” monogrammos sisakjától Szent István koronájáig” címmel tartott ugyancsak vetítettképes előadást, Darkó Jenő a görög-római hadügy fejlődésében felfedezett turáni hatásokat ismertette, Balogh József

a magyarországi középletin kutatás feladatait vázolta, Huszti József a magyar humanisztikus kutatások eredményeit és legközelebbi célkitűzéseit tárta fel, végül Horváth Endre a magyarországi újjörög tanulmányok jelentőségére mutatott rá. Az előadások s az azokat követő hozzászólások fényes bizonyosságát adták annak, hogy görög és latin kutatóink eleven kapcsolatban élnek a jelenkor szellemi áramlataival, kitűnően ismerik tudományszakuk összes európai vonatkozásait és problémáit s amellett mélyen gyökereznek a magyar kultúra talajában is s célkitűzéseiket igyekeznek összhangba hozni a többi magyar szellemi tudományok törekvéseivel. Ez az értekezlet bebizonyította, hogy görög-latin kutatásunknak nemcsak létjogosultsága, hanem hatalmas életereje és lendülete van, s hogy ez az életérő biztosítékot nyújt arra nézve, hogy az antikvitásnak a magyar kultúrát is formáló erejét semmiféle rossz tantervreform, vagy ú. n. praktikus nevelési rendszer nem fogja iskoláinkban megtörhetni. — Reméljük, hogy görög és latin kutatóink szép példáját követve, még ez év folyamán megtartathatjuk a modern nyelvek és irodalmak kutatóinak országos értekezletét is.

Társaságunk a január havában megtartott rendes közgyűlésen kívül februárban rendkívüli közgyűlést tartott; ezen elhunyt nagy-érdemű alelnökünk, Hornyánszky Gyula helyébe Láng Nándor egyetemi tanárt választottuk meg Társaságunk egyik alelnökének, Császár Ernő dr. Társaságunk hosszú éveken át buzgó és lelkiismeretes pénztárosának lemondása folytán pedig új pénztárost választottunk dr. Lelkes István személyében. Ugyancsak a rendkívüli közgyűlés keretében Schwartz Elemér „A patrocinium a helynévféjtés és telepítéstörténet szolgálatában“, Waldapfel Imre pedig „Christophorus“ címen tartottak felolvasást.

A két közgyűlésen kívül Társaságunk hat felolvasóülést is tartott az elmúlt esztendőben. Márciusban Brisits Frigyes „A literátor“ című fogalomtörténeti tanulmányát mutatta be, Graf András pedig „Antik hatások a korai bizánci irodalom etnográfiai tudósításaiban“ címen értekezett; áprilisban Grünfeld Ferenc „Hesiodos világa“, Sipos Lajos pedig „Gróf Teleki Blanka és a francia irodalom“ címen olvastak fel; májusban Jobst János „Über die deutsche Kriegsdichtung“ című értekezését olvasta fel német nyelven, Pornay Gyula pedig Garay János Hunyady eposzáinak forrásait ismertette; októberi felolvasóülésünk tárgysorozatán Jirka Alajos „Aeolium carmen ad Italos deduxisse mos dos“ és Kurzweil Géza „Magyar-német kultúrkapcsolatok nyomai a hazai német népi színjátékban“ című értekezései szerepeltek; novemberben Zolnai Béla „A biedermeier Vörösmarty“, Moravcsik Gyula pedig „Görög költemények a várnai csatáról“ című tanulmányát mutatta be; végül decemberben Hankiss János „Az együttműködés szerepe és értéke az irodalomtudományban“ címen tartott előadást, Wagner József pedig „Cicero humora“ címen értekezett. Felolvasóülésünket tagtársaink és a közönség általában szép érdeklődéssel fogadta.

Örömmel kell megemlékeznem arról is, hogy Társaságunk folyóiratát, az Egyetemes Philologiai Közlönyt, az elmúlt évben valamivel nagyobb terjedelemben sikerült megjelentetnünk. Köszönhetjük ezt elsősorban jóttevőink adományainak. Ezek közül mindenekelőtt a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának kell hálás köszönetünket kifejeznünk; minikettő jelentős segélyben részesítette Társaságunkat, utóbbi azonkívül a hagyományos készséggel engedte át heti üléstermék felolvasóüléseink számára. A Magyar Tudományos Akadémia rendkívüli segélye tette lehetővé azt is,

hogy Közlönyünkől tiszteleti tagunk, Petz Gedeon 70. születésnapja alkalmával nagyobbterjedelmű ünnepi szám jelenhetett meg.¹

Súlyos és szomorú kötelességem végül, hogy vesztéseinkről szóljak. A halál Társaságunk olyan kiemelkedő tagjait ragadta el közülünk, hogy Tudományos és Társaságunk körül szerzett érdemeikről e szerény titkári jelentés keretében lehetetlen méltóképpen megemlékezni. Elsőnek *Hornyánszky Gyula*, Társaságunk fáradhatatlan szellemű alelnöke, a humanisztikus műveltség tántoríthatatlan harcosa költözött el tőlünk; róla mai közgyűlésünkön Marót Gároly emlékezett meg. — *Pauler Ákosban* a magyar tudomány szellemi életünk eddigi történetében szinte egyedülálló tehetséggel és alkotóerővel megáldott konstruktív gondolkodóját, Társaságunk értékes választmányi tagját, szorgalmas, kivételes képességű munkatársát, a humanisztikus eszmék érvényesüléséért küzdő kultúrpolitika pedig ugyancsak nemes, megalkuvást nem ismerő vezéralakját gyászolja. Pauler Ákos minden ízében idealisztikus gondolatrendszerének alapjait akkor tárta a nyilvánosság elé, amikor a világháború kríziseiben elernyedt egy filozófikus kor hatalma és szétfoszlottak a pozitívizmus objektivitás illúziói. E gondolatrendszer révén a magyar gondolkodás több tekintetben kezd demünyező alkotással kapcsolódott be az európaszerte meginduló idealisztikus eszmeáramlatba és joggal kelthette fel azt a reményt, hogy a magyarságnak számottevő mondanivalója van az európai filozófiában is. Azóta az idealizmus talaján álló magyar tudományosság hatalmas lépésekkel haladt előre s e haladás legjelentősebb útjelzői éppen Pauler Ákos filozófiai művei voltak. Mikor felismerjük a szellemi tényezők döntő erejét a történelem irányításában, mikor gondolkodásunk, irodalmunk, egész nemzeti kultúránk kialakulását vizsgáljuk a szellemi fejlődés törvényei szerint, voltaképpen az ő gondolatrendszerének szuggesztíója alatt állunk.

A lankadatlan erejű, igaz tárgyszeretettől áthatott tudóst gyászoljuk *Schmidt Józsefben*, az indogermán nyelvészet elhunyt prófesszorában. Az összehasonlító indogermanisztika — különösen ind és perzsa vonatkozásaiban — legszcenialisabb művelője volt hazánkban, akinek megvolt a képessége és bátorsága ahhoz, hogy teljesen önálló úton haladva produkáljon meglepő eredményeket. „Az indogermán flexiók genezisének problémájához” című tanulmánya az indogermán nyelvtudománynak európai viszonylatban is mindig kiemelkedő alkotása marad. Tiszteltük benne a lelkes, nagyhatású tanárt, szerettük benne a bátor és szókimondó, de segítségre mindig kész embert, aki Társaságunkat is szeretettel támogatta mint választmányi tag és folyóiratunk munkatársa. — Ma már ritka, szerény, önzetlen s az aszkézisig menő tudományszeretettel áthatott tudóstípust veszítettünk el *Binder Jenőben*, évtizedeken át Társaságunk választmányi tagjában. Filológus volt a szó legnemesebb értelmében, aki a jelentéktelennek látszó adatból, vagy szövegrészletből kiindulva, biztos tárgyi ismerettel és széles látókörrrel haladt tovább s különösen a folklorisztika és az összehasonlító irodalomtörténet tárgyköréből vett tanulmányaiban — jelentős részüket éppen a Közlönyben jelent meg — régibb irodalmunk nem egy homályos kérdésére derített fényt. — Utolsónak ment el közülünk *Bleyer Jakab*, tudományos életünknek az utóbbi évtizedekben kétségtelenül egyik legérdekesebb egyénisége, a meggyőződés nemes fanatikusa, akinek páratlan aktivitásához fűződik az Egvetemes Philológiai

¹ Hálas köszönetet mondunk Werner Adolf zirci apátnak is, aki Társaságunkat 100 pengős adományával támogatta.

Közlöny fénykora. Róla Koszó János tagtársunk mai közgyűlésünkön tartott szép emlékbeszédet.

Halottainkon kívül azonban más érzékeny veszteségek is érték Társaságunkat, Októberben szorgalmas és lelkiismeretes másodtitkárunk, dr. Schröder Imre, mondott le vidékre szóló igazgatói megbízása miatt tisztéről, novemberben pedig köztisztletben álló kiváló elnökünk, dr. Némethy Géza volt kénytelen egészségi állapotára való tekintettel elhagyni helyét. Hálánkat és elismerésünket lemondott elnökünk iránt még a mai közgyűlés keretében óhajtuk megfelelő formában kifejezésre juttatni. A lemondások folytán előállott helyzettel Társaságunk választmánya novemberi és decemberi ülésén foglalkozott s a kiküldött bizottság javaslata értelmében úgy döntött, hogy a megüresedett elnöki szék betöltését elhalasztja. December havi ülésén pedig választmányunk dr. Jirka Alajos¹ bízta meg a másodtitkári teendők elvégzésével; megbízatásának véglegesítéséhez tisztelettel kérem a tisztelet közgyűlés szíves hozzájárulását.

Pukánszky Béla.

2. *Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1934. évi január 9-én tartott LIX. közgyűléséről.*

Elnök: Láng Nándor. Jegyző: Pukánszky Béla. 1. Elnök megnyitja a közgyűlést és méltatja a Társaság lemondott elnökének, Némethy Géza tudományos munkásságát, valamint a Társaság szolgálatában évtizedeken át szerzett érdemeit. 2. Koszó János felolvassa Bleyer Jakabról szóló megemlékezését. 3. Marót Károly felolvassa megemlékezését Hornyánszky Gyuláról. Elnök indítványára a közgyűlés Bleyer Jakab és Hornyánszky Gyula emlékét jegyzőkönyvben is megörökíti. 4. Pukánszky Béla bemutatja titkári jelentését. A közgyűlés tudomásul veszi, köszönetet szavaz a Magyar Tudományos Akadémiának, a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak, Werner Adolf zirci apátnak s az első titkárnak a válaszmány megbízásából tett indítványára egyhangúlag Jirka Alajost választja másodtitkárrá. 5. Finály Gábor előterjeszti a pénztárvizsgálóbizottság jelentését. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, Lelkes István pénztárosnak köszönetét fejezi ki s az 1933. évre a felmentést megadja. 6. Elnök a válaszmány megbízásából Némethy Géza tiszteleti taggá való választását indítványozza. A közgyűlés egyhangú lelkesedéssel tiszteleti taggá választja Némethy Gézát. 7. A megüresedett két budapesti válaszmányi helyre Horváth Endrét és Tremé Lajost, a két vidéki helyre pedig Kurzweil Gézát és Schröder Imrét választja meg a közgyűlés. 8. Elnök a közgyűlést berekeszti.

Láng Nándor, elnök.

Pukánszky Béla, I. titkár.

Tanu az antikvitás mellett. A klasszikus ókor hívője mindig bizonyos belső megelégedéssel, elégtétellel vesz tudomást arról, hogyha jelentős egyéniségek az antik világ, az örök szellemi múlt rajongóinak bizonyulnak. A görögség büvkörének, mely oly könnyen rabul ejt, néhány pontja is elég ahhoz, hogy elragadtatással teli kinyilatkoztatásra késztesen olyasvalakit, akinek általában van mondanivalója. É helyütt bizonyára szokatlannak látszik, mégis illő az ókortudomány nevében szót szólni röviden akkor, midőn oly művelt és különös kritikájú íróművész, mint Németh László, a Tanu szerkesztője, görög multjú vonatkozásokban véleményt nyilvánít.¹ A Tanu szerkesztője valóban őszinte lelkesedéssel tesz tanuságot az antikvitás mellett:

¹ V. ö. Aristophanes (Tanu I. 16—24.), Nephelokokkugia (Tanu II. 131—136.), Sophokles (Tanu IV. 197—209.), Görögök vagy a halott hagyomány (Tanu VII. 1—9.).

„korunk a műveltség gyökereit tépte fel, amikor a görögökkel szakított” — mondja. A görög szellembe, lélekbe elmerülő tanulmányai szinte vallomásszámba mennek. Világos, hogy az, aki az esszéit a nyilvános tanulás műfajának tekinti, nem léphet fel tudós igényekkel, különösen, ha maga is attól tart, hogy a szakember nem mindig fog örülni alkalmi látogatásainak. Jóllehet nem szaktudós, elismerésre méltóan az ősforrásból merít, gondolatai, elképzelései pedig komoly megítélésre készítetnek.

Németh László a hagyománynak inkább hajlamosító, mint nevelő hatását vallja általánosnak és ezt igyekszik a görög példán éreztetni. A görögség számára vállalkozókedv, pajtáshagyomány. Kétségkívül eredeti felfogás, azonkívül egyéni, alig általánosítható. Mert mit is jelent a görögség? A görögség hordozója a kultúrának. (N. L. szerint is.) Márpedig éppen ez, a testi-lelki kiművelődés (cultura, παιδεία) a természetesszerű szilárd alapja minden továbbiak. Egyszerűen lehetetlen másodszintre süllyeszteni azt az óriási nevelő erőt, amely nemcsak pedagógiai, hanem minden tekintetben éltető lényege a görög hagyománynak. Halottá ez csak akkor válik, ha végtelenbe sugárzó lelki átélésben megszűnik dobogni. Éppen ez alól, az általános nevelő hatás alól nehéz kikerülni. Anyagban, szellemben állandó voltánál fogva ez a megszerezhető készség. A másik, a görög génusz hajlamosító hatása, ösztönző ereje esetlegesen a kiválasztottaké. Teremthet, emelhet új világot, de csak az előző segítségével. Locke-féle üres léleklap Rousseau vadonjában a génusz szikráját lesve... — ilyesmi jelképezhetné a görög hagyományt a nevelő hatás alapvető fontosságának tagadása nyomán. Az isteni szikra a meztelen lélekben ritkán gyújt öröklángot; a görög génusz is csak a kongeniális rokonlélekben. A görög remekmű nem is „zseniális” e nyugati védjegyű szó félrecsúszott értelmében. Annak az elfogulatlan meggyőződésnek a kifejezésére, hogy az igazi görög műalkotás nincs előítéletekkel gombolt egyenruhába bújtatva, kár a „zseni férce-művét” keresni benne. Lehet szó antik naturalizmusról, ám görög karakter-jelleg mindig a formaművészet és plaszticitás marad. Bizonyítéka ennek a görög ókor kiteljesedése, tökéletes egésze (külön is: történelem, nyelv stb., mint N. L. is utal rájuk). Sophokles tragédiáiban sem csupán a háborgó indulat, lüktető szenvedély lesz úrrá (Elektra), hanem a szerkezet, töretlen vonalvezetés is érvényesül (Oedipus). Sophokles él, mert alkotása vérhús a vázon, mely összetart. Lehetetlen a kettőt különválasztani. Németh László szellemi vérmérséklete csakugyan az aristophanesi vigjáték világához áll közel. Közben tolla nem egyszer elevenbe hatol. Művész lélekkel megérez, megsejt olyan dolgokat, mikre a tudós világ is teljes tudatossággal most kezd ráeszmélni. Belülről tör utat magának az antik szellem termékeihez: így Sophokles Aiasánál a keresztény etikájú bűnbűnhődés alapeszméivel szemben rámutat eredeti értelmére. Meglátja a sokratesi fogalmakban az isteneket. Felfedezi a Máná a Múltat (Aristophanes: revüburleszk-pamflet). Sőt, szeme előtt mintha az antik szellem beavatottja lenne, kín és kéj, sírás és kacaj, halál és élet, a messi közelség egy a végtelenben.

E reflexio az antik hagyomány méltó megértésén kívül főleg azért íródott, mivel Németh Lászlót egy tervezett művelődéstörténeti könyvsorozat élén a 'görögök', továbbá 'a latin és keresztény antik' is foglalkoztatják. Valószínű, hogy ez az érdeklődéssel várt munka nem szakaszpontok alapján álló kézikönyvnek készül, mégis szeretnénk, ha idejekorán kitűzött vezérelve az antik hagyomány élethű megértése lenne.

Nagy Ferenc.

A szerkesztésért és kiadásért felelős: Kerényi Károly.

1934. JÚL.—SZEPT.

LVIII. ÉVFOLYAM

VII–VIII. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1934

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Előfizetés, a Budapesti Philológiai Társaság tagdíja, reklamáció, egyes füzetek megrendelése, lakásváltozás bejelentése a pénztároshoz, **Lelkes Istvánhoz** (VIII. Tavaszmező-utca 17.) intézendő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő. Tagsági díj évi 5 (öt) pengő.

Preis des Jahrgangs fürs Ausland RM. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Stefan Lelkes** (Budapest, VIII., Tavaszmező-utca 17) zu richten.

Felolvasások az I. titkárnál, **Pukánszky Bélánál** (I., Hertelendy-utca 13.) jelentendőek be.

TARTALOM

<i>Göbl-Gáldi László</i> : A franciaországi latinság problémái	97
<i>Hankiss János</i> : Apraxin Júlia és Alfred de Vigny	111
<i>Waldapfel József</i> : Balog István egykorú Karagyorgye-drámája és a szerb színészet kezdete. II.	114
<i>Schwartz Elemér</i> : Mégegyszer a nyugatmagyarországi német helységnevekről	122
<i>Oravecz Ödön</i> : Magyar vonatkozás egy százéves francia regényben	126
<i>Hazai irodalom</i>	126
<i>Külföldi irodalom</i>	131

INHALT

<i>L. Göbl-Gáldi</i> : Probleme der Latinität Frankreichs	97
<i>J. Hankiss</i> : Julie Apraxin und Alfred de Vigny	111
<i>J. Waldapfel</i> : St. Balogs einstiges Karagyorgye-Drama (II.)	114
<i>E. Schwartz</i> : Noch einmal die deutschen Ortsnamen Westungarns	122
<i>E. Oravecz</i> : Ungarische Beziehung in einem hundertjährigen französischen Roman	126
<i>Vaterländische Literatur</i>	126
<i>Ausländische Literatur</i>	131

Szerkesztőség: A (ókortudomány, kelettudomány, a későbbi görögség és latinság kutatása) **Kerényi Károly**, Budapest, II., Margit-körút 56; B (modern filológia) **Koszó János**, Budapest, XI., Zenta-utca 5.

Schriftleitung: A (für Altertumswissenschaft, Orientalistik, Erforschung der späteren Gräzität und Latinität) **Karl Kerényi**, Budapest, II., Margit-körút 56; B (neuphilologischer Teil) **J. Koszó**, Budapest, XI., Zenta-utca 5.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8. (Kir. M. Egyetemi Nyomda.)

ÉRTEKEZÉS.

A franciaországi latinság problémái.

Mivel nemrégiben jelent meg az első, inkább anyaggyűjtésnek, mint feldolgozásnak tekinthető összefoglalás a pannóniai latinságról s egyes adatai máris fontos érveknek látszanak Drăganu téves nézeteivel szemben, módszertani s tudománytörténeti okokból nem érdektelen megvizsgálni, milyen eredmény szűrhető le a postklasszikus latinság legújabb feldolgozott területére, a franciaországi latinságra vonatkozó tanulmányokból. Ezeknek száma Arbois de Jubainville,¹ Pirson² és Bonnet³ alapvető munkái után alaposan megnövekedett,⁴ s így ideje már összefoglalni a belőlük levonható tanulságokat s megjelölni a további kutatás legfontosabb feladatait.⁵

Figyelembe véve ezeket az újabb tanulmányokat, az az érzésünk, hogy Brunot szkepticizmusa mindazzal szemben, amit a római birodalom bukásától az első francia nyelvemlékig terjedő „átmeneti korszakról” megállapítottak, ma már nem látszik egészen igazoltnak. Igaz, hogy ő, Grandgent⁶ és Bourciez⁷ véleményéhez csatlakozva (ez egyébként mindmáig a nyelvészek általános nézete volt), felteszi, hogy a latin és román nyelv szétválása jóval megelőzi a strassburgi eskü korát. Mivel azonban a IX. század második negyedéig valóságos nyelvemléket nem talál erre az új román nyelvre vonatkozólag, — elmélete következtében kénytelen csekélyebb s csak közvetett értéket tulajdonítani az V—VIII. századi galliai latin szöveganyag-

¹ H. d'Arbois de Jubainville, *La déclinaison latine en Gaule à l'époque mérovingienne*, Paris, 1872.

² Jules Pirson, *La langue des inscriptions latines de la Gaule*, Bruxelles, 1901.

³ Max Bonnet, *Le latin de Grégoire de Tours*, Paris, 1890.

⁴ Legújabb idevágó munka Mario A. Pei érdekes disszertációja (*The language of the eight-century texts in Northern France*, New York, 1932), mely megközelítően teljes bibliográfiát is ad.

⁵ A Brunotnál (*Histoire de la langue française*, I., 46—133.) és Dauzatnál (*Histoire de la langue française*, Paris, 1930, 31—76.) található összefoglalások egyáltalában nem tekinthetők az összes előmunkálatok szintézisének.

⁶ C. H. Grandgent, *An Introduction to Vulgar Latin*, Boston, 1907, 71. l.

⁷ E. Bourciez, *Eléments de linguistique romane*, Paris, 1923. *passim*.

nak, — nyugtalanul kérdi, mi történhetett ezzel az új idiómával az első nyelvemlék megjelenéséig.⁸ Kénytelen feltenni, hogy voltak már korábban román nyelven írott szövegek, de ezek elpusztultak.⁹ Marad tehát — jobb híján — a feltevések s az elvont visszakövetkeztetések módszere, Marchot könyvének módorában.¹⁰

Ezekkel, a főleg időrendi okokból igen gyöngye lábon álló találgatásokkal szemben H. F. Muller határozottan állást foglalt: „Every attempt — írja 1923-ban — at finding a consciousness of a Romance language earlier (than 780—813) has always failed, and in my opinion is, *in the nature of things*, bound to fail.”¹¹ Ebből a kijelentésből kitetszik már Mullernek elvi szempontból annyira eltérő véleménye. Nézeteit tüzetesebben kifejtette 1929-ben,¹² hangsúlyozván, hogy a latin s az új román nyelv kettéválását elsősorban a Karoling-kor nyelvi reformja, klasszicizáló törekvése tette tudatossá. Addig is érvényesültek ugyan a népnyelv fejlődésének sajátos irányai, addig is volt számos, hovatovább érezhetőbb eltérés a klasszikus latintól, azonban ezek a különbségek még nem jelentették új nyelv kialakulását. „Latin cannot be said to have lost its character and become a dead language until the latter part of the Eighth Century.”¹³ Épp e ponton tűnik ki e felfogás újszerűsége: Muller szerint az V—VIII. századból ránkmaradt galliai szövegemlékek nemcsak indirekt módon, hibáikkal és elírásaikkal tudósítanak a népnyelvről, hanem többé-kevésbé annak hiteles képviselői. Ha valóban így áll a helyzet s pl. a VIII. század hivatalos iratai¹⁴ tényleg beszélt nyelvet őriztek meg, a „français prélimitaire” kérdése egyszerre más formát ölt: szinte eltűnik az a szakadék, melyben a neogrammatikusok eddigi tanítványai oly bizonytalanul tapogatóztak. Egyszerre más értelmezést nyernek mindazon galliai latin szövegek, melyeket addig, mint latin emlékeket vizsgáltak s nem mint az alakulásban levő népnyelv hiteles maradványait.

Ismeretes, hogy Muller teóriája, melyben könnyű felismerni korunk struktúra- és egységkeresésének túlzásait és elfogultságát, a tényeket felette leegyszerűsíteni látszik s nem számol a galliai kétnyelvűség okozta változásokkal sem.¹⁵ A romanis-

⁸ Brunot, i. m., 46. l.

⁹ U. o., 138. l.

¹⁰ P. Marchot, *Petite phonétique du français prélimitaire*, Fribourg, 1901—1903.

¹¹ H. F. Muller, On the Use of the Expression „Lingua romana” from the First to the Ninth Centuries, ZRPh., XLIII. (1923), 15. l.

¹² H. F. Muller, A Chronology of Vulgar Latin, ZRPh., Beiheft 78., 1929.

¹³ Chronology, 336. l.

¹⁴ L. Mario A. Pei i. m.

¹⁵ V. ö. A. Meillet, Sur le bilinguisme, *Psychologie du Langage* (Journal de Psychologie), 1933, 167—71. l.

ták bizonyos tartózkodással fogadták. (Mindazonáltal v. ö. Oscar Bioch elismerő kritikáját: „La thèse que M. Muller a brillamment soutenue sur la ‘chronologie du latin vulgaire...’” Bull. Soc. Linguistique Paris, XXXIV. 102 l.) Legsúlyosabb ellenvetés ez lehetne: ha a francia nyelv önállóságát csak a Karoling-renaissance klasszicizálása tudatosította s mintegy szakadás-szerűen állította szembe egymással a két nyelv, vagy inkább stílustípust, mi hozta létre ezt a szétválást a többi román nyelv-területen? Be kell vallanunk, hogy a felelettel Muller mindedig adós maradt. Az az ötlet, melyet a párisi Société de Linguistique-ban, 1933 tavaszán tartott előadása után vetett fel, hogy tudniillik Franciaország példája hathatott a többi nyelv fejlődésére, egyelőre nem látszik elfogadhatónak. Ami a hirtelen kettéválás gondolatát illeti, Mario Pei dolgozata, — melyben lépten-nyomon felismerhetők Muller nézetei — már élesen kiemeli, hogy nem egy, hanem több fokozatos nyelvreformról lehet szó.¹⁶ Vizsgáljuk meg, a nyelvmlékek kora előtti „latin” anyag hang- anyaga és mondattana révén valóban tekinthető-e a „français littéraire” képviselőjének.

Hangtani megjegyzéseinkben egyelőre csak a hagyományos történeti nyelvtan elveit tartjuk szem előtt, mivel a román nyelvek fonológiai interpretációjára eddig nem történtek beható kísérletek.¹⁷ A rendelkezésünkre álló s itt összefoglalt munkák is még a régi hangtörvények szerint készültek. Valóban nem hagyhatók el egészen e „munkahipotézisek” (l. Thienemann T.: A pozitívizmus és a magyar történettudományok. Minerva, I. 25. l.) mindaddig, amíg az új felfogás alkalmazása általánosabb nem lesz és amíg e hipotéziseket jobbakkal pótolni nem tudjuk. (V. ö. Trubetzkoy véleményét: „Man darf nicht an dieser Basis rütteln, wenn man sie nicht durch eine andere, gleichwertige ersetzen kann, tut man dies, so öffnet man der zügellosen Willkür das Tor”, Actes du deuxième congrès international de linguistes, Paris, 1933. 171 l.)

A klasszikus latin szempontjából hosszú magánhangzók rendszere¹⁸ úgy viselkedik, mintha általában véve mindegyik idetartozó hang egy fokkal zártabbá vált volna, kivéve a legmagasabb nyelvvállásúakat, melyek, úgy látszik, változatlanok. Az u > ü változást a VIII. század végéig irott alak nem bizonyítja (a *festucum* mellett található *festicum* alak ragcserével is magyarázható, l. Pirson: *Formulare*, 859. l.)¹⁹ s a i > e változás legfőképpen a si > se szóban van meg rendszeresen, ahol természetesen a hangsúly előtti helyzet is okozhatja. Legszabá-

¹⁶ Mario A. Pei, i. m., 7—11. l.

¹⁷ V. ö. L. Novák rövid összefoglalását a román nyelvek fonológiájáról, *Charisteria, Guilelmo Mathesio quinquagenario a discipulis et circuli linguistici Pragensis sodalibus oblata*, Prague, 1932.

¹⁸ Grandgent szerint a klasszikus latin quantitás-különbségek az V—VI. századig megmaradhattak (i. m., 79. l.).

¹⁹ V. ö. M. Pei, i. m., 35—36. l.

lyosabb e zártabbá válás e > i és o > u esetében. Ismeretes, hogy két elmélet áll fenn az ilyen i hangsúly értékére vonatkozólag. Grandgent, Pirson és M. A. Pei szerint valóban *iet* jelöl, míg Meyer, Lübke az *ei* diftongus jelének tartja. E kettős hangzót az egykorú írásmód azonban nem mutatja s a párhuzamos esetben (o > u) sem lehet diftongusról szó. A Karoling-reform persze sietett helyreállítani a klasszikus írásmódot.²⁰ Az a > e változás elsősorban germán nevekben s a Vielliard-idezte *aquerum* alakban található.

A rövid magánhangzók közül határozottan a későbbi fejlődésre mutatnak az i > e és ü > o változások. Valószínűleg akad nyom az e > ie diftongizációra (ilyen esetleg a *dieci* < decem alak, melyet Vielliard egy 670-ből való oklevélből idéz).²¹ Az o > uo diftongusnak azonban még nincs nyoma. Érdekes idézni Rice érvelését az Eulália-sequentia *buona* alakjára vonatkozólag: „The spelling *buona* in the Eulalia proves that the scribe pronounced accented o as a monophthong: for otherwise he would not have used two letters to indicate the French diphthong”. (41. l.)

Ami a hangsúlytalan magánhangzókati illeti, jellegzetes román fejlődésről tanuskodik a hiatusban levő e > i változás (debeat > *debiat*, postea > *postia*, v. ö. Appendix Probi: doleum non dolium, Ullmann, 188.) az u > o, i > e fejlődések s talán a szóvégi a > e változás.²² Csak IX. századi adatokkal igazolható e fejlődés hangsúlyelőtti helyzetben (capellam > *cepellam*, 832, januarius > *genuario*, 891, Rice, 40—41. l.), valamint néha hangsúlyosban is. (Morel idézi a X. századból a casa > *hese* alakot, l. Étude sur la langue des chartes de Cluny, X. siècle, Ecole des chartes, Positions des thèses de 1914, Paris, 1914, 77. l.)

A mássalhangzók közül az intervokális helyzetben levők mutatnak egységes fejlődést (evindecatas > *evindegatas*, repetitione > *repedicione*, mercato > *mercado*, nuncupantis > *noncobantis*; gabata > *gavata* stb.). Brunot szerint az intervokális k még a „français pré-littéraire”-ben tűnhetett el (I. 167.). Ezt latin emlékekben nemcsak az egyetlen ducatum > *doato* (779) bizonyítaná (Rice i. m. 69. l.), hanem a saeculi > *seuli* alak is (Pirson Rom. Forsch. XXVI. 901. l.). Az e, i előtti c fejlődésére mutatnak az apenditiis, fatiant-féle írásmódok (M. Pei, 78. l.) s kétségtelen bizonyítékot szolgáltat a c és az s fölcserélése (explicitis, 917, Ludovisi, 947, Rice, 64—65). Megjegyzendő, hogy a Karoling-reform vissza akarta állítani a klasszikus latin ejtést, amire

²⁰ V. ö. „Si après Bède il (Alcuin) établit la distinction entre *accedit* et *accidit*, c'est que les élèves prononçaient ces deux mots de la même manière, „Jules de Coultré, La prononciation du latin sous Charlemagne, Mélanges Nicole, 321. l.

²¹ E példát ugyan kétséssé teszi az a körülmény, hogy *dies dieci* kifejezésben fordul elő, tehát lehetséges az előbbi szó hatása is.

²² L. Arbois de Jubainville, Décl. 9—10. l., Haag, 17. l., Pirson, Form, 862. l.

mutat Alcuinnál a *queremonia* írásmód *ceremonia* helyett (Keil, VII. 368. l.). A *ca* > *cha*, *che* változásra nincs adatunk a Meroving-korszakból. Egy 848-ból való okiratban előfordul ugyan *Herchenradus* Ercanradus helyett (Tardif, No 155.)²³ s talán ki-mutatható a népiesebb *chela* alak *cala* helyett (Vielliard, 45. l.). Még két érdekes tény emelendő ki a mássalhangzók fejlődéséből.

Igen valószínű, hogy a zöngés és zöngétlen mássalhangzók cseréje germán hatásra mutat. Amint a németországi latinságban hemzsegnék a porcos > *borcos*, *braeviculam* > *praeviculam*, *benignissimum* > *penignissimum*-féle alakok, úgy akad itt is néhány *duplum* > *tuplum*-féle változat (l. Rice i. m. 58. l.) Aligha-nem ugyanezzel magyarázható a szóvégi *d*-nek *t*-fajta ejtése is. Nemcsak *apud* > *aput*, *illud* > *illut* stb. mutat erre (efféle ejtése-k, főleg particulákban, már jóval előbb ismeretesek), hanem grammatikusok megjegyzései is. Egy későbbi, XIII. századi nyelvtanító szerint „hec litera (d) plus sonat in principio ut *dominus*, in medio et in fine debilius, ut *adheret*, *id*, *istud* et *quot*.”²⁴ Erasmus szerint is „quin frequenter *d* et *t* differentiam confondimus, veluti quum pro *David* sonamus *Davit*, et ad *Petrum* ad *te*, at *Petrum* et *te*“ (col. 952. l.; még Rice, 62. l.). Ez a változás, mely természetesen összefügg a *servus* > *serf*-féle francia esetekkel is, valószínűleg a galliai frank (germán)-latin két-nyelvűség²⁵ emlékét őrizte meg.

Feltette érdekes a szóvégi *s* és *t* helyzete a galliai latinságban. Míg kevés kivételtől eltekintve (l. Pirson: Inscr. 101. és 134—135.), a szóvégi *s* tényleg megmaradt (megőrzését Mohl gall befolyásnak [Chron. 233. l.], Rice és mások szándékos visszaállításnak tartják), addig a szóvégi *t*—*t* illetőleg nehéz összefüggést találni a galliai latin szövegek s a francia fejlődés között. A régiebb emlékekben igen gyakoriak a *restituerum*, *requiesce* *t*-nélküli alakok (Pirson: Inscr. 486.). Később azonban, valószínűleg tudós behatásra, a szóvégi *t* ismét visszanyerte előbbi helyzetét. Ezért nem egészen jogosult Meyer-Lübke néze-te, mely szerint „la contradiction est surtout flagrante en Gaule où le *t* flexionnel n'a commencé à s'affaiblir que dans le courant du XI siècle“ (I. 552.). A francia történeti nyelvtanban oly fontos szerepet játszó szóvégi *s*²⁶ és *t* feltétlenül eltűnőben vőlt, mint más román nyelvterületen *s* visszaállítása tudatos klasszicizálás credménye.²⁷

²³ M. F. Lot, Romania, XLV., 499. l.

²⁴ Pierre Hélie szerint is (XII. század) „*d* et *t* confondunt sonos suos adinvicem, ut pro *d* ponatur *t* et e converso. Quod faciunt barbari et maxime Theutonici pro deus dicentes *teus*...” (Thurot, Notes et extraits, 144. l.).

²⁵ L. A. Meillet, i. h.

²⁶ Elsősorban az l. sz. nom. megőrzött *s*-e.

²⁷ „L's final, qui avait tant d'importance pour les flexions... fut rétabli et conservé par le maître d'école en Gaule. C'est sans doute à la même influence qu'il faut attribuer le maintien, dans la Gaule du

Hangtani szempontból a nyelvemlékek kora előtti latin emlékeket tehát e két sajáttság, a határozottan felismerhető *germán befolyás* s az iskolai tanításnak, a *tudós nyelvnek* döntő hatása választja el bizonyos mértékben a többi román nyelvterület latinságától.

Alak- és mondattani szempontból meglehetősen nagy még az eltérés a Meroving-korszak szövegei és az első francia nyelvemlékeknek nyelvéllapota között. Így a VI–VII. századig egyáltalában nincs még biztos nyom a névelő kifejlődésére, sőt *ille* és *ipse* használata is egyaránt megtalálható (l. G. L. Trager: The use of the latin demonstratives [especially *ille* and *ipse*] up to 600 as the source of the romance article, New York, 1931). Még a VIII. században is erős az ingadozás a két névmás között. Megjegyzendő, hogy 775 után már nem találunk többé *illi* és *ipsi*-féle i-s alakot, ami a helyvisírási reform általános elterjedésére mutat. Mondattani tények közül idézzük példának az *ad* praepositio használatának eseteit, melyek érdekesen mutatják az átmenetet klasszikus és vulgáris mondat szerkezetek között. E praepositio valószínűleg az *ab* praepositio jelentéskörével gazdagodva szerepel efféle mondatokban: *ad eorum negotiantes ... exigere ... non debetis* (M. Pei 239. l.; v. ö.: *demandez quelque chose à quelqu'un*).²⁸ Használatos genitívusi jelentéssel is: mégpedig nemcsak személynevek,²⁹ hanem tárgynevek előtt is: *episcopus ad ipsa sancta basileca*, Tardif, No 50. A használat tehát hasonló, mint az „à” praepositíóé a mai amerikai kreol dialektusok egy részében (Haiti, Guadeloupe és részben Louisiane).³⁰

Igen gyakorta találhatók a galliai latinság szókinésében olyan jellemző sajáttságok, melyek nem annyira a vulgáris fejlődéssel, mint inkább a klasszikus latin állandó hatásával magyarázhatók. Így 716-ban előfordul ugyan a galliai latinságra jellemzőnek tartott *mansio* (ad mansions faciendum) [Tardif, No 46.], de még klasszikus értelemben: „éjjeli szállás, menedékhely”. A franciában meglevő „ház” jelentése valószínűleg a klasszikus latin *mansio* műszónak későbbi elterjedésével áll kapcsolatban. Műveltségtörténeti szempontból is érthető, hogy ez az építészeti kifejezés értelmileg valóságos mot savant-nak számít.

Megállapítható tehát, hogy a Karoling-reform kora előtti emlékek valóban a népnyelvnek sok sajátosságát tükrözik s azzal

Nord, du t final”, Dauzat, o. c., 47. l. Dauzat feltételezi, hogy ilyen „réfections d'origine savante”-ok már a IV. századtól kezdve éreztették hatásukat.

²⁸ V. ö. H. F. Müller, Origine et histoire de la préposition à dans les locutions du type faire faire quelque chose à quelqu'un, Poitiers, 1912.

²⁹ Idetartozik a Brunot és Warburg-Bloch idézte *membra ad duos fratres* esete is.

³⁰ Népnyelvi franciában inkább csak a *fille au capitaine*, *filles à Lévy*-féle esetek használatosak, vagyis a genitívus értékű datívus főleg személynevekkel kapcsolatban fordul elő.

bizonyos fokig azonosak, különösen, ha a Karoling-reform távlatából nézzük őket. E reform ugyanis, mely éppen úgy, mint a Pipin-korabeli klasszicizáló törekvések, elsősorban a helyesírásra s a kiejtésre vonatkozott.³¹ A Karoling-reform miatt a VIII. század utáni franciaországi latin szövegek írásmódja alig tudósít az egykorú kiejtésről. Ezzel elérkeztünk vizsgálódásaink következő fontos pontjához: felhasználhatók-e a francia nyelv latin jövevényszavai, hogy belőlük következtetést vonjunk le egyrészt a galliai latin kiejtésre, másrészt a francia nyelvben érvényesülő hangtörvények időrendjére vonatkozólag. Kezdjük az utóbbival.

Ismeretes az a felfogás, hogy a legrégebb latin jövevényszavakból, tehát körülbelül azokból, melyeket Trénel és Berger tárgyaltak, következtetés vonható a hangtörvények kronológiájára. Ha valamely, ófranciában meglevő szabályos hangfejlődés bizonyos szóban nem érvényesül, akkor e felfogás szerint kétségtelenül az a hangtörvény hatásának lejártá után került a nyelvbe. Így például Bergernél hemzsegnék az efféle kikövetkeztetett szabályos alakok, mint *pape* helyett *pève*, *amen* helyett *ain* stb.³² Határozottan tagadja ezt a módszertani felfogást Brunot, aki igen nyomatékosan emeli ki: „Il est évident que la date où on les signale dans un texte, n'est pas, tant s'en faut, la date réelle de l'emprunt... Il n'y a donc pas de chronologie véritable à tenter“ (I. 293. l.).³³ Ha a latin jövevényszavak átvételének időpontjára nézve nincsenek meghatározó adataink, természetesen nem lehet őket hangtörvények korhatárának megállapítására sem felhasználni. Minden ófranciában meglevő latin jövevényszó átesett a Karoling-kor írás- és ejtésformáján s ezért a szavak írott alakja (csupán erről van biztos tudomásunk) nem ófrancia hangtörvényeket, hanem elsősorban a reform nyomait tükrözi. Ismeretes például, hogy a Meroving-korban magánhangzó közti *cr*-csoport *gr*-ré zöngésült (*sacramentum* > *sagramentum*) s hogy a Karoling-reform visszaállította a *cr*-es írásmódot. Bizonytalan, milyen mértékben követte az ejtés ezt az írásváltozást. Igen valószínű, hogy nagymérvű ingadozások keletkeztek s bizonyos ideig a Meroving-korabeli s a javított alak egyidejűleg használatosak voltak. Erre mutat, hogy ófranciában a *sagrament* és *secre*, *secrei* alakok egyaránt megtalálhatók. Hasonló az eset a *cl* > *gl* esetében. Fredegarius krónikájá-

³¹ The linguistic reform, in other words, was chiefly concerned with the spelling at this period. The syntax continues to remain corrupt. M. Pei, 8. l.

³² Efféle clyck Eiselein, Keesebitter, Flaschel, Köritz, Pakscher műveiben lépten-nyomon található. Legvilágosabb fogalmazása Gaston Parisnál: „Les mots empruntés, qui prennent part à l'évolution phonétique de la langue à partir du moment où ils y sont admis, peuvent servir de témoins précieux, pour la chronologie relative des phénomènes qui composent cette évolution.“ Journal des Savants, 1900, 295. l.

³³ L. Rice, 9.

ban megvan a Heracius > *Eraglius* alak (I. 4211.), Pirson idéz *Remaglus*, *parigla*-féle eseteket (Form, 914. l.) s a Karoling-reform következtében egyszerre szerepelnek később *église* és *tabernacle*-féle alakok. Ezért vannak egymás mellett *ciclaton* és *syglaton* alakok is. Hasonló okból tűnhet el vagy maradhat meg a latin jövevényszavak szóközépi *d*-je: egyrésztől *aorer*, *beneir*, *crüel*, *obeir*, *preechier* alakokat, másrészt *credulitet*, *ereditet*, *idee*, *multitudine*, *obedient*, *odor*-félét találunk. Igaza van Rice-nak (62. l.), mikor megállapítja, hogy „the restauration of the ancient *d* or perhaps rather the identification of *initiat* and *intervocalic d*, was a feature of the Carolingian reform”. Ehhez a megállapításhoz kapcsolódik egy másik vezérelv, amely szintén módszertani fontosságú: *A francia nyelv latin szavainál mindig figyelembe kell vennünk, hogy azok bizonyos időpontban egyaránt megvoltak az egykorú latinban is s hogy a két nyelvben használatos ejtés mód nem különbözhetett nagyon egymástól, hanem köztük állandó kapcsolat, korreláció állott fenn.* — Nemcsak Thurot elvét tehetjük magunkévá („autrefois on prononçait le latin absolument comme le français”, Hist. de la pron. fr. I. XCI. l.), hanem Meillet nézetét is: „Malgré le départ qui commençait de se faire entre latin et français, on continuait à prononcer les mots latins d'après les mots correspondants de la langue vulgaire dans un nom commun comme celui du *siècle*, on gardait *cl*, mais donnait à l'e ouvert la prononciation *ie*: les gens qui ont dit *siècle*, prononçaient en latin *sieclum*.”³⁴ Könnyű példákat idézni e tétel igazolására. Ismeretes, hogy a mássalhangzó előtt álló *s* eltűnt a XI–XII. század folyamán s hogy *escole* > *école* esetében is ezzel a fejlődéssel van dolgunk.³⁵ Van határozott adat rá, hogy az *s* eltűnése a galliai latinságban is megtörtént. Erasmus jegyezte föl e jelenséget a legteltesebb fonétikai pontossággal: „Quid mihi narras Ennius, quasi non idem hodie faciant in oratione soluta *Galli*, quod Ennius fecit in carmine: *Prorsus elidentes s, quum incidit intervocalem et consonantem*: in fine vero sic obscurantes porrectum in immensum vocali,³⁶ ut vix sentias, velut in *est* et *dominus*, in quorum priore *elisos*, sonant *geminum*, aut *triplex* potius *e c e*: in posteriore, *u trium vocalium habet spatium* (Erasmus, De Pron. Dial., I., 800., 1540. kiad.).³⁷ Ebből jutunk el a következő tételünkhöz:

³⁴ B. S. L., XXXII., 47. l. V. ö. „ce qui avait lieu jusque vers le XIe siècle au moins dans les pays romans, à savoir l'usage de prononcer le latin comme on prononçait le latin vulgaire, par exemple de dire *charitès* au lieu de *caritas* quand la prononciation de *carus* était vulgairement cher(u)s, n'a jamais cessé en Grèce”, u. o., 100. l.

³⁵ Későbbi, XVI. századi alakok a *cataplame*-féle *s*-nélküli mot savant-ok.

³⁶ V. ö. *beste* > *bête*, *teste* > *tête*.

³⁷ H. Etienne is följegyezte, hogy a katolikus papok *Dominu vobiscon*-t mondanak, l. Eiselein, Romanische Forsch., X., 525.

Ahelyett, hogy a *mot savant*-okból teljes bizonyossággal francia hangtörvények kronológiájára lehetne következtetni, ezek a szavak adnak bizonyos útbaigazításokat a franciaországi latin ejtémódra, melyre nézve az írásmód a X. századtól kezdve többé nem utalhat.

Példaképen próbáljuk megállapítani a franciába átkerült latin jövevényszavak hangalakja révén, milyen korból származik a franciaországi latin kiejtés véghangsúlya.

Erre a G. Paris által meg nem oldott problémára³⁸ a leghatározottabb választ Rice-nál találjuk. „The latin accent was transferred to the ultima in the first half of the ninth century; and that this change was one of the most striking features of the Carolingian reform” (105. l.). Ch. Beaulieux kissé homályosabban nyilatkozik: „Cette prononciation détestable... remonte aux origines mêmes de notre langue. Le latin parlé et le latin écrit ayant été confondus à l'époque mérovingienne, il est resté de cette contamination des taches indélébiles.”³⁹

E felfogással szemben latin jövevényszavainkból a következő tanulság szűrhető le:

1. Igen valószínű, hogy a Karoling-kor gondosabb olvasásmódjának következtében kerültek át az olyan proparoxytonalakok, mint *virgene*, *ordene*, *áneme*, *págene* stb. A reformra mutat az a körülmény, hogy ezeknek a hangsúlyos szótagjában feltétlenül érvényesül a Karoling-kor ejtémódja: rövid *i* például mint *i* kerül át *s* nem változik *e*-vé: *imágene*, *idele*, (*idle*), stb.⁴⁰ Világos tehát, hogy *e* korban nem lehet még szó végszótagos hangsúlyról. Másrészt az is bizonyos, hogy *c* daktilikus szavak ellentétben állottak az ófrancia hangsúly általános jellegével, mely csak trochaikus és jambikus típust engedett meg (*rose*, *cheval*).

2. E rendellenesség elkerülése végett a magánhangzó redukálódik, illetve a proparoxyton második szótagján hangsúlyeltolódás lép fel. Berger szerint első példa az utóbbi jelenségre a görög eredetű *martir*. G. Paris idézi még a *kantike*, *timpáne* alakokat, „introduits à une époque où on n'osait plus, comme on l'avait fait jusque-là, créer des proparoxytons français.”⁴¹ Ezek az alakok, úgy látszik, a franciában a görög-latin szavak ingadozásától függetlenül keletkeztek, tehát hangsúlyeltolódás először itt lép fel s csak aztán hat vissza a latinra.

3. Következnek *e* jelenségek korának megállapítása. Nem lehet elfogadni Beaulieuxnek ama nézetét, hogy ez is a Karoling-

³⁸ Csak egyetlen kérdőmonddal utal rá Berger könyvéről írott híres bírálatában (Journal des Savants, 1900, 361. l.).

³⁹ Histoire de l'orthographe française, 118. l.

⁴⁰ A szöveg viszont erősen emlékeztet effajta Meroving-korabeli alakokra, mint *pagenam*, *ordene*, *movele*, *virgenum* stb.

⁴¹ Journal des Savants, 1900, 361. l. Megjegyzendő, hogy *martir*-féle görög-latin szavak hangsúlya mindig ingadozott, ezért vannak *mar-tyre* és *martre* (Montmartre)-féle dublettek.

reform eredménye lenne, tehát a VIII–IX. századból származónak (i. m., 21. l.). Tény, hogy a Chanson de Roland-ban *ydele*, a Roman d'Eneasban *ydre*-alakot találunk, viszont a XIII. században Jean de Meung már *idole*-t ír. Tény, hogy a rusticus > ruiste-féle alakokkal szemben a XII. századtól kezdve van *cano*-*nique*, *cantique* stb. Ófrancia *able*⁴² helyett Oresme *habilet* ír, *fraille* helyett nála már *fragile*-t találunk. Ófrancia *utle*-, *utre*-alakot a XIII. században *utile* szorítja ki. Az eredetileg hangsúlytalan *ile*-, *ique* stb. végződészek ekkor honosulnak meg a franciában.⁴³ Feltevésünk szerint a XII–XIII. századra esik e fontos hangsúlyváltozás. A jelenség, mint mondtuk, francia eredetű, de visszahat a latinra is. Ezért beszélnek a középkori latin grammatikusok annyi hangsúlyingadozásról. A latin hangsúlyozás ekkor sem lehetett még a végszótagra korlátozva, különben Alexander de Villa Dei nem tehetne efféle megjegyzéseket: „Si penultinam huius dictionis *Lombardia*, *letanie*, *nigromancia*, brevi accentu proferres, *reputareris fatuus*; et similiter si penultinam huius dictionis *Ungaria* litteraliter produceres etiam *fatuus reputareris*. Respicendum est igitur ad consuetudinem vulgarem et litteralem“.⁴⁴ Ebből az következik, hogy ekkortájt esetről-esetre hol *Lombardia*, *letanie* stb., hol *Ungária* divatozott.⁴⁵ Semmiesetre sem lehetett véghangsúlyozásról szó, amikor még a hangsúlyozásmódból morális következtetéseket vonhattak le.

4. A véghangsúly kialakulására véleményünk szerint főleg a francia szóvégi *e* lekopása hathatott. Ez szüntette meg, illetve csökkentette, bizonyos esetekre korlátozta a trochaikus hangsúlyozású szavak használatát. A lekopás kora teljes bizonyossággal nem határozható meg, de valószínű, hogy a XIV. században már megkezdődött. Nem véletlen, hogy 1367-ben lép fel az első, feltétlenül véghangsúlyos, franciába átírt latin alak: *rogaton*. 1488-ban találjuk a *dicton* szót, „orthographié d'après la prononciation du latin a cette époque“ (Bloch-Wartburg). A XVI. században azután tömegesen lépnek fel a *factum*- (Rabelais), *factoton*-féle szavak. A kétféle hangsúlyozás egyik legjellemzőbb példája *examen* — *essaim* (XIII. század), de már *examen* 1372-ben.

5. Kétségtelen, hogy ha a X. századi *Passion*-ban levő *solstition*-, *grabaton*-alakok alapján Lot-tal⁴⁶ ekkorra tennők a véghangsúly állandósulását, lehetetlen volna megmagyaráznunk az *utle* ~ *utile*-féle esetek kettősségét s általában az *ile*-, *ique*-

⁴² V. ö. angol *able*.

⁴³ Ezzel a fejlődéssel függ össze a *teve* ~ *tiède*-, *pile* ~ *pilule*-féle alakpárok keletkezése is. Bár ezek orvosi, tehát kiváltkép tudós szavak, mégis tükrözik a kétfajta ejtismódot.

⁴⁴ Notes et extraits, 407. l.

⁴⁵ A francia Hongrie, olasz Ungheria, spanyol Hungria mégis a Hungaria-alak létezését is bizonyítják.

⁴⁶ I. m., 151. l.

féle végződésnek tömeges fellépését a XII—XIII. századtól kezdve. Az sem tehető fel, Beaulieux nézete szerint, hogy *toimolte*, *utele* Karoling-reform előtti,⁴⁷ *tumulte* és *utile* pedig reformutáni alakok lennének (i. m., 7. l.). Miért érződnek e reform hatása csak a XII. századtól feltűnőbben?

6. Gondolatmenetünk tehát G. Paris régebbi feltevéséhez hasonló eredményre vezet: 1862-ben ő úgy gondolta, hogy a franciaországi latin hangsúlyozás a XI—XII. században alakult ki véglegesen.⁴⁸ Az időpont némi változtatásával elfogadható e nézet: mi inkább a XII—XIII. századra gondolunk azzal a megjegyzéssel, hogy a Passionnak *rimekben* előforduló (talán alkalmi) alakjai már e törekvés előfutárjai lehettek. Ezekon kívül a XII—XIII. századig semmi sem bizonyít a véghangsúly mellett. Úgy látszik inkább, hogy ezidőtájt *francia és latin ejtőssajátságok viszonya feletle bonyolult; állandó kölcsön- és visszahatásról van szó*. A Karoling-reform utolsó hullámai vegyülnek itt a népnyelv ejtőssajátságaival⁴⁹ s ebből magyarázható az ófrancia mots savantok fonetikai tarkasága.

Ezért van, hogy a franciában levő dublettek (*rançon* ~ *rédemption*, *utle* ~ *utile*) egyik alakja rendszerint a XIII. század előtti, a másik pedig az azt követő korszakból származik. Az állandósuló, megszilárduló latin hangsúly nem egyedülálló jelenség e határpont ideje táján. A grammatikai tanítás renaissance-ának kora ez, melyet Brunel találóan így jellemez: „c'est au cours du XIIe siècle, progressivement, sous l'influence de la renaissance de l'enseignement grammatical et du développement des études juridiques qu'avec la constitution de la chancellerie royale on reviendra à de meilleurs usages...“ Ez a második renaissance magyarázza meg a XIII. században oly tömegesen fellépő latin szavakat, melyek ellentétben a IX—XII. század mot savantjainak homogeneitásával, a legkülönbözőbb fogalmi körökhöz tartoznak.

A XIII. századtól kezdve tehát a mot savant-oknak alig vannak fonetikai problémái.⁵⁰ Kialakulnak az é — é-fejlődés szabálya szerint az *avé* ~ *Gabriel* (e ~ e)-féle ellentétek, jelentősebb változás azonban többé nem történik. Alaktani problémákkal szolgál még a XVI. század (eleinte tiszta latin formákat vesznek át, melyeket csak fokozatosan franciásítanak el), de ez a törekvés inkább stilisztikai jellegű.

⁴⁷ Ekkor *udelest* várnánk!

⁴⁸ G. Paris, *Etude sur le rôle de l'accent dans la langue française*, Paris, 1862.

⁴⁹ E vegyülést mindig mint különböző stílusrétegek ejtőssajátságainak egymáshatását kell elképzelni.

⁵⁰ Mindazonáltal tökéletesen jogosult *Faral* nézete: „Mettons que la phonétique du latin médiéval, après l'ankylose de celui-ci dans la fonction de langue savante, ne soit plus aussi intéressante, que celui du latin populaire. Il n'en est pas moins vrai qu'elle est matière d'étude.“ *Revue des Etudes Latines*, 1925, 227. l.

Nem szabad elfelednünk, hogy a latin és francia állandó érintkezéséről tanuskodó tudós eredetű szavak tanulmányozása nemcsak fonétikai vagy alaktani probléma, ahogy Bergerék gondolták. Brunot régebbi nézetével szemben, mely szerint felesleges lenne e téren jelentéskörök szigorú elkülönítése, Trénel és legújabban Rheinfelder⁵¹ tanulmánya eléggé bebizonyította, hogy feltétlenül szükséges az egyes szócsoporthoz szétválasztása. Csak így kaphatunk kultúrtörténetileg egységes rétegeket. Mindenki érzi, hogy az olyan szavak, mint *anatomic*, *barbarie*, *bigamie*, *calvitie*, *colonie*, *comédie*...⁵² nem szerepelhetnek együtt pusztán végződésük miatt. Ennél sokkal fontosabb lenne⁵³ egyes korokon belül összeállítani a fogalomkörök eloszlását s egymásközi arányát is, mert csak így vethető fény az egyes tudományok, foglalkozások latinos műszavainak történetére.

Tagadhatatlan ugyan, hogy e korszakokonként való csoportosításnak kétségtelenül lehetnek s vannak is hátrányai. Mindezekelőtt nem állhat előttünk elég világosan az egyes latinból átkerült szótövek elágazása, további termékenysége.⁵⁴ A tö és képzett szavak időrendi megjelenésére ugyanis eddig semmiféle állandó szabályt nem találtak.

Gyakran megesik, hogy bizonyos képzett főnév első feljegyzése megelőzi a hozzátartozó s gyökerül szolgáló igealak megjelenését. Aránylag kevés az ilyen, elméletileg „szabályosnak” nevezhető átvétel.

1. Először átkerül az ige: *adorer* (aorer), XIII. század;
2. majd a belőle képzett elvont főnév: *adoration*, XIV. század;
3. a belőle képzett, cselekvő személyt jelölő főnév: *adorateur*, 1488;
4. s végül a szócsoporthoz tartozó melléknév: *adorable*, 1611-ben.

A legtöbb esetben sokkal változatosabb, látszólag szeszélyesebb az átvétel menete:

Így például *admiratif*, *admiration* már megvannak Oresmenél, *admirable* a XIII. századból kimutatható, de az alapige, *admirer*, csak a XVI. században ismeretes; *aliénation* mint jogi kifejezés a XIII., mint orvosi kifejezés a XIV. századtól kezdve használatos (Oresme); *aliéner*, mint jogi műszó, XIV. századi,

⁵¹ Rheinfelder, *Kultursprache und Profansprache in den romanischen Ländern*, Genève, Florence, Olschki, 1933 (Bibl. „Arch. Rom.”, 2. sor, 18. k.).

⁵² Brunot sorolta fel ezeket, I., 519. l.

⁵³ Amint az Brunotnál pl. a XVIII. század szókinsére nézve látjuk.

⁵⁴ Komolyan kihasználendő lenne az a megkülönböztetés, melyet Denzel Carr tett a valóságos szavak (például francia *feu*) s az úgynevezett „logoidok” között (például *pyr* az olyan összetételekben, mint *pyromètre*, *pyrotechnique* stb.), l. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa językoznawczego*, III., 1932.

aliéné, mint orvosi műszó, csak a XVI. században fordul elő; *aliénable*, mint jogi kifejezés, XVII. századi, de fosztóképzős alakja, *inaliénable*, már 1563-ban előfordul. A szócsalád legújabb tagja pedig *aliéniste*, melyre csak 1863-ból van adatunk. Érdekes időbeli szétszakadás, hogy például *admissible* 1453-ból, *inadmissible* 1475-ből való, de megfelelő főneveik jóval későbbiek: *admissibilité* 1790-ből, *inadmissibilité* 1835-ből ismeretes.

E látszólagos zűrzavar egyszerre mélyebb értelmet nyer, ha figyelembe vesszük, hogy a francia és latin kapcsolata több, mint ezer év óta sohasem szakadt meg, hogy (a bevezetésünk elején jelzett elv szerint) a latin volt mindig az a forrás, melyből az újításokra szoruló nyelv bőségesen meríthetett. A latinban e formák jórészt készen álltak a kifejezést keresők részére; onnan szükség szerint bármikor kiemelhetők és átplántálhatók voltak. Annál könnyebben megtörténhettek ezek az átvételek, mivel a latin nyelv, főleg amióta (körülbelül a XVI. századtól kezdve) teljesen holt nyelvvé merevedett állandósága folytán, könnyebben tudta átadni különböző korokban az egymást kiegészítő alakokat.

A fentebb idézett *aliéner*, *aliénable* stb. esete a mots savants-ok másik sajátosságára is például szolgálhat: miként ölt egyazon szó, különböző korokban más és más jelentést, a kor szükségleteinek megfelelően.

Igy az *abstention* szó a XII. században egyházi, a XIII. században jogi, s a XIX. században politikai árnyalattal bírt. *Acception* az *acception de personne*-féle kifejezésben még a görög mása, a XVII. század végén nyelvtani értelmet nyer. *Accession* kezdetben a betegség növekedését, később általában növekedést, gyarapodást, végül hozzájárulást jelentett. Megjegyzendő, hogy az *accession au trône*-szólásmód angol eredetű, mint a XIX. századi latin elemek jórésze. Kell-e részletesebben bizonyítani, micsoda utat kellett megtennie például az *actif* szó jelentésének, míg XII. századi skolasztikus jelentésétől pénzügyi műkifejezésig távolodott? Hasonlóan bonyolódott az *action* jelentéstörténete is. Természetesen ebbe a fejlődésbe idegen tényezők is bejátszhattak. Tudjuk például, hogy *agent* kezdetben (például Oresmenél) csak „principe d'action”-t jelent s csak később veszi fel a „chargé d'une mission”-jelentést. Utóbbi a XVI. században lép fel s ott H. Estienne megjegyzése szerint olasz hatásról tanuskodik.

A jelentésváltozások vizsgálatának fontos tényezője természetesen az is, hogy egyazon szót több ízben is kölcsönözhettek latinból franciába. Világos, hogyha például *afflictif* megvan 1374-ben, de ismét csak Montesquieunél találjuk meg 1748-ban, akkor semmi jogunk sincs föltenni a szó lappangását négy századon keresztül. Eppen így *adéquat* előfordul a XIV. században, de újra csak a XVIII. században található Voltairénél (1738). Hasonló kettészakadásról tanuskodik *admonestation*, mely megvan ugyan a XIII. században, de újabb nyom csak

1863-ban akad. Így *adorner* csak a XIV., XVI. és XIX. századból van kimutatva. Ha valamely adat határozottan nem bizonyítja a kölcsönzés elterjedését bizonyos korszakon belül s újabb adatok csak hosszabb idő után akadnak, általában valószínűbb újrakölcsönzés tényére gondolnunk. Alaki szempontból a *rançon* ~ *redemption*-féle dublettek, jelentéstani szempontból pedig az efféle újrakölcsönzések egyaránt alakpárok.

További kérdés, hogy egyazon szónak többszöri kölcsönzése, képzett szavak rendszertelen átvétele nem nehezíti meg, nem teszi-e lehetetlenné a korszakokra tagolást? Nem vágjuk-e ezáltal mesterséges szakaszokra az organikus fejlődést? Semmi esetre sem. Ismételjük, hogy a latin-görög jövevényszavak vizsgálata elsősorban nem hangtani vagy alaktani, hanem főleg jelentéstani s így művelődéstörténeti probléma. Ennek tárgyalása pedig feltétlenül az egyes korok uralkodó áramlatainak például a XIV. századi fordításoknak, vagy a XVI. századi humanizmusnak kiemelését kívánja. Alaki szempontok csak ezek mellett érvényesülhetnek, annál is inkább, mert a mot savant-ok francia nyelvi fejlődésében a XIV—XV. századtól kezdve hangtani problémák, mint említettük, alig vannak. Feltétlenül szükséges a korok szerint való beosztás; a különböző időpontokban átkerülő, de egyazon családhoz tartozó jövevényszavak s az újrakölcsönzések révén más-más jelentéshez jutó klasszikus elemek pedig a latin-görög hatás folytonosságát, mélyrehatását jelképezik.

Természetes, hogy a francia és latin kapcsolatának mélyebb vizsgálata elsősorban a franciaországi latin szókinés mélyebb átkutatását tételeznél fel; csak ennek alapján lennének érthetők a sokszoros jelentésváltozások. Gondosan el kellene választani persze azokat az alakokat, melyek latin szövegből is kimutathatók, azoktól, melyek analógiás úton keletkeztek a nyelv önálló életében, vagyis, melyek ál-latin szavak. Ilyenek például a XIX. század folyamán nagy számmal fellépő, angol eredetű latinizmusok (például abolitionnisme, 1856, absentéisme, 1834, agnostique, actuariat stb.).⁵⁵

E rövid áttekintésben, adatok és előmunkálatok hiányában, nem térhettünk ki a franciaországi latinság számos kérdésére. Nem vizsgálhattuk meg, mi lenne a teendő például a franciába átkerült latin mondat szerkezetek, szólásformák hatásának kutatásában, mivel e téren eddig jóformán még kísérlet sem történt. Összefoglalásunknak így csak két célja lehett: rövid képet nyújtani az irodalomelőtti galliai latinság kutatásáról s felhívni a figyelmet a francia-latin kapcsolatok néhány sokat hánytorgatott, de véglegesen meg nem oldott részletére.

Göbl-Gáldi László.

⁵⁵ Hasonló probléma, vajjon a Brantómenál meglevő *estérille* (stérile) vajjon latin vagy spanyol kölcsönszónak számítandó-e. A XVI. században sok esetben felette nehéz szétválasztani egymástól a latin s olasz-spanyol szavakat, melyek még francia nyelvjárási formákkal is keveredhetnek.

APRÓ CIKKEK.

Apraxin Julia és Alfred de Vigny.

Jacques Langlais¹ 1902 szeptemberében egy magánkönyvtárban² rábukkant Corneille műveinek egy kiadására,³ amely valamikor Vigny tulajdona volt s amelyet a költő alaposan átolvasott és jegyzetekkel ellátott. A két kötetbe „Julia Battligang” és „Apraxin(e)” nevek vannak beírva⁴ és nyilvánvaló, hogy Camille szerepét⁵ egy színésznő jegyezte ki tanulás közben.

„Que cette actrice soit ou non Julia Battligang (dont je n'ai retrouvé le nom sur aucun répertoire dramatique entre 1837, date de l'édition de l'ouvrage, et 1885, date où nous commençons à en connaître l'odyssée), la question me paraît sans intérêt.”⁶

Később Langlais mégis fölveti a kérdést, hogy mi köze ennek a rejtelmes Julia Battligang-nak Vignyhez: „Le poète aurait-il légué son Corneille à cette Julia Battligang dont le nom se lit au-dessus du sien sur la page de garde? Qu'était cette femme par rapport à Vigny? M. Travers (précepteur du prince Henri de Bourbon), auprès duquel je m'en suis informé, a rencontré dans le Tyrol, il y a quelques années, un officier autrichien qui se trouvait précisément être parent de feu⁷ Julia Battligang,⁸ mais ne put fournir aucun renseignement sur les relations de cette dame avec A. de Vigny. Il savait seulement qu'elle habitait Paris après un divorce en Autriche.”⁹ Le champ reste donc ouvert aux suppositions.”

Mielőtt a „föltevések” e nyitott sorompójába lépünk, állapít-

¹ J. Langlais: *Alfred de Vigny critique de Corneille*. Fragments inédits d'Alfred de Vigny sur Pierre et Thomas Corneille. Publiés avec une Introduction et des Notes et suivis d'un Essai de Bibliographie d'Alfred de Vigny. Préface de M. Emmanuel des Essarts, doyen de la Faculté des Lettres de Clermont. Clermont-Ferrand, A. Dumont, MDCCCXCV. (Biblioth. Nation.: 8° Pièce, Yf. 556.), 43 lap. — Langlais előbb a „Revue d'Hist. litt. de la France”-ban (1905) és az „Annales Romantiques”-ban (1905) írt cikket e tárgyról. E két cikk egyesített, kiegészített kiadása az itt említett füzet.

² A kötetek Grangcon abbé tulajdona, aki 1885 körül vette őket Rousseau clermont-ferrand-i könyvkereskedőtől. Hogy kerültek a könyvek Apraxin Juliától Közép-Franciaországnak ebbe az idegenektől ritkán látogatott városába?

³ Paris, Didot, 1837, nagy 8-^r., kötve.

⁴ „Parmi les quatre noms écrits sur la page de garde...”

⁵ P. Corneille: „Horace.” Corneille, Racine, Molière jelentőségéről I. Apraxin Julia rópiratát: *Quelques feuilles détachées des Mémoires de la tragédienne hongroise*, par la comtesse Julie B. Apraxin (Paris, Dentu, 1863), 30. l.

⁶ Id. m., 9—10. l.

⁷ E szerint Apraxin Julia 1900 körül már nem élt. Viszont 1895-ben még regénye jelent meg (*Deux Passions*, Paris, Ollendorff) s az előszóban az ifjabb Dumas nem úgy ír, mintha posztthúmus munkát mutatna be a közönségnek.

⁸ Különös, ismeri jöllehet a „Battligang” kétségkívül hibás olvasás, Travers osztrák ismerőse mégis azonsítani tudta e név viselőjét.

⁹ Valószínűleg arra céloz, hogy Apraxin Julia elvált férjétől, Batthyány Artúr gróftól — Magyarországon.

sunk meg valami bizonyosat. Kétségtelen, hogy „Battligang“ = *Batthyány*: a *h*-t nagyon könnyű összetéveszteni *li*-vel, a két *y*-t pedig *g*-nek olvasni. A könyv tulajdonosa tehát Vigny után Batthyány: Apraxin Júlia volt, a „magyar tragika“. Ő készült francia klasszikus szerepekre, ő jegyezte ki tanulás közben a „Horace“ hősnőjének szerepét. Ennyi az a pozitívum, amivel a magyar színháztörténet kiegészítheti a francia kutatás anyagát.

De ezen túl mi is igazán csak föltevésekre vagyunk utalva.

Hogy Vigny után közvetlenül (vagy más közvetítésével rövidebb időn belül) került Apraxin Julia kezébe a Corneille-kiadás, a dátumok is valószínűvé teszik. A magyar tragika 1863-ban — Molnár György szerint¹⁰ május 5-én — érkezett Párizsba s a legkülönbözőbb forrásokból eredő hírek szerint¹¹ nagy buzgalommal látott a francia klasszikus szerepek megtanulásához, mert azt remélte, hogy a Comédie-Française-ba kerül. Vigny ugyanez év szeptemberében halt meg s már az év első felében is súlyos beteg volt és úgyszólván csak legbizalmasabb barátaival érintkezett. Nem igen adta el könyveit és így főleg két megoldással kell számolnunk: 1. a költő Juliának ajándékozta (hagyományozta) könyvét; 2. valaki másnak adta (kölcson?) s ettől került vétel vagy még inkább továbbajándékozás (továbbkölcsonzás) révén Juliához.

De Apraxin Julia már 1863 előtt is volt Párizsban. Francia nyelvű regényei 1860-ban és 1861-ben Párizsban jelennek meg,¹² a „Divatcsarnok“ szerint „a híres Rachel volt mesternője“, — aki 1858-ban már meghalt —, s ha „Szeréndy Ilma naplójá“¹³ a szerző nagyon hézagosan ismert életrajzának kiegészítésére felhasználjuk, valószínűnek kell tartanunk, hogy kora ifjúságát is Párizsban töltötte.¹⁴ Hogy a színpadra nem „szerelme“ s nem is csak hazaszeretete vitte,¹⁵ ebből a

¹⁰ *Világostól Világosig. Emlékeimből*. II. és III. könyv. Arad, Ungerer-leider A., 1881, 356. l.

¹¹ U. o., 384. l.; a „L'Indépendance“ cikke a „Hölgyfutár“ 1863. évf., 445. lapján, stb.

¹² *Ilona* (Paris, Amyot, 1860), *On a beau dire* (u. o., u. akkor). *Juornal d'Ilma Szerendy* (u. o., 1861). Soruk évtizedek múlva folytatódik (1880, 1895), s közbe csak az idézett röpirat esik (1863).

¹³ Magyarra Toldy István fordítja a megjelenés évében (1861, Pest. Emich G.).

¹⁴ E fordítás 5., 96—97. l., stb. „Hatéves korom óta a mult tavaszig nem hallottam másként (mint franciául, párizsiasan) beszélni.“ — Ilma elmondja, hogy Mlle Taillac nevelőintézetében „Athalie“-t „örjögő tetszéssel“ játszotta s másfél különösen hatásos sort idéz is szerepéből; utolsó szerepe ott a „Cid“-ben volt. Ezeknek a sikereknek emlékével rendez idehaza is műkedvelő előadást: a nagyon is aktuális „Szegény ifjú történeté“-re készülnek (96—100. l.).

¹⁵ A „Wiener Lloyd“ nagyon gúnyosan nyilatkozik a grófné párizsi „bukásának“ hazafias rügjéről (1864 április 7-i szám, *Pariser Chronik*): „Mit Recht werden Sie fragen, was denn Ungarn, dem Vaterlande der Gräfin, damit genützt sei, wenn sie als Phädra wie als Gamin vor den Pariser Fiasco macht? Das wird uns vielleicht die edle Gräfin in einer der nächsten Nummern des *Victor-Huguenot* mittheilen...“ Viszont ezzel szemben Molnár György arról számol be, hogy Budai Juliának Párizsban politikai megbízatása is volt és Irányival, Kossuthal állt kapcsolatban.

regényéből is nyilvánvaló. Hiszen Szerény Ilma szerzője legkésőbb 1861-ben részletesen megálmodja az eljövendő siker útját-módját: a szalonokban elért első eredményeket,¹⁶ az éjjel-nappal folyó *tanulást, könyvvel a kezében*,¹⁷ az irigy vetélytársak áskálódásait, az éppen Karácsony estére eső diadalt, a tízéves(!) szerződést...

S 1860-ban és 1861-ben nem egy út vezetett még Vignyhez, aki elvonultságának éveiben is örömmel támogatta a rokonszenves kezdőket. Andersent éppúgy, mint Baudelaire-t, franciák mellett külföldieket is. Még találgatásnak is gyermekes volna sorra végignyomozni mind azokat, akik Vigny és Júlia közös ismerősei lehettek. Elég lesz éppen csak megvillantani egy-két nevet. Camille Doucet, akit a lapok kiemelnek a Júlia debütjén megjelent előkelőségek közül s aki talán foglalkozott is a magyar színésznő szerződtesének gondolatával.¹⁸ Liszt Ferenc, a fiatal tehetségek hivatott pártfogója, Vignynek jó ismerőse.¹⁹ III. Napoleon valamelyik irodalmi szakértője.²⁰ Vagy talán Jules Janin, „az ítézet fejedelme“, aki Lisztet és Vignyt is ismerte s aki 1863-ban annyi lovagiasággal vette védelmébe a Ricourt magán-színházában, rossz partnerekkel fellépő grófnét²¹ és akinek cikkeit Molnár György szerint sokszor a jó kézírású színésznőjelölt másolta.²² Szóba jöhetne mint közvetítő Júlia tanítója is: Rachel, ha hitelt adunk a „Divatesarnok“ tudósításának (1861),²³ Ricourt, az ifjú színészek mestere, aki 1863-ban előkészítette a magyar tragikát „magán-színházában és képezdájében“, ahonnan Janin kedvence, Mlle Agar is kikerült.²⁴

Tanulságosabb volna rámutatni, hogy Júlia — ha igazán ismerte és megértette Vignyt, úgy mint pl. George Sand-t²⁵ — helyzeténél és

¹⁶ Igaz, hogy az 1861-es regényben az osztrák követ támogatja Ilmát, míg Júlia 1863-ban Kossuthtól kap ajánlólevelet Napoleon herceghez. — A szalonokban elért szavalósikerekről megemlékezik egyik másik lap is, például a „Hölgyfutár“ (1863. évf., 445. l.).

¹⁷ Szerény Ilma, id. ford., 172. l.

¹⁸ „Hölgyfutár“, 1863. évf., 445. l., a „L'Indépendance“ alapján. U. o., 478. l.: Doucet felszólította Apraxin Júliát, hogy 1864 januártól kezdve az Odéonban vendégszerepeljen; evégből tanul három új szerepet (talán éppen Camille az egyik?). Sardou terveit l. u. o.

¹⁹ Hankiss J.: *Liszt Ferenc nyomai a francia irodalomban*, „Budapesti Szemle“, 1934.

²⁰ Vigny a rend és haladás kedvéért csatlakozott a császársághoz, de nem volt udvari ember. Júlia, mint említettük, Kossuthtól Napoleon herceghez kapott ajánlólevelet.

²¹ „Hölgyfutár“, 1863. évf., 516. l. Júlia „Phaedrá“-járól és Dobsa Lajos „Attila“ című tragédiájáról (Janin tárcája a „Débats“ november 16-i számában).

²² „Budai Julia gyakran kilovagolt Jules Janin elyei mezőközön lévő lakására, hogy heti tárcáit tollba mondva leírja, mert a nagyírú írónak rossz írása volt és mindig diktálta cikkeit.“ Molnár, id. m., 384. l.

²³ L. előbb.

²⁴ Molnár, id. m., 384. l.

²⁵ Szerény Ilma színészneve nem hiába „Lélia“. A „Nefejejts“ 1862. évf., 482–83. lapjain Kronosz ezt a regényt hasonlónak találta „Sand Georg Wilmers Marquis-jához (címe magyar fordításban Egy szegény leány története). Itt is, ott is egy már a világot kissé ismerő s az első ifjúság zajlásain túl lévő, de még fiatal nő bizonyos élet-szakát olvassuk“. Maga a szerző a társaság margójára került, „geniális“

eszméinél fogva is érdekelhette a „Chatterton” és a „Destinées” szerzőjét. Kedvenc s őszintén játszott szerepe volt az arisztokrata nő, aki a szellem arisztokráciáját többre becsüli a születési előjogoknál,²⁶ a sokoldalú színész, aki Racine és Corneille mellett Shakespeare-re, Rómeó és Juliára vágyik.²⁷

A Vigny-irodalom semmi segítséget nem ad a kutatónak, ha a Corneille-kötetek útját meg akarja határozni. A magyar irodalomtörténet meg tudja állapítani „Battligang Julia” kilétét s ezzel kiegészítheti Langlais kutatásait.

Viszont a francia kutatás anyagából néhány részlettel megvilágíthattuk a „tragédienne hongroise” életét. 1863 után sorsa homályba borul. Molnár György így írja le a regény végét: „a grófnő pedig mostohaatyjától maradt nagyobb összegű örökségét pörölte Pozsonyban, melyet pár év múlva megnyervén, gazdaggá lőn és a Párizsból kидőtt, nagyobbára ő általa szervezett egyik tábori vöröskereszt egyesület révén a karlista háborút végig élte, majd Kolozsvárra ment és az unitárius vallásra áttérve, egy spanyol főnemes nejévé lőn”.²⁸ Ki volt „osztrák tiszt” rokona, akivel Tirolban találkozott? Megint csak egy kérdés, amely egyelőre válasz nélkül maradt, mint a Corneille-kötetek sorsára vonatkozó. Csak Apraxin Julia párizsi napjainak s élete utolsó szakaszának tisztázásától remélhetünk választ arra a kérdésre is, amely a magyar kutatásra nézve nem „érdektelen”: volt-e személyes kapcsolat a francia színpadon kísérletező magyar tragika és a tragikus sorsú francia költő között?²⁹

Hankiss János.

Balog István egykorú Karagorgye-drámája és a szerb színészet kezdete. II. A helytartótanács azonban nem küldte tovább Balog drámáját Bécsbe, hanem már három nappal a cenzori jelentés után maga engedélyezte előadását. B. szerint báró Gerlai közbenjárására. A szeptember 15-i bemutató előadás páratlan sikeréről különösen érdekes vallomás olvasható a szerző és a primadonna emlékirataiban. A más adatokkal bizonyítható nagy sikert Balog fantáziája fél évszázad után annyira továbbszínezte, hogy szerinte az előadást már másnap ismételték, még hozzá a nagy német színházban, mivel másképp nem tudták volna a nagy érdeklődést kielégíteni; az kétségtelen is, hogy aránylag rövid idő alatt háromszor (szept. 15.; szept. 27.; nov. 12.) tüzték műsorra; közvetlenül a harmadik előadás előtt megtiltották a további előadásokat, de a két megtartott előadás három telt ház jövedelmét hozta a kasszába, mert harmadízben a helyette játszott darabnak jutott már

nő, az arisztokrácia leckéztetője (például *Szerédy Ilma*, 21. kk. II. és Bulyovszky Gyula *Budai Julia* című cikke az „Ország tükre”, 1863. évf., 64—66. lapjain).

²⁶ Az „Országgyűlési beszéd” Bulyovszky id. cikke szerint „a születési arisztokrácia nagy pecsétet levelet az észfensőség javára elég kihívólag szakította ketté”.

²⁷ L. *Szerédy Ilma*, 177. l. V. ö. Molnár, id. m., 380—81.; a franciák idegenkedése Shakespeare-től. Vigny fordította Rómeót.

²⁸ Id. m., 387. l.

²⁹ Ennek a részletes kutatásnak lesz feladata az is, hogy a Langlais tanulmányában leírt Corneille-köteteken végigkísérje Budai Julia ceruzájának nyomait; hogy a francia újságokat és folyóiratokat megszemléltesse, azért is, hogy a magyar lapokban közölt, néha kissé reklámitű párizsi diadalhírek valóságát megvizsgálja.

az érte összegyűlt közönség. Hogy ezt Balog nem utólag költi hozzá emlékeiben, legjobban bizonyítja, hogy arra is egészen helyesen emlékszik, mit játszottak ez alkalommal az ő darabja helyett. A nyereségből Balog 20 forint külön jutalmat kapott, de még nagyobb volt a ráadás: a váciutcai szerb kereskedők majd szétszedték lelkesedésükben s elegánsan kiöltöztették. (Egy agg színész naplójából. Makó, 1927. 75. skk. II.) Déryné is első nagy sikereként emlékszik vissza Rusitz szerezpére. fr a darab jellemzőségről, zenéjéről, idéz is egy áriája és egy duettje tacc szövegéből elferdítve; a nagy sikerre emlékezvén végre egészen tűzbejön: „Volt dicsőség, volt tapsvihar” — írja, „én még kis életemben olyat nem kaptam, de akkoriban még tán senkisem. Volt minden dal végével forrás, kihívások...”

A hatósági beavatkozásra megszakadt első előadások szereposztásai egyébként is sok tekintetben érdekesek. A sűgőpéldányban a személyek jegyzékének jobboldalán áll egy teljes szereposztás, a baloldalon törölésekkel, javításokkal egy másik. A harmadik előadás elkobzott színlapjához a jobboldali szereposztás áll legközelebb s így bizonyára ez volt a második előadásé. A baloldalon az utóbb átiúzott nevek közt szerepel *Katonáé* is: Kara Feitzi „harumbassa” szerepét kapta az első szereposztáskor; ez eddig az egyetlen egészen hiteles egykorú adat Katona szerepeire nézve; 1812 jan. 20-án szegődött Békési álnéven delectans actornak; a belső használatra készült szereposztásban azonban saját nevén jelölték meg. Szilágyi Pál, ki Glavás szerepét játszotta s feljegyzéseiben ugyancsak részletesen szól ezekről az előadásokról, 47 év távolból úgy emlékszik, mintha éppen Katona adta volna Balognak a dráma ötletét is: „Megálljatok! kiált föl egyik közülünk, ha nem csalódom, Katona Jóska — érről kellene színdarabot írni és ezt kellene színpadra hozni, mert a pest-budai rácságot mind becsalná a színházba!” (*Nefelejts*, 1859. 380. l.) Katonának egy másik haramia-szerpét Déryné említi: talán jól megtermett voltáért választották a színészek ily szerepre dilettáns kisegítők közül. A jobboldali szereposztásban 4, a színpadon 3 idegen, azaza delectans actor szerepel, n'nes kizárva hogy ezek egyike továbbra is Katona volt; az álnév jelentősége különben sem világos az „idegen” szereplőket rendszeren álnéven sem szokták a színlapon megjelölni, csak a szerződötett tagokat. Néhány hivatásos színész pályájára vonatkozó adatok is helyeshíthetők és kiegészíthetők a Czerny Gyűró sűgőkönyve és színlapja alapján.

A harmadik előadás előtt maga a király tiltatta meg a továbbiakat. Valami titkos besűgó közvetlenül nála tett följelentést. Ferenc október 20-án a következő szövegű kéziratot küldte Laxenburgból a magyar kancellárnak: „Lieber Graf Erdődy. Mit Befremden vernehme Ich, dass auf dem ungarischen Theater zu Pest ein Schauspiel unter dem Titel Czerni George aufgeführt worden ist. Wie solch ein Schauspiel ungeachtet der dawider streitenden politischen Rücksichten und der allgemeinen Beobachtung zugelassen werden konnte, darüber hat die Kanzley sogleich die näheren Erhebungen einzuleiten und Mir mit ihrem Gutachten zu unterlegen.“ (Orsz. Ltár. Kanc. 1812. 11980. sz.) A kancellária felszólítására (okt. 24.) a helytartótanács a darab sűrgős betiltásának s a sűgőkönyv elkobzásának végrehajtásával bízza meg Pest városát (nov. 3.). A kiküldött biztos (Vukovich Mihály ügyvéd) éppen a már hirdetett új előadás napján nov. 12-én lépett közbe, az előadást megakadályozta, de a kéziratot Mércy igazgató távolléte miatt csak 8 héttel utóbb tudta elkobozni s azt a betiltott előadás színlapjával

* V. ö. Katona-Emlékkönyv. Kecskemét, 1930. 64. l.

együtt 1813 jan. 11-én küldte fel a városi tanács. (Orsz. Ltár. Helytt. 1813., 4233.) A helytartótanácsot végleges jelentésének beérkezése után külön udvari rendeletben megdorgálták gondatlanságáért.

A Czerni György-előadások hírére támadt ijedelemnek és kavarodásnak több, részben belső, részben külpolitikai oka volt. A portától és a szerbeket segítő oroszoktól egyaránt félt az udvar, de az Oroszbirodalom kezdett veszedelmesebbé válni, s hatalmának növekedését Ausztria féltékenyen és rettegve nézte. Ez volt az oka kapkodó balkáni politikájának: a porta gyöngülésétől félt, mert az egyúttal az orosz erő sódése volt; ezért is aggasztották az egymást követő fölkelések s ezért volt elutasító állásponton valamennyivel szemben, a kis népeknek a keresztény együttérzésre való hivatkozása ellenére. De viszont közbejött az a terv is fölmerült, hogy a szerb fölkelőket éppen az orosz befolyás terjedésének ellensúlyozására a monarchia érdekkörébe kell vonni: ha a török számára elvész Szerbia, ne legyen legalább Oroszország erősítője; már akkor remegve gondoltak arra, hogy Oroszországnak háború esetén itt a szomszédban szövetségese lehetne. Karagyorgy maga is kíváncsiabbnak tartotta egy ideig a monarchia protektorátusát Oroszországnál, s Károly főherceg próbálta is azt számára biztosítani. Az ezekről a tárgyalásokról kiszivárgó hírek azonban a portával szemben igen kellemetlen helyzetbe hozhatták volna az udvart. A határmenti intézkedések egészen ezt az ingadozást tükröztetik: előkészületek történtek Belgrádnak osztrák részről való esetleges megszállására, de mikor a töröktől újra fenyegetett szerb területről nők és gyermekek átmenekültek a határon, szuronnal kergették őket vissza a törökök biztos bosszúja elé. Ebben a helyzetben természetesen féltek minden oly irat megjelenésétől, amely bármely felfogással is a fölkeléssel foglalkozott volna.⁹

De már ebben az időben belső analógiáktól is féltek minden külföldi fölkelés hírére s minden szimpátiamegnyilvánulásban a lakosság békétlenségének jelét látták. Allandó a félelem, hogy a monarchia népei közül is követhetné valamelyik a szomszéd példát, s ezért is inkább Törökország mellett áll Ausztria minden szabadságmozgalom idején. Magyarországon különösen feltűnő volt az a lelkes érdeklődés, mellyel valamennyit fogadták és figyelték. De a szerb fölkelés káros hatásától való félelem valóban jogos volt, s egyes események már jelezték, hogy a török alól való felszabadulás a monarchia és Magyarország egységét is veszélyezteti: a szerbek itthon is egy-két helyen már akkor lázongani kezdtek. A határmenti szerb községekben terjesztett nyomtatványok adták a közvetlen alkalmat annak az 1808. évi udvari rendeletnek kiadására is, melyet a budai cenzor a Czerni-ről szóló darabra vonatkozó fölterjesztésében említ.¹⁰ Azt is nagyon jól látták Bécsben, amit a magyarság nem igen tudott, hogy a hazai szerbek egy része Karagyorgytól a maga felszabadítását is várja, s hogy ezek lelkesedésében más is van, mint a magyarokéban. Balog darabját sok tiszta magyar vidéken játszották utóbb nagy sikerrel, s egy ideig itt is része volt a sikerben a hős személye iránti érdeklődésnek s a szabadságharcra és a törökveréssel való együttérzésnek is, de Pesten, a szerző és a prima donna tanúsága szerint is, lelkesedő közönségünk jelentékeny és legjelkesőbb része szerbekből állt. Egyébként a magyar színtársulatnak azért is jelentett sokat ez a darab, mert új tömegeket is csalt a színházba.

⁹ V. ö. Kállay: A szerbek története. 1871. 5—6. fejezet. — A szerb fölkelés története I. 1909. 2. és 5. fej.

¹⁰ V. ö. Kállay: A szerb fölkelés története. II. 18—27. II.

Viszont a *szerb színjátszás megindításában* is része volt e magyar dráma hatásának.

Hiába tiltották meg Balog darabjának előadását: több mint két évtized után a fővárosba is visszatért, de vidéken röviddel a betiltás után felbukkant s az egész országban hosszú ideig állandó sikerrel játszották. Pedig a sokszorosan megokolt és legfelsőbb rendeletre megindított eljárás sokáig nem ment feledésbe, s a szerbekkel, majd más szabadságharcokkal foglalkozó munkák megtiltásakor rendszeren főleg arra hivatkoztak. Még 1834-ben is, mikor azzal a jellemző megokolással tiltották meg egy a görög szabadságharcra foglalkozó dráma előadását, hogy a *keresztény* népeknek a *török* ellen való fölkelése is veszedelmes téma, hiszen legutóbb is a görögök példája bátorította a lengyeleket szerencsétlen lázadásukra törvényes uralkodójuk ellen, hozzátették, hogy ugyanily okból tiltották meg már két évtizeddel korábban felső rendeletre a „Czerni György” c. dráma előadását.¹¹ Hogy a *Czerni Györgyöt* vidéken mégis mindenfelé játszották, annak ugyan csak az a magyarázata, ami a *Bánk bán* színrejutásának: a vidéki cenzor tévedése; oly daraboknál ugyanis, melyek vagy nyomtatásban megjelentek már vagy a fővárosban korábban műsoron voltak s ez színlappal vagy éppen az utóbb visszavont engedéllyel igazolható volt, könnyű volt az eléggé ki nem oktatott helyi hatóságokat megteveszteni, különösen, ha közben néhány év már eltelt. Néha hosszú idő után hoztak tudomására ily botlást a központi hatóságoknak, s több esetben még ekkor is szigorú vizsgálat indult. A *Bánk bán* esetében is rácszmélték a különböző hatóságok sorozatos botlásaira,¹² de akkor már — 1845-ben oly Béccsel és a magyarsággal szemben egyaránt kellemetlen szenczációná nőhetett volna a *Bánk bán* újabb betiltása, hogy maga a nádor jobbnak látta elhallgattatni a későn szemfüleskedő központi könyvbíráloszéket. A *Czerni Györggyel* való párhuzam azért is jellemző a *Bánk bán* sorsának megvilágítására is, mert ugyanaz a színtársulat hozta vissza ugyancsak vidékről mindössze egy évvel korábban; még a címszerplő is ugyanaz volt, aki már Kassán s utóbb Budán *Bánk bánt* először játszotta (Bartha).

A *Czerni György* a 20-as és 30-as években az összes magyarországi és erdélyi színtársulatok műsorán szerepelt, sőt többnyire a legjövedelmezőbb műsordarabok közé tartozott. Maga Balog, ki az első igazi vándortársulattal járta az országot, ahol csak megfordult, mindennütt előadta s hogy mily sikerrel, arra jellemző pénztárkönyvének megmaradt része.¹³ Ez 1820 október 10-ével kezdődik. 1821 júniustól kezdve sokáig a legnagyobb jövedelem legtöbb helyen a *Czerni György* előadásaiból folyik be: Szombathelyen 1821 június 19-én 90 forint, aug. 29-én Veszprémben, hol egyik szereplő jutalomjátéka, 29 forint a jövedelem Balognak jutó fele, míg ugyanitt Ilka előadásából, noha az a búcsúelőadás, mindössze 15 forint az egész jövedelem. Még 1836 június 12-én is 80 forintot jövedelmezett Szolnokon, mint búcsúelőadás; igen sok helyen választotta bemutatkozó előadásul. Csak a fővárosban nem mert maga újra próbálkozni vele, helyette húsz év előtti diadalának egyik tényezőjét akarva kihasználni, 1831 január 28-án a saját jutalomjátékául egy Kralyevity Markó c. darabot mutatott be, mely valószínűleg német eredeti után készült, bár a budai német színészek műsoráról ily című

¹¹ Helyt. 1834. 24985. sz. Orsz. Ltár.

¹² V. ö. Irodalomtörténeti Közlemények, 1931. 399. l.

¹³ E cassa-protocollumot a múzeumi kéziratból *B. I. naplója* címmel kiadta Barna János (Makó, 1928.).

dráma csak néhány héttel utóbból ismeretes. A Czerni Györgyöt 1834 február 2-án újította fel a Pest megyétől támogatott budai játszó társaság. A Honművész kritikusa közepszerű drámai készítménynek mondja, de elismerően nyilatkozik a sok hív rajzról s az egyszerű magyar és rác népdalokról. (12. sz.) Vidéken még az ötvenes években is többször játszották s bár ekkor maga Balog azt írta róla: „bizony régidivatú öltönye elkophatott”, 1857 aug. 31-én még a Nemzeti Színházban is megért egy felújítást; ünnepi jutalomjáték volt az öreg Balog félszázados színészi jubileuma alkalmából; telt ház ünnepelte. A Pesti Napló az azévi újdonságok közt ódonság gyanánt említett s nyíltan megmondta, hogy a műsoron változtatás nélkül való állandósulását nem tartaná nyereségnek; más lapok azonban, különösen a *Vahot-féle Napkelet* és a *Délibáb* meglehetősen elismeréssel nyilatkoztak a darabról. A Czerni Györgynek közel 5 évtizedes pályája során nemcsak műfajmegjelölése változott viggall elégy vitézi játékká s végül 1857-ben akkoriban, mikor Tóth K. is úgy nevezte a maga „Dobó Katicá”-ját, népszínművé. Mint a színlapból kitűnik, az első figyelemmel kísérhető vidéki előadásokon s attól kezdve mindvégig egyes szereplők dolgában eltért az 1812. évi szövegtől, noha a fontosabbak szerepe lényegében ugyanaz maradt. Czerninek, öccsének, Angeliának és Rusiczának, továbbá Kara Feitzinek s Czerni vezérei közül Glavásnak a neve megmaradt. Mladen helyett azonban Simio Markovics a másik alvezér. Ez csakugyan szintén egyik fő híve volt Czernynek, de olyan közel, mint Mladen, még sem állott hozzá. Sokkal feltűnőbb azonban, hogy a kersaliták ágájának nem Gusantz Ali a neve az újabb előadásokon, mint a valóságban is, hanem Foska Ogly. Egyes források szerint ez (F. Oglu) volt a neve az előzőtt és megölt janicsárvezérek egyikének. A történeti nevek másokkal való összeecserélése azt gyaníttatja, hogy a Czerni György talán csak azért kapta új alakját, mert az eredeti sűgőpéldány elkobzása után Balognak az egészet emlékezetből újra kellett írnia. Még néhány szintén aránylag jelentéktelen változtatás olvasható ki a színlapokból: Mula Juszuf helyett egy Anganti nevű török tiszt szerepel (Aganlia vagy Aganli is az egyik janicsárvezér volt), a cernagorai követ helyett Melitice belgrádi követ; Damján és a betyár, továbbá Král altiszt, Angelia szohalánya, az öreg Luka és unokája eltűnt, Rusitza nényének Kaja a neve (Caja h.) s nem özvegy kocsmárosné, hanem Simio Markovich neje, Ambrus cigány és fia a kómikus Kula és Csicsa nevet kapták. A felvonások száma is négyről háromra fogyott.

A második pesti magyar színtársulatnak e kivételes sikerű újdonsága nemzetközi viszonylatban még kivételesebb jelentőségű. Röviddel a bemutatóelőadás után lefordította szerbre Vuics (Vujić) Joakim, akit a szerb irodalomtörténetírás (egészen elszigetelt kezdet után) a szerb színjátszás igazi atyjának (Отац српског позоришта) nevez. Vuicsnak a magyar színtársulattal s elsősorban Baloggal való kapcsolata arra mutat, hogy első színlelőadásait mindenben az ő mintájukra s alighanem éppen a magyar Karagyorgye-dráma nagy sikerének hatása alatt rendezte, s így a dráma lehetett közvetlen megindítója a további fejlődéshez közvetlenül átvezető szerb színészetnek is. A bajai születésű Vuics igen érdekes kóbor alakja a magyarországi szerbek művelődési mozgalmainak. A rávonatkozó legfőbb forrás 1833-ban Károlyvárosban kiadott terjedelmes önéletrajza.¹⁴ Összesen közel 30 munkája

¹⁴ Јоакима Вучића славено српскога сингатеља живописанье, 470 l. Miután 1829-ben a budai, majd a bécsi cenzura is megtiltotta kiadását, 1832 áprilisában adta át a károlyvárosi cenzornak, ki egy szerbül tudó

jelent meg nyomtatásban s ugyanannyi maradt kéziratban: nyelvkönyvek, regények és drámák, utlíráások stb. Igen sok nyelvet tudott és tanított s nagy utazásokat tett itthon és külföldön. Eközben a határszéli szerb mozgolódások idején, 1809-ben a már említett rendelettel megtiltott lázító iratok terjesztésének gyanúja miatt Zimonyban vizsgálati fogságban is volt. A következő évtől kezdve életének legállandóbb szakaszát élte Szentendrén, a szerb iskola tanítójaként. A Czerni Gyúró ekkori bemutatásáról mindenesetre tudott, sőt valószínűleg maga is ott volt legalább az egyik előadáson a lelkesedő szerbek sorában. Néhány hónappal utóbb kezdte meg előadásait, de még ha úgy tervezte volna, akkor sem kezdhette volna az éppen akkor betiltott Czerni Gyúró fordításával. Korábbi irodalmi és tanító munkájáért a szerb oktatásügy többi vezetőivel együtt éppen akkoriban királyi elismerésben is volt része; melyet Pest vármegye 1813 aug. 21-i ülésén hirdetett ki előtte. (Orsz. Ltár. Helyt. 6486, Pest vm. 2552. sz. Közölve eredetiben és szerb fordításban önéletrajza 381—6. lapjain.) Éppen e kihirdetés után 3 nappal (szerb naptár sz. 12-én) volt az első szerb színielőadás. A magyar színtársulat engedte át számára a Rondelában levő színpadát és minden szükséges kelléket, sőt szereplőkkel is kiegészítette. Kotzcbue Papagáját (Котцбуе Папагая) játszották háromszor egymásután. Az előadások tisztá jövedelmét, 610 v. forint 27 krajcárt, Vukovich Mihály ügyésznek, Pest város megbízottjának kezéhez tette le 3 egyenlő részletben a szerb diák-szereplők, a magyar játszószíni társaság és a szentendrei tanítóképző közt való felosztása végett. Az előadott szerb átdolgozást Vuics a köv. évben ki is adta s a kötet bevezetésében közölte az előadás történetét s a szereposztást is. Magyar munkatársai, mint az a nyelvi föltétel miatt is érthető, éppen *Balog István* és húga, Julianna (Lendvayné édesanyja), továbbá Fehér Tamás, a magyar társaság színmestere, voltak.

Nemsokkal utóbb készen volt Vuics Balog darabjának fordításával is, de előadására nem kaphatott engedélyt. A cirillbetűs munkák cenzora (Petrovich) éppúgy nem mert a maga hatáskörében engedélyt adni, mint annak idején a magyar cenzor. Mégis december 11-én az ismert rendelet ellenére ő is azzal a véleménnyel terjesztette föl a helytartótanáchoz, hogy mivel a hős élete amúgy is ismeretes és magyarul is háromszor (!) játszották már, aligha lehet ok arra, hogy ne engedélyezzék. A helytartótanács természetesen megtiltotta az előadást, sőt a szerb kéziratot is visszatartotta. (30634. sz. dec. 21.) Vuics másfél évvel utóbb mégis előadatta vidéken. Pesten amúgy sem fejlődhetett

tanár véleménye alapján engedélyezte. Vuicsnak 1833 június 15-én közrebocsátott hirdetése felhívta a könyvre a budai könyvvizsgáló-hivatal figyelmét, de mire a nyomozás megindult, a könyv maga is megjelent s 800 példánya állítólag jórészt el is kelt. A következő vizsgálat jegyzőkönyveiből különösen érdekes, hogy 1834 július 8-i kihallgatása után önként még egyszer visszatért s jegyzőkönyvbe vétette azt a kívánságot, hogy könyvét ne Kopitarral, se Vitkovics Jánossal vagy Nedoklanszkyval (Pest) ne revideáltassék, mert ezek az ő ellenségei. Különbben is, ha az ő könyvét felülvizsgálják, tegyék meg azt Karadschitsnak a morál sérelmére (wider alle Moral) kiadott Dictionariumával is. E mögött a tiltakozás és följelentés mögött a szerb irodalom legszenvedélyesebb irodalmi harca van: a nagy reformer, Karadžić Vuk s párthívei és az orthológusok közt, kiknek Vuics volt egyik legtüzesebb harcosuk. (V. ö. az 1833—35. évi revizori iratokat, főleg az 1833. 26976. és 1834. 22433. sz. st. Orsz. Ltár.)

tovább a szerb színjátszás. Az első előadások után a novemberi vásárra a magyar műsoron szintén már régen szereplő s tőle még 1805-ben lefordított Fernando és Jarika c. énekesjátéknak ugyancsak háromszori előadását tervezte V. — ezúttal a lipcei csatában elesettek özvegyei és árvái javára. A helytartótanács már meg is adta az engedélyt (24697. sz. okt. 12.), de a német színház igazgatóságának tiltakozására visszavonta (26919. nov. 9.) A nagy színház bérlői ugyanis magukra sérelmesnek nyilvánították a szerb előadásokat; a magyar színészek az új szerződések értelmében úgysem fizetnek nekik semmi kártérítést külön helyiségükben tartott előadásaiért; ha még szerbek is játszhatnának Pestén, a nagy bért fizető német színészet hátrányos helyzetbe kerül. Erre a helytartótanács a városi magisztrátus javaslatára úgy változtatta meg az engedélyt, hogy V. csak egy előadást tarthat s az egész jövedelmet az özvegyek és árvák javára kell befizetnie, sem a szereplőknek, sem a magyar szintársulatnak nem juttathat semmit. Ily körülmények közt V. kénytelen volt lemondani a további pesti előadásokról s a magyar szintársulat is elesett attól, hogy hosszú kínlódás után ő kerüljön abba a kiváltságos helyzetbe, melyben sokáig a német színházbérlők voltak vele, mint albérlővel szemben. Így a tervezett újabb előadást V. már szülővárosában, Baján rendezte 1815 január 30-án (őnapjár szerint 18-án) s 302 frt. 30 kr.-t juttatott jövedelméből az özvegyeknek és árváknak.

Ugyanez év augusztus 17-én mutatta be Szegeden a szerb Czerny Gyurót s kétszeri előadásának jövedelméből 400 frtot a nem egyesültek Szent Mihály-templomának felépítésére 125 frtot pedig felerészben a városi kórház, felerészben a város szegényei részére adott.¹⁵ Hogy a szerbek közt mily további sikereket várt ettől a darabtól, mutatja az, hogy csak ennek az előadását akarta több helyen is mindjárt megismételni. Újvidéken azonban a városbíró nemcsak megtiltotta az előadást, hanem Bécsbe is jelentette az esetet s azt is, hogy tudomása szerint Szegeden szerbül és másutt is szerbül is, magyarul is játszották e drámát, mely különösen veszedelmes most, hogy Szerbiában közel a határhoz török csapatok állomásoznak. A bécsi Polizei-Hofstelle felszólítására (szept. 24.) a magyar Kancellária (szept. 29.) szigorú vizsgálatot rendelt el. (12.618. sz.) A helytartótanács (okt. 17.) jelentés tételére szólította fel az összes számbajöhető délmagyarországi városokat, beismerni válasza azonban csak Szegedről érkezett. A városi tanács 1816 március 16-án kelt jelentése elmondja, hogy a drámát Vuics Joachim hozta Pestről s ő szervezte az előadást. A tanács Demetrievis plébános véleménye ellenére megtagadta az előadásnak felsőbb jóváhagyás nélkül való előadását. Erre a plébános még 7 polgártól aláírt kérvényt nyújtott be, az egyház érdekét hangoztatván: mindnyájan erősítették, hogy a darabban semmi veszedelmes nincs, s Pesten is játszották; a helytartótanács engedélyére nem várhatnak, mert az előadásra készülő diákok hazamennek vakációra. Erre aug. 16-án megadták az engedélyt. A városi tanács védekezését a világosan szóló szabályok ellenében természetesen nem fogadták el s márc. 26-án külön leiratban megdorgálták. (Helyt. 8924. sz.)

Ezzel Vuics előadásainak egy időre végük szakadt. Valószínűleg a szerb Czerni Györgyöt is élete végén Szerbiában játszatta újra, mikor már nyomtatásban is kiadta. Önéletrajzában még kéziratban levő 20 drámája közt említi első helyen. Ezenkívül még kettőnél, a Csörgő-

¹⁵ Az összes előadásokból különböző célokra adott összegeket nyugtázó hivatalos iratokat közli önéletrajza 421—429. lapján.

sapkánál és a Vándorló szabólegénynél jelöli meg külön, hogy magyarból fordította. De a többi is csaknem mind a magyar színészetnek már előbb állandó műsordarabja volt; köztük van pl. a Kotzebue-féle „Szegény lantos” is, mely Katona József első fordítása volt. Nemzeti ségeink színjátszása kezdetben éppenúgy a mi színészeink műsorát másolta, mint a miénk a németekét s mint nálunk Zrínyi alakját német írók, úgy a szerbek Karagyorgyét először és hosszú ideig egyedül magyar író alkotásában látták a színpadon. Önéletrajzában azt is hűségesen megjelölte még Vuics., hogy Balog után (по Балогу) fordította. Tíz évvel utóbb adta ki Ujvidéken nyomtatásban Србскии вождь Георгий Петрович иначе нареченный принц, или отягъ Београда отъ Турака. Едно ироническо позорище у 4 дѣйствиа címen.¹⁶

Itt V. már nem említi Balogot, s magát nem fordítónak, hanem a darab szerzőjének, írójának nevezi (сочинителю и списанно) Ebben az évben erősítette meg az egész szerb nemzet választása a fejedelmi trónon az Obrenovicsok elűzése után oda emelt első Karagyorgyevicsot — Petár apját —, Czerni Györgynek éppen Belgrád ostroma idején született fiát. Könnyű megérteni, miért adta ki Vuics, ki tíz évvel előbb, az önéletrajza miatt ellene indult eljárás idején átszökött a határon s Obrenovics Milosnak lemondásáig bőkezűen támogatott pártfogoltja — rövid ideig színigazgatója — volt, éppen akkor három évtizeddel korábban készült fordítását. Négy évvel utóbb Belgrádban halt is meg s míg addigi munkái kivétel nélkül Budán vagy Délmagyarországon jelentek meg, utolsó kötetei belgrádi nyomtatványok.

Az a szerb irodalomtörténetíró, ki az ő drámaírói pályájával leghehatoóbban foglalkozott,¹⁸ megállapította ugyan az önéletrajzból, hogy Karagyorgye-dramáját egy Balog nevű magyar után írta (некакав мађарски писац Балог), de mások eredeti gyanánt említik. Ennél megszembmenően még senki sem foglalkozott a szerb színészet megindulásakor annyira jelentős ténnyel. Magyar nyelven ebben a formában is csak a Révai-lexikon veszi át az említett megállapítást. Bács-Bodrog vm. monographiájában azonban (II. k. 554. l.) Grčić János, ki bár iskolai célt is szolgáló, de nagyobbarányú s a legteljesebbek közé tartozó szerb irodalomtörténetnek is szerzője, eredeti történeti szomorújátékának is mondja. Váli Béla¹⁹ tévedése folytán többször állították azt is, hogy Vuics a Czerni Györgyöt adta volna legelőször s Déryné ezen a szerb előadáson játszott volna; ez a tévedés még a nemrég megjelent Színészeti Lexikonnak, (1928.) a hazai idegennyelvű színészetéről szóló cikkében is benne van. Hadzsić Antal, ki szintén többször írt a szerb színészet kezdeteiről,²⁰ éppen a magyar és szerb előadásnak össze-kavarása miatt kerülgeti a kettő viszonyának kérdését s bár Balog és Déryné naplójából idéz, csak annyit mond: „a szabadságharc hírneves hőse Czerny György (Kara Gyorgye) egy s ugyanazon időben (!) hozatott magyar és szerb színre”. Pedig az ismertett adatok szerint valószínűleg neincsak az első szerb nemzeti tárgyú drámát fordította Vuics

¹⁶ 443. l.

¹⁷ Novaković Srpska bibliografija za novija kniževnost c. műve szerint (1869. Belgrád). Magához V. könyvéhez nem sikerült hozzájutnom.

¹⁸ Popovics Pál, Српски Књижевни Гласник 1902. I. 352. l.

¹⁹ Hazánk 1888. X. 70—73. — Ungar. Revue 1889. 30—33. — Pester Lloyd 1894. 304. sz.

²⁰ Kisf. Társ. Évl. 26. K 1902. — Színház és élet. 1905.

Balog darabjából, hanem az ösztönözte a szerb színészet megteremtésére is.

Balog István Czerni Gyúrója mindenesetre egyik legtöbb figyelmet érdemlő darabja a régi magyar színészet műsorának. Hosszabb élethez addig eredeti magyar dráma nem jutott, ily különös történeti jelentőséghez még azóta sem. Történeti jelentősége, de szövegének érdekessége s főleg a folklóre szempontjából való tanulságai miatt is megérdemelné kissé jobb viszonyok közt a közzétételt.

Pótlás. Az 1932. decemberi szám 228. lapján a második bekezdésben idézett sorokat egy oly énekből vette B., amely legrégibb ismert alakját még a XVII. század közepén jegyezte föl Kájoní János. — latin és magyar szöveggel — s amely a magyar nép ajkán mindmáig él. Legutóbb egy Ceglédre beküldött változatot közöltek a Népünk és Nyelvünk 1933. évfolyamában, a korábbiak jegyzékét lásd Seprődi *A Kájóniskódex zene- és irodalomtörténeti adalékai* c. cikkében. (Irodalomtörténeti Közlemények, 1909. 292. és 407. l.) Eredetileg klerikus tréfa lehetett, de vagy három százada énekli lakodalmakon s egyéb mulatságokon — Szeged vidékén halotti toron²¹ — a Délvidék magyar népe folyton alakuló szöveggel és dallammal. Kétségtelen, hogy Balog itt is élő hagyományból merített; a tőle felhasznált változathoz legközelebb az Erdélyitől kiadott szöveg áll: „Az igaz Messiás már eljött, Soká fele csudákot köztünk tött. A vizet is borrá tette, A násznépet vendégelte Kánai mennyekzöben“ és „Mátyás a poharat vigyázva, Soká kerül, nehezen várja, Jakab elől csak elkapja S szomjú torkába kihajtja Kánai mennyekzöben“ hangzik nála az idézett két versszak. (*Népdalok és mondák.* I. k. 182. dal.) Az utolsó sorban még közelebbi az 1933-ban közölt változat: „Tamás elő éragaggya, Szomjas torkára főhajtya...“

Waldapfel József.

Mégegyszer a nyugatmagyarországi német helységnevekről.

A Bibó István szerkesztésében Szegeden megjelenő „Népünk és Nyelvünk“ (1934. évfolyam 1—3. füzet)¹ „Helynévkutatás és nyelvészet“ címmel „A nyugatmagyarországi német helységnevek“ című könyvemhez² Moór Elemértől megjegyzéseket („Megjegyzések egy könyv módszeréhez“) közöl, amelyeknek előadása azonban annyira nélkülözi a tudósvilág etikettjét, hogy legjobb lenne rájuk egyáltalán nem válaszolni. Mivel azonban a szerző megjegyzéseit tudományos apparátussal adja elő, vádjaira néhány szóval mégis reflektálok.

A rendszertelen egymásutánban felsorakoztatott „megjegyzések“ egy része nem egyéb, mint a Burgenländische Heimatblätter (I [1932] 106. ll.) ismertetője kifogásainak átvétele, amelyekre már egyszer ki-merítően válaszoltam.³ Erről a bíráló tud, mert azt mondja, hogy „erre az ismertetésre Schwartz Elemér egy harcias hangú és című füzetben válaszolt“, azonban alaposan aligha olvasta át a füzetet, mert különben tárgyilagosanban írt volna s nem folytatta volna a mondatot így: amely azonban semmi értelmes dolgot nem tartalmaz“ (4. l.). Ha ugyanis Moór figyelmesen átolvasta volna feleletemet, akkor lehet, hogy nem lett volna meglepődve soraimmal, de annyit mégis csak el kellett volna ismernie, hogy semmiféle honmentési tenden-

²¹ L. Kálmány: *Szeged népe.* I. 1881. 108. l.

¹ Knyban is megjelent. 20 l.

² Budapest, 1932¹, 1933².

³ Harc a nyugatmagyarországi német helységnevek körül. Budapest, 1933.

ciával nem fogtam munkámhoz (1. l.), hogy mesterem „tanításai nyomán a szíáv helynevek eltemetését” hazafiúi kötelezettségnek nem tartottam ((19. l.) s azt is világosan be kellett volna látnia, hogy az ú. n. János-levele az a része, amely szerint a honfoglaló magyarság Nyugatmagyarországon leszámolt az idegenekkel s ezek legyőztése után itt is a saját maga szokása szerint rendezkedett be, minden történeti kritikát kiáll (V. ö. 7. ll.). Ugyanúgy — azt hisszük — elhagyta volna a letelepedési elvekre, az anya- és leánytelepre vonatkozó megjegyzéseit (18. l.) is, ha könyvem (53. ll.) s feleletem (7. l.) erről szóló soraira visszaemlékezett volna. Ebből a válaszból ezeken kívül megtudhatta volna azt is, hogy Házi Jenő könyvemnek történeti fogyatkozásait fel akarta fedni, sőt fel is fedte és felfedte azért, hogy az osztrákoknak támadási felületet ne nyújtson s ugyanitt megtalálta volna erre a komoly megjegyzésre a válaszat is, amelyből kitűnik, hogy én miért csak a korszakokként egymástól alakilag eltérő helynévi adatokat vettem dolgozatomba fel (5. l.). Igen, ha feleletem fölött nem siklik el, akkor nem írhatta volna „Házi — saját szavai szerint — Schwartz könyvének történeti fogyatkozásait nem akarja felfedni, nehogy ezzel az osztrákoknak támadási felületet nyújtson... (1. l.)”, hanem szó szerint így citált volna: „Mindezekkel... nem kívántuk e munka kétségtelenül nagy értékét kisebbíteni, de rá kellett mutatnunk ezekre az apró, történeti vonatkozású hibák közül néhányra, annál is inkább, mert meggyőződésünk szerint osztrák részről megnyilvánul majd az a törekvés, hogy a könyv megállapításait ízekre szétcszedjék és kár volna támadási lehetőséget nyújtani éppen a történeti adatok esetében, amelyek nyers tömege felett nem ők, hanem mi rendelkezünk.”⁴

Moór Elemér önállóbb kifogásai a fonetika, a hang-, alak- és szóképzéstan keretébe tartoznak. A fonetika köréből írásjegyeimet kifogásolja s Viátor fonetikai jeleire hívja fel figyelmemet (18. l.). Igaz, hogy helyes volna, ha egységes fonetikai jegyeink volnának, de ma mégis a helyzet az, hogy a transkripció terén nagy szabadság uralkodik, amelynek alapján a szerzők az írásjegyek megválogatásánál igen gyakran a nyomdák betűanyagára való tekintettel rokon hangok jelzésére közös írásjegyeket használnak. A mi írásunkban is például η a gutturális és palatális n -t egyaránt jelzi, mert a nazális kíséretében járó palatális vagy gutturális hang önkéntelenül is eldönti az orrhang jellegét. Így a nálam kifogásolt η -jel nem helyénvaló, mert én a fonetikai jeleknél éppen azt jegyeztem meg, hogy η „a palatális nazálist” jelzi (24. l.), amit helyesebben úgy kellett volna írni: „is” jelzi, mert a gutturális nazálisnak így is, úgy is η a jele. A felhozott példákat (sinen, son) azonban lehetett volna kifogásolni s meg lehetett volna kérdezni, hogy az Apponyi példa illusztrálására szolgáló sinen, son η -je tényleg palatális hangot jelez-e?

A történeti hangtanból különösen a „Schreibersdorf” 14. századi alakja miatt van kifogása, amelyről azt írtam, hogy e században a német név „csak *Schribersdorf* vagy *Schriberdorf* lehetett”. Most is fenntartom, hogy Nyugatmagyarországon a 14. századi íródiák *ist* írt a későbbi *i > ei* helyén, annak ellenére, hogy már *a + t* ejtettek ez időben a déli nyelvterületen. Az *i* helyén ejtett *a + t* (ei-t) mégis csak igazán és általánosan a 15. században kezdik az írásban használni.

Az alaktanból a gyenge főnév ragozása ellen vétettem s megfeledeztem arról „a zavaró mellékkörülményről, hogy az ófn.-ben a gyenge gen. végződése sohasem volt *son*, hanem *sin*” (16. l.). Eltekintve attól,

⁴ Századok, 66 (1932), 191. l.

hogy a gyenge himnemüeknél az ófn.-ben nemesak az *sin*, hanem az *sen* is a sg. gen. ragja, előfordul néha úgy a sg. gen.-ban, mint a dat.-ban az *on*-végzet is: *egison*, des *wingarton* — *theme heron*, *namon*, *roccon*.⁵

A szóképzéstan körébe tartozik Moór az a megjegyzése, amikor „az Anton név (modern) becéző” alakját (tonē!stunē!) kifogásolja (10. l.), továbbá amikor ezeket írja: „Semmiféle indogermán nyelvből a szn. rövid alakja (Kurzform) nem szolgál újabb személynévképzés alapjául, Sch. szerint a *Lutzmansburg* hn. alapjául szolgáló szn. mégis úgy jött létre, hogy a *Mann* szót összetették a *Ludwig* szn. modern becéző alakjával, *Lutz-cal*.” (15. l.) Ami az általam említett „modern” becéző alakokat illeti, arra vonatkozólag Heintze—Cascorbi éppúgy mint Stark ezeket írja: „Bei den oberdeutschen Stämmen erscheinen Deminutiva mit *l* in überwiegender Zahl, seltener solche mit *z* (in sicheren Belegen erst seit dem 8. Jahrh.)“⁶ Ami pedig a becézőnevek továbbképzését illeti, arra Heintze—Carcorbi ezeket mondja: „Die rein vokalische Verkleinerungsform i..., die in der zweiten Hälfte des 13. Jahrh. erscheint (Socin), findet sich jetzt nur noch in Familiennamen der Schweiz... Dagegen sind die nach demselben Forscher in der gleichen Zeit beim Adel aufgetretenen neuen Bildungen auf — *man* (Zusammensetzungen mit Kosenamen): *Kuonzeman*, *Frischman*, *Götzman*, *Heinzelman* jetzt allgemein verbreitet.“⁷

Ehhez a fejezethez kapcsolom Moór Elemérnek azt a vádját is, amely szintén a családnevekkel kapcsolatos, azt t. i., amely szerint „Schwartz — úgy látszik — mégcsak nem is sejti, hogy családnevek a 12. században nemesak nálunk nem voltak, hanem még a németeknél sem.” (5. l.) Erre a vádra ugyan minden a családnevekkel foglalkozó füzet is még adja a felvilágosítást,⁸ de legújabbban különösen Bahlow felel meg e kérdésre, amikor azt írja: „Nach dem Vorbilde der süddeutschen Adelsgeschlechter, die sich seit dem 10—11. Jahrhundert nach ihrem Besitztum, also meist ihrer Burg benannten...“¹⁰

*

Kétségtelen nagy hiba, ha a szerző nem korrigálja gondosan munkáját s benne hagy sajtóhibákat, amelyekkel azután az olvasóközönség megteveszti. Moór Elemér „egy csokorra való” gyűjtött ily súlyos hibákból s közzétette, mert ezek miatt „nem lehet csodálkozni, hogy alkalomadtán légből kapott nézeteket fog másokra, hogy azokat megcáfolja”. El kell ismernem, hogy kb. 8000 adat közt tényleg vannak elírások, s a gépszedésből kifolyólag sajtóhibák, sőt belátom azt is,

⁵ Schatz, I., Althochdeutsche Grammatik, Göttingen, 1927. 227. l. — U. a. Althairische Grammatik, Göttingen, 1907. 116. l., ahol azt halljuk, hogy „Otffrid Freis. hat statt der rheinfränk. Endung *sen* im Gen. siebenmal...”, im Dat. achtmal *on* gesetzt“.

⁶ V. ö. Heintze—Cascorbi, Die deutschen Familiennamen, Halle (Saale), 1925, 24. ll.

Stark, Die Kosenamen der Germanen, Wien, 1868. 52. l. (Heintze—Cascorbi-nál citálva. 35. l.)

⁷ Heintze—Cascorbi, i. m. 35. l. (Az adatok Socin, Mittelhochdeutsches Namenbuch, Basel, 1903. c. művéből valók.)

⁸ Devrient, E., Familienforschung, Leipzig, 1911, 45. l.

⁹ Kluge, Fr., Deutsche Namenkunde, Leipzig, 1912. 9. l. („Die natürlichste Art einer neuen Namengebung zeigt sich schon in der Heldensage des 12. Jahrhunderts... und in Rittergeschlechtern des 12. und 13. Jahrhunderts...“)

¹⁰ Bahlow, H., Deutsches Namenbuch, Neumünster, 1933. 28. l.

hogy a *Dondelskirchen*-nél az s elhagyás, (jegyzetem volt hibás), az *Aiben*-név helyett az *Alber*-alak, valamint a *Leucmannspurkch* adat helyett a *Lucmannspurkch* talán a megtévesztés szándékát is kelthetik, de ha valaki mind e hibákat felülvizsgálja, látni fogja, hogy az elhibáztatt alakok miatt a megbízhatlanság, vagy megtévesztés vádja nem érhet. Igen sajnálatos tévedés azután *Siegraben*-nál a Moór-ra való hivatkozás. Ezt elhibáztam. Hiba van *Bányácskán*-nál is, amely helységet a zalamegyei *Bánya*-val tévesztettem össze. Ami azonban a Heimb Notitiájából citált *Nagfalu*-t illeti, amelyről Moór szerint tudnom kellett volna, hogy „15. sz.-i hamisítvány”, mert ha a 12. századból való lenne, akkor *Nogfolu* lett volna, arra azt felelem, hogy Heimb olvasásából s írásából még nem lehet arra következtetni, hogy az oklevél hamis (Fejér is írt hiteles oklevelekben *a-t* o helyén!), s nem lehet erre annál kevésbbé következtetni, mert a patrociniumkutatás is azt igazolja, hogy ez a hírhedt „Nagfalu” már a 12. sz.-ban megvolt.¹¹

*

Az általam hozott mondaanyag kifogásaira azt felelem, amit a Burgenländische Heimatblätter kritikusanak: „...ellenőrizhetők a munkám 52. lapján megjelölt forrásművekből”.¹²

*

Arra az állításra, hogy „korábban... nemcsak a német, hanem a magyar tudomány is általánosan a frankkori telepések utódainak tekintette a nyugatmagyarországi németeket”, (2. l.) és „A valóság... ez: a fentemlített Moór Elemér — aki én magam volnék — mutatta ki először (1929!) egy németnyelvű dolgozatában a vasmegyei németekre vonatkozólag, hogy csak nagyon kis részük tekinthető esetleg a honfoglalás előtti német telepések utódainak” (2.l.), továbbá, hogy „...Sch. eltulozva az én álláspontomat, azt hirdeti, hogy a honfoglaló magyarok a Nyugatmagyarországon talált németeket kiirtották” (2. l.) csak azt válaszolom, hogy a nyugatmagyarországi letelepedés problémájára vonatkozó nézetemet németnyelvű munkában először 1928-ban, tehát Moór felfedezése előtt hoztam nyilvánosságra.¹³

*

Ami egyébként Moór „kárhuzatos” módszerét¹⁴ illeti, arra ő maga mond ítéletet, amikor ezeket írja nekem: „A magam számára különösen tanulságos volt könyvének tanulmányozása, t. i. több esetben meg kellett arról győződnöm, hogy ravaszsággal az adatok hiánya csak részben pótolható”; etimológiám elfogadhatóságára vonatkozólag pedig szintén sajátkezűleg ezt írja: „...Azóta már másodszor is apróra áttanulmányoztam (t. i. küldeményét). Tényleg impozáns adattömeget hordott

¹¹ Schwartz E., A patrocinium a helynévfejtés és telepítéstörténet szolgálatában, Századok, 67 (1933), 185. l.

¹² U. a., Harc a nymi német helységnevek körül, 14. l.

¹³ Schmidt—Schilling—Schnitzer, Das Deutschtum in Rumpfungarn, Budapest, 1928. 45. l.

¹⁴ Moór Elemér módszere — saját szavai szerint — ez: „Die linguistische Seite des Tatbestandes wollen wir aber soweit wie möglich ausschalten, denn für uns ist es gleichgültig, was für lautliche Vorgänge sich bei Substituierung gewisser ungarischer, deutscher oder slawischer Laute abgespielt haben;... Wir wollen uns hier damit begnügen durch urkundliche oder andere Beweise die Identität zweier O. u. N. Formen ausser Zweifel zu stellen oder wahrscheinlich zu machen.“

össze kolléga úr, és azt hiszem etimológiái is a legnagyobb részben teljesen helytállóak.¹⁵

*

A 'Megjegyzések' többi részére, ami csupa személyeskedés, nem reflektálok.

Schwartz Elemér.

Magyar vonatkozás egy száz éves francia regényben. Balzac Honoré híres regényét Grandet Eugéniát időjelzéssel fejezi be: „Párizs 1833 szeptember.” Érdekes, hogy a magyar fordítása Toldy László tollából az Olesó Könyvtárban épp 50 esztendővel rá látott napvilágot. Ennek 102. és 103. oldalán olvassuk e részt: „Ez ideges felindulás, az eddig látszólag nyugodt és hideg természetű lénynél Grandet asszonyra is hatott, ki most azon rokonszenves pillantásokkal nézett leányára, melyekkel az anyák meg vannak áldva szeretetök tárgya iránt és eltalált mindent. De valóban, ama híres két magyar nővér élete, kik a természet botlása folytán egymáshoz nőve születtek, nem volt bensőbb, mint Eugénié és anyjé, kik mindig együtt valának az ablakmelyedésben, együtt a templomban s midőn aludtak is, ugyanazon levegőt szívták.” Ez a célzás kétségen kívül a híres szőnyi ikréről szól, kiknek történetét Tóth Béla „Magyar ritkaságok” című művének 8. fejezetében írta le. 1701-ben született a komáromi Ó-Szőnyben Gófitz Ilona és Judit, Farsikcsontjuknál fogva voltak összenőve és vérkeringésük az iliacalis tájon érintkezett. Minden szervük külön élt, a rectumuk a keresztensont táján egyesült. Az 1706. évben Csúzi Cseh János győri orvos és református pap bérbevette az ikreket a szülőktől s bejárta velük a világot. A „sœurs hongroises” megfordultak Franciaországban is. Buffon is említi egyik művében, bár ő maga, mint kis gyermek nem látta őket. Innen ismerhette meg közmondásszerű hírukét Balzac. A két nővért a mutogatástól Keresztély Ágost szász herceg vonta el, aki magyar bíboros érsek volt. A pozsonyi Orsolyáknál helyezte el őket. Itt halt meg a két nővér egy órában 1723-ban.

Oravecz Ödön.

HAZAI IRODALOM.

Farkas Gyula: A magyar irodalom története. Budapest, 1934. Kálvária Könyvkiadóvállalat. 336 l. Az összeomlás után a magyar történetírásra, különösen szerencsétlenül fordult helyzetünknel fogva, nagyon is súlyos feladatok hárultak. Megoldásuk a történettudományok minden ágában a tudósok egész sorát állította munkába (Szekfü, Hóman, Horváth János, Thienemann, Koszó, Farkas Gyula, Gombocz Zoltán, Melich János, Németh Gyula). Módszertani problémák tisztázása mellett az újabb történetfilozófiai vizsgálódások (Kornis, Schütz A.) nálunk is az új idők szellemét hirdetik, melyet az ember magasabb küldetésébe vetett hit, a fokozatosan kibontakozó szellem uralmának hite hat át. A lefolyt másfél évtized munkája nemcsak hatalmas kezdeményt, de gazdag eredményeivel magyaránú haladást is jelent a történelem, irodalom- és nyelv-történet területén. Hogy lezártak nem tekinthető, az természetes, hiszen a felkutatandó területek sokkal behatóbb vizsgálatot követelnek,

¹⁵ A citált levél, melynek eredetije birtokomban van, 1932 március 4-én kelt Szegeden.

semhogy néhány év munkájával egy új szempontú rendszerezés számára az eredmények megérthettek volna. Különösen nehéz az irodalomtörténetírás helyzete; ez a tudomány alig tekinthet nálunk többre félszázados multnál, s így még a filológiai előmunkálatok is igen czigazosak. Megsínýli ezt minden olyan mű, mely összetoglaló képet igyekszik nyújtani a magyar irodalomról. Bármilyen tiszteletreméltó vállalkozás volt is Farkas Gyuláé, amikor a nagyközönség számára megírta irodalmunk történetét — mert kétségtelen, hogy szükség volt ilyen irányú munkára — ebből a szempontból lehetetlen, hogy bizonyos aggodalommal ne tekintsünk erre a könyvre. Mennyire jogos ez az aggodalom — annak ellenére, hogy Farkas Gyula, ahol erre csak alkalma volt, a legújabb kutatások eredményeit használta fel — eléggé mutatja, hogy a munkának azok a legsikerültebb lapjai, ahol akár a maga, akár Horváth János eddigi behatóbb kutatásaira támaszkodhatott. Ellenben a XVI., XVII. és XVIII. század első feléről szóló rész sokszor elmosódott, a keresztny műveltség kettészakadásának gondolatán kívül alig mond többet régibb irodalomtörténeteinknél. Ugyancsak nagy fogyatkozásai vannak a XIX. század második felét tárgyaló szakasz egyes részeinek, amiből világosan kitűnik, hogy ma még egy új rendszerezés keretében a magyar irodalomról minden tekintetben hű és lelkiismeretes összefoglaló képet nyújtani alig lehet.

Farkas Gyula könyve kifejezetten a nagyközönség számára készült, a munka tehát ebből a szempontból ítélendő meg. Milyen felelősséggel tartozik a mi sajátos viszonyaink között egy irodalomtörténet, mely a szakembereken kívül a nemzet szélesebb rétegeihez kíván szólni? Olvasóközönsége a középosztályból toborzódik, nálunk pedig ez az utolsó 60 esztendő alatt kialakult társadalmi réteg heterogén elemekből tevődött össze; legnagyobb része tradíció nélkül, gyökértelenül éli márólholnapra a maga életét kétségbeejtő félműveltségben. Egy irodalomtörténet azzal, hogy bemutatja irodalmi értékeinket, nemzeti kultúránk kialakulását, hogy fölfedi azokat a mulasztásokat, hibákat és bűnöket, melyek a magyarság életében végzetessé váltak, kiemeli azokat az erényeket, amelyek a nemzet belső értékének gyarapodására szolgáltak, már nevelő munkát végez. Erre különös figyelemmel kell lennie egy népszerű műnek, hogy a mi többé-kevésbé csak nyelvben magyar középosztályunkban történeti tudatot ébresszen, hogy bekapcsolódjék egy munkás nemzeti kultúrközösségbe, távoltartsa magát hamis nemzeti illúzióktól, melyek annyiszor ejtettek törbe, szígoni önismeret alapján ítélje meg nemzeti kultúrájának értékét és hivatását. E feladatát egy nagyközönséghez szóló irodalomtörténet akkor közelíti meg leginkább, ha olvasókedvet ébreszt kiválóbb íróink művei iránt. Farkas Gyula könyve majdnem mindig szerencsés e tekintetben, bár az egyes fejezetek bevezetőjében irodalmunk fejlődésének vonalát megragadnia és ennek kapcsán a nemzet szellemi életében a vezérmotívumokra rávilágítania inkább sikerült, míg az egyes írókhoz és azok munkáinak szeretéhez nem mindig tudja elvezetni az olvasót. Így pl. Balassa, Zrínyi, Gyöngyösi, Csokonai több figyelmet érdemelt volna, a róluk nyújtott kép túlságosan vázlatos. De a későbbi írókról kapott rajzok sem mindig elég határozottak (pl. Arany, Kemény Zs.), a legújabb kor íróinak ismertetése pedig nem éri el a klasszikusokról nyújtott tömör egybefoglalásokat. Zavarólag hat a tárgyalás rendjében kiütözö kettősség: egyfelől a politikai és műveltségi állapotok leírása és az egyes íróknak ezekhez való viszonya, másfelől a különszakított és az egyes korokban más-más szempontok szerint csoportosított írói mozaikképek. Eredménye ennek az, hogy a középkori részben Temesvári Pelbátrról előbb van szó, mint a Halotti beszédről; a 16. és 17. szá-

zad egybefoglalt tárgyalásánál pedig Balassa Bálint — Pázmány, Zrínyi, Gyöngyösi, sőt még a kéziratos énekeskönyvek ismertetése után — e szakasz utolsó három lapjára szorul. És így tovább. Ebben a sokadalomban tájékoztató évszám vajmi keveset ér, a laikus olvasó előtt elvész a történeti távlat.

Megszoktuk már annak emlegetését, hogy a nyugati eszmeáramlatok hozzánk Bécs közvetítésével jutnak el. Bármilyen kézenfekvőnek és egyszerűnek is látszik ez, az út nem mindig Bécsen keresztül vezet. A francia és német hatásokat nagyrészt közvetlen források táplálják. A 17. század folyamán Bécsben még híre sincs a franciás szellemnek, amikor Erdélyben már franciás műveltség van kialakulóban, később pedig a francia felvilágosodás műveit, a szigorúbb cenzura elkerülése végett, Bécs megkerülésével, Poroszországon és Galicián át csempészik Magyarországra. (L.: Baranyai Z.: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. XVIII. század. Bp. 1920.) A Szentszövetség idején, a Metternich-éra alatt, az elnyomás Ausztriában még nagyobb volt, mint nálunk, a nyugati eszmék széleskörű elterjedése pedig idehaza éppen erre a korra esik. Ebben tehát Bécs szerepe meglehetősen háttérbe szorul. Általában Farkas Gyulában is megvan néha a hajlandóság, hogy Bécs hatását, különösen pedig a német kapcsolatokat túlozza, sőt ebben odáig jut, hogy — pusztá illusztrációképpen — még ott is német párhuzamokat emleget, ahol ennek semmi értelme, mert ugyanúgy felsorolhatna akár francia, angol vagy olasz megfelelőket is. Különben a könyv olvasója alig szabadulhat attól az érzéstől, hogy a szerző egy pillanatra sem feledkezett meg munkájának megjelenő német fordításáról.

Liberális oldalról Farkas Gyula könyvét a „kurzus termékének” bélyegezték, mely „fajt” emleget és „vallási kérdést” feszeget még az irodalomtörténetben is. Viszont katolikus részről örömmel fogadták a „vallási kérdés” fölvetését, mert a katolicizmus kultúratermelő erejének helyesebb megítélését látták benne. Ez kétségtelenül igaz, de tévedés volna az a gondolat, mintha nálunk a „keresztény műveltség kettészakadását” csak vallási tényezők közrehatásából meg lehetne magyarázni. A 16. században még nincs „kettészakadás”, az ország lakossága elenyészően csekély kivétellel protestáns, a század vallási szempontból egy nagy kaosz képét mutatja, az egyes protestáns felekezetek egymás ellen harcolnak, a katolikus-protestáns küzdelem csak a század végén viharzik fel. A kettészakadás tulajdonképpen a 17. században következik be a magyar föld akkori sajátos politikai helyzetének következményeképpen. A Pázmány-féle rekatolizációs folyamat az ország nyugati felében sikerrel tör előre, de az anyaország keleti részében, mely akkor a protestáns Erdélyhez tartozik, nem ér el eredményeket, mivel az erdélyi fejedelemség a református vallásban keres védelmet a katolikus német-osztrák befolyás ellen, melynek szükségét nemzeti szempontból még Pázmány is elismeri. Kálvinista részről a nemzeti és vallási gondolat tudatos kapcsolathoz jutása — ami a katolikusoknál középkori örökségként már megvolt — teremti meg tehát azt a kettősséget, mely a más-más felekezetekhez tartozókban — minthogy kultúrkapcsolataik sem ugyanazok — lassan különböző lelki diszpozíciókat fejleszt. Ennyi talán elég annak megvilágítására, hogy a „katolikus” és „protestáns” terminusok mögött nem egyoldalúan vallási hajtóerők rejlenek, viszont bizonyították arra is, hogy a mult tárgyilagos feltárásában nem mellőzhető a vallási élet vizsgálata, mert kétségtelen, hogy ennek az irodalomban erős nyoma van, de hiba volna azt hinni, hogy ezzel egyén és mű minden tekintetben megközelíthető. Mégis sok meg nem látott, vagy eddig tisztázatlan problémára terelik rá a figyelmet ilyen irányú kutatások.

Az írók táji hovatarozandóságának irodalmi megnyilatkozására is Farkas Gyula mutatott rá nálunk először. Azonban a tájhoz és felekezethez tartozásnak egymással való azonosítása (tisztai = protestáns, dunai = katolikus) már itt-ott merev konstrukciónak bizonyult, amit Farkas Gyula ebben a munkájában enyhíteni igyekezett. Csak helyeselni lehet, hogy a magyar kettősség irodalmi vonásait legalább nagy vonásaiban megismerheti közönségünk, hiszen ezek még mai életünkben is ott lappanganak. Ugyanígy örömmel tekinthetjük, hogy Farkas Gyula könyve az irodalomban működő kollektív erők korszakformáló szerepét kellő figyelemben részesíti.

Nem hagyható azonban szó nélkül néhány elírás és sajtóhiba. Pl. a 83. lapon ezt mondja: „az európai tudományosság fellendüléséről, Descartesről, Baconról, Keplerről nem vesz még tudomást”. A legelsőnek emlegetett Descartes nem tartozik ebbe a sorba, hiszen első műve Pázmány halálának évében (1637) jelent meg. Vagy pl. más gondolatok körben mozog a magyarázat, mint a bizonyítására Vajda János „Utolsó dal, Ginához” c. verséből idézett sorok (303. l.). A 110. lapon: „Jezsuita adja ki a legrégibb magyar nyelvemléket, a Halotti beszédet (1763).” A Halotti beszédet Pray említi először 1770-ben, teljes szövegét Sajnovits adja ki 1771-ben Demonstratio-ja nagyszombati kiadásában, a Demonstratio 1770-ben megjelent dániai kiadása még nem tesz említést róla. Tinódi Cronica-ja nem 1551-ben, hanem 1554-ben került ki a sajtó alól. Gyöngyösi halálának éve nem 1705, hanem 1704. Arany születési évebe szintén sajtóhiba csúszott, nem 1857-ben született, hanem 1817-ben; Jókai viszont nem 1908-ban, hanem 1904-ben halt meg; Kozma Andor halálának éve nem 1932, hanem 1933; Vajda János 1897-ben hunyt el és nem 1898-ban; Reviczky Gyula nem 1899-ben, hanem 1889-ben halt meg; Palágyi Lajos születésének és elhalálozásának éve pedig 1866—1933 és nem 1863—1932.

A könyv eleven stílusa élvezhető lenne, ha itt-ott a szerző mérsékelné lendületet előadásmódját, ami nem mindig válik a kifejezés tömörségének előnyére. Fegyelmezettebb stílussal ugyanilyen terjedelemben többet nyújthatott volna ez a munka, amely még így is kiváló szolgálata tot tehát közönségünknek irodalmunknak sok szempontból helyesebben való megítélésében.

—a—

Hankiss János: Irodalomszemlélet. I. sorozat. (Új írók, 9. szám. Szerkesztik: Juhász Géza és Kardos László.) 1934. Nagy Károly és Társai kiadása. Részben a Napkeletben, részben a Debreceni Szemlében már napvilágot láttak azok a tanulmányok, melyek ebben a füzetben most új elrendezésben kerülnek az olvasó elé. Az egyes fejezetekben tárgyalt problémák nem egészen újak azok számára, akik a németeknek az élet és irodalom kapcsolataira vonatkozó lélektani vizsgálódásait ismerik. Hankiss a kérdés lényegét egészen eredeti szempontból igyekszik megközelíteni, sok érdekes részlettel támasztva alá tanulmányainak azt az alapgondolatát, hogy az életet nem lehet megérteni az irodalom közbejötté nélkül. A valóság megítélésében éppúgy befolyásolnak irodalmi olvasmányaink, mint ahogy emberismeretünk nagyrésztét sem közvetlen tapasztalásból, hanem az irodalomból szerezzük; a jellem maga is irodalmi absztrakció, melyet „a gyakorlatban senki sem észlelt”, mégis állandóan embertársaink jelleméről beszélünk. Az egyik fejezetben érdekesen világít rá a szerző a modern kor pszichológus-írókúsaikra, akik „lélektani felfedezéseikkel” az olvasóikban is meglévő tudatalatti lelki vonásokat igyekeznek az élet számára tudatosá tenni. Kár, hogy a tanulmányának utolsó fejezete, melyben a költészet és a többi művészetek kölcsönhatásáról szól, kissé vázlatosan maradt, bár ebben a for-

májában is figyelmet érdemel. Hankiss a pszichológus éles szemével láttatja meg cikkeinek tükrében a modern élet ijesztő intellektualizálódását, amit csak részben magyaráz meg a szerző szubjektív álláspontja és az ebből folyó s „itt-ott érvényesülő relativizmus”, melyet előszavában maga is ellensúlyozni igyekszik. Hisszük, hogy nemcsak a szakemberek, de laikusok is sok tanulsággal olvashatják ezeket a franciás könnyedséggel megírt fejtegetéseket, melyek egy készülő hosszabb tanulmány sorozatnak csak első részét alkotják. *Varjas Béla.*

Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Hetedik kötet: A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában. Budapest, 1934. 863 l. Szinte hihetetlen teljesítménynek látszik, hogy Pintér Jenő hatalmas irodalomtörténetének ezzel a kötetével, alig néhány év leforgása után, műve befejező részét nyújtja; de tudnia kell mindenkinek, aki ezeket a köteteket forgatja, hogy lapjain nem egy-két év, hanem egy egész élet munkája van lefektetve. E befejező rész a ki egyezéstől a századforduló idejéig ismerteti irodalmunkat. Gazdag bevezetőjében a politikai mozzanatok, iskolák, könyvnyomtatás, időszaki kiadványok, színeszet, irodalmi társaságok mellett még az irodalmi kávéházak jelentőségének is jut egy-két lap. A továbbiakban a szónoklatot, publicisztikát, majd a kor történelmi, irodalomtörténeti, nyelvészeti irányát tárgyalja. A költők közül e kötetben foglalnak helyet — csak a nevesebbeket említve — Gyulai Pál, Szász Károly, Vajda János, Ábrányi Emil, Endrődi Sándor, Reviczky Gyula és Kiss József; a regény- és drámaírók közül Jókai, Mikszáth, Tolnai Lajos, Baksa Sándor, Rákosi Jenő, Csiky Gergely, Pentelei István, Rákosi Viktor és Eötvös Károly. Végül az ifjúsági irodalomról és a nemzeti kisebbségek irodalmáról szóló fejezetek zárják le a kötet tartalmát. Az ifjúsági irodalomról szóló részt már csak azért is ki kell emelnünk, mert első eset, hogy nálunk egy összefoglaló tudományos irodalomtörténeti műben erről is szó esik. Nemzetiségünk irodalmi mozgalmait ismertető fejezet egy kissé talán bővebb is lehetett volna. A szerző munkája anyagát most is azzal a gondnal és pontossággal rendezte el, amit már annyira megszoktunk Pintér Jenőnél. Bár elírás, sajtóhiba még így is akad, pl. a 169. lapon: Vaszary Kolos „beszédeinek válogatott gyűjteményét Keményfy Dániel ferencrendi szerzetes rendezte sajtó alá”. Keményfy D. ekkor már az esztergomi főszékesegyházmegye könyvtárosa és világi pap volt. Dóczy Lajos halálának éve nem 1918, hanem 1919. Pintér megállapításai mindenütt tárgyilagosak, ha talán néha hüvösebbeknek, vagy szigorúbbaknak érezzük is őket. Nagyarányú alkotásáért méltán megérdemli a szerző az irodalomkutatók seregének háláját. *Varjas Béla.*

Csahihen Károly: Pest-Buda irodalmi élete. 1780—1830. Második kötet, Budapest, Stephaneum-Nyomda R. T. 1934. 163 l. A munka első kötetét az EphK már régebben ismertette. E második, nemrégiben megjelent befejező rész, szigorú adatszerűséggel számol be az 1800 és 1830 között Pest-Budával kapcsolatos irodalmi mozgalmakról: miképpen válik a főváros az ország irodalmi központjává. Bőven ismerteti Révai és Verseghy nyelvész-harcát, feltárja a pesti írónak Kazinczyval való kapcsolatát, az 1820-as évekre áttérve pedig az Aurora-kör jelentőségét fejtegeti, majd a főváros művelődési intézményeiről: az egyetemről, könyv-, hírlap- és folyóirat kiadásról, a magyar színpad és színiirodalomról, az akadémiai törekvésekről szól a kötet egyes fejezeteiben. Bőséges anyag, túlságosan is az, s talán innen van, hogy a szerző nehezen bírkózik meg vele: az egykorú forrásoknak csak egy részét használja fel munkájában, különösen Kazinczy levelezését, a Hazai és Külföldi Tudós-

sításokat, a Tudományos Gyűjteményt és az egyes írók gyűjteményes kiadványait, de a rájuk vonatkozó irodalomról — egyes közismert kézikönyveket nem számítva — már alig vesz tudomást. Hiányzik a munkából Pest-Buda társadalmi életének rajza. A környezet, melyben írók és irodalmi eszmék érlelődnek, még ha javarészből idegen is az, sőt talán éppen azért, mert idegen, nem hagyható figyelmen kívül. De nem hanyagolható el azért sem, mert az írók, kik csaknem kivétel nélkül vidékről jönnek — s itt ez fontos — és irodalmi eszméik legalább is hatottak magyarosodó környezetükre, Pest kibontakozó nagyvárosi életére annyira, mint a Bécsét mimelő magyar főváros hatott rájuk. A társadalmi viszonyok vizsgálata nélkül minden irodalmi életábrázolás csak írók és eszmék légüres térbe zárt szemléletét jelenti. Helyesen látja meg Csahihen azokat a változásokat, melyeket Kisfaludy Károly nemzedéke teremt irodalmunkban, bár Farkas Gyula magyar romantikája után nem lett volna nehéz a kérdéskomplexumot szélesebb méréseibe terelni. Csahihen Károly műve Pest-Buda irodalmi életének fel-tárásában úttörő jelentőségű s mint ilyet elismerés illeti meg.

Varjas Béla.

Emlékkönyv Kuncz Jenő hetvenedik születésnapjára. A Győri Kisfaludy Kör és a Győri Szemle Társaság kiadása. 1934. 184 l. Kuncz Jenőnek, a győri Kisfaludy Irodalmi Kör elnökének, akartak ezzel a kötettel kedveskedni a kör tagjai és Kuncz Jenő személyes jóbarátai. A vállalkozást csak jóindulattal lehet fogadni, mert bizony elég ritka eset, hogy vidéki városaink kultúrintézményei nyomtatott munkával is leróják szeretetük adóját kultúránk iránt, pedig több szempontból is üdvös lenne, ha a vidék gyakrabban hallatná a hangját. Az emlékkönyvben az életrajzi bevezetőn és néhány költeményen kívül különösen a kötet egynemely érdemes tanulmányát kell kiemelnünk. Például Bánhegyi Jóhnak Mécs Lászlóról szóló értekezését, Borsiczky Oszkárnak zenetörténeti cikkét, Császár Elemérnek az összehasonlító irodalomtörténet feladatairól írt tanulmányát, valamint Dsida Ottónak és Gálos Rezsőnek a Kisfaludyakról szóló közleményeit, végül pedig Klemm Antalnak nyelvészeti és Somogyi Antalnak régészeti értekezését. Ezeken kívül még több helyi érdekességű tanulmány, történet és elbeszélés teszi változatossá a kötet tartalmát. Ez az emlékkönyv eléggé beszédes példája annak, hogy a vidék törekvéseit, kultúráját érdemes megismerni, nemcsak elrejtett egyes értékei miatt, de mert az ország csaknem fele lakosságának műveltségét vidéki városaink határozzák meg.

Varjas Béla.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Jean Plattard: Montaigne et son temps. Paris, Boivin et Cie, é. n. (1933.) 301 l. A Montaigne-év magával hozza a néhány évtizedre mintául szolgáló monografiát. Nem véletlen, hogy ez az életrajzot hangsúlyozó, az anyagot időrendbe sorakoztató könyv mégis elsősorban korába akarja beállítani Montaigne-t, portugál származású kalmárpolgári őseit és szüleit, minden neveléstörténetbe belekivánczó gyermekkorát, a fiatal bíró tapasztalatait, halhatatlan barátságát a korán haló keresztény-sztoikus La Boétievel, udvari kapcsolatait, házasságát, utazását, amely egészen közel hozza Magyarországhoz határaihoz; polgármesterségét, szökését a pestis elől... A poitiers-i egyetem joggal híres filológusa azért terjegetheti el hőse életét a kor mezein, mert a XVI.

század szakértője ő, aki a francia renaissance-nak Guillaume Budénak s főképp Rabelaisnak szentelt műveivel szuverén ura lett ennek a korának. De meg egyébként is olyan szelek fújnak, amelyek kedveznek a kor-keret szeretetteljes tanulmányozásának s kevésbé kedveznek az egyén kiemelésének, az elszigetelt művekből emelt főlíránsz-talapatnak.

Plattard az *Essais* fölől közledek Montaigne-hez és korához, s alig olvastuk a nagy mű ilyen alapos beledolgozását az író életrajzába, a kor megértésébe. De azért az *Essais* és önálló értékelése csak néhány fejezethez jut. Mert amikor Montaigne „antik hozadékát” vagy az újdonságok („nouvelletés”) értékelését vizsgálja s egy rövid fejezetet szentel — ami elkerülhetetlen volt — a moralista és a filozófus élet-szemléletének, még mindig a kor emberc érdekli vagy a kor emberének mértékével méri a kor *különleges* emberét.

Ez azonban nem árt a monográfia általános értékének. Plattard nagyszerű érzékkel s az igazi tudós felsőbb szempontjaival tud egyszerre eleget tenni az ünnepi alkalom szélesebbkörű érdeklődésének s a szakembernek, aki megtalálja az eleven vitakérdések minden izgalmat s a nagyon gondosan alapozott új „beállítások” vonzóerejét. Egy-két különösen érdekes részlet: az igazságszolgáltatás rendszere s a kerékei közé került író; Montaigne boldog érdeklődésének története; a „fegyveres nemesember” típusának hangsúlyozása; Montaigne remeteségének igazi története; La Boétie és Montaigne vallásossága; híres utazásának pontos összefoglalása. Minden fejezet élén ott az egész irodalom, úgyhogy a határjelző monográfia — mint minden nagy irodalomtörténeti alkotás — egy csomó utat egy pontban foglal össze, olyan jól, hogy szinte alig érdemes ezen a ponton túl visszamenni. Vagy talán inkább kedvet csinál a Montaigne-irodalom minden emlékéhez? Mindegy; Plattard Montaigne-e mellett az az érzésünk, hogy a tökéletesen biztos kalauz karján járhatjuk be a XVI. századot s mindazt, amire ez a század ihletett.

Hankiss János.

Colemans kleine Biographien a tudomány népszerűsítésére alkalmas és érdekes vállalkozás. A sorozat 13. számában Paul Haake *Nagy Frigyes* életét és egyéniségét ismerteti a történettudós alapos tájékozottságával. Tartalmi szempontból az életrajz 4 fejezete (Der Kronprinz, Der junge König, Die grosse Krise, Der alte Fritz) mindent felölel, ami ily rövid életrajzba tömören belefoglalható. De talán éppen tömörsége miatt a kis életrajz stílusa nem alkalmazkodik eléggé egy népszerűsítő munka olvasóközönségének igényeihez; stílusa kevésbé világos és vonzó, inkább tudományos. Magyar olvasónak feltűnik, hogy a német tudomány a nagyközönség széles rétegeinek szánt munkában mily bátor tárgyilagossággal mer írni a német történelem nagyjainak hibáiról, fogatkozásairól is. A kis munka végén az összefoglaló értékelés N. Frigyes egyéniségéről a szerző objektivitásának dícséretes bizonyága.

Colemans kleine Biographien 15. száma Hofmiller József *Nietzsche* életrajzát adja, műveinek életrajzi háttérével és értékelésével. Az újabb nálunk is népszerű filozófus-költőnek sokféle interpretálása közül Hofmilleré igen józan, megfontolt és mentes minden elfogultságtól hőse iránt. Az életrajzíró mint értékelő Nietzscheben csak a stilisztát, a moralistát és prózai lírikust becsüli; filozófiai eszméiről vagy bölcsesleti rendszeréről tudni sem akar; világnézeti alapgondolatait (Übermensch, der Wille zur Macht, die ewige Wiederkunft) mint tartalmatlanokat visszautasítja. Véleményét indokokkal is támogatja, Hofmiller igen jártas Nietzsche életének orvosi problémáiban is. A füzet kellemes olvasmány, nem szakember is szívesen olvashatja.

Az életrajz-sorozat 18. száma Fr. Jung *Wagner Richardja*. A könyv rövid terjedelme ellenére tömör nyelvezete miatt sokat tartalmaz. A szerző igyekszik igen objektív lenni, de világosan érezteti Wagnerianus művoltát. Mindössze a Parsifal méltatásában érezhető bizonyos elfogultság, ami talán a szerző nem-katolikus vallásával lehet összefüggésben. (52a). Egyébként a kis mű nemcsak Wagner életét, hanem műveit is elég részletesen tárgyalja, tartalmakat és méltatásokat is ad. Igen érdekes, amint levezeti Wagner egyik művének sikeréből vagy kudarcából, avagy élete fordulásából következő műve megalkotásának mintegy a szükségszerűségét. Nagyon találó, amit Wagner műveinek szimfónikus alkatáról mond. (380.) *Fellner Ferenc.*

Erich Bockemühl: Schiller. Ein Dichterleben. Aus deutschem Schrifttum und deutscher Kultur. Band 316/317. Verlag von J. Beltz Langensalza. 84 oldal. 4°. Ez a kis összefoglalás nem a tudós szakmunka nagy igényével lép az emberhez, célja csak az, hogy a nagy közönségben a Schiller-kultuszt rövid, de a lényeges vonásokat kiemelő népszerű nyelven megírt életrajzzal ápolja és továbbfejlessze. Ennek a célnak ez a mű teljes mértékben megfelel, egyszerű, de hű és meggyőző vonásokkal sikerül elének állítania Schillert „ezt a szenvedélyes embert, akinek élete harc és küzdelem volt, de tekintetét mindig a csillagok felé irányította“. Különösen nagy hasznát veheti ennek a kis munkának az a magyar középiskolai tanár, aki Schillert, az embert a székszávú olvasókönyvi adatokon túlmenőleg is tanítványai szeme elé állíthatná. *Papp Zoltán.*

Max Kretschmer: Wilhelm Raabe. Zur 100 jährigen Wiederkehr seines Geburtstages am 8. September 1931. Verlag von Julius Beltz, Langensalza. 32 oldal. 4°. A szerző W. Raabe, a 19. század nagy német humoristájának rövid értékelésével azoknak a német tanítóknak akar segítségükre lenni, akik a költő százéves születésnapján Raabe-émlékorát tartanak a német gyermekeknek. A kis füzetben Raabe-ról, mint emberről van szó — nyárspolgári német élet ez a családi élet szűk keretében minden érvényesülési vágy nélkül, de talán épp ezért nagy pedagógiai értékű a német ifjúság nevelésénél. A szerző különösen az „Else von der Tanne“, „Die schwarze Galeere“, „Der Marsch nach Hause“ és „Der Hungerpastor“ című munkákat ajánlja osztályban való olvastatásra. *Papp Zoltán.*

Benno von Wiese: Politische Lyrik. 1756—1871. Nach Motiven ausgewählt und geordnet. 1933. Junker und Dünhaupt Verlag Berlin. 150 old. 4°. A szerző már egy másik elméleti munkájában (Politische Dichtung Deutschlands 1931.) megkísérelte a politikai költészet lényegét az abszolútától elhatárolni és ennek a költészetnek a fejlődéstörténetével kapcsolatban egy specifikusan német problémát, a szellem és a valóság viszonyát fejtette ki. Ez a kis antológia, amely körülbelül 45 nevet foglal magában, szemléltetni akarja az előbbi munka elméleti megállapításait és az összes reprezentatív politikai költeményeket tartalmazza a hétéves háborútól a birodalom megalapításáig. Ide számít minden olyan költeményt, amely már a saját korában a politikum igényével lépett fel, tehát akkor föltétlenül az aktualitás bélyegét hordta magán. A költemények csoportosítása nem kronológiai szempontból történt, hanem motívumok és problémák szerint. Az első kisebb rész a „költő és feladata saját korában“. Itt a költők maguk igazolják saját állásfoglalásukat a politikával szemben. Ebben a csoportban rendkívül jellemző Schiller korttagadó („Der Antritt des neuen Jahrhunderts“)

és H. H. v. Fallersleben a korban benneálló és vele küzdő költeménye: Du sollst die Zeit erfassen! („Ein Lied aus meiner Zeit.“)

A főcsoport „Németország politikai lírájának tükrében“ összefoglalja mindazokat a motívumköröket, melyek tartalmilag voltak fontosak a történelem folyamán a politikai költők számára. Ezek a körök a következők: „Haza, emberiség és külföld“, Háború és halál a hazáért“, „A politikai életforma útja“. A második csoportban ki kell emelnünk E. Moritz Arndt („Vaterlandslied“), H. v. Kleist („Germania an ihre Kinder“), Theodor Körner („Aufruf“) nevét. A harmadik csoport legjellemzőbb politikai költői Fr. D. Schubart („Fürstengruft“), Georg Herwegh („Aufruf“, „Das Lied vom Hasse“, „Kein Preussen und kein Österreich“), H. Heine („Deutschland, ein Wintermärchen“), Karl Follen, Ferdinand Freiligrath stb. Ez a kis antológia már az elrendezés termékeny szempontjaival is igen nagy segítségére lesz annak a kutatónak, aki a politikai líra igen szétagázó kérdéseiben tisztában akar látni. Különösen a magyar úttörő számára lehet igen ösztönző, hiszen nálunk még nem igen merült fel a magyar politikai költészet elhatárolásának terve. *Papp Zoltán.*

K. Th. Preuss a mítoszról. A Nayarit expedicióról (1912) és kolumbiai útjának (archaeológiai) eredményeiről (1919–21) közölt alapos jelentéseivel, csakúgy mint a cora-indiánok (1912) és az uitotok vallásáról és mitológiájáról (2 köt., 1921/23) szóló helyszínkutatásainak, illetőleg szöveggyűjtéseinek monográfiáival, Preuss — Seler halála óta versenytárs nélkül álló — vezére az ő és újvilági amerikanistáknak. Emellett azonban, kezdve első, nagy feltűnést keltett munkáitól (Globus, 1904/5 stb.), önkénytelenül bár,¹ vezető hangot visz a vallás- és költészetlénység teoretikus kérdéseiben is, ámbár (vagy inkább azért, mert) 30 év alatt, a tudomány haladásához képest, felfogását folytonosan tökéletesítette.² Így érkezett el legutóbb, bizonyos régebbi, evolúciós-intellektuális korhibáknak leküzdése után — szoros kapcsolatban a vallás és mágia összproblémáival³ — a mítosz vallásos értékének és jelentőségének a fontos és a legújabb kutatástól jórészt még törtetlen területéhez is.⁴

Tanításának lényege, hogy az ősi mítosznak — ellentétben a magasabb kultúrájú népek, elsősorban a görögök mítoszaival, amelyek feltűnően csak bizonyos okadó, költői vonásokat szoktak mutatni — van egy igazibb, a természeti népeknél sokszor a legvilágosabban átlátszó, vallásos-kultikus jelentősége is. A *multságnak* különös pszichológiai értéke („urgeschichtliche Tiefe“) hat benne olyan módon, mintha racionálisan volna képes a „naiv“ embernek azt az irracionálisként, tehát bizonytalanoként érzett hitét a segítő erőkben (örökkévaló, hatalmas istenében) igazolni, amelybe őt a közvetlen jelen vallásos hangulata „érthetetlenül“ szokta sodorni. Így lesz a mítoszban a primitív hívő számára nem az isten sorsának, tettének stb. gyönyörködtető előadása (az okadó költészet) fontos, hanem „die ursächliche Begründung und Festlegung der von ihm getroffenen Einrichtungen“. És így lesz a

¹ V. ö. *Entwicklung u. Rückschritt*, 227. l.

² L. Társadalomtudomány, 1930, kül. 140 k.; *Ethnographia*, 1934

³ *Ethnographia*, 1934, 1/2 füz.

⁴ *Entwicklung und Rückschritt in der Religion* (Zeitschrift f. Missionskunde u. Rlgswissensch., 1932, 8. f. 225–248 ll.); *Der religiöse Gehalt der Mythen* (Sammlung gemeinverst. Vortr. 162. sz., Tübingen, 1933); *Tod und Geburt in den Paradiesmythen* stb. (Forschungen und Fortschritte, 1934, 1. sz.).

mítosz, eredeti rendeltetéséhez képest, lényegében egy hagyományos kultikus aktusnak az ősidőkre (világkezdetre stb.) való fixálásává és ezzel az aktus hatékonyságába vetett hitnek a legitímálójává.⁵ Amennyiben pedig az eredetnek ilyen megerősítése és biztosítása az illető primitívekkel már-már egyedül képes kultikus és mágikus cselekedeteket, tabukat stb., a hit fix és biztos részeként elfogadtatni,⁶ — így lesz a mítosz, távol attól, hogy a cselekedett kultusznak valami, apriori másodlagos járuléka legyen,⁷ egyenesen a vallásos életnek egyik legfontosabb faktorává is, amely bár rendesen csak hitelesíteni hivatott egy a vallásos (varázsos) ceremóniában kilépett élményt és (az ősidőkre való visszavezetéssel teljessé tenni iparkodik vallásos értékét, mégis a mítikus fantázia nemritkán úgy is szöheti a maga (természeti jelenségek megfigyeléséből stb.) visszavezetett történetét, hogy *belőle* támad valami ceremónia a világ, a termés stb. megmentésére vagy biztosítására, valami kultusz egy istenség dicsőítésére, stb.⁸

A mítosz kérdésére részletesen rá kell majd térnünk a vallásról való felfogásunknak kiépítése közben. Itt, miután a figyelmet felhívtuk Preussnak az etnológiai megalapozottsága folytán⁹ beláthatatlan jelentőségű tételére a mítoszban rejlő vallásos-irracionális értékelem fontoságáról, legyen elég röviden megjegyeznünk, hogy nála ezt a tételt (talán inkább a kifejezőmód, mint az elgondolás hibájából) némi egyoldalúság veszélyezteti: a mítosz nem a leghelyesebben úgy tűnik fel, mintha a vallásnak egy aktív analógiavarázsként ható eleme volna.¹⁰ Már az Etnographia fentidézett helyén (in fine) utaltunk rá, hogyan esett bele Preuss is, — a szublogikus és logikus jelenségek megkülönböztetésének elmulasztása következtében, — a képzetek elsőségének feltevésébe.¹¹ Gondolkozásának ez a kezdő hibája okozhatta nyilván, hogy bár tudja,¹² hogy a multbavetítő mítosz kauzalitása legfeljebb *hasonlít* az elbeszélő varázshoz, különben „mítikus” és „vallásos-mágikus” (mint Cassirerrel szemben is méltán hangsúlyozza) teljesen *másféle* fogalmak, mégis a mítosz gondolati síkja alatt felfedett irracionális hitrezonanciát (e *szublogikus* értéket), egyszerűen *logikus* értelemben „mágikus”-nak vette. A mítosz pedig — nyilvánvalóan — azért sem lehet másféle, mint differenciálatlanul ambivalens, mert a kultusz vallásos erejét kizárólag mint ilyen, *általánosan* „vallásos” — azaz a nem-fogalmi, hanem inkább érzelmi, szublogikus vallás területére érvényes —

⁵ A következőkhöz is l. *Gehalt*, 15, 31 kk.; *Entwicklung*, 229 kk., 236; *Tod*, 5. l.

⁶ *Gehalt*, 34 kk.

⁷ V. ö. *Gehalt*, 21. l.

⁸ *Entwicklung*, 232., v. ö. *Gehalt*, 21, 29 k., 31. Hasonló jelenségekre mutattam: Kronos und die Titanen, SMSR 1932, § 8, kül. 208 kk., de l. Bertholet, Götterspaltung und Göttervereinigung, Tübingen, 1933, 18. l. is, stb.

⁹ Ez teszi közömbössé, ha Preuss tétele sarkpontját a filozófiai gondolkozás előtte már felfedezte; v. ö. pl. E. Cassirer, Philosophie der symbolischen Formen, II., 1925, 271: „Ein bestimmter Vorgang, der sich fort und fort im Kult wiederholt, wird mythisch gedeutet und mytisch, ‚begriffen‘, indem an ein einmaliges, zeitliches Ereignis angeknüpft und als Widergabe und Spiegelbild desselben angesehen wird“.

¹⁰ *Gehalt*, 34 kk.

¹¹ V. ö. *Gehalt*, 21. l.

¹² *Entwicklung*, 233 k.; *Gehalt*, 4 kk. stb.

érték támogathatja. Aminthogy a mítikus „szó”¹³ számtalanszor fogja — valóban — nemcsak az eredetelbeszélés, elbeszélő varázs vagy varázssige, hanem a ierós lóγος, legenda, dicsének, istenfelhívás (ima) stb. formáját is felölthetni.

K. Th. Preuss meglátásával különben — bátran mondhatjuk —: új és végre igazán tudományos szakasza nyílt meg a modern mítosz kutatásnak. Ennek a beláthatatlan jövőjét és perspektíváját sejtse a pusztá megállapítás, hogy szerzőnk elsősorban a saját (óamerikai) tapasztalataival dolgozik, tehát még fel sem veti a kérdést, hogy pl. a görög mítosz mutatja-e valamiféle nyomát amaz őseredeti érvényének; nem értékesíti a különös, származtató mítoszokban olyan gazdag ausztráliai anyagot és nem mutat rá, hogy főképen a germán hagyomány, — bár sokszor már a persiflage fölnyével szab mesét az ősi mítoszokból — mégis milyen világos példáit nyújtja (l. Edda-dalok stb.) a varázss és vallásos drámákba (varázss és áldásceremóniákba) való „átmeneteknek”, sőt a mythologémák kultikus értékét is milyen könnyen megéreztetni.

Hogy végül — túl a szorosabb mítoszkutatáson — a szellemi élet (vallás, költészet, nyelv) egész genetikájának modern ártértékelésében, tehát az evolúciós-vonalú fejlődésselképzelés megfelelő helyesbítésében is, milyen döntő szerepet lesz hivatott a mítosznak ez a felfogása vinni, amelyben a lényegét már nem e „műfaj” álomszerű költőisége, hanem a cselekedet (kultusz) meg a szó (ῥῆμα) benne kézzelfogható őegysége képezi, — azt bár akaratlanul, éppen a modern germanisztikának azok a szép, végső egységet reklamáló kísérletei sejtethetik meg a legjobban, amelyek mint pl. Fr. v. der Leyen legújabb műve (Volkstum und Dichtung, 1933), e nélkül a belátás nélkül, sajnálatosan nem juthattak túl az időszerű célkitűzésen: „neue Erkenntnisse vom Wesen der Dichtung!” és az ennek megfelelő részleteredményekeken.

(Budapest.)

Marót Károly.

Otto Mann: *Der junge Friedrich Schlegel*. Eine Analyse von Existenz und Werk. Arbeiten zur Geistesgeschichte der germanischen und romanischen Völker. 16. 1932. Junker und Dünhaupt Verlag Berlin. 4. 204. Paul Fechter, az újabb német irodalomtörténetírói generáció egyik kiváló tagja azt mondja egy helyen, hogy az élet és művészet magyarázata, realitásainak a szellem oldaláról való átvilágítása ma szinte aktuálisabb lett, mint maga a költészet. Friedrich Gundolf, Ludwig Klages, Leopold Ziegler, Spengler stb. határozottan költői funkciókat vettek át azáltal, hogy kiérzik a kor nagy irányvonalait és azt kifejezésre juttatják sokszor meggyőzőbben, mint maguk a költők alakjaik által. Ilymódon szinte a romantika univerzalizmusának lettek örökösei, mint amilyen univerzalista volt a XIX. század fordulójának idején Friedrich Schlegel is. Szerzőnk Fr. Schlegel, a romantikus kor szék legfluktuálósabb, legkomplikáltabb, de egyben a legmélyebbre hatoló szellemének vizsgálatát, aki a történelmen át közvetíti magát és fejt ki lényének legbelsejét, tűzi ki célul. A fiatal Schlegel létproblémáját az élet és a gondolkodás nagy feszültségében látja; a tudat tépettsége az övé a kanti erkölcsiség és a goethei alkotótevékenység között. Esztétikai egzisztenciát keres, pedig nincs művészi zsenije és így elveszti az erkölcsi támaszt anélkül, hogy azt az esztétikai alkotásban megtalálná. Ennek a problémahelyzetnek a német irodalom fejlődésé-

¹³ A szublogikumot hordozó szóról, illetőleg az érzelmekeltő tett- és indulatszók amorph, irracionális gyökereiről beszéltem többek közt SMSR 1932, § 6, különösen 191 kk. II.

ben is megvoltak a történeti alapjai, hisz a német irodalom 1750 óta átmeneti fejlődésben volt a vallásos bizonyosságból az esztétikai autonómia felé. Schlegel végül is létének harmóniáját, bizonyos kiegyensúlyosságra, vagyis a természetnek a szabadsággal való harcára. Az antik lyozottságát a történelem vizsgálatában találja meg, saját hiányosságait és ideáljait is az ókor, majd korának az alakjain át pillantja meg. Szerzőnk behatóan elemzi a schlegeli történetírást, melynek alapszínzete erősen philológiai és a jelen megvilágítására is szolgál, azután magát a schlegeli történetfilozófiát. Fő problémája az antik és a modern kultúra ellentétének és összefüggésének kivizsgálása és ezért nemcsak egy nép nyilvános cselekményeire van tekintettel, hanem erkölcsére, művészetére, államára, hitére, tudományára, tehát általános műveltség kultúra iránti érdeklődése kb. az 1791—1798-as évekre esik, amikor is úgy szemléli a világtörténet fejlődését, mint valami műretek kialakulását. Fő munkája ebből a korból a görögök és rómaiak költészetének a története. A modern költészet szellemét a legjellemzőbben Shakespeare-ben találja meg, a modern embertípust pedig Hamletben. A modern művészet nem a szépek az ábrázolására, hanem általában az ábrázolásra van beállítva. Schlegel ezen az úton tovább Schilleren és Lessingen keresztül jut el a korai romantikus műveltségideál megrajzolásához, a filozófia és a költészet tökéletes egységéhez, az élet költészetiesséhez és a romantikus műveltségi dialektika legszebb példáját Goethe „Wilhelm Meister”-ében látja. Schlegel további fejlődése az elmélettől a romantikus költészet gyakorlatáig Novalison és Tiecken keresztül („Gespräch über die Poesie”) a Lucinde-ig vezet, amikor kimerészkedik a költészet nyílt vizeire. „Lucinde” a forduló és csúspontja a romantikus Schlegelnek, ki végül is a katolikus egyház kebelében lel megnyugvást problémái kínzó súlya alatt, de a megtartó történelem tanulmányozását azért nem hagyja abba. Itt végződik ez a páratlanul nehéz stílusú, de mélyenszántó és gondolatébresztő könyv.

Papp Zoltán.

Ortrud Freye: Selma Lagerlöf. G. Westermann Braunschweig 1933. 162 oldal. 4°. Mit 12 Originaalfotografien. A szerző igazi nőies beleérzéssel és könnyed kézzel rajzolja meg a nagy északi költőnő poétikus arcképét 1858 wärmlandi novemberi estéjétől 1928-ig, amikor a költőnő hetvenéves születésnapját Stockholm, sőt az egész kultúr világ nagy pompával ünnepelte. Azon az első babonás ködös északi estén megjelent a nagynéni a költőnő bölcsőjénél és a kitergetett kártyákból egész életén át tartó betegséget, változatos utazásokat és örök munkát jósolt; nem sütéssel és szövessel való munkát, hanem könyvekkel és papírokkal. Azonkívül még azt, hogy nem fog sohasem férjhez menni és hogy jó ember lesz örök életében. Mindezek az eleve elrendelt dolgok tényleg valóra váltak küzdelmes életsorán és későbbi kritikusi írásainak magas erkölcsi ideálját magasztalták leginkább és azt, hogy volt bátorsága a kétely és a bizalmatlanság pesszimista korában az emberben lévő szépet és jót is felmutatni. Szabad és tiszta világnézetének alapgondolata valami jó hatalomban való hit volt, amely észrevételül belenyúl az emberek életébe; alakjai mentek voltak a rendi előítéletektől és megrozsdásodott fogalmaktól, egyszerű elbeszélőművészetek sohasem kereste a külsőséget, az egyszer előfordulót, hanem az általános emberi nagy banalitásait tárgyalta, mint a legtöbb igazán nagy költő és amellet ismertté és kedveltté tette a svédiséget a nagy világban! Leginkább „Gösta Berling” regénye mutatja nagy küzdelmét az ideálért, „Az Antikrisztus csodái”, a „Nils Holgersson”, amelyből mint iskolakönyv legalább 300 ezer példány jelent meg magában Svéd-

országban, de az amerikai iskolásgyermek is olvassák, a „Krisztus legendák” és „Marbacka” (a költőnő falusi lakóháza) később jelentek meg. A szerzőnő színes könnyűséggel, zsurnalisztai lebegéssel, a hangulatok iránti különös érzékkel vezet át bennünket a nemzetek nagy tanítónőjének eseményekben kevésbé gazdag, de mindig a magasbavivő életállomásain. A jól megválogatott színes svéd fényképek élénken szemléltetik a tavas északi táj tiszta szépségét. *Papp Zoltán.*

Th. Hofmeister német bencés franciaországi tanulmányútjának és kutatásainak eredményét foglalta össze a „*Der Katholizismus in Frankreich*” című könyvben, mely a paderborni Bonifacius-nyomda kiadásában jelent meg 1933-ban. A lelkiismeretes, gondos tanulmány alapján megírt könyv részletesen megismertet a francia kath. egyház szervezetével, a kath. iskolázás fejlődésével, az állam és egyház viszonyával, a vallási élet lanyhulásával és háború utáni feléledésével, a szociális és ifjúsági mozgalmak katolikus vonatkozásaival. Nemcsak száraz, statisztikai adatokat felsoroló pontosság az érdeme a szerzőnek; érdeklődést keltő lendület is van soraiban különösen ott, ahol az állam és egyház viszonyát, a szerzetesrendek vagyonának elkobzását, iskoláiknak bezárását tárgyalja. A sorok mögül kiérezhető a szerzetes író fájdalma és együttérzése a francia egyházzal. Magyar olvasó, kinek látása hozzászózott anyagilag jól rendezett és világi tekintéllyel is övezett egyházakhoz, szinte csodálkozva olvassa e könyvben, milyen hősies küzdelemmel, eszményi lelkesedéssel élesztette fel újra a hit kialvó lángját, szerezte vissza híveinek jelentékeny számát az a francia papság, melyet a politikai hatalom vagyonától, a korszellem befolyásától és presztizsétől megfosztott.

A francia egyházpolitikai harcok eleven rajzán túl azonban még más valamit is kerestünk e könyvben. Tudomásunk szerint a francia ifjúsági mozgalmaknak egyik kath. irányzata több megértést, engesztelődésre hajlamosabb szellemet óhajt érvényesíteni a nemzetközi politikában és a legyőzött népek igényeinek elbírálásában, mint a hivatalos francia politika, melyet a kath. pártok idősebb korosztályai is támogatnak. Erre a mozzanatra még csak halvány célzás sincs az egész könyvben.

Fellner Ferenc.

Richard Alewyn: Johann Beer. Studien zum Roman des 17. Jahrhunderts. Mayer und Müller, Leipzig, 1932. 8°. IX + 274 l. — Ez a hatalmas és habilitációs iratnak szánt komoly tanulmány az ú. n. irodalomtörténeti fölfedezések közül való, melyekkel szemben általában joggal szkeptikusan szoktunk viselkedni. Nem kisebb dologról van itt szó, mint arról, hogy az osztrák-német irodalom területén olyan igaztalanul elfelejtett és a modern irodalomtörténetírás előtt is eladdig rejtve maradt hatalmas 17. századi regényírótehetség, sőt zseni tűnt volna föl Johann Beer személyében, kit Alewyn fedezett föl, akit bátran a halhatatlan „Simplicissimus” szerzője, Grimmelshausen mellé lehetne állítani. Míg magukat a műveket, melyek természetesen (legalább egyelőre) nagyon nehezen hozzáférhetők, nem láttuk, érdemlegesen eldönteni ezt a kérdést úgysem lehet. Hinnünk kell a szerzőnek, akinek mindenesetre sikerült munkájában nagyon előnyös képet rajzolnia hőséről, illetve ennek főműveiről. Ha talán csak fölfedezői elfoglaltság Beer szemléli rangjának fentebbi túlzott megjelölése, annyit mindenesetre el kell ismerni, hogy a még távolról sem eléggé ismert német barokkregény fejlődéstörténetéhez fontos adalék ez a belterjes munkát.

Albert Daur: Der Weg zur Dichtung. Lesen als schöpferisches Empfangen. A. Langen—G. Müller, München, 1933. 8°. 368 l. — Irodalomtanárok kezébe való munka. Szerzője azt szeretné elérni, hogy

költői műalkotásokat ugyanolyan teljes beleéléssel és a szépségek finomérzékű fölismerésével meg élvezésével olvassunk, mintahogy a rajongó zenesz a nagy zenei műalkotásokat újra átéli, miközben játssza avagy hallgatja őket. Sajnos költői műveket a legheterogénebb szempontok szerint olvas és értékeli még a szakember is és a legkevesebb ember ért igazán a valódi olvasáshoz. Egyenesen megdöbbentő, hogy a magukat modern irányok híveinek vallók egy része nyíltan ki meri mondani azt is, hogy az irodalmi alkotás formái szempontból nem érdekli őket: politikai vagy társadalmi jelenségek és eszmék, ezek úgynevezett „fejlődésmenete” szerintük kimeríti az irodalomtörténet modern tárgy- és témaköreit. Ilyesmi is csak ideges epigonkorunk formátlan-ságárjának kellős közepén fuldokló tanácstalanságunkban juthatott eszünkbe. Forma nélkül nemcsak műalkotás nincs, de élet sincs, semmi sincs e földön, aminek értelme és jelentősége van. Daur a régi és az új korok leghíresebb, legtokéletesebb műalkotásain igyekszik mint példákon megmutatni, hogy hogyan juthatunk el éppen a forma segítségével ahhoz a tartalomhoz, melyet a költő csak ezen a formai úton tud velünk megéreztetni, megsejtetni! A könyv három nagy részben (Die Sprache als Sinn; Die Sprache als Klang; Die Sprache als Bewegung) vezeti be az olvasót a költői élmény titkaiba. Ha mindent maradéktalanul az értelemnek hozzáférhetően lehetne szavakba foglalni, akkor nem lenne szükség költőre, költészetre. Ha pedig nem, akkor a formai elemeknek mint szimbolikus eszközöknek óriási jelentőségük van. Daur eléri, hogy az olvasó annyira belcéli magát egyik-másik költői műalkotás szépségeibe, hogy szinte együttalkotó művésznek érzi magát.

Dr. Paul Englisch: *Meister des Plagiats oder die Kunst der Abschriftstellerei*. Hannibal-Verlag, Berlin—Karlsborst, 1933. 8°. 85 l. 3 M. — Szerző már pár évvel ezelőtt szellemesen foglalkozott ezzel a kérdéssel egy „Plagiat! Plagiat!” című írásában, melynek javított és bővített kiadásának tekinthető fent jelzett könyv. Ebben nem kevesebb, mint 264 szerzőt vett tekintetbe és sok ponton nem a legépeletesebb eredményekre jutott még a legnagyobb írókkal szemben sem. Tasso, Molière, Goethe, Byron érdekesen szerepelnek ebben a kötetben. Goethe ismert és sokat idézett mondása „Was da ist, ist mein!” jellemző ebben a vonatkozásban. Mindez azonban arra is figyelmeztethet, hogy a kérdés korántsem olyan egyszerű és nagyon lelkiismeretes vizsgálát és alapos hozzáértés szükséges minden egyes esetben annak eldöntéséhez, hogy valóban plágiummal állunk-e szemben. Szerző következő óvatos formulázáshoz jut el tanulmánya végén: „Plagiat ist also die aus freier Entschliessung eines Autors oder Künstlers betätigte Entnahme eines nicht unbeträchtlichen Gedankeninhalts eines anderen für sein Werk, in der Absicht, solche Zwangsanleihe nach ihrer Herkunft durch entsprechende Umgestaltung zu verwischen und den Anschein eigenen Schaffens damit beim Leser oder Beschauer zu erwecken.” Szaktudós körökön túl ez a munkátal jogászemberek érdeklődését is fölkeltheti.

Otto Gmelin: *Naturgeschichte des Bürgers*. Eugen Diederichs, Jena, 1929. 8°. 106. — Szellemesen megírt aktuális munka ma, mikor a „polgár haldoklásának korszakát éljük. Az előszóból megtudjuk, hogy a szerzőtől távol áll minden javító törekvés, minden kritikai célzatosság. Tárnyilagosan, szenvtelenül törekedett a polgár képét megrajzolni, ahogy például a természetrajzban leírják a lovat vagy a napraforgót. Tipizálnia természetesen kellett, mert minden leírás valamilyen rendcsinálást is kell hogy magában foglaljon, ha méltó akar lenni a tudományos jelzőre. A polgári életforma nincs itt szembeállítva a nemessel, sem pedig a proletárával. A nemesség a mi időnkben már szintén

túlnyomólag polgári beállítottságú. A proletár szintén lehetôleg polgári módon él vagy legalább erre törekszik; ez a vágya, álma, célja. A polgár fogalmával szerzô az eksztatikus ember, a világi, a csavargó meg a katona fogalmát állítja szembe. Elsôsorban a német polgár érdekli Gmelint, aki azt hiszi, hogy a német a legpolgárabb nemzet. Jellemzô, hogy Goethe, Stifter és Thomas Mann-nak szentel csak mélyrehatóbb irodalomtörténeti méltatást a polgár kérdéssel kapcsolatosan. Tanulmányának végeredményeként a polgári jótulajdonságok eltûnését fôként a munka és a szórakozás viszonylatban is találóan szögezi le: „Der Eindruck der Auflösung bürgerlicher Haltung verstärkt sich noch, wenn man neben dem Arbeitsbetrieb den Vergnügungsbetrieb der Grossstadt betrachtet, der nach und nach auf die Kleinstadt abfärbt. Der Geschmack ist gesunken. Es herrscht das „Amusement“, ein durchaus unbürgerlicher Begriff. Ging dem Bürger oft die Tiefe ab, so verliert der moderne Mensch auch noch die Schwere. Er zerflattert. Alles drängt auf Steigerung, die aber in jedem Sinn mehr durch die Quantität als durch die Qualität gefunden wird. Die seelischen Bedürfnisse sind Sensationen, beim Bürger waren es Sentimente“.

J. Huizinga: Holländische Kultur des 17. Jahrhunderts. Ihre sozialen Grundlagen und nationale Eigenart. (Schriften des Deutsch-Niederländischen Instituts Köln. Heft 1.) Eugen Diederichs, Jena, 1933. 8°. 63 l. + 26 képtábla. — Huizinga pompás könyvét a késô középkorról (német fordításában Herbst des Mittelalters a címe) mindnyájan jól ismerjük, sôt valóságos kézikönyvvé vált. Érdekes kiegészítésül szolgál ez a három előadás a protestáns holland barokkultúráról, amely a németet olyan döntôen befolyásolta. Érdekes az állásfoglalása a barokkultúra elnevezés használatával szemben, de egyben elismeri, hogy jobb nincs: „Das Wort Barock in seinem modernen wissenschaftlichen Sinne ist ein Testimonium paupertatis des Geistes. Aber wer wäre heutzutage nicht froh, wenn er, in Ermangelung eines Besseren, wenigstens ein Testimonium paupertatis hätte? Auch diese Ahnung einer Kultureinheit hat ihren Wert, und so wollen wir heute dafür ruhig Barock sagen“. Csodálatos, hogy milyen kimerítôen végigvette ilyen aránylag rövid terjedelemben az összes történelmi, földrajzi, politikai, gazdasági, szociális, népi, faji adottságok összességét, úgy hogy sikerült a 17. századi holland művelôdésrôl olyan jól megalapozott hézagtalan képet festenie, amely hûsége és megbízhatósága mellett színes és eleven, ugyanúgy mint a fentebb említett híres műve a késô középkorról. Népének, nemzetének nagy idejérôl lévén itt szó (ekkor érte el a holland kultúra azt, hogy európai viszonylatban mintává és átadóvá vált!) természetes, hogy klaszszikus formát is próbált adni fejtegetéseinek. Jellemzô, amit a holland egyszerűségérôl és tisztaságról ír, mely szerinte nemzeti jellemvonás. „Der Holländer hat, scheint es, immer die Dinge des gewöhnlichen Lebens und den Wert des Alltäglichen geschätzt. Er fand in ihnen eine Frscheinung der Schönheit. Ihre tiefere Wertschätzung als Gottesgaben machte es ihm der Mühe wert, sie gut geputzt, ganz und wie neu zu halten. Das war leicht, weil fast immer Wasser da war, aber doch ist diese hausbackene Tugend nicht ein vulgärer Materialismus, vielmehr das Gegenteil: sie hängt zusammen mit einer Art ethischen Gleichgewichts, einer tiefen Frömmigkeit“.

Új német lexikonok. A nehéz gazdasági helyzet ellenére is egymást érik az utóbbi években Németországban az új meg új lexikonok. A régi, közismert nagy sorozatok is új kiadásban jelentek vagy jelennek meg, de az egy-, két-, háromkötetes kisebbek is egymást érik. A

nagyok közül dicsérettel kell újból megemlékezni a régi, híres *Brockhaus* újabb köteteiről (legfrissebb a XVII.: Schra—Spu közé eső címszávaival), amelyek mind a tartalom gazdagságában, az adatok megbízhatóságában, mind a külső kiállítás tökéletességében méltón sorakoznak az eddigiekhez. Mint már szó volt róla, magyar nemzeti szempontból örvendetes jelenség, hogy ránk vonatkozó címszavai megkülönböztetett gondnal vannak megszerkesztve, úgyhogy alig találunk bennük kivetni valót. Újra megjelent a *Volksbrockhaus*, ez az iskolának készült kis kézi lexikon is (leszállított ára 5 M), amely tekintetbe vette néhány bíráló megjegyzésünket és az első kiadás néhány hibás kitételét korrigálta egy-két bennünket érdeklő címszóban. Érdekes kísérlet egyébként ez a lexikon pedagógiai szempontból: címszavainak értelmezései olyan világos és egyszerű nyelvezetűek, hogy a kisebb tanuló is jól megértheti őket. Az öntevékenységre mind erősebben beállított modern középiskolában sokféle hasznát veszik az ilyen segédkönyvnek. A kiadó cég magyarázó füzeteket is tett közzé az iskolai fölhasználás lehetőségeit és módszerét fejtegetve bennük.

Nagyon szépen halad előre a 12 kötetre tervezett Nagy Herder is (*Der Grosse Herder*), amennyiben most jelent meg VIII. kötete (Maschona—Osma címszók!). A kiadó cég joggal hirdette, hogy ezzel egészen új lexikontípust teremtett meg: cikkei precizitásában, minden tömörségük melletti könnyen érthetőségben és nagyszerű áttekinthetőségben valóban vezetnek. A legjobb ilyenemű munkákon is túlszeshaladnak ezek a kötetek; erről néhány összehasonlítás könnyen meggyőzhet mindenkit. Olyan gondnal választották ki mindenütt a leglényegesebb mondanivalót és olyan gyakorlatias észjárással oldották meg az illusztrálás problémáit is, hogy bármely kérdésre nézve tényleg itt kapjuk a leggyorsabban s mégis pontosan, helyesen a megkívánt útbaigazítást.

A különböző lexikonok egymással folytatott küzdelmére nézve jellemző, hogy a Bibliographisches Institut alig egy év leforgása alatt új kiadásban hozta 3 kötetes *Meyers Kleines Lexikon*-ját, amely tavalyelőtt könyvszépségversenyben díjat nyert. Míg akkor még 30 M volt egy kötet ára, addig ma az egész mű (tehát 3 kötet) ennyi. Jellemző, hogy míg az előbbi kiadás latin betűs volt, most a cég újra a gót betűhöz tért vissza. Természetesen a tartalom is némileg hozzá van egyengetve az új Németország szelleméhez és az idevágó cikkekkal bővült mindenekelőtt ez az új kiadás.

Érdekes olcsóbbítási kísérlet a Propyläen Verlag eljárása: 10 kis kötetből álló lexikont ad ki 3—3 márkás áron (*Das kluge Alphabet*), amely jól van illusztrálva és kis térfogatához képest meglepően gazdag tartalommal bír. Előnye a nagyalakú, esetlen, nehéz kötetekkel szemben a könnyen kezelhetőség is. Kéthavonként jelenik meg egy-egy kötete s így havi 1:50 M csekély részletért hozzá juthat a szegény középosztálybeli is. Jelenleg a II. kötetnél tart (*Bildweite—Diplom*). Az ebben foglaltatott Budapest címszóval általában meg lehetünk elégedve; meglátszik már rajta az utóbbi években sikeresen folytatott idegenforgalmi propagandánk hatása. Lapzártakor jelent meg a III. k.

Otto Miller: *Der Individualismus als Schicksal*. Herder, Freiburg i. Breisgau, 1933. 8° VIII + 320 l. — Közlönyünk annak idején megemlékezett Johannes Mumbauer nagyszerű könyvéről (*Die deutsche Dichtung der neuesten Zeit*). Ez a kötet folytatása annak, mert az érdekes szerző sajnos az I. k. befejezése után elhalván, nem vezethette

tovább olyan sokat ígérően megkezdett nagy művét. A tervezett II. kötetet három szerző három külön részben írja most meg. Ezek elseje Miller munkálata. Szellemesen, érdekleltően megírt könyv, amely azonban harciasabb is Mumbauerénál, kinek abszolút objektivitásra törekvését az ellenlábás kritika is dicsérve emelte ki. Túlnyomólag elméleti problémákat foglal magában a II. kötetnek ez a bevezető része: a költészetnek a nép, a nemzet életében való szerepe, költészet és vallás modern szemmel nézett viszonya és hasonlóak állnak a szerző érdeklődésének középpontjában.

Franz Schnabel: Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert. Herder, Freiburg i. Breisgau. — Ennek a nagyon érdekes német katolikus történelmi munkának megjelent a II. kötete is (az I. 1929-ben hagyta el a sajtót). Irodalomtörténésznek elég annyit említeni, hogy a francia forradalom, az empire és a klasszicizmus mellett szerző számára a nagy mozgató erők és kiindulópontok Herder, a neohumanizmus és a romantika. Sok finom megjegyzést, újszerű meglátást, szellemtörténeti beállítást kap itt az irodalmár, amennyiben a kultúrtörténésszel rokonnak érzi magát.

Georg Steinhausen: Geschichte der deutschen Kultur. Bibliographisches Institut, Leipzig, 1933. Ungekürzte Volksausgabe. — A közismert nagy német művelődéstörténetnek olcsó áron hozzáférhetővé tett „népszerű” kiadása (780 M), mely azonban változatlan, teljes le nyomata a legfrissebb, harmadik kiadásnak, sőt annak összes műmél lékleteit is tartalmazza. Voltaképp tehát újabb érdekes példája a nagy kiadócégek hatalmas erőfeszítésének, hogy az értékes, tudományos irodalmat is hozzáférhetővé tegyék a kevésbé gazdag kisembernek.

Friedr. Vogt—Max Koch: Geschichte der deutschen Literatur. 5. Auflage von Dr. Willi Koch. Bibliographisches Institut, Leipzig, 1934. I. köt. — A régi, jóhírű irodalomtörténeti kézikönyvnek modernizált új kiadása, melynek eddig megjelent I. kötete (ára 950 M) a legregibb időktől a 17. századig bezárólag tárgyalja a német irodalom fejlődésmenetét. Túlmegy tehát a régibb kiadások I. kötetén azzal, hogy az ú. n. barokk-irodalmat is felöleli. Eppen ezt a részt írta teljesen újonnan az átdolgozó Willi Koch, aki megfelelően tekintetbe vette az utolsó 15 év modern kutatásainak eredményeit.

Theodor Litt: Einleitung in die Philosophie. B. G. Teubner, Leipzig—Berlin, 1933. 8° VIII + 332 l. 640 M kötve. — Szerző (a ma élő német bölcselek egyik legismertebbje) német tudósnál szinte szokatlan szellemességgel igyekszik magába a filozófiai gondolkodásba bevezetni, mert, mint mindjárt műve elején kimutatja, ú. n. bevezetés a filozófiába, mely mintegy kívülről befelé, a perifériáról lépésről lépésre a problémák központi magjába úgyszólván kézenfogva vezetné a laikust, lehetetlen. A leg súlyosabb problémák rögtön ezen óvatos közeledés legelején mutatkoznak. Egyszóval filozófiát nem lehet úgy tanítani és tanulni mint pl. a szűrséget hanem az ú. n. józan észnél valamivel több kíváncsít meg hozzá. Eppen ezen beállítottsága miatt Litt az első laptól kezdve újat, érdekeset tud mondani még hozzáértő olvasónak is és a „bevezetés” végére jutva azon vesszük észre magunkat, hogy egyben az egész nyugati, európai filozófiatörténeten végighaladtunk és a legmodernebb kérdéscsoportokat, valamint a rájuk adható feleletek egész sorát megértettük.

Otto Kankleleit: Die schöpferische Macht des Unbewussten. Ihre Auswirkung in der Kunst und in der modernen Psychotheraphie. Walter de Gruyter, Berlin—Leipzig, 1933. 8°. IV + 89 l. Kötve 450 M. — Szerző az ú. n. Freudizmusnak nem barátja. Éppen ez teszi érdekessé és értékessé munkáját. El tudta érni azt is, hogy neves írók meg művészek feleljenek föladdott kérdéseire. Ezeket a válaszokat lekötözi könyvében. Hans Blunck, Manfred Hausmann, Hermann Stehr és sokan mások szólnak itt saját megfigyeléseik alapján az öntudatalattinak szerepéről a művészi alkotásban. A szerző természetesen a régebben élt nagyok ránk maradt idevágó önvallomásait is fölhasználta és következtetéseit nagy részben ezekre is építi. Nagyon instruktívek a mellékelt rajzok.

Max Lederer: Karl Schönherr der Dramatiker. Deutscher Verlag für Jugend und Volk, Wien—Leipzig—New-York. 8°. 136 l. (Lehrerbücherei 51.) — Érdekesen mutatja, hogy a német irodalomtörténetírása is hogyan tör be egy bizonyos kisigényűség. Schönherr drámai alkotásainak beható, ügyes, de semmi újat nem nyújtó analíziseit és ezekhez csatlakozó esztétikai méltatásokat kapunk a meglehetősen terjedelmes kötetben. Hogy az írónak, illetve műveinek propagandát csináljon, arra minden bizonnyal alkalmas ez a munkázat, mert jól van megírva, de ezen túlmenőleg nehéz más érdemét meglátni. Természetesen a „törzsi” népies költészetnek is szolgálatot ohajtott tenni vele a szerző. Tirol szól hozzánk e lapokról.

Antike Weisheit für moderne Menschen. (Tusculum-Bücher. Ernst Heimeran, München, 1932. 8°. 146 l.) A Heimeran-cég az utóbbi években már egész sorát adta ki ezeknek a nagyon szépen kiállított, ügyes szerkesztésű kötetkéknek. Fentiben 600 görög és latin „velős mondást”, költő-, filozófusgondolatot bizonyos szempontok szerint csoportosítva kapunk mind az eredeti (görög vagy latin), mind német szövegezésben. Istenség, teremtettség, ember, lélek, test, szépség, élet, életörömök, műveltség, tudomány, művészet, költészet, barátság, szerelem, nő, házasság, jó és rossz, igazság, munka, társaság, haza, állam, háború, sors, idő, éj, öregség, betegség, halál, halhatatlanság alcímek alatt az emberi bölcsesség felbecsülhetetlen értékű ősi megnyilatkozásai sorakoznak föl előttünk.

Von der Äolsharfe bis zur Xanthippe. Handbüchlein antiker Redewendungen im Deutschen. (Ernst Heimeran, München, 1933. 8°. 150 l.) Ez a kis kötet E. Stemplinger tollából megfelelő folytatása a fent említett sorozatnak és örömdetes jele a mai nagy, újra fellendülő érdeklődésnek a modern ember részéről az ókor iránt. Érdekesen utal a szerző minden címszóval kapcsolatban a német szépirodalom avagy tudományos irodalom egy-egy megfelelő híres helyére, ahol a kérdéses szó, kifejezés, fordulat szerepel.

Tacitus: Germania. (Tusculum-Schriften. Ernst Heimeran, München, 1932. 8°. 160 l. Füzve 3 M.) Latin eredetiben és német fordításban egymás mellett kapjuk nemcsak ezt a fontos, germánokra vonatkozó emléket, hanem mind a többi híres ókori megemlékezést erről a népről (Caesar-t, a teutoburgi csata leírását stb.).

Richard Hönigswald: Geschichte der Erkenntnistheorie. (Geschichte der Philosophie in Längsschnitten 9. Junker und Dünhaupt, Berlin, 1933. 8°. VII + 192 l. 420 M.) A munka nagyon részletesen fog-

lalkozik az idevágó ókori megoldási kísérletekkel és ennek arányában a 18. századdal, de kissé elhanyagolja a legújabb kort. A keleti nagy népek filozófiáját sem hagyta figyelmen kívül, de természetesen itt csak másod-, harmadkézből dolgozott. Ez a két gyöngye pontja. Ezek miatt azonban hiányos a végeredmény is. Ez az egyébként derék munkálatra való tekintettel sajnálatos.

Gerhard Hess: Französische Philosophie der Gegenwart. (Philosophische Forschungsberichte 16. Junker und Dünhaupt, Berlin, 1933. 8°. VII + 93. l.) Az utolsó négy évtized francia filozófiájáról igyekszik áttekintő képet rajzolni. Ez meglehetősen sikerül is, noha a szerző talán túlságosan ragaszkodott a Wechsslertől átvett generációfelosztáshoz. Nem vesztgel sokat Bergsonnál és az ő iskolájánál, hanem arányos fölosztással élve alaposabban emlékszik meg mind a többi irányról is: tudománykritika és logika, kriticismus és metafizika, ember és társadalom, keresztény vallás és filozófia többi fejezeteinek címei. Különösen értékes a társadalomfilozófiáról, meg a keresztény bölcsesetről szóló két rész.

Kurt Jäckel: Bergson und Proust. (Sprache und Kultur der germanisch-romanischen Völker. C. Romanistische Reihe X. Hans Priebsch, Breslau, 1934. 8°. 129. l.) — Régi, Prousttal kapcsolatban már sokszorosan fölvetett problémát tárgyal a szerző, főként „À la Recherche du Temps perdu” alapján. Igyekszik is összefoglalni és összhangba hozni az eddigi eredményeket. Igen világos és röviden összegezhető végeredmény jut. Világnézet, esztétika és pszichológia szerinte olyan gyümölcsöző egységbe olvadt Bergsonnál, hogy ez minden további nélkül alkalmassá tette arra, hogy megfelelő mély költői szellem kiaknázza. Prousttra még Bergson nyelve, stílusa is erősen hatott. Példáit átvette sok helyen a költő, ki például zenére vonatkozó gondolatait ismételtén fölhasználta személyeinek szájába adott megjegyzéseiben is, de az egész mű felépítésében nem kevésbé.

Katholisch-konservatives Erbgut. Eine Auslese für die Gegenwart. Mit einem Geleitwort von Abt Ildefons Herwegen O. S. B. Hg. v. Emil Ritter. 8°. XVI + 414 l. Herder, Freiburg i. Breisgau. Füzve 3-80 M, kötve 5-20 M. — Nagyon érdekes és értékes kötet, amellyel kiadói a legjobbak igyekeznek befolyásolni a szellemi és szociális problémák körül ma kialakult heves küzdelmeket. Az 1830 és 1860 közé eső három évtized volt Európa és főként Németország történetének az a része, amikor a modern kat. gondolkodás a legtisztelre méltóbbat produkálta a társadalom és politikai élet rendjére vonatkozó bölcsélet terén. Éppen akkor, mikor a liberalizmus destrukciója úgyszólván kiteljesedett, vetették rá magukat visszahatásként a katolikus világ legfényesebb elméi a keresztény világnézet alapján álló társadalomtan épületének teljesen új kiépítésére. A legerdekesebb részletek (és kísérő értelmezés) Adam Müller műveit hozzák újra közelebb a 20. századi olvasó lelkéhez. Friedrich Schlegel, Baader, Görres, Buss, Kolping, Radowitz, Ketteler, Vogelsang és mások szerepelnek még mellette. Minden fejezet, minden részlet, minden sor hihetetlenül aktuális és még a hozzáértő is sajnálattal veszi észre sok-sok helyen, hogy mennyire elkerülte figyelmét, avagy mennyire feledésbe merült nála sok minden ezeknek a gondolkodóknak írásaiból.

Katholische Leistung in der Weltliteratur der Gegenwart. Darstellt von führenden Schriftstellern und Gelehrten des In- und Auslandes. Herder, Freiburg i. Breisgau, 1934. 8°. VI + 388 l. Füzve 7-20 M, kötve 8-20 M. — Már évekkel ezelőtt még elítogult irodalomtörténészek is kénytelenek voltak megállapítani, hogy a német szépirodalomban a katolikus költők hihetetlen lendülettel törnek előre. Hasonlót láthattunk más európai nemzeteknél is. A tudomány sem maradt azonban el mögöttük. A jelenlegi kötet egyik legfényesebb bizonyítéka ennek. Hatalmas terjedelme még beavatottat is meglephet. Ez a katolikus teljesítmény impozánsnak mondható. Maguk a kiadók is megjegyzik, hogy még egy emberöltő előtt az ilyen beszámoló távolról sem lehetett volna ily fényes. Németország mellett csaknem minden európai nemzet gazdag anyaggal van képviselve. Mi magyarok szintén. Az erről szóló cikk Alszegehy Zsolt tollából való. Külön érdekesség a csehszlovák, szlovén és horvát beszámoló. Mindegyik külön-külön azt mutatja, hogy minél inkább igyekszik politikai érdekből beolvasztani az államhatalom a katolicizmust akár ateista-liberális (csehek), akár más, idegen szellemű egyházi (görögkeleti) áramlatok sodrába, annál nagyobb életerővel védekezik és támad föl újra. Nemcsak Európában, hanem az angolszász Északamerikában is nagy sikerrel számolhat be ez az érdekes kötet. A németországi katolikus irodalomról négy cikk szól. Első helyen a nagynevű Günther Müller. Az össznémet nyelvtérület (!) lírájáról ír a nem kevésbé ismert bécsi Friedr. Schreyvogel.

Moeller van den Bruck: Das dritte Reich. Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg, 1931². Volksausgabe, hg. v. Hans Schwarz. 8°. 248 l. — Ugyszólván mindenki szájában van ma a harmadik birodalom kifejezés a legújabb fejleményekkel kapcsolatban. Németországon kívül azonban kevesen tudják, hogy ki elevenítette fel a világháború és az összeomlás után elsőként megint ezt az elnevezést. Moeller van den Bruck volt ez a társadalomtudományi író, aki irodalom- és művészet-történészként is jó névvel bírt. Könyve nemcsak az azóta győzelemre jutott nemzeti szocializmus miatt fontos (ő maga egyáltalán nem volt pártember és, ha ma még élne, talán legélesebben tiltakoznék nézeteinek sok lényeges ponton való félreértése ellen), hanem mert legvilágosabban mutatja a demokrata és szocialista, háború utáni Németország bukásának szükségszerűségét. Moeller van den Bruck itt következő fejezetekben számol le a világháborút követő évtizeddel: Forradalmár, Szocialista, Liberális, Demokrata, Proletár, Reakcionárius, Konzervatív, Harmadik Birodalom. Jellemző állásfoglalása ez utolsó fejezetben: „Der Nationalismus ist durchaus auf die Zukunft der Nation gerichtet. Er ist konservativ, weil er weiss, dass es keine Zukunft ohne Wurzelung in der Vergangenheit gibt. Und er ist politisch, weil er weiss, dass er der Vergangenheit wie der Zukunft nur sicher sein kann, wofern er die Nation in der Gegenwart sichert“.

Moeller van den Bruck: Das ewige Reich. Hg. v. Hans Schwarz. Wil. Gottlieb Korn, Breslau, 1933. 8°. 345 l. — A nagy gondolkodó hagyatékából kiadott, nem teljesen befejezett mű, melynek megírt fejezeteit is még egyszer átsimította volna, mielőtt megjelenik. Történetfilozófiai munkának mondható, amely az ő sajátos fölfogásának megfelelően tekinti át a német történelmet. Az első fejezet egy nép nagyságának ismerveit kutatja. Az egész gondolatmenetre jellemző az első mondat: „Ein Volk ist ein Mittel zu den Zwecken Gottes auf

Erden". A szellemiségnek hódoló nép szerinte a legnagyobb és a németek ezek sorában az első helyet tartják. Ifjú nép is szerinte a német, amelynek emiatt is nagy még a jövője. Viszont belátja, hogy az 1870—71-i háborúban megalapozott birodalom a világháborúban végkép megdőlt, tehát megújodással kell más útra lépni, mire elsősorban az ifjú generációk képesek. Az ifjúságba vetett bizalommal hirdeti ezért elveit és várja a spengleri Nyugatakonya elv csödjét. Meg kell még említeni, hogy erősen katolikusellenes, egyoldalú protestáns szemlélet érvényesül a műben sok helyen. Legújabban Ausztriából kitiltották. Éppen ezért azonban fokozott tudományos érdeklődésre tarthat számot, mert nyilvánvalóan a mai német túlzó állásfoglalások gyökereihez is elvezethet. Mindenképp azonban az oly jellemző német idealizmusnak sok tekintetben talán ferde, de érdekes megnyilatkozása.

Theodor Matthias: Das neue deutsche Wörterbuch. Neu bearbeitet von Jos. Lammertz u. Karl Quenzel. Hesse u. Becker, Leipzig, 1933. Schatzkammer-sorozat; kötet 285 M. — Nemcsak helyesírási szótár, hanem stílusjavító kézikönyv is, mely óv a helytelen szavak és fordulatok használatától. Továbbá magyarázatát adja ritkább szavak kezelkezésének és megbízható meghatározását nyújtja a gyakrabban használt tudományos műkefejezéseknek. Mindezek a szószármaztatások és magyarázatok színessé, érdekes olvasmánnyá teszik a nyelvi problémák iránt érdeklődő szemében. Rég bevált, megbízható kézikönyv, melynek új átdolgozása méltó folytatása a régi kiadásoknak. Terjedelme mellett olcsósága meglepő és még külön ajánlja.

Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Két kötet. Erdélyi Szépművészeti Céh, Cluj—Kolozsvár, 1934. 8°. 342 + 255 l. 6 P. — Az 1934-es Könyvnap egyik legértékesebb meglepetése. Az az irodalomtörténeti kézikönyv, amely modernségénél, szellemességénél és elevenségénél fogva feltétlenül leghivatottabb arra, hogy mind a nagyközönség kedvelt olvasmányává, mind ifjúságunk lelkesítőjévé váljék. Jó néhány ponton talán vitába szállhatnánk vele, de nem ez a fontos és nagyon jól tudjuk, hogy az egész hatalmas anyagnak eddigelé részletmunkákban meg nem történt úgynevezett szellemtörténeti átértékelése leküzdhetetlen nehézségek elé állította az ifjú szerzőt. Bátor vállalkozása úttörő és csak szívből szerencsét kívánhatunk neki hozzá. Legnagyobb jaink is, mint Petőfi és Arany, nem hogy veszítettek volna az ilyen beállítás révén, hanem inkább rengeteget nyertek: sokkal maiabbakká váltak számunkra! Szerb Antal ezzel a munkájával feltétlenül nemzeti tettet vitt véghez és tudományos téren hatalmas lökést adott a modern irányú fejlődésnek, amennyiben műve egész bizonyosan a viták és csaták egész sorát fogja kiváltani. Mi is még részletesebben óhajtunk vele más számban foglalkozni.

A szerkesztésért és kiadásért felelős: Koszó János.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1934

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, reklamáció, egyes füzetek megrendelése, lakásváltozás bejelentése a pénztárhoz, *Lelkes Istvánhoz* (VIII. Tavaszmező-utca 17.) intézendő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő. Tagsági díj évi 5 (öt) pengő.

Preis des Jahrgangs fürs Ausland RM. 6.—. Bestellungen sind an Herrn *Stefan Lelkes* (Budapest, VIII., Tavaszmező-utca 17) zu richten.

Felolvasások az I. titkárnál, *Pukánszky Bélánál* (I., Hertelendy-utca 13.) jelentendő be.

TARTALOM

<i>Marót Károly:</i> Hornyánszky Gyula II.	147
<i>Dobrovits Aladár:</i> A római császárkori Osiris-vallás megértéséhez III.	164
<i>Graf András:</i> Antik hatások a korai bizánci ethnographiai irodalomban (Befejezés.)	176
<i>Hazai irodalom</i> (A humanizmus újabb irodalma, <i>Waldapfel Imre.</i>)	180
<i>Külföldi irodalom</i> (Viktor Stegemann: Astrologie und Universalgeschichte. <i>Graf András.</i>)	184
<i>Apró közlemények és ismertetések</i> (September—December. <i>Szidarovszky János.</i> — Io Byblosban. <i>Waldapfel Imre:</i> Corde — kordé. <i>Waldapfel József</i> — Újgörög tanulmányok Magyarországon. <i>Horváth Endre.</i> Stb.)	186

INHALT

<i>K. Marót:</i> Julius Hornyánszky II.	147
<i>A. Dobrovits:</i> Zum Verständnis der Osirisreligion III.	164
<i>A. Graf:</i> Anike Einflüsse in den frühen byz. ethnographischen Literatur	176
<i>Vaterländische Literatur</i>	180
<i>Ausländische Literatur</i>	184
<i>Kleine Mitteilungen</i>	186

Szerkesztőség: A (ókortudomány, kelettudomány, a későbbi görögség és latinság kutatása) *Kerényi Károly*, Budapest, II., Margit-körút 56; B (modern filológia) *Koszó János*, Budapest, XI., Zenta-utca 5.

Schriftleitung: A (für Altertumswissenschaft, Orientalistik, Erforschung der späteren Gräzität und Latinität) *Karl Kerényi*, Budapest, II., Margit-körút 56; B (neuphilologischer Teil) *J. Koszó*, Budapest, XI., Zenta-utca 5.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8. (Kir. M. Egyetemi Nyomda.)

HORNYÁNSZKY GYULA.

(Folytatás a f. évf. 52. lapjáról.)

Míg tehát így az események közönséges történetírása megmarad az érzékiség talaján, addig egy ilyalapú, messze ideálisabb történetírás nyilván annyi filozófiát bír el, sőt kíván,³⁹ amennyi csak az igazságkeresés primátusának az épségbenmaradása mellett lehetséges.⁴⁰ A végcél itt egy összkép lesz, amely — a történeti folytonosságnak és vele együtt a történeti egységnek fogalmát magasan a tudományos elvonás körébe emelve fel — „a singularist csupán mint logikai követelményt foglalja magában“ és e feladatának nagyságához képest s a tudomány haladása érdekében, még az elengedhetetlenül hamis (azaz újabb tévedéseken át javítandó és lassan tökéletesítendő) általánosításokat is meg fogja kockáztatni.⁴¹ Egy összkép, amely kényszerűen a hitet is praesupponálja egy haladó fejlődésnek (minden, tehát erkölcsi vonalon is mutatkozni tartozó) érvényességében, ahogy ezt Hornyánszky állandóan vallotta és különösen *Az erkölcsi értékek a történetben* c. dolgozatában (1925) mutatta elengedhetetlennek;⁴² és a hitet a mindenkori egész emberi tudásnak és legfőképp a legemberibb, a pszichológiai tudásnak, mint állandóan finomodó értékmérőnek; egyszóval a hitet az események mindig a jelen maximumra vonatkoztatásának a szükségességében.⁴³ Jelenünk modern történetírója tehát (például) nemhogy beérhetné bármilyen eddigi ténylátással, a mult állapotok tökéletesült felmérésére okvetlenül kénytelen lesz (ezt a historiographia eddigi fejlődése is igazolhatja),⁴⁴ olyan kísérletet

³⁹ *A művelődéstörténet elméletéről* (1905), 7. kk.

⁴⁰ *Társadalomtudomány*, 1929, 205. l.

⁴¹ V. ö. *A görög művelődéstörténetről*, 779. kk.

⁴² Bár a lelkiiségünkben egyedül „fejlődő“ gondolatiság kivételes jelentőségét (Schvarcz, 1901, 25. k.), sőt itt-ott (pl. *Bevezetés a dráma lélektanába*, 1903, 12. kk.) a történetiségtől függetlenebb lelki momentumok sajátlagosságát is megsejtette, H. az egyvonalú fejlődésnek akaratát és érzelmi téren kényszerű lehetetlenségét nem akarta soha belátni.

⁴³ A „jelenérték“ (Gegenwartswert) újabb műkifejezését H. még nem használja, de bár Croce és mások elméletei nélkül, annál jobban ismeri (főleg E. Meyer révén?) magát a jelentől determinált történetírás fogalmát. V. ö. már *A cl. philologia mint történetírás*, 88. l., azután *Társadalom!*, 1924, 6. l. stb.

⁴⁴ H. Spencer, főleg 11. kk., *Társadalomtud.*, 1924, 13. kk.

tenni, amelyet jelenünk egész tudása, azaz nemcsak a XIX. sz. pozitívizmusának vívmányai (evolúció stb.),⁴⁵ de az újabb társadalomtudományi ethnographiai s főleg a legfejlettebb lélektani ismeretek is, képesítettek⁴⁶ és amely ennyiben nemcsak a mult reprodukálását, hanem egy, az abszolút(abb) értékeknek jobban megfelelő tartás kifejlesztését is vállalta.⁴⁷ Aminthogy éppen ezért ezt a „jó” történetírást Hornyánszky különösen sokszor szükségesnek látta különös — „művelődés” vagy „kultúrtörténetet” — nevekkal is nevezni; a fogalmat (főleg régebbi munkáiban, amikor még a Comte-Barth-féle érintettük felfogás hatása alatt állt,⁴⁸) nem mindenütt tudta élesen a történetbölcselettel azonosított és in ultima analysi lelki, társadalmi stb. törvényszerűségeket, általános elvontságokat kereső „szociológiától” elválasztani;⁴⁹ bár szokta a dolgokat valami ilyenféle arány szerint is képzelni: (esemény)történet: kultúrtörténet = egyes népek története: szociológia stb.⁵⁰ (Máskor viszont mindenesetre egyszerűen csak mint az „igazi”-ról beszélt erről a maga történetfilozófiájáról.) De akárhogy hívta, a lényeg végeredményben mindig nyilván egyforma maradt: a történelemben Hornyánszky a lehető leglelküismeretesebben megismert és kontrollált tényeket az aktuális tudás minden érintő elemével,⁵¹ mint „vezérlő alaptudománnyal” pedig⁵² elsősorban az individuál- és kollektívpszichológiai tudással aláfestve óhajtotta tárgyalgatni.

S mindig ugyanúgy, egyformán követelt Hornyánszky ettől a történetírástól mindig egy, a különösségének legjobban megfelelő különösfajta eljárásmódot is. Milyen volt ez a vállalandó eljárás, — ezt (ugyanúgy különben, mint a művelődéstörténeti törekvések lényegét is,) a *gyakorlatban* legtanulságosabban és leg-

⁴⁵ Minerva, 1924, 147. k.

⁴⁶ Két korszak között, 1930, 356. l.

⁴⁷ Az erkölcsi értékek. 1925, 110. l.

⁴⁸ L. elől 48. l.

⁴⁹ A „szociológia” szó jelentése hasonlóan módosul Hornyánszkyval fejlődése szerint mint pl. Goethével az ő „Natur” szaváé. V. ö. az igen bizonytalan definícióskisérletet *Athenaeum*, 1894, 223. l. stb. De Hornyánszkynek ezt az oldalát Huszti J. említett dolgozata után nem szükséges közelebbről tárgyalnunk.

⁵⁰ V. ö. általában *Történetírás és philosophia* (H. Spencer), 1904 és *A görög művelődés történetéről* stb., 1905, főleg 777—781. l. is.

⁵¹ A kl.-filológus számára a *A cl.-philologia mint történetírás*, 88. kk. ilyenekül írja elő még a szociológia, politika, államélet, nemzetgazdaság, biológia eredményeit. Később mindenestre (*Temetési versenyküzdelmek*, 1900, miután a jogtól [?] eljutott Posthoz; *Schvarcz*, 1901, 18. l. és *Athen.* 1902, 209., 337., 342. l., miután rájött, hogy a különböző népek és fajok története egymást magyarázza,) az etnológia (l. főleg a *Vári-féle Encyclop.*, 1906, 222. k.) társadalomtudomány, össze-hasonlító vallástörténet és főleg a tömegpszichológia területeit is ki szokta volt emelni s *MF.*, 1911, IV., 538. l. Zeller-ből idézi, „dass sich eine tüchtige Fachbildung nur auf dem Grund einer tüchtigen allgemeinen wissenschaftlichen Bildung gewinnen lässt”.

⁵² *A cl.-philol. mint történetírás*, kül. 86. l.

rövidebben Hornyánszky két reprezentatív történeti műve:⁵³ *A görög felvilágosodás tudománya, Hippokrates* (1910) és (egy németül remekbe tervezett kézikönyv vázlat) a *Görög Társadalomrajz* (1931) mutatja; *elméletben* talán elsősorban a *Mi is az a szellemtörténet?* című essay (1931) körvonalozza.⁵⁴ Munkáiban az evolúciós természettudomány pozitív elvén álló és az intuíció esetlegességeire alapozott megismerés-törekvések, illetőleg lehetőségek tárgyalásai mindig felváltják és kiegészítik egymást, mert mind „a külső feltételek túlzott hangsúlyozása”, amint ezt a Hornyánszkytól úgynevezett naturalizmus, mind „a lelkiiségre vonatkozó vagy valahogy ezzel kapcsolatos konstrukciók”nak a valóságra erőszakolása, amint ezt a rossz értelemben művelt szellemtörténet teszi, a tényeket *egyoldalúan* szokta meghamisítani. Ezért beszélt Hornyánszky mindig *egyszerre* egy minden axiológiától óvakodó objektivitásról, mint a történetíró legelemeibb feladatáról, amely a tényleges változásfolyamatot, a tünetények jellegzetes sokféleségét, az individuális esetet kereseti vele,⁵⁵ és hangsúlyozta, hogy nemcsak egy máig már ugyan csak szubjektívnek bizonyult Thukydides, Tacitus, Macaulay, Carlyle vagy Mommsen voltak egyben „előadó művészek”, hanem a legszárazabb annalista multlátásba is mindig apriori beleszólt a „világelfogás” (kor és individualitás).⁵⁶ Az a mód, amely — ennek megfelelően — egy igazibb szellemtörténetet egyedül képesítetett, hogy a történeti valóságok lehetőleg maximális respektálása mellett, a modern tudás mindenkori szemléletszintjét is érvényesítse, — ez a mód szükségkép volt nála: a transzcendencia és immanencia megállapításainak harmónikus kézfogása; (külön) értékeléseiknek párhuzamos egymásmellett-haladása, illetőleg találkozása egy magasabb szintézisben.⁵⁷ Hogy például az irodalomtörténet ne legyen a faktumok krónikája vagy merő egyéni esztétizálás, és az úgynevezett államrégiségek tana is ugyanúgy elkerülje az institúciók pusztá felsorolásának a

⁵³ Egyelőre kiadásra várnak a következő, nagyobb történeti munkái: 1. *A görög nép története, I. r. A perzsa háborúig*, benyújtva a MTA-hoz s később — technikai okokból — „*A görög műveltség kezdete*” címen önálló munkává alakítva, praktikusán tájékoztató bibliográfiával megtoldva; 557, illetőleg 611 írott oldal; és 2. egy rövidebbre fogott teljes *görög történetnek* — állítólag — körülbelül 100 oldalnyi töredéke a Magyar Szemle Társaság „Egyetemes Története” számára, amely bedolgozott formában már talán rövidesen meg fog jelenni. Bár ezek a munkák minden hír és valószínűség szerint legjobb példái lehetnének a H.-követelte művelődés, vagy ha úgy tetszik szellem-történetfajtának, róluk egyelőre — érthetően — nem beszélhettünk.

⁵⁴ V. ö. Pauler Akos, Kallós Ede, Láng Nándor és Heinlein István bírálatait is a *Hippokrates-könyvről* (1911/12, I. Juhásznál, i. h., 353. l.).

⁵⁵ V. ö. különösen *A történettudomány általános jellegéről*, 1924, 141. kk. és *A kultúráról, a kultúrértékekről*, stb., 1924, I. kk.

⁵⁶ Pl. H. Spencer, főleg 11. kk. V. ö. még lent 108. j. (Spenglerrel kapcsolatban) is.

⁵⁷ Így *A kultúráról, a kultúrértékekről* stb., 1924, 15. l. stb.

Scylláját, mint a légüres térben mozgó filozofálás Charybdisét, — a mindig elengedhetetlen specializálás inferens hibásságát mindig újra és újra meg kell az éppoly elengedhetetlen filozófiai egység jegyében korrigálnunk. A „staticus és successiv” tárgyalásoknak ezt az egymásmellettségét posztulálta már első, idéztük folyóirat cikke⁵⁸ és rá csakhamar⁵⁹ bővebben is megújra kifejtette, hogy „a történetírás staticus jellegét, ... melyet neki az állam vagy társadalom egy időre vonatkoztatott egységes ismertetése nyújt”, mindig úgy kell egy „parallel haladó törekvéssel”, illetőleg „a kettős mozzanat kapcsolatbahozatalával” ellensúlyoznunk, hogy az eljárásunkkal adott elrendezés a „staticus”-nak egységes formáját a „dynamicus” tárgyalásnak magyarázójává avassa. Közben pedig a történetíró a maga munkájában annál bátrabban vállalhatja, annál szabadabban engedheti a dinamikus=szubjektív (azaz filozófiai) elemet is érvényesülni, minél szervezettebben csak magának az Embernek, azaz mindenféle reflexiónak a veleszületett törvénye ez az ellenmondónak látszó kettősség és minél természetesebb volt, hogy gondolkodásunk ilyenfajta törvényével — mint katexochén reflektálásnak — elsősorban a történeti regisztrálás műformájának kellett szembetalálkoznia és — leszámolnia.⁶⁰ Így viszont Hornyánszky történetfilozófiájának vizsgálata már megmutatta összefüggését az emberi gondolkodás generális problémájával.

S ez az összefüggés a legtermészetesebb. Hornyánszky a szellem- és természettudományok között kifejezetten legfeljebb ha fokozati különbséget engedélyezett,⁶¹ úgyhogy amaz „abstract=concret” természet és jelleg,⁶² amelyet ő — a tudományok fejlődésének általa vallott iránya szerint érthetően — történeti tárgyakon szokott demonstrálni, ugyanúgy szükségképp a természettudományok tárgyait, azaz általában minden tárgyra is jellemző

⁵⁸ L. fent, 35. j. körül.

⁵⁹ L. különösen *A classica=philologia mint társadalomtudomány*, 1894, 225., 228. k.; *A cl=ph. mint történetírás*, 1895, 54., 95. k.

⁶⁰ A minden emberi tudás elengedhetetlen szubjektivitásának problémáját részletesebben a „Történetírás és Történetfilozófia” című dolgozatomban (Budapesti Szemle, 1929) fejtettem fel. Maga Hornyánszky a tudomány gondolati irányultságának, tehát a tudás elsőrangú fontosságának hangsúlyozása mellett (v. ö. már *Schvarcz*, 1901, 25. k.), különösen *Hippokrates*-ében (pl. IX. fej., 200. kk.) sokszor mutatott rá, hogy minden tudomány illogikus is: nem a valóság pontos megfigyelésével, hanem elvont és általános, bevitt eszmékkel kezdődik. Ennek nem mond ellene, ha a IX., 2. k. fejezetekben egy rég hamisnak bizonyult filozófia felett néha magafelelt modernséggel mond az orvostudomány oldaláról kritikát és nézi „kortünetnek” (242., 320., 333.) vagy görög specialitásnak (280.) az irrealitást; ettől függetlenül jól tudja, hogy az így ambicionált tudás már nem „görög” tudomány (261., 320. l. stb.) és még jobban, hogy a pusztán logikus apriori nem ad tudást (l. fent).

⁶¹ *H. Spencer*, 9. l.; *A Szabadoktatás*, 70. l.; Diltthey-Rickert iránnyával szemben: *Minerva*, 1924, 142. l. stb.

⁶² *A cl=philologia mint történetírás*, 52. l.

tünet. S ugyanilyen tágra értendő azonosnak nála a „történész” foglalkozása *általában* a multaemlékezéssel, a történetírás ténye pedig — azonfelül, hogy a gyakorlati élet elengedhetetlen össze-
tevéje⁶³ és a megismerés egyik fajtája, — egyenesen magával a megismeréssel.⁶⁴ *Mindenfajta* tudásanyag *minden* feldolgozásánál úgy *kell* lennie, hogy „intuitív és discursív gondolkodás... tudás és psychognosis” nem fog „egymást kizáró műveleteket” jelent-
hetni; „más-más készségeken nyugsznak, az értelem más-más oldalát és érdemét illetik, de egymást nem teszik felcselegessé, sőt egy és ugyanazon célra szolgálatába állíthatók”.⁶⁵ Az a mód is tehát természetszerűen úgy lesz majd az általános, azaz tulaj-
donképp *mindenfajta* szellemi működés alapmódjának értendő, amelyet Hornyánszky, szintén a történettudomány körében ter-
mésztesen, egyszer már pályája elején úgy jelölt meg, mint „a concret és abstract jelleg kibékítését”.⁶⁶

Ha azonban így, az előzők szerint, *minden* tudástárgy absz-
ztrakt is, sőt ennek a jellegének érvényesülése annál kevésbé engedhető el, minél hozzáférhetlenebb volna ez a tárgy enélkül az emberi gondolkodás számára, akkor Hornyánszky ismeret-
elmélete az ismeretek hierarchiájában helyesen adta, illetőleg nem adhatta másnak a vezető helyet, mint a konkrétumok absztrakt elemeihez egyedül közvetítő lélektannak, pontosabban
mindig az emberlélektant éppen legjobban szolgáló tudomány-
nak. Amiből aztán következett, hogy nála pl. a történettudomány (főleg már csak mint kultúrfilozófia vagy „szociológia” és) csak
annyiban jöhetett számba, amennyiben épp az emberismeretnek „az idő folytonosságába és az együttélés feltételei közé helyezett
emberi léleknek”⁶⁷ a szolgálatát jelenti. Következett, hogy Hor-
nyánszkyt az ókori klasszikus népek története inkább csak any-
nyiban⁶⁸ érdekelte és foglalkoztatta, amennyiben ezek a népek
az ilyenféle történetkutatásnak legghálásabb matériáját szolgáltat-

⁶³ *A történet eszméje és a szabadoktatás*, A Szabadoktatás, 1907, 62. l.

⁶⁴ V. ö. *A cl. philologia mint történetírás*, 67. l.: „A történetírás mivoltát... (csak épp úgy) az *énben* visszatükrözött való feltüntetései-
ben fogjuk megtalálni, ... mint bármely megismerés lényegét.”

⁶⁵ *Minerva*, 149. l. V. ö. már *EPHK.*, 1905, 787. kk. is.

⁶⁶ *A cl. philologia mint történetírás*, 52., 68. stb., de l. a „munka-
egysítés”-ről szóló helyet *Nemzeti eszme és tudomány*, 1895, 805. l. is.

⁶⁷ *Athenaeum*, 1902, 338. l.

⁶⁸ A szempont természetesen nem akadályozhatta az érdeklődés
őszinteségét és intenzitását. Mellőzve itt a görög és latin kultúrákért
nehéz időkben ismételt kiállításait, legyen elég tudományos propagan-
dájának olyan termékeire hivatkoznunk, mint a *Tudománypolitika*, 1927;
Tudománypolitikánk feltételei, 1927; *A középiskola „krízise”*, 1928;
Veszélyben a magyar kultúra, 1932. című cikkei, a *Görög Társadalom-
rajz* bevezetése; sőt a Kornis- (*Ttud.*, 1927, 473. k.) és a Zielinski-féle
(*EPHK.*, 1906, 452—8.) vagy a Pour un humanisme nouveau (*EPHK.*,
1930, 188—192.) ismertetése is, stb.

ják.⁶⁹ És következett szükségkép az is, hogy Hornyánszky filológiai már nem lehetett az az öncélú érték és önálló diszciplína, amelynek régebben (mint a nyelvismeret, grammatikai tudás, dialektikai készség összességét)⁷⁰ tartották. A Hornyánszky szerint való filológusnak nem annyira a szobalevegőn és könyveken, mint inkább a gyakorlati életen, a gyerekeknek, primitíveknek, lelki betegeknek, de általában és mindig az Embernek a megfigyelésén kell nevelődnie,⁷¹ tehát az ő kezén a filológia is szükségkép válik egy, a történettudomány érdekében használandó kutatási irányná vagy eljárási móddá, amely elsősorban csak az idegen lelkiállapotokat és helyzeteket visszaérezni és vissza-képzelnéi segíthet.⁷²

Igy azonban már megértettük, illetőleg alapjából csak most érthettük meg azt a típust, akiben a filológiai beleolvadt a filozófiai „gondolkodás”-ba és igazi értéke szerint megtanulhattuk értékelni azt a fajta munkásságterületet, azt a filológiát is, amelynek mint a nagy synthesis, a történetírás elő- és utómunkálatainak a művészet és a tudomány határán,⁷³ Hornyánszky számára mindig csak másodlagos lehetett a jelentősége.⁷⁴

⁶⁹ *Az antik műveltség a középiskolákban*, 1905/6, 546. k. A görög római társadalom jelentőségének kérdéséhez v. ö. *Athen.*, 1894, 222. l.; *EPhK.*, 1913, 33. (a görög föld alatt „az általános emberi érzések szilárd talaját tudjuk”) és *u. o.*, 1931, 111. l. („bármely kultúrágnak és korszaknak módszertani fejtegetéseiből az ókori historikus és filológus szükségképen tanulhat valamit”).

⁷⁰ V. ö. *Schvarcz*, 1901, 21. k.

⁷¹ *Philologia és Philosophia*, 1902, főleg 200. kk.

⁷² Amennyire látni tudom: Hornyánszky „rendszerének” főbb vonásai közül a kl. filológia átmenetét a történetírásba először J. G. Droysen (*Erste Vorlesung*, 1833); az összehasonlító diszciplínának egy törvényszerű kereső, nagy „embertudományba” (*Menschheitswissenschaft*) való egyeztetését H. Usener (*Philologie und Geschichtswissenschaft*, 1882 = *Vorträge und Aufsätze*, 1907); a filológiának methodus és „Kunstübung” gyanánt való felfogását pedig — mint ismeretes — már K. Fr. Hermann hangsúlyozta (v. ö. P. Wendland, *Philologie und Geschichte*, N. Jhrbb., 1917, 3. k. stb.). Hogyan jutottak ezek a gondolatok H.-hoz és valóban ezek a szerzők hatottak-e rá, vagy a korszellem találkozása volt, pilanatnyilag nem tiszta előttem; E. Meyer mindenesetre csak 1902-ben írta *Zur Theorie und Methodik der Geschichte* című kísérletét, tehát Hornyánszkyt legfeljebb gyakorlatával befolyásolhatta.

⁷³ *Philologia és Philosophia*, főleg 334—9. ll.

⁷⁴ Hornyánszky tipikus elnagyoló fordulatokat, elodázó formulákat használ (hosszú volna felsorolni őket), amelyek a filológikumot jellegzetes módon szokták (részben szándékosan, részben önkénytelenül) mellékkéssé, példává, részletkérdéssé jelentékteleníteni. Sokszor azt is készségesen bevallja, vagy megengedi, hogy „filológiai” megállapításai nem okvetlenül (végrelegesen) adtak elfogadhatót (pl. *Görög szók*, 1908. 353. k.; *A lélektani kutatások*, 1921, 61.; *Minerva*, 1924, 151. l.); hasonlóképp: ahol a *Hippokratés* szaktudományával szemben orvostudományos ténymegállapításokat várnánk és hinnénk (pl. 319., 321. stb.), meghátrál és „adalékok”-kal „laikusoknak” is beéri; aminthogy az egész munka

Az ember.

De Hornyánszky „gondolkozási alkatának”⁷⁵ ez a kitergetése nemcsak az ő speciális filológiáját magyarázza meg. A (teljes) objektív tudás mellett, a (teljes) filozófiai is megkövetelve, nyilvánvalóan már *egész jellemének* olyan, a végtelen és összeegyeztethetetlen harmonizálására törő irányultságát árulta el, amely — ennyi eleve bizonyos: — távol áll a mai, opportunusan megalkuvó és elcsúszó átlagemberétől. Ilyenféle *univerzális* emberet inkább csak bizonyos korok: az ógörög köztársaságok, a renaissance és a neohumanizmus napjai teremtettek.⁷⁶ Amennyiben tehát Hornyánszky filológiájának és egész tudományos egyéniségének *értékét* is le akarjuk mérni, pontosabban és pozitívabban kell éppen ennek a különös típusnak a lényegét is megfognunk.

S feladatunkat az teszi könnyűvé, hogy a Hornyánszkytól célzott korok kétségtelenül vagy igazi görög, vagy olyan nemzedékeknek korszakai voltak, amelyek „görögök”⁷⁷ akartak lenni. Sokat jelent, hogy Hornyánszkyt kezdettől legjobban annak a mély és sokoldalú Thukydidesnek a példája vonzotta, akiben (csakúgy mint a görög szofisztika tipikus jelenségében) a szkepszis és szubjektivizmus, a racionalizmus és irracionálisizmus vonásainak a (jellemzően „görög”) kettősségét vélte feltalálhatni.⁷⁸ De még ennél is tipikusabban és árulóbban „görög” volt az a vonása, hogy az a szubjektív (érzelmi-akarati) apriori, amellyel egész pályája alatt szemlátomást mint egyenjogú és elengedhetetlen tényezővel igyekezett a maga exakt tudáskeresését átíratni és szabályozni, nyilván *nem lehetett* nála eltanult tartás. Schvarcz Gyulának, akihez — minden másféleségük ellenére⁷⁹ — kétségkívül legtöbbet hasonlított,⁸⁰ „nemcsak tanítványa, de sze-

filológiai fontosságának másodrangúságát már a mű Bevezetésében is (XIX. l.) jellemző módon hangsúlyozta (pl. „Nagy vonásokban rajzoltam meg stb. Talán el is hagytam itt-ott valamit belőlük, olykor meg talán kelletténél konkrétbb voltam stb. ...ami általános, annak épp csak általánosságának szabad lennie” stb.).

⁷⁵ A szót maga használja: *Minerva*, 1924, 147. l.

⁷⁶ L. Hornyánszky, *Két korszak között*, 1930, 364. k.; v. ö. *Nacionálisizmus, szupranacionálisizmus*, 1926, 86. l. is.

⁷⁷ A szó használtuk értékéhez v. ö. Marót, Goethe Görögsege, 1932, passim és Társadalomtudomány, 1933, különösen 205. l., 1. jegyz.

⁷⁸ *Thukydides és a szofisztika*, 1892, 3—21. l.

⁷⁹ Hornyánszkyknak Aristoteles: az emberi maximum, Schvarcznak: fejlődésgátló mozzanat; Thukydides, H. Spencer, Comte és Hornyánszkyknak több más tekintélye nemkülönben rosszul jár Schvarcznál; Aristophanesről való felfogásaik is ellentétesek stb. (V. ö. *Schvarcz Gy. emlékezete*, 1917, 10. k., 28. kk., 33. k., 50., 55. k.)

⁸⁰ Sok közösséget mutat külső életmódjuk; utazási kedvük; sokoldalú édeklődésük természettudománytól történetfilozófiáig, különösen az anthropológia, tömeglélektan (i. h., 1917. 63. k.), jog és orvostudomány iránt. (Schvarcz jogász és a Nerrlich-levelek szerzője volt; v. ö.

mélyes ismerőse sem“ volt;⁸¹ Medveczky Frigyessel, akinek speciális filozófiai tanításaitól ment tudott maradni, inkább csak összetalálkozhatott a közös érdeklődési területeken;⁸² Croisetnél (1893/94-ben) a görög középkort nyilván épp azért hallgatta, mert ez már előzően érdekelt, aminthogy általában az a mód is az eleve elkölté volt, ahogy az (akkor mindenesetre németesen is filologizáló) franciáknak a maga „filozófiai“ irányát tulajdonította;⁸³ Comte meg H. Spencer művein azért kapott s azért tartott ki mellettük később (sokszor nyilván már jobb tudása ellenére), mert éppen ők voltak, akikkel „kintről megjöttek a belső csatái“; végül — ami talán legdöntőbb — kezdve Thukydidesen, mindig csak olyan egyéniségek provokálták megszólalásra, akik — pozitív vagy negatív irányban — „szívából“ érdekelték;⁸⁴ soha semmit nem tett a magáévá, aminek legalább a csirája ne lett volna benne, míg ellenkezőleg, fel sem tudók sorolni, hányszor szolgált nála az olvasmány vagy forrás csak ürügyül, hogy belülről kifelé nézve, magát lelje meg benne. Egy szóval tehát: a Hornyánszky-féle struktúra kifejezett görög jellege annyival bizonyosabb, minél kétségtelenebb, hogy az ő szubjektív apriorijának ez az abszolút nem-tanult-ösztönös-volta és mindamellett magabiztos állandó érvényesülése is, a történelem folyamán, egyedülálló módon csak — éppen a görög szellemi produktumok fejlődését determinálta.

Ezen az ő görögségén t. i. nem változtathat, ellenkezőleg: újra ezt hivatott — másik oldaláról — igazolni, hogy ha Hornyánszky Gyula a lehetséges árnyalatok közül mindenesetre

1917, 2. kk., 67. l.) Közös belső sajátosságuk, hogy „inkább mások ellenére, mint másoktól támogatva“ jutottak eredményeikhez (1917, 41., 45. l.); nyelvük erőteljes, harcias frissége; a politika kedvelése különösen a demokrácián és görög századain (V/IV.), nemkülönben a szabadság és gondolatszabadság (1917, 51. l.) eszményein keresztül. Közös „hibáik“: az áradó közlékenység „nem minden önisméltás nélkül“ (1917, 6. l.); a problémák túlméretezése és megfejtetlenül maradásuk (csonkaság; már 1901, 7. l., amihez l. lentebb); a görög-latinos csinált szavak sűrű használata (1917, 41. k. — Hornyánszky-nál pl.: institutionalismus, kulturológia, heterokrata stb.).

⁸¹ *Emlék.*, 1901, 4. l.

⁸² Bár a tanítványi viszonyt külső gestiójával eléggé hangsúlyozza és emberileg nyilván vonzódott is mesteréhez, *kifejezetten* Hornyánszky csak programjának egy pontját viszi vissza Medveczkyre: *Tömegpsychologia és görög tört.*, 1912, 225. l. szerint „mestere“ szokása volt már „a philosophikumok és az egyes konkrét tudományágak között összefüggést keresni és teremteni“.

⁸³ V. ö. főleg *Athen.*, 1893, 621.; *OKTK.*, 1893/4, 504. kk.; *EPhK.*, 1895, 803. kk.

⁸⁴ Még az olyan, látszólag legsemmlegesebb ismertetések is, mint *EPhK.*, 1906, 777.; 1909, 628. k.; *Társadalomtud.*, 1928, 88. k.; 90.; 93. k.; *Athen.*, 1927, 46. k.; 1929, 134—6.; 1931, 94—101., eredetileg nyilván (vagy a szerzőtől, vagy a címtől provokáltatva) kerestek valami konkrétumot, ami aztán érdemlegesnek nem bizonyulhatott.

nem az ideális egyensúlyállapotban levővel, hanem (mint egyéniség) eleve a majdnem harmóniaellenesen „játékszenvedélyes”, agniztikus göröggel mutatott rokonságot és (mint történettudós) a született apriorizmus mellett fokozott szerepet szánva a tudandónak is, jobban a „racionalista” Thukydideshez vagy szofista rétorokhoz, Euripideshez vagy Aristophaneshez és Aristoteleshez, semmint az „emócionálisabb” Herodotoshoz, Aischyloszhoz és Platonhoz hajlott.⁸⁵ Még az az ötvözet is t. i. görög ötvözet marad természetesen, amelyik úgy oldalozza az egyszerűség aránt mindent-akaró harmónia keskeny ösvényét, hogy látszólag már csak-gondolatosan — tehát (szak)tudományos külsőségek közt — próbálkozik a teli élet, az egész ember explanálásával. A nehézség, illetőleg ellenmondás csupán Hornyánszky *mai* ságával kezdődött. Ott, hogy éppen ez az alkat ezt a maga végső célkitűzését, a megélt abszolút tudományt, már Hippokratesnél is csak részben, a kereszténység és a természettudományoktól teremtetett nagy szakadás után pedig történelmileg és emberileg soha többé nem tudta már valósítani: a *mai* tudományban, nemhogy a *synthesist* és *analysist* egyaránt, de már arra sincs módunk, hogy akár a tárgyi tudás, akár a kor követelte nívó teljét, külön-külön, kezünkben tartsuk. Aki tehát mindennek ellenére mégis ilyenféle lehetetlent próbált, még egy Zeller is például (akit Hornyánszky nyilván azért ismert el olyan fenntartás nélkül, mert az ő — általa kísérletkép ú. n. — *objectiv phaenomenalizmusában*⁸⁶ a maga gondolkozási módját érezte),⁸⁷ még egy Zeller vagy Ed. Meyer⁸⁸ vagy bárki is, mindig ki volt téve,

⁸⁵ *Magyar Paedagogia*, 1906, 653. k. A költőinek „szentimentalizmusa” általában nem állt közel egyéniségéhez.

⁸⁶ *Emlékezete*, 1912, 67. l.

⁸⁷ Amit Zellerről mond, mutato nomine, sokszor illik Hornyánszkyra magára. Így, hogy — az idealizmus és realizmus között libegve — „a realizmus közvetlenségét Kant (helyettesítsd: a filozófia) gondolatjaival mélyíti, de rögtön a reális tapasztalatot hívja segítségül, ahol a kriticismus útvesztője fenyeget” (68. l.). Vagy: „Sajátosan koncentrikus észjárása, melyben a nagyfokú fejlődés és változás képessége sem engedte meg, hogy a felfogás lényegéből az eredeti mag (= Hegel) teljesen elpusztuljon, még azután is egy metafizika körvonalait látja maga előtt, miután tapasztalati alapra helyezkedett” (73. l.); stb. De a lényegét illetően a mód is, ahogy H. a filozófiatörténeész gyakorlati gondolkozásmódját meglátja, megegyezik a tőle általában követettel, vagy legalább is követni kívánttal; Zeller nevezetesen először biográfiák nélkül épített Hegel filozófiájából kereteket, de erre (a későbbi kiadásokban) mindnagyobb érvényt engedett a pozitív ismereteknek, azután végre ezeknek nyomására — a kettős karaktert még mindig megtartva (v. ö. 30—58., 76. ll.) — „a hegeli dialektika egyszerű alkalmazását” már inkább sajátjából való „lélektani magyarázatokkal” és kultúrtörténeti nézletekkel tökéletesítette; s így valahogy (csak *egyszerre*) történt mindig egy „genesis” H.-nál is.

⁸⁸ *Tudomány*, 1931, 247. k. — Zielinskiről is (?) v. ö. *EPHK.*, 1906, 457. l.

hogy próbálkozásának az emberi mértéket meghaladó nagyságáért valami ponton megfizessen. És így Hornyánszkynek is, természetesen, mielőtt nem akarta bevallani, hogy pl. a „haladó fejlődés”-ről az ő apriorija szerint elengedhetetlenül vallott tétel már a maga (közben szerzett) jobb tudásával sem egyeztethető;⁸⁹ de általában mindig, mielőtt egyszer tárgyi tudásával valamely hogyan nem volt képes elméletét megalapozni, illetve elmélettel nem tudta az adatait megfelelően felitatni, szükségképp kellett legalább a látszatot valami oly optimizmusba burkolt tragikus kibúvóval megmentenie, aminők nekünk, modern Faustoknak, legtermészetesebben engedik az anakronizmust, az életszerű tudást, gyakorlatban mégis vállalnunk. Neki aztán, személye szerint ezt a létfentartó optimizmust nyilván akként „jött” legjobban megszereznie,⁹⁰ hogy megállt annál az „igazi könyv elengedhetetlen előmunkálatát” tevő értekezésnél,⁹¹ amit mint alsóbbrendű műfajt lenézett,⁹² vagy kivált — meghasonolva, kiábrándulva — félúton egy tervnél, bevezetésnél, vázlatnál stb.⁹³ s életben is (nemcsak a tudományban) állandóan gigantikus méretű „syn-

⁸⁹ V. ö. már fent és hozzá *Athen.*, 1925, 108. a kikötést, hogy a fejlődés megállapítása csak igen hosszú fejlődési sorok távlatá alapján lehet; *MFigyelő*, 1912, II., 1., 372. l. a megjegyzést: „Nem minden fejlődés haladás, nem minden szaporodás gyarapodás”; és főleg a nemtekintett alkati fejlődés (nemgondolati, változatlan részünk) elismerését, ahogy az pl. Fr. Grachner könyvének ismertetése alkalmából (a monoteizmus kérdésében) *Tudomány*, 1925, 89. l. is felrövellik. (L. még *Bevezetés a dráma lélektanába* is stb.) Általában a fejlődéssor elképzelésében, ebben a sarkos problémában, Hornyánszky sohasem tudta egészen, *A jog*, 1899 (25. k., 31. k. 35.) ifjúkori koncesszióit és következtelenségeit kinőni.

⁹⁰ Hasonló értékű, de természetesen másféle koncessziókba kényszerült Zeller is (v. ö. 25. j.), míg E. Meyernél a GdA. I., 1. kötete a (pozitív analízis oldalára állott) mű elé olyan külsőleges-szervetlenül, olyan utólagosan és olyan szűken-bizonytalanul van odaillesztve, hogy ez legfeljebb ha lelkiismereti furdalásként emlékeztethet az egészségtelenség feladott szándékára; és i. t.

⁹¹ V. ö. *Schvarcz*, 1901, 14. l.

⁹² *U. o.*, 13. k.

⁹³ Törödékekben gazdag életének a problémaállításához képest fő-törödéke természetesen a *történetfilozófiának (kulturáltörténet-szociológia)* az a gigantikus módszertani terve maradt örökre, amelybe lexikoncikkei és az elmélet részkidolgozásai mellett (*Thukydides; A cl. philologia mint történetírás; Történetírás és philosophia* l.: Herbert Spencer és a történetírás; A művelődéstörténet elméletéről; A történet eszméje; A történeti materialismus; A történettudomány általános jellegéről; A kultúráról; Az erkölcsi értékek; Romantika a történet-kutatásban; Mi is az a szellemi történet? stb.) legnagyobb „összefoglalásai” is (*Hippokratés, Görög Társadalomrajz* s részben nyilván még a hagyatékban maradt görög [kultúr]történet[ek] is) beletartoznak. Részletterveit ezen a nagy kereten belül speciálisabban (görög) *társadalmi, politikai sőt vallástörténeti* kérdések területeire nyúltak (*Temetési versenyküzdelmek; A görög vallás kezdeteiről; Totemisztikus nyomok; A görög*

thesiseket“ körvonalazva, önkénytelenül beírte a darabokban kritikusan dolgozását. De így viszont nyilvánvalóan: az ilyenféle „öntudatlan megalkuvásokat“ nekünk is annál szükségszerűbben csak belülről, mint az ő feltett — ma lehetetlenre kényszerítő — speciálisan tragikus alkata külső szimptomáit szabad nézünk és elbírálnunk, minél világosabb lett előttünk különben ezeknek a szimptomáknak amaz alkattal való legszorosabb összefüggése.

S ezek után már ennek a sajátosfajta típusnak a tudományszerűs, sőt emberi értékét is biztossággal felkérdőzhetjük. Kérdhetjük — először —, hogy lehetett-e igazán tudós Hornyánszky, mint egy olyan tragikus belső alkat hordozója, amely akkor és úgy kényszerítette gazdáját egyszerre két úton járni, amikor és ahogyan ez már apriori lehetetlen volt? S lehetett-e, szorosabban, igazi filológus, amikor a veleszületett szubjektív apriorinak legalább annyi szerepet kényszerülve adni, mint az eszének és belátásának, a jellegzetes filológus-objektivitás kárára már eleve elvi engedménnyel indult, tehát bármiképp is törekedett, a dolog természete szerint okvetlenül esetleges és támadható módszerrel és gyakorlattal tört — a lehetetlenre? Aminthogy a sokszor nem világos („érthetetlen“) kifejezőmód,⁹⁴ etimológiáinak bizonyta-

vallástörténet köréből; Görög szók stb., *Lampadedromia*; *A hadvezér-től*; *A demokrácia és parlamentarizmus* stb.) s utóbbiak közé, az *Aristophanes*-könyv hamar kinőtt tervezgetésein keresztül illeszkednek a (görög, sőt általános: v. ö. VII. ker. *Értesítő*, 1903, 20 l.) *drámatörténet*nek szintén hamar felhagyott kockái is (*A görög dráma eredetéről*; *Bevezetés*; *Tragoedia és comoedia*; *Reich*, *Der Mim*; *Δράματα* stb., v. ö. fent 12. j.), hogy munkásságának jelentősb részét mégis e nagyobb kör ama kisebb, újságával megragadó részletének szentelje, amelyről egyszer úgy gondolta (*Demokratikus eszmék*, 1925), hogy darabjait a „Görögség és közvéleménye“ címen fogja könyvbe foglalhatni (l. még *A közvélemény eszméje*; *A szabadság nevében*; *A közvélemény elmélete* stb.), máskor talán jobb helyükön látta volna őket egy „Az ókori görög tömeg“ről szóló könyvben (l. *Tömegpsychologia és görög történet*; *Demotionidai*; *A polis fogalma*; *Kis és nagyterületű állam*; *Geiger*, *Die Masse*; [„Die Rolle der Masse in der griechischen Geschichte“ címen vagy egy kézirat is a hagyatékában] stb.; v. ö. fent, 23 k. j. is), míg eme részlet egy, a személyes érdeklődéshez legközelebb eső csücskének: *a retorika elméletének tömeglélektani vonatkozásában* külön is annyi figyelmet szentelt (l. különösen *A szó hatalma*, *Bevezetésül a görög szónoklásnak történetéhez*; *Rhetorica Homerica*), hogy egy vonatkozó, külön alterv nyomairól lehet jogunk beszélni. Ésit. [Formailag is töredéknek csak a *Radikalizmus*, 1911 és a *Totemiztikus nyomok* (v. ö. mégis: *Hippokrates*, 229 kk., 240 k.) c. dolgozatok, meg a *Történetírás és philosophia I*: *Herbert Spencer* programja maradtak.]

⁹⁴ Vári bírálta (EPHk., 1895) ellen védekezve, Hornyánszky különösen a *Nemzeti eszme és tudomány*, 1895 c. dolgozatában, véleményem szerint, kisiklatóan állította a pusztán nemzeti szellemet szolgáló írás-művészet és a tárgyi gondolatok internacionális „szóátfordításainak“ ellentétét az előtérbe. Helyesebb lett volna hibáját, mint egy akkor még filológiáinak elnemismert alkat(állapot)ból s az újatmondás lázából fakadót mentetgetnie: ma legalább úgy látjuk.

lan és szövegjavításainak ötletszerű volta, máskor lazán fűzött gondolatmenetek, egymásból folyó szempontok gyakran chaotikus gazdagsága, amik után „összegezve“, „fejtegetéseim végehez értem“ stb. fajta átmenettel szokta az utólagosan és ki egészítve összefoglaló reparálásokat megkísérelni,⁹⁵ és hasonlók: mindez valóban elég világossá teszi, hogy Hornyánszky (nyilván univerzálisabb beállítottságnál fogva) nem éppen a katexochen filológus-erényeket ambicionálta.

A válaszuk mégis nyilván legszorosabban attól függ, hogy mit értsünk cleve tudomány (és filológiai tudomány) alatt s itt éppen mi, akik a görög földről származott európai tudományosság emlőin élünk, szükségkép semmit sem ismerhetünk el erre jellemzőbb és fontosabb kritériumnak, mint azt a tartást, amelyben a tudomány számunkra mint egyszer-való, görög történeti faktum megszülethetett és önmagává válhatott. Mint azt a tényt, hogy „tudomány“ számunkra minden kétséget kizáróan az lett, amelyik Homerost tekintve első művelőjének, a történettudományban sohasem tagadta meg a fantázia jelentőségét, de még Hippokratesnél, sőt Poseidoniosnál sem száradva pusztá szak-tudományossággá, mindent akart és mindig apriori vállalta a kétirányúságnak a (minden egyénnel és jelennel korrigálható és korrigálandó) tévedéseit.⁹⁶ Ennek a tudománynak a lényege azonban természetesen sohasem lehetett más vagy több, mint az igazság irányában teljes erőfeszítésünkkel és tudásunkkal haladó törekvés fogalma;⁹⁷ szolgálata soha nem állhatott egyébben, mint egy „soha be nem fejezhető, soha nem kész feladatokból“⁹⁸ való résztvállalásban és így Hornyánszky is nyilván bátran vehette úgy, hogy egy szaktudomány — az ókori történelem stb. — mint a mindenkori jelen egész elméleti és kritikai tudásának része képez tudományt; nézhette pl. *A jog keletkezése és fejlődése* kérdését (1899) elsősorban mint pszichológiai problémát; haladhatott a *Görög felvilágosodás* orvostudományi kérdéseinek megfajtásához — talán egyenesen Comte átfogó rend-

⁹⁵ V. ö. *Ttudom.*, 1930, 361; 1931, 247. k.; *Pindaros*, 4. l. (ahol a korrektív összefoglalás előre van vetve).

⁹⁶ A mindig új „Zellerekről“, azaz a „számítási középátlányos“ tudósokról, mint a hibák eltüntetésének garanciájáról, v. ö. *Zeller Ed.*, 50. l. A tévedések egy másik értékére, — hogy utat mutatnak, amennyiben bizonyos tévutakat, mint járhatatlanokat, végleg eltorlaszolniak, — ismeretesen már Darwin is utalt.

⁹⁷ *EPhK.*, 1907, 180. l.; v. ö. *u. o.*, 1905, 657. l. (O. Kern értékeléseivel kapcsolatban).

⁹⁸ *Zeller Eduárd*, 50. l. (Zeller elveként). Hornyánszkyban egyébként a „Mut des Irrs“ en túl a hiba kerek bevállalásához is megvolt mindig a bátorság (l. fent, 74. j. és pl. *EPhK.*, 1927, 72. kk.; vagy *Schvarcz*, 1917, 43. l. az 1901-i megemlékezés merev elutasításának a palinodiáját: „akkor még közelebb állottam a természettudományi pozitív gondolkodáshoz“, stb.).

szeréből,⁹⁹ de mindenesetre — jelenünk filozófiájából; kockázathatott akár olyan „költői“ (különben — dicséretére! — nem: oktrojált) tévedést is, mint (többek közt) a *Temetési versenyküzdelmek az ősgörögöknél* (1900) c. dolgozatának vallástörténeti novuma stb.: azért a szónak ebben az, éppen egyigazi (görög) értelmében, nem szűnt meg tudós lenni, sőt csak így lett az. „Tévedései“, ebből a szemszögből nézve, egyszerre lesznek egy apriori kivihetetlen feladatvállalásnak és gigantikusan emberfeletti kettőt: akarásnak — az örök, igazi tudományban apriori elkerülhetetlen, mindig csak lassan és fokozatosan korrigálódó¹⁰⁰ — velejáróivá, kényszerű engedményekké, amelyek elengedhetetlenül szegélyezik az igazsághoz vezető utat s végeredményben a jelenlétükkel nagyobb bizonytságot tesznek Hornyánszky tudós-voltáról, mint aminőt a megnyugtató sineken futó, általa éppen ezért ki is pellengérezett egyoldalú „költők“¹⁰¹

⁹⁹ V. ö. *Hippokrates*, X. fejr., 3. §, kül. 318. l. A megfordított irányú haladás (szakérdeklődéstől a filozófiához) az 1910. év előtti munkásság alapján nem volna elképzelhető.

¹⁰⁰ Mint aki klasszikus-filológusnak és ókori történésznek készült, Hornyánszky csak félig-meddig illegitim és véletlen utakon jutott Tylor animizmusához, Spencer és Comte szociológiájához, a fetisizmus és a (Wundt-féle) totemizmus-fogalmakhoz stb. és így különösen az elméletben, mire egyik vagy másik trouvailléának tudományos értékesítését megkezdte, az az új tudomány, amelyből kapta, a maga jellegzetesen rohanó fejlődésével nem egyszer már messzejárt (v. ö. a *Temetkezési Versenyküzdelmek*-ben, 1900, az animizmus-fogalom helyzetét vagy *A görög vallás kezdeteiről* c. cikk, 1905, küzdelmét a már akkor bizonytalanabbá lett fetisizmus meg animizmus fogalmakkal, illetve tisztázásukért, főleg 387. kk. és 645. kk.), amit Hornyánszky *jobban* észrevett mindig, mint pl. hasonló helyzetében E. Meyer és a játszmát — sűrűn és fatális következetességgel — felhagyta. Másfelől természetes, hogy az univerzális érdeklődésnek ezzel a hatalmas ballasztjával a gyakorlati tudás vállalt hatalmas területeit (jog, orvos, társadalomtudomány, nép-rajz, vallástörténet stb.) szintén lehetetlen volt egyemberül végig megbírnia. Így maradhatott pl. *Hippokrates*-ének tervezett német fordítása (Századok, 1911: 467.) többek közt azért is abba, mert a maga Puschmann-on (1889) alig túlmenő orvosi szakismereteit a racionalista szaktudomány klasszikus népét kielégítően feljavítani a régi laikus nívóról (*Hippokrates*, 321. l.), — ehhez H.-nak vagy a kedve, vagy a tehetsége nem volt meg. Az egészhez v. ö. főleg fent a 93. j. körül is.

¹⁰¹ Az esztéta, pesszimista „apriorival indulóknak kipécézetettei Hornyánszky-nál: Schopenhauer (l. már *H. Spencer*, 1904, 19. l.; *Burckhardt*, 85. l. stb.), Nietzsche (*M. Figyelő*, 1911, I. és II. k. és inkább *Nyugat*, 1919, 40. kk.), maga Burckhardt (*Nyugat*, 1919 és *Romanika*, 1925, 1. kk.), Spengler (*Tudomány*, 1921, I. kül. 235. k., 240. k.), Schvarcz Gyula (*Nyugat*, I. h., 91.), a kissé önkényesen hiposztázált „modern“ „szellemtörténészek“ (*Tudomány*, 1931) stb. De nyilván idetartoznak a „tisztá“ filozófusok (Dilthey, Münsterberg, Rickert stb.) is, akiknek egyoldalúságát H. „*pragmatisztikus betét*“-tel javasolná kiegyensúlyozni (*M. Figyelő*, 1912, IV., 319., v. ö. 1912, I., 283.): Ez volt a tőle *jobban* perhorreszkált egyoldalúság, mert ez volt az ex cathedra *jobban* „titkolt“ összetevője.

és „antikváriusok”¹⁰² — a csak-rationálisok és csak-irracionalisták — „bizonyosságai” legjobb esetben is tehetnek. Am ez egy szerszám már Hornyánszky-nak a filológus-voltát, illetőleg azoknak a halk és nyílt vádaknak az alaptalanságát is igazolta, amelyek miatt ezt a címet Hornyánszkytól olyan sokszor el akarták vitatni. Mihelyt az az igazi tudomány, amelyik a teljeset és lehetetlent akarja, a filológia is — amennyiben tudomány akar lenni — szükségképen ilyen lesz.

Egyre világosabb nevezetesen, hogy tegnap erősen túlbecsülték ama határoknak a fontosságát, amelyek a mindig egy és határtalan Tudásból — nyilván csak bizonyos reprezentatív alkatok és készségek irányára szerint támadva — kizárólag formalisztikus-praktikus célok és okok szerint szankcionáltattak. Ma már a filológus még egy Wilamowitz „nagyon tág és nagyon szűk” fogalmazása szerint se több, se kevesebb: „vir bonus, discendi peritus”,¹⁰³ és a filológia — egykor: a nyelvtudás önálló, elhatárolt diszciplínája — szükségkép odáig terjed, ameddig azok az általános problémák érnek, amelyekben (esetleg csak) egy *mag* a filológiailag (azaz utánélve) való megoldást teszi kívánatossá.

S ezen a ponton, ahol éppen az etikai jószág fontosságának kiemelésével maga a filológus-fogalomnak modern definíciója is figyelmeztet, hogy a lelkekben lélekkel dolgozó tudóst lehetetlen az embertől elválasztani, ideje — másodsor — azokra a félreértésekre is rátérünk, amelyekkel Hornyánszky-nak mint *embernek* kellett viaskodnia. Mert nyilván felesleges hypokrisis, sőt egy oktalan tévedés melengtetése volna csak titkolnunk vagy szépítenünk, hogy mindennapi küzdelmeiben Hornyánszky Gyula mennyviszer minősült nemcsak félelmetes kritikusként és vérbeli harckeverőnek, hanem kiméretlennek, sőt néha már-már igazságtalannak is.

Ezeknek a mozzanatoknak elbírálásánál mégis vagy az érintettek érzékenységevel való magunk-azonosítást; vagy az avatatlanok irigy-kíváncsi szenzációéhségét vagy legalább is túlságos külsőségességet jelentene, ha azt már nem látnók, hogy

¹⁰² A szóhoz l. E. Ph. K., 1926, 13. Ilyenck — főleg pályája elején — a „németek” (a „régiségtanirók” stb., v. ö. Blass, *MFTK.*, 1912, 241), majd — inkább politikai vonatkozásban — a lélektani-történeti szempontot elhanyagoló, racionalizmusukban materialisztikusan egyoldalú „szocialisták” és „radikálisok”, tehát főleg Marx, Kautsky (*A történeti materialismus*, 1909, I. 197. kk.), Pikler Gyula (*A jog*, 1899; *A Szabadoktatás*, 1907 stb.), némileg általán a „zsidók” (v. ö. *Szekfü olvasásakor*, 482. k.) stb. Ehhez az irányhoz — saját célultűzött pozitívizmusa miatt — Hornyánszky talán engedékenyebb (v. ö. *M. Társadt. Szle*, 1909, I., 201. l.: „a történeti materializmusban van *némi* igazság, de ezt teljes jogú igazsággá csak a bírálat képes tenni, amely viszont a történeti materializmust egyoldalúságától, kizárólagosságától, merev pozitívizásától fosztja meg”).

¹⁰³ L. Marót, *A görög föld istenci*, kny. Széphalom, 1930, 6. l.

amennyiben ellenfeleinek voltak érdemei,¹⁰⁴ Hornyánszky ezeket is tudta bizonyos tárgyilagossággal tisztelni és megbecsülni. Annak pl., aki számára a csak-szkeptikus-pesszimista¹⁰⁵ tévútját szimbolizálta, Schopenhauernek vagy kivált a zseniális Nietzsche-nek filozófusi nagyságát soha nem is próbálta kétségbe vonni (mindig csak történetfilozófiai álláspontjaikat vagy etikájuk káros voltát kifogásolta); de még Piklert sem bántotta, túl azon a vonatkozásán, hogy — szempontjából — „a XVIII. sz. racionalizmusának elméletét” képviselte; Burckhardtot számos esetben idézte a nagy tekintélyeknek kijáró reverenciájával; és ha már említettük (l. fent 98. j.), hogy Schvarcz Gyulát nyilvánosan megkövette,¹⁰⁶ meg kell ehhez említenünk, hogy hasonló palinódiákban igyekezett igazságtalan, mert egyoldalúnak tudott beállításból folyó támadását a szellemtörténészek,¹⁰⁷ meg O. Spengler ellen is,¹⁰⁸ utólag legalább enyhíteni, és így tovább.¹⁰⁹ Mindez viszont nyilván sokkal igazságosabb, belülről jövőbb megértését követeli ezeknek a sokszor valóban heves invekтивáknak. Számolnunk készlet nevezetesen azzal a lélektani lehetőséggel, hogy amikor Hornyánszky hangos szóval kicsinyelte, aki (mint csak-tudós vagy csak-költő) az övé helyett könnyebb, egyszerűbb utat választva, símán futott céljához; ami-

¹⁰⁴ Kritikája emlegett — természetesen — sokszor volt objektíve igazságos is, így: *A jog keletkezése; az EPhK.*, 1902, 218. kk.; 1906, 777.; a *M. Figyelő*, 1911, I., 310. kk.; 1912, III., 481. k. eseteiben stb.; sőt feltűnően elnéző, mint (mai szemmel nézve) különösen például az *Egyetemes Irodalomtörténet* I. iránt (1904, 462. kk.); máskor esetleg, bár pontírozottabb fogalmazás mellett (mert szerette a kemény szavakat), mégis megértő, mint *EPhK.*, 1928, 104—112. l.

¹⁰⁵ A racionalizmus; optimizmus = irracionalizmus; pesszimizmus (szkepticizmus?) Hornyánszky-féle „egyenlet”-hez v. ö. *Ttudomány*, 1928, 130. l.

¹⁰⁶ Többször idézi is; így például *Aristophanes*, 4. k. stb.

¹⁰⁷ *L. Ttud.*, eln. megny., 1931; rektifikálás: *EPhK.*, 1931, 108. l.

¹⁰⁸ *L. Ttud.*, 1921, I., 230—41.; visszaszívás már a befejezés, 240. k. (miután Spengler valóban metafizikai költészetet akar úzni a históriában), de I. különösen a II. kötetről u. o., 1922, 306. k., ahol a rendszer-csináló filozófus mellett az ideológiamentes realistát is felfedezve benne, már elismeri: „Spenglernek kétségkívül van mondanivalója a tudomány számára”. Aminthogy valóban a hírhedtté vált Spengler-féle elv: „über Geschichte soll man dichten” (a dologhoz v. ö. Marót, Történetírás, I. h., kül. 113. kk.) csak a fogalmazás egyéni árnyalatában különbözik az ókor (v. ö. fent, 22. l.), vagy akár a Mommsen Hornyánszkytól is szankcionált (l. fent, 13. l.) történetfelfogásától (pl. „Die Phantasie ist wie aller Poesie, so auch aller Historie Mutter”, Röm. Geschichte, V. k., 1885, bevez.). Úgy látszik, ezt lassan belátta s már tekintélyként hivatkozik Spenglerre: *Ttud.*, 1931, I. k.; stb.

¹⁰⁹ Talán legfeltűnőbbben mégis, az Ókori Lexikon szerzőjének nem szolgáltatott megfelelő elégtételt, amiért munkáját saját céljaihoz képest és magát clóreviendő, ha nem is épp rosszhiszemű, de félreérthető tárgyalásban, kizárólag mint a fejlődés egy túlhaladott pontjának az illusztráló példáját állította be.

kor dorongolta azokat, akikről hihetni vélte, hogy tulajdonkép utat nem is kerestek, sőt egyenesen az „egyetemes gondolkozási tétlenség”¹¹⁰ nek vagy az „impotencia makogásának”¹¹⁰ megbocsát-hatatlan bűnben voltak vétkesek, — akkor tulajdonkép senkivel rosszat nem akarva, csak a maga önbizalmát igyekezett egy szinte kozmikus természetes önvédelem és önségélyezés szabályai szerint erősíteni. Mindezeket az „ádáz invektívákat” — egyszóval úgy látszik — talán már eleve igazságtalan más-ként fogunk fel, mint egy, a modern kettőtakarás emésztő gyöt-rődésével született és a tragikusságtól menekülve,¹¹¹ emberfeletti és szentimentalizmust nem ismerő harcba veszett, egész és tragikus alkatnak a maga keskeny, nehéz útján magát bátorító — műhangosságát. Minden másféle felfogás csak annál valószínű-lebb volna, minél kényszerűbb szimptomái az ilyenféle létfenn-tartó reflexmozdulatok a feltettük elemi és „vérvevő” belső küz-delemnek, minél nehezebb velők „csendben ülni” és hallgatni¹¹² s minél emberibb, hogy az, akit ez a belső kereszter ért — hacsak az önmarcangolás töviskoszorúját nem kívánja (amire Hor-nyánszky nyilván nem született) — a maga létküzdelme mellett csupán másodsorban törődhesse a külső („szociális”) követke-zményekkel.

S ugyanígy állunk nyilván a Hornyánszky egyéb állítólagos emberi fogatkozásai ellen fel-felhangzó, még vaskosabb vádak-kal, így azzal is például, amelyet legvégtetesebben úgy szoktak megformulálni, hogy olykor szeszélyes volt, elfáradt vagy rá-hagyta magát a napi politika egy-egy hullámára,¹¹³ engedte, hogy a megélt jelen (vagy jelen élmény) vezesse tollát¹¹⁴ s ennyiben

¹¹⁰ Az idézett szók az ő verése.

¹¹¹ V. ö. kifakadását: „mindenütt 'tragikumot' sejteni és találni... romantikus foglalkozás” (EPhK., 1925, 14. l., aholis a „romantikus” szó nyilván *Ttudomány*, 1921, 478. l. szerint „valami irrealitást jelent”) és Nietzsche tragikumáról M. F., 1911, I., 208. k.

¹¹² Nyilván belülről értve idézte a *Rhetorica Homerica*, 1915, 24. l. az idősb Pitt ismert mondását a felállóról, akinek beszélni kell.

¹¹³ A MF. néhány aktualitásától (mint pl. 1911, II. k., 341—5.) és megnyitóktól (mint pl. *Nemzeti és nemzetietlen szociológia*, 1927) eltekintve, v. ö. főleg *Ttudomány*, 1925, 200. kk.; 204.; 1926, 199. kk.; 241—56.; 417. kk.; 424. kk.; 1927, 464. k.; 465. kk.; 1928, 119. kk.; 1932, 59. kk.; 180. kk. és *Széphalom*, 1927, 410. k. — De a görög történet oldaláról *A szocializmus költészete* (1902) is aligha „pozitív” és a *Hippokratésztől Tacitusig*, 1928, című dolgozatot szintén bizonyos fokig az aktuális fajvédő gondolat hozta létre, ha nem is a divatosan igenlő irány-ban dönt, mindenestre.

¹¹⁴ Tipikusan csak „jelenértékű” dolgozatai pl. *A közvélemény eszméje a görögök között*, 1922; *A szabadság nevében*, 1922; *A közvélemény elmélete*, 1923; *A hadvezértől az ügyvédig*, 1923, noha mindig beöltöztetve. Viszont vannak természetesen a szó jóértelmében egye-nesen mintaszerű mult-megjelenítései is, mint pl. a mestert névtelenül is eláruló apróság: *Ttudomány*, 1931, 282. kk. (adópolitika); de v. ö. *Athen.*, 1924, 73. l. is, stb.

hűtlen lett ahhoz a jobbik magához, akit fentebb az igazságkeresés törhetetlen bajnokának jellemezhattünk stb. Az ilyenféle esetknél is nevezetesen: szó sincsen semmi belső törésről. Megint egyszerűen: egy alkatban, melyet a kétfelé való, teljességakaró, de kilátástalan lehorgonyozottság és az ennek tragikumát önfenntartó erőszakkal tagadó optimizmus határoznak meg, az ilyenféle idegvibrálások is annyira természetesek, hogy inkább éppen a hiányuk volna feltűnő. Abban az idegfeszítő egyensúlyjátékban, amely emberi törvényszerűséggel szokta hősét a maga áldozatává tenni, a fiziológiai adottság normális frekvenciája mellett nyilván éppen a morális tartás általános egyensúlya, az volna meggondolkoztatón rendkívüli, ha Hornyánszkyknak az arca egy egész életen át — megtörések nélkül és megtévesztő könnyedséggel — sohasem a leküzdendő tragédiát, hanem csak a hajszolt optimizmust: az igazsághitet, a küzdelem szent értékét és a benne való bizalmat tükrözte volna vissza; ha a maga sohasem alvó, örökégő születési sebével kizárólag a legjobb férj és apa, az önzetlen barát, az ifjúság érdemeinek a patrónusa, mindig csak „jó” tudott volna lenni. Legyen elég, hogy — végeredményben — tudományos közéletünk aligha fog sok, nála tudatosabban, konzekvensebben és főleg a maga centrumából minden — tudósi és emberi — vonalon becsületesebben kiépített, reprezentáns egyéniséget felmutathatni.

Jól tudom, tekintetes Társaság, hogy egy ilyen megemlékezés kereteiben a problémákat inkább csak felvetni, semmint elintézni lehetett módom. A végleges válaszokhoz azonban nemcsak sokkal részletesebb tanulmányra, hanem elsősorban már olyan kritikai összkiadásra is szükség lett volna, amely a még kiadatlant is kiadja és a teljessé tett alapon, a kifejtett szempontokat tökéletesítve, úgy csoportosítsa és rendezze az elszórt, sokszor ismertetésekre stb. eldugott gondolatkinccset, hogy e tudatos foglalással igazi értékük szerint készítse kézhez mindazokat az elemeket, amelyeket ma még fárasztó és néha bizonytalan búvármunkával kell Hornyánszky munkáinak hatalmas tengeréből felhasználni s beállítani. S ezért szeretnők, befejezésül, a magyar tudományosság elengedhetetlen kötelessége gyanánt — bármily kivihetetlennek tűnjék is a jelen pillanatban — ezt a munkát és ezt az összkiadást annál nyomatékosabban jelölni meg, minél több volt Hornyánszky az egyszerűen „rendkívüli embernél”, tehát mi is mentől többel tartozunk a pusztá elismerésnél¹¹⁵ öneki és magunknak. Az előzők t. i. nem hagyhatnak kétséget, hogy van valóban Hornyánszky Gyulának további, az egyénin messze túlmenő, kultúrtörténeti jelentősége is: ő olyan időkben volt a mai „szellemtörténeti” korszakot jelentő tudóstípusnak markáns, küzködéseiben rendkívüli tanulságokat je-

¹¹⁵ Hornyánszkyknak a *Schvarcz Gy. Emlék.*, 1901, 41. l. olvasható szavait ismételtém.

lentő testté válása, amikor ez az irány még a külföldön sem lett tudatosná, nemhogy elfogadottá. Egy ilyenféle bevezetett összkiadás tehát egyszerre használna Hornyánszkyknak is, ennek az öntudatlan és akaratos pionírnak, mint megderítendő egyéni esete nek, és használna a közben szép virágzásba szökkenő általános magyar szellemtörténetnek is, amelyet a maga kezdeteire eszméltethetne.

Marót Károly.

A RÓMAI CSÁSZÁRKORI OSIRIS-VALLÁS MEGÉRTÉSÉHEZ.

Első tanulmány: *Osiris és a heliopolisi istenrendszer.*

(Folytatás az 1934. évfolyam 76. lapjáról)

A halott, aki nemi képességeinek birtokában marad, számunkra visszatartó és elképzelhetetlen, de ismeretes a folklore és ókortudomány előtt. Az egyiptomiak női szobrot tettek a halottak sírjaiba¹⁹⁵ és imákat mondtak a nemi képesség visszanyeréséért a halál után (pl. Kecs, i. h., 299—301.), a halott király pedig erőszakot követ el az istennőkön (Pyr., 510.). Maga a halott isten: Osiris, együtt a phallikus isten is,¹⁹⁶ neve „nemző” (Pyr., 650 b) és „atya” (939., 1696. sqq.), a HK. XLII. fejezetében pedig, ahol a halott különféle testrészeit különféle istenekkel azonosítják: Osiris a phallus (7. sor). Az „igazságtalanul üldözött”¹⁹⁸ Osirist a „nagytagú múmia” néven szólítja (v. ö. HK., LXIX., 4.). Az ilyen múmiák Osiris gyakori ábrázolásai közé tartoznak (Dendérah, IV., 68/9., 70., v. ö. Plut. LI.). Etruszk sírban a halottak, mint kicsi, fekete, ityphallikus emberek, sáson ülnek az Alvilágban.¹⁹⁷ Az indián mesében a halott éjszakánként hazajár feleségéhez (Naumann, Primitive Gemeinschaftskultur, p. 30.). Az Eddában a halott Helgi sírjában connubiumot végez feleségével (Naumann, p. 38.), az izlandi mesében az élő lánynak halott szerelmesétől gyermeke születik (i. h.).¹⁹⁸

Osiris a halott atya, amikor az új élet származik tőle, ő már halott. Az ityphallikus múmia épp úgy nem jelenti a feltámadást, a visszatérő életerőt, ahogy az áradó Nilussal való összehasonlítás és a gabona-

¹⁹⁵ Mahler, Beöthy Zsolt, p. 100., ill. 74/5.

¹⁹⁶ Tiszteletére ülik a *phallophoriákat* (Herod., II., XLVIII.): ezek a *Pamylák* ünnepei: Plut., XII. és XXXVI.; Pamyles¹⁹³ priapikus istenalak (Cratinus comicus minor, frgt. apud Hesych p. 1170., Hopf., 52.). V. ö. még Hippolytus Refut. Omn. haeres., V., 7., 27—29. (Hopf., 435.). A Plut., XVIII. és Diodoros. IV., 6. (251/2.) által ismertett Osiris-megcsönkítés késői változat. Eredete talán az, hogy a balzsamozók egy nagy pót-tagot tettek a sírba: Elliot Smith: Egyptian Mummies, p. 74., Petrie, Deshasheh, p. 15., Kecs, i. h., p. 195. Vagy talán előázisai hatásra megy vissza, hisz az Osiris-mondának vannak erre mutató számai, Attis, vagy a Dea Syria kultuszára (a Kerényi véleménye is). Egyébként pszichológiailag ugyanazt a magyarázatot kívánja, mint a phallikus istenalak.

¹⁹⁷ Weege: Etruskische Malerei, 1921, p. 29/30. és LXIV. Tafel: Tomba dell' Orco. Kerényi Károly professzor úr figyelmeztetése.

¹⁹⁸ Idetartozik a „Lenore-motívum”: a halott szerető az életbenmaradottat magával viszi. Mindez csak a „Lebender Leichnam”-felfogásból érthető: l. Nauman, p. 25. sqq.

múmia sem jelentette és a gyermek mégis tőle származik,¹⁹⁹ a nem-léteből, a semmiből lépve az életbe. A hulla feloszlik: azon a helyen, ahol van, víz áramlik ki belőle, növény veri fel és a gyermek születik tőle, az ő kifolyásából (Brugsch, p. 624.) születik és mint bimbó sarjad elő.²⁰⁵ a halott isten nagy és hatalmas: hármassal sugárzik belőle: a víz, a növényzet és az elpusztíthatatlan élet, az örökös alakján át gondoskodik fennmaradásáról (Pyr., 760.).

Osiris örököse Horus: halottól született és születésének bélyegét magán viseli: csenevész alsótestű (Plut., XVIII.), varázssal, mesterségesen kell életben tartani,²⁰⁰ megcsontkítják.²⁰¹ Minden megnyilvánulása halott atyjához köti: célja őt fenntartani és művét folytatni. Ez az istenség épp úgy nem képzelhető el Osiris nélkül, mint az ő nélküle. Mindazt, amit halott atya érdekében tesz, az egyiptomi „nd” igével fejezi ki: ő Hr nd tf: az atyját „védő” Horus, (Pyr., 633 b, 898 a stb.), Harendotes, akit sokszor ábrázolnak a jobb könyökére támaszkodó Osiris-múmia előtt, amint kezét feléje nyújtva, a halottidéző imát recitálja.²⁰² De miért Horus az Osiris fia? Mert Osiris a halott atya, a halott és így a halott király is: ezért az ő sírja az Abydosban lévő legrégibb királysír. Az élő király azonban Horus, Horus tehát Osiris fia.

Horus anyja, Osiris nővére, Isis, neve (š-t = ECI[T]) egyszerű: a hely, a szó hieroglif jelét fejké gyanánt hordja. Helyek istenítése Egyiptomban nem szokatlan. Az isteneket szent területeik, szentélyeik nevével szólítják. Így Osiris neve itr: tj. (kettős szentély, Pyr., 577 d. 1978.), šnw (heliopolisi országszentély: 577 d, 645 b), sőt pyramis (mr, 1657.), t³ wr (Abydosi kerület. 627 b), t³ dšr (pompás ország = mennyország,²⁰³ 581 c, 1855 b). A Ta Tenen (T. föld) istent Ptah-hal

¹⁹⁹ Maspero (Études, II., 361., Hist., I., 131.) szerint Horus eredetileg csak Isis fia, ennek nyoma: 1. Osiris halott a fogantatásakor, 2. Isis kifejezése: „gyermeket képeztem”. 3. Harpokrates állandó jelzője: Isis fia Horus. 1., 2. főntebbikben leli magyarázatát, 3. a filiáció Egyiptomban mindig anyáról történik. Egyébként Osiris állandó címe: „atya”. Pyr., 939.

²⁰⁰ Metternich-stéla, 170. sor sqq.: skorpiók halálra szőrják; Diosdoros, I. 25. (30.): Isis ἀθανασία φάρμακον τὸ ἀδ σφέτῳ σφαιροειδὲς ἵπνον.

²⁰¹ Nem beszélve a Horus-szemről: HK., CXIII.: anyja, Isis kezét letéve, vízbe dobta, Szebek hozza elő, v. ö.: Budge: Pap. Hunofer 7. Vigh (Wiedemann, Archiv für Rel. Wiss., XXII., 80., Kerényi, i. h., p. 119. Weigall: Journal of egyptian archaeology, 1915, p. 10, sqq.: Schäfer: Ä. Z., LV., p. 1/2.: a borbűmegcsontkítás szertartása a temetésekénél), Plut., XX.: Ὁρου διαμελισμός. Diodoros, i. h.: Titánok szétszaggatják, vízbe dobják. Ő is elvész és Isis keresi: Minucius Felix: Octav., 22. (1/2., Hopf., 295.), Lactantius: De Div. Inst., I., 17., 21. (Hopf., 488.), Cassiodorus: Var., V., 17. (Hopf., 719.); Hyginus: Fabulae, CCLXXVII. (Hopf., 349.). Vadállatok támadják meg: Pap Mg. Harris Rs. A. (Erman, Rel.,² 171.; Brugsch: Rel., 727/8.), Metternichstéla és hasonló ábrázolások. Meggyulladás: Pab. Ebers, 69., 3—5. (Erman: Chrestomathie, p. 99. Rel.,² 171.).

²⁰² Dendérah, IV., 72. Ezekhez fűződik Pyr., 1002/3., 1046/7., 1877 c/81., 1747/8., ahol a fiú felszólítja halott atyját, hogy támaszkodjék jobb könyökére, a halotti áldozathoz. Kees, i. h., p. 39. és Rusch (Ä. Z., LIII., p. 75. sqq.) szerint ezek a szövegek praeosirianusok. De összefüggések a Horus által recitált csontösszeadó-szövegekkel: 2182.

²⁰³ A rendszerint Auubis-szal kapcsolatos címe von. Mahler: The Jackal-Gods on Ancient Egyptian Monuments: Proceedings of the

és Egyiptommal azonosították (Memph. Theol., 3. sor). Ide tartozik a fáraó (pr '3 = nagy ház) elnevezés. Ismerjük a *Csarnok* (wšh : t, Pyr., 1749.) és Nagy Ház (pr wr, Amélineau, Prolég, II., 15/16., Pyr., 648 d = Osiris) isteneket. A Nap-bárkák élő istenek,²⁰⁴ valamint a *Nsm:t*, Osiris-bárka, amelynek nevével Abydosban theophor személyneveket képezték (Erman, p. 89/90.).

De miféle hely Isis? Pyr., 576 c., 577 a.: „Meglátta Geb a te alakodat, tett téged a te *helyedre* (ś:t).²⁰⁵ Adta neked a két nővéredet, *Isist* (ś:t) és *Nephthyst*.” Isis tehát Osiris helye, Osiris a halott, Isis a halott helye, koporsó, sírgödör, temető. A perszifikált temető, mint istenség nem ismeretlen a vallástörténelem előtt, a római Libitina sem más.²⁰⁶ Az egyiptomi *Amentet* istennő: a perszifikált Nyugat, a Halottak Országa. Az újbirodalom tébai proletáriátusa körében el volt terjedve a rettenetes *Nyugati Hegy* istennő kultusza (Erman, p. 92.), ez az a hegy, amelybe a királyok völgye nyílik és a tébai sziklasírok vannak: *ezt az istennőt azonosították Isisszel* (Turini 296. stéla, Lauronc, CXXVI., Masp., Études, II., p. 403.). Gizeh sírmezején tisztelték Isist, a pyramisok úrnőjét.²⁰⁷ Isis képével találkozunk a koporsó fenekén (Darassy, Kairói Cat., L., p. 93., pl. XLI. és LVII.), a koporsó lábrészeiről pedig soha el nem maradhat rendszerint szárnyas alakja, míg a fej felől Nephthyst, nővérét látjuk.²⁰⁸ A középbírodalom elején a múmiaformájú koporsók szárnyakba = Isis szárnyaiba vannak burkolva (Erman, p. 158.). Az Isis Pterophoros, aki szárnyaival beburkolja az Osiris-múmiát, gyakori ábrázolás (Mahler: Beöthy Zs., p. 132/3.). *Maradt ránk olyan Osiris-múmia-szobrocska, amelynek hátára szárnyait kiterjesztő, a múmiát egészen befedő Isis-relief van vésvé.*²⁰⁹ *És végül ismerünk olyan Isis-szobrocskákat, amelyeknek térdén, fejfelé,*

Society of Biblical Archaeology, XXXVI., 4., p. 143. sqq.; Vallástört. tanulm., p. 19. sqq.

²⁰⁴ Például ök, Šu és Tefunt: Kees, Ä. Z., LVII., p. 108. A Nap-bárka a Nap éjszakai útja (IV. és V. óra, v. ö. Masp. Études, II., p. 69., Erman, p. 125.) alkalmával kígyóvá változik. — A *hnw* Szokariszbárka: Horus (mert Osirist felemeli, Pyr., 620 b). — A bárkának, amely a halottat a Nyugati Birodalomba szállította, minden része élő isten (HK., XCIX., 13. sor sqq.). — A tébai *Beki* kapu is isten (Erman, p. 92., Spiegelberg, Ä. Z., LXV., p. 123/4.).

²⁰⁵ Hogy tényleges helyről van szó: Pyr., 649 d. (= 576 c.): „meglátta Geb a te alakodat, helyezett téged a te *helyedre* (ś:t)”. De a köv. 650 a.: „Kifeszítette Horus ellenségedet (= Szét, 110. és 139.) *alád*: aki nagyobb vagy nála és előtte jöttél ki.” — V. ö. továbbá Pyr., 3 b. sqq. — A ś:t szó fordítható ülésnek, trónusnak is, de ez megállapításainkat nem befolyásolja.

²⁰⁶ CIL., VI., 9974., 10.022.: Lucus Libitina, Kerényi prof. úr figy.

²⁰⁷ Brugsch (Gesch. Aegyptens, 1877) szerint XXI. dyn. óta. Horatius, Carm., III., 30., l. 2.: „*Regalique situ pyramidum altius*”. Kerényi prof. úr figy.

²⁰⁸ Vagy fordítva. Pyr., 1089 d.: „Isis előtted, Nephthys mögötted.” Osiris a két istennő között: Pyr., 1255 d., 1280 b., 1951 b., stb. V. ö. Lanzone, CCCVI. Isis és Nephthys mint két ragadozó madár a koporsóra száll: v. ö. Pyr., 1255 d., 1280 b. stb.

²⁰⁹ Darassy: Kair. lat., XXIX., 1., p. 88., 2. pl. XVIII. (Kairó, 28.311.)

*Osiris-múmia fekszik.*²¹⁰ Isist a Pyr nagy kikötőcöveknek (mnjt wrt, mert Osirist a vízből kihúzták: 863 b., 872 b., 876 c., 1012 d., 1366 a., 1711 c., 2013 b., „mnj” ige kiköti — meghalni), hullalé edényének (wsj:t hw',t, 1272 b.) nevezik, egy másik neve nszw: így nevezik az abydosi reliquiartartót és ugyanúgy írják: szekrényke, benne Osiris-múmia (Erman-Grapow: Wörterbuch, I., p. 100. Ismeretes a Rpj:t = „hord-szék” istennő [Τρίψις], aki alatt rendszerint Isist értik). Isis tehát a halott helye, mivel ez az ég is és a koporsó is, ezért lesz Nútból, az égistennőből koporsóistenség, ezért kerül Isis vonatkozásba az éggel: *combjára ülteti* a halottat és az égbe emeli (emlékezzünk a fentebb tárgyalt Isis-szoborra!).²¹¹ Nút is, Isis is a nagy befogadók és újrászülők: míg Nút a halottat szüli új, égi létre, addig Isisnek csak egy fia van, az örökös. Osiris a feloszló halott, akiből azon a helyen, ahol van, víz áramlik és Nilussá lesz, akit felver a növényzet és akitől fiú származik: Isis a halott helye, az istennő, akinek Osirisért hullatot könnyei az áradást okozzák.²¹² Ő az egyiptomi föld, mondják a klasszikusok,²¹³

²¹⁰ Isis-Selkis. Kairó. 39.987., Daressy, i. h., I., p. 250., 2. pl. XLIX.: Bécs, Kunsthist. Mus. Saal. VI., Wandschrank., II., Standnummer, 26., katalógus (Führer, 7., p. 14.) tévesen írja le. Ilyen Isis-picta van még Londonban és Berlinben. — V. ö. Pyr., 379 c.

²¹¹ Pyr., 379 c.: „Megy Unas Isis combjain felkúszik Nephthys combjaira: megragadja Unas karját Tum.” Pyr., 2009.: „Kinyitva neked a masztaba, eltávolítva a sír zárja: kinyitva neked az ég ajtaja: üdvözlégy, így szól Isis, békében, így szól Nephthys, mikor meglátják fivérüket Tum csarnokában (hb, így és nem ünnepe). Ezért lesznek ők a M'nd.t és Mskt.t, a Napbárkák, amikor a halott Rával hajózik (Pyr., 209/10., 150 a; 1981/2.). Így kerülnek ők Rával összeköttetésbe és ez az alapja az ő „égisten” (l. Rusch, Stellung, p. 24/5., Erman, p. 38., E. Meyer: Roscher, II., 1., 362.) voltuknak.

²¹² Pyr. 265 e/f a: „ezen az éjszakán a nagy áradatnak, ami a nagy istennőből (= Isis, Masp. Hist. I., p. 21.) jön”. Mag. pap. Harris Brugsch, Rel., p. 724. (6. l.) alapján: „... a víz árad, ha Isis könnyei beléhullanak.” Pausanias X. 881.: καὶ τῶν ἐπιχωρίων πολλοῖς ἐστὶν εἰρημῆνα, ὡς τὰ αὐξοῦντα τὸν ποταμὸν καὶ ἀρδεῖν τὰς ἀρούρας ποιοῦντα τὰ δάκρυα ἐστὶ τῆς Ἰσιδος... V. ö. Mythographus Vaticanus, II. 90. (Hopf. 728.), Lactantius Placidus: Commentar. in statii Theb. I. 265.; Aelianus, de nat. animal. X. 45. (Hopf. 422.) és Servius in Verg. Aen. VIII. 696. (Hopf. 615.). Isis csillagának, a Siriusnak heliakusi felkelése jelezte a legősibb időktől kezdve a Nilus áradásának kezdetét, mert (Plut. XXXVIII.): τὴν τε ἄστρων τὸ σείριον Ἰσιδος νομίζουσιν ὑδραγωγὸν ὄντα. Rochemonteix: Edfou I., p. 115. II. pl. XIX.: Sothis (= Sirius) „Elephantine úrnője, a bigei Isis, aki a Nilust az ő idejében kiönti” és I., p. 317., II. pl. XXX. b. Mariette: Dendérah I, 33 c Isis = „Sothis (Sirius), a nagy, az újév úrnője, aki a Nilust kiárasztja, hogy a növényeket gyökereztesse”. Tov. Brugsch Thesaurus 17. = Lepsius, Denkmäler III. 170. (a ramesszeum mennyezetén); L. D. III. 310. stb. V. ö. Roeder: Roscher IV., 1274–6., Mahler: OE., p. 151. Továbbá: Brugsch: Thes., 735. ἐγὼ εἶμι Ὁσπρις, ὁ καλούμενος ὕδωρ, ... ἐγὼ εἶμι Ἰσις ἡ καλούμενη δρόσος. Isis esőistennő is: (Schäfer: Isis Regengöttin? AZ. LXVI., p. 139.) születésekor eső esik. Mat. Pap. Rhind töredéke. V. ö. Plutarchos, XII.: τετάρτη δὲ τὴν Ἰσιν ἐν πανύγροις γενέσθαι. Osiris, a halott, fogadja az ő könyveit; Balzsam. Rit. Roeder, p. 303.

²¹³ Plutarchos⁶⁸ (és LVIII.); Lydos: de Mens., IV., 45. (Hopf., 698.), Heliodorus;⁷² Porphyrius;⁷⁵ Sallustios;⁷⁴ Origenes;⁷³ Herodianus gramm.:

akit Osiris, a Nilus megtermékenyít: ő találja meg a gabonát és Osirisnak adja:²¹⁴ ő a mező, mondják az egyiptomiak, akiből, mint bimbó sarjad ki a gyermek Horus,²¹⁵ mert „vette Isis Osiris vizét és gyermekét készített belőle“,²¹⁶ az örökös, aki akkor kezd el létezni, amikor atyját helyére tették. Isis és Osiris, a halott és helye, elválaszthatatlanok. Isis nő, mert a végtelen befogadó és feloszlóan is győzedelmeskedő termékenység. Osiris (és a vele azonosított akár férfi, akár női hulla²¹⁷) férfi, mert szerteárad és termékenységet okoz.

V. Megtermékenyíti Osiris, a Nilus, amint Plutarchos elmondja (XXXVIII., XIV.) Nephthyst, a sivatagszegély²¹⁸ is, aki férjétől, Typhontól (= Szét) hiába vár termékenységet. Nephthys is ott van Ississzel a koporsó falán,²⁰⁸ mindenütt nővére kíséretében találjuk. Ő is keresi (Pyr., 1630.), siratja (1004 d., 1281 a., 1750., 1973 b., 1997., 2192.), megtalálja (584 a., 1256 a., 2144 a.) Osirist, összegyűjti a csontjait (3 d., 164 a., 616 a., 1008 b., 1789.) és szent násza van vele.²¹⁹ Hajfűrtjei a múmia kötelékei (Pyr., 1363.). „Geb... tett téged a te helyedre... adta neked... Isist és Nephthyst (576/7.)“. Nephthys = Nb:tḥ:t:²²⁰ a ház úrnője, ez a ház itt a sír²²¹ (a Sešattal azonosított Nephthyst a kőművesek úrnőjének is nevezik: Pyr., 616 b.). Ő ugyanaz a síristennő, mint Isis, befogadó és termékeny (Τελευτή και Ἀφροδίτη: Plut., XII.). Ugyanaz az

περί ὕδρογραφ. p. 576/7. (Hopf., 301. = Etymolog. Magnum, 476., 48., Hopf., 745.). Firm. Mat.: err., 2., 6/7. (Hopf., 519.); Macrobius: Saturn., I., 21. (Osiris a Nap. Isis a Föld, Hopf., 598.); Servius;²¹² Isidorus, Hisp.: Etymol., VIII., 84. (Hopf., 724.) = Mythogr. Vat., II., 90. (Hopf., 728.).

²¹⁴ Diodoros, I., 13., V., 69.; Androsi Isis-himnusz, 42. sor; Martianus Capella: De nuapt. Philolog. et Mercurii, II., 158. (Hopf., 598.); Leo Pellacus (= Tertullianus, De Corona, VII., 7. és August: De civ. Dei, VIII., 27.).

²¹⁵ Kees: Ein alter Götterhymnus stb. Ä. Z., I.VII., p. 99. Az itt ünnepelt isten nem Nofertum, mint Kees állítja, de az Isis-fia Horus, mert apja Osiris (22. sor).

²¹⁶ Brugsch: Rel., p. 264., Kees, i. h., 215. Sirius és a Horus-gyermek: 632 c. = 1636 a.: „ömlik magvad beléje (Isisbe), a kiváló, a Siriusba, Horus jön...“ Az áradás és a gyermek születése: Pyr., 265 e/6 a.: „az áradásnak, mely a nagy istennőtől jön, az éjszakáján megjelenik Nofertum (egy fiatal Horus), mint lótusz“. V. ö. Pyr., 2047 c.: „Horus, aki a Nilusból jön.“

²¹⁷ A lélekmadárnak is mindig férfi-feje van. — Csak a legkésőbbi időkben szokás a női halottakat Hátbornak nevezni, a császárkori athéni sírköveken pedig Isisnek ábrázolni (Álfoöldi prof. úr figyelmeztetése). Conze: Grabreliefs, XVII. u. 1954 sqq.

²¹⁸ Plut. a „föld szegélyéről“ beszél és ezért kapná N. a Τελευταία elnevezést. De az a távolabb fekvő vidék, melyet a Nilus időnként elönt, csak az egyiptomi föld szegélye lehet, ahogy már Maspero (Hist., I., p. 134.) is értelmezi.

²¹⁹ Pyr., 1787. Balzsamozási rituálé: Roeder, p. 303.: továbbá Dram: Ram. Pap., 39. sor, Scthe (i. h., p. 245.) értelmezése szerint és a fentebbi Plut.-helyek.

²²⁰ Ezt a nevet később a test úrnőjére (nb. t—h. t) is magyarázták: Ä. Z., 1864., p. 65. Brugsch: Rel., p. 730., Budge: Gods, II., 255.

²²¹ A h. t „ház“ szónak általánosságban is megvan a „sír“ értelme. De különösen a h. t-k³ „a ka háza“ összetételben. Osirist is a h. t-t²-ben temették el. Egyébként a név emlékeztet az egyiptomi asszonyok nb. t-pr „ház úrnője“ címére.

istennő: „Foganta őt Isis, szülte őt Nephthys” (Pyr., 1154 a.). Közös nevük is van: Esenephys.²²² Ők a *két szövőnő*, akik a halotti leplet szövik.²²³ Ők Osiris „két hordszéke” (rpj:tj). De ők a *két dajka*, akik a halottat tejükkel ellátják (371 c., 623., 707 a., 734 b., 1354 a., 1375 a., 1873., 2089 a.). Ott vannak a születéseknél, hogy segítsenek, jósoljanak és ajándékot adjanak, mint ahogy viszont Thoerist vagy Háthort, a születés-isten nőt a sírok bejáratánál találjuk.²²⁴ Nephthys ugyanaz az istennő, ugyanaz a síristennő, mint Isis, de annak nem Osiris, a halott, hanem Széth felé fordult arca (a felesége: Pyr., 153. és sokszor ő adja a halottnak Seth koronáját, Pyr., 203.).

Séth-Typhon a Nap halálos heve, aki a sivatagokat lakhatatlanná teszi (Plut., XLI., XXIX., XXXIII., LV., Firm. Mat.: err., 2. [6.], Salustios⁷⁹). Ott áll a Nap-bárkában, hogy az azt elnyeléssel fenyegető Apophis-kígyót egy jólirányzott lándzsadöféssel megölje.²²⁵ A sivatag, a halál legnagyobbserű megnyilvánulása a földön (v. ö. HK., CLXXV.¹⁷⁷) az ő birodalma (Pap. Sallier, 4., 9., 4.: „Horusznak adatott egész Egyiptom, Szétnek a sivatag”). Legyőzve ide menekül vissza (Naville, Mythe d'Horus d'Edfou, pl. XVI., Roeder, 129.) Itt kóborol az ő állatja,²²⁶ amely a sakálokkal, a halál legutolajdonabb állataival együtt húzza a Nap-bárkát (Pleyte, i. h., pl. I.; Roscher, i. h., 778.). A sivatag oázisaiban van az ő kultusza (Roscher, 732.) és a sivatag beduinjai, akik minden órában elpusztítással fenyegetik Egyiptom népét és munkáját, az ő uralma alatt állanak.²²⁷ Ő általában istene az ellen-

²²² Brugsch: Thesaurus, 735., Rel., 253., 734. Epiphanius: „Senephthys”. Rel., p. 734.

²²³ Példákat l. Brugsch: Wörterbuch, VI., p. 637. A szövés és a fonál más vallásokban és kultúrákban is a halálistennők ismertetőjele.

²²⁴ Pap. Westcar, 9., 21. sqq., Erman Chresth., p. 20., Literat, p. 73. sq., I. N., Meschent és Heket. Ezért találjuk Isist és Nephthyst a Nap fölkeltnél. Képek: Schäfer: Weltgebäude der alten Ägypter, 31. és 34. Abb és Masp. Hist., I., p. 161. Ők a négy *bölcsőistennő* közé tartoznak, akiknek mindegyike egyúttal halálistennő is: Tefnút, Nút, I. N., v. ö. Mahler: OE. és Brugsch: Rel., p. 737., 371. Háthor (a *hét H.* a születéskor jóslatmondó istennő) a sírbejáratnál: Mahler: Beöthy Zs., p. 24/5.: HK., CLXXXVI. Thoeris, a szülőnők védnöke, a sírbejáratnál: HK., CLXXXVI.

²²⁵ HK., XXXIX., 14., Lanzone: CCCLXXII. V. ö. Pleyte: Seth dans la Barque du Soleil; E. Meyer: Seth-Typhon; Roeder: Roscher Lex., IV., 755.

²²⁶ Okapi? (Wiedemann, OLZ., V., 220). Masp. Hist., I., p. 83.: a képen a sivatagban griffel és más meseállattal kóborol együtt, Roeder, Ä. Z., L., p. 84. sqq. szerint meseállat. A farka Borchardt: Ä. Z., XLVI., p. 90. szerint belélőtt nyíl, ez egy Scharff (Ä. Z., LXI., p. 17.) által közölt praehistorikus rajz alapján képtelenség. — Szét neve korai időben sth, stš, — később swth (ezt egyesek vele azonosított előázsiai isten nevének tartották), st (?). CHO, megfejtethetlen. Roeder, Roscher, i. h. és Ä. Z., L., p. 84. (Les Frobenius által felfedezett, szerinte mezo-lithikus libyai sziklaképeken Seth-maszkú emberek!)

²²⁷ Libyaiak istene („a l. megsemmisítettek, Szét elfordult tőlük”, Israel-stéla, 11. sor. Ä. Z., XXXIV., p. 1. sqq.), Roscher, IV., 732. V. ö. Scharff: Ä. Z., LXI., p. 16. sqq. Borchardt: Sahré, II., p. 12.; az isten libyai foglyokat vezet, ugyanitt (p. 19. és pl., V.) déli és keleti beduinokat.

ségnek, amelynek hieroglif-jele, a baltás ember, ugyanaz, mint a halálé (Erman: Gramm.,⁴ Schrifttafel, A., 14.). Így istene a hyksosoknak,²²⁸ a hetitáknak²²⁹ és szíriaiaknak.²³⁰ Íjjat viselő harcias isten,²³¹ ő az, aki a csatában tombol („Pentaur“, i. h.). De ő a földrengés (Pyr., 581 b., 1855 b.; Plut., LV.; Edfu, pl., XVI.), a terméketlen halálos víz, a tenger (Plut., XXXII., — v. ö. VII.,¹²⁷ Quaest. conv. VIII., 8, 2., — egy betegség-varázshoz Szét felkorbácsolja a tenger hullámain, Roscher, IV., 754.) és a gyilkos vizáradat (Pyr., 20 d.). Bömböl, mert ő a vihar, a mennydörgés és villámlás (Pyr., 1150., Plut., LV., a mennydörgés a széti állattal van determinálva: Erman-Grapow, Wörterbuch, V., 58.). Ő a felhő, rossz idő, eső ura,²³² az eső, amely más országokban termékenységet és életet, de Egyiptomban pusztulást, halált jelent, mert a sivatagi völgyekben alázóduló, törmeléket magával ragadó vizár minden életet megsemmisít az útjában.²³³ Seth a rothadás (Plut., LV.), „rettenetes isten, aki a dögöt elrabolja, a rothadásból él, a sötétség szövetségese, a sötétben tartózkodik, akitől a gyöngék félnak (HK., XVII., 88/9.)“, „erőteljes“ isten, félelmes isten (Pyr., 203/5., 576.):²³⁴ míg Horusz előtt

²²⁸ Apopi hyksos király Szétet teszi istenév: Pap. Sallier N., I., 3/4. sor, v. ö. Brugsch: Gesch., p. 223., Erman: Lit., p. 215., Schneider: Kultur u. Denken, p. 251/2. stb. Taniszban és Avarisban, a hyksos fővárosokban Szét-kultusz: E. Meyer, Gesch., I.,² p. 292. sqq. Roscher, IV., 733/5., Schneider, i. h., p. 505/6. stb.

²²⁹ Az ő nevével zárják II. Ramszesszel kötött szerződésüket a hetiták: Brugsch: Gesch., p. 523/4.; Roeder, Ägypter u. Hethiter, Der Alte Orient, XX. (1919), p. 44. A „Pentaur“ költeményében a hekiták a harcban Széthhez kiáltanak: Erman, Lit., p. 331., Schneider, i. h., p. 244. stb., Roeder, i. h., p. 31., Brugsch: Gesch., p. 506.

²³⁰ Ő Ba'al (Pentaur, i. h.). Joppe bevételével a város lakói így szólnak: „Szét adta kezünkbe az egyiptomit“, Erman: Lit., p. 218. Egy Ba'alnak ábrázolt Szétet I. Erman: Rel.,² p. 88. Ba'al nevét a Szét-állattal determinálják. Ezen az alapon hitték sokan, hogy Szét (vagy legalább is „Szutech“ nem egyiptomi, de előázisai isten: Pleyte: Religion des pré-Israëlites, Lepsius: Götterkreis, p. 204. Ez az alapja a Plut., C., XXXI. között legendának is: Szét nemzette Judaist és Hierosolymost.

²³¹ Lepsius: Denkmäler, III., 106.: a királyt íjjazni tanítja. (Wünsch: Sethianische Verfluchungstafeln aus Rom, Taf. I.: íjjal lő). Ő a leg-harciasabb egyiptomi dinasztiának, a XIX.-nek, védőistene (I. és II. Seti, Seth-necht = „S. erős“ fáraók).

²³² Pyr., 261 a. Egy óbirodalombeli himnuszban: „aki Sethet viharba (stb m nšn. f) elhárítja“ (Kees, A. Z., LVII., p. 97.). HK., XXXIX., 14.: „Én vagyok Seth, aki megragadja a felhőket és a rossz időt.“ Plut., LV.. A rossz idő (nšn) a Széti állattal van determinálva: Pyr., 298 b., 326 d. és ált. úgyszintén grj: felhő (Erman-Grapow, WB., V., 58.).

²³³ Joh. Walther: Denudation i. d. Wüste, 1891., p. 10. sqq.; Das Gesetz der Wüstenbildung, I. p.

²³⁴ Haragos isten, Pyr., 1407 b. A haragjától féltő istenek állatalakkal vettek fel: Nicander: Metam. ap. Antonin. Liberal. XXVIII. (Hopf., 81.), L. Ampelius: Lib. memor., 2., 1. (Hopf., 384.), Hyginus Mythograph.: Fabulae, CXCVI. (Hopf., 349.) és Astronom., II., 28. (Hopf., 350.), Mythograph. Vatic., I.; I., 11., I., 86. (Hopf., 637/8.) és Luidas: Lex., 1254. (Hopf., 753.). Plut., LXXXII., tagadólag. — Hellanicus Lesbicus (Aegyptiaca, frgt., FHG., I., frgt., 150., Hopf., 47.) szerint ő az egyiptomi istenek királya.

a „két ország“ (Egyiptom) *meghajol*, Seth előtt *reszket* (Pyr., 57.). Gonosz isten (Pyr., 1594., N., HK., XVII., 87., később általában a *gonosz*), de a halál ellen ő nyújtja a leghathatósabb védelmet (Pyr., 1466., v. ö. Pyr., 1453. sqq.). „Pepi atyjától Tumtól született. Akkor még nem volt az ég, akkor még nem volt a föld, akkor még nem voltak emberek, akkor még nem születtek meg az istenek és *nem volt még a halál. Elkerüli Pepi halálának napját, amint elkerülte Szét halálának napját.*“ Szét az, aki „öl haragjának órájában“ (Petrie: Tanis, II., 1888, pl., II., 78.), megöli Osirist, a halottat, mert ő a halál.²³⁵

De hiába küzd Horusszal, az *örökkössel*, le nem győzheti.²³⁶ És megszabadul tőle a halott, Osiris is, mert a föld, Geb kimondja²³⁷ az ítéletet, *nincs többé hatalma fölötté*: Pyr., 952/8.: „Emlékezz, Seth! Vessd a szívedbe ezt a beszédet, amit Geb mondott, ezt a fenyegetést, amit az istenek tettek ellened a heliopolisi fejedelmi házban, mert földre terítettet fivéredet, Osirist. Nem mondod, Seth: 'nem tettem ezt ellene', hogy hatalmat nyerj fölötté (tudniillik Osiris fölött) és megszabadulva hatalmat nyerj Horus fölötté“ sth.²³⁸ Ez a heliopolisi ítélet, a földbe jutott Osiris-i halottat a Seth-halál többé már nem háborgathatja.

Seth terméketlen,²³⁹ mert a halál is az (Pyr., 594 a., 679 d., 946 c., 1219.: heréi sérültek meg (v. ö. Plut., LV.) és a sristennőnek feléje fordult alakja, Nephthys, ugyancbben a hibában látszik szenvedni.²⁴⁰ Mégis születik gyermeke az *öntudatlan* Osiristől, S' b, a sakálisten (Anu-

²³⁵ Hasonló gondolatot l. Brugsch: Rel., p. 713. — Ezért ő minden idők egyiptomi varázslóinak a főistene. A Sethianusok a képével ellátott varázstáblaikat *sirokba* tették: Wunsch, i. m.

²³⁶ A halál és az örökös, vagy a halál és az elpusztíthatatlan élet: ez a *Horus-Seth-testvérpár*, ez a Horus-Seth-harcban rejtőző realitás, nem pedig Alsó-Egyiptom és Felső-Egyiptom harca, vagy a „Felső-Egyiptom főisteni méltóságáért való vetélkedés Hierakonpolis és Ombos istenei között, mert Seth is, Horusz is, mindig voltak a Deltában és a Nilus-völgyben egyaránt. Az igaz, hogy a küzdők között kötött fegyverszünet oltalmával Horus kapja Alsó-Egyiptomot, Seth Felső-Egyiptomot (már Memph. Theol., 10/11. sor, Sethe, i. h., p. 27., bár bőven van példa az ellenkezőre is), de ez természetes Felső-Egyiptomnál, a sivatagba beleékelte országnál.

²³⁷ A Pyr.-szövegekben Seth és Osiris között mindig Geb mondja ki az ítéletet, és a Memph. Theol.-ban Horus és Seth között is. Thot, Horus és Seth között szokta kimondani, mint az igazság, mérlegegysúly istene az ítéletet, ezért az ő neve „wp rḥwj“: aki a két bajnokot elválasztja. A Thot-féle ítélet a két ország egyenlő felosztásával szorított végződni. — Geb a Föld általában is az istenek szónoka, „fejedelme“ (rpc), mint annyi más vallásban.

²³⁸ Továbbá 1615. sqq., 162 b., 961 b., 1013 a., 1033 c., 1296 b., 1343 a., távolabbról 950 b., 634 b., 1830 a. És mint „az istenek szájából“ hangzó ítélet: 1555. sqq.

²³⁹ Nem mond ennek ellen az, hogy l. egy varázsszövegben (Mag. Pep. Haras) a gonosz *Moga*-krokodilust Szét fiának nevezik (Brugsch: Rel., p. 722/7.), mert ez itt inkább csak jellemzés, de nem filiáció; 2. a XIX. dyn. fáraói magukat „Szét fiának“ címeztették (LD., III., 195/6.), sem 3. az, hogy a gnosztikus *Sethianusok* magukat tőle származtatták.

²⁴⁰ ... ἐν μέντοι ταῖς διαδοχαῖς τῶν βασιλέων ἀναγράφουσι τὴν Νέφθυιν ὡς Τυφῶνι γηραιήνῃν πρώτην γενέσθαι στείραν: Plut., XXXVIII., Pyr., 1273 b.: „concubina nec vulvam, habet“ (idn · t n kt. s).

bis), aki örököse Osirisnak,²⁴¹ de nem követője a földi életben, hanem halál utáni fenntartója,²⁴² anyja Nephthys, akit az Alvilág Urnőjének hínak (Brugsch: Rel., p. 175.). Ha Isis a keleti ég, a reggeli Nap-bárka, akkor Nephthys a nyugati ég, az esti Nap-bárka (Pyr., 150 a., 210., 1981/2.).²⁴³ ha Isis a földfeletti, látható Nephthys a földalatti, láthatatlan (Plut., XLIV.), ha Isis a keletkezés (γένεσις), akkor Nephthys a vég (τελευτή, Plut., LXIII.). De Nephthys nemcsak Teleuté és Aphrodité, de Niké is (Plut., XII.), helyét sokszor Neit, a nyilas istennő foglalja el (Pyr., 1521 b.), harcias, tűzokádó istennő (Lepsius: Denkmäler, IV., 42.; Brugsch, p. 736/7.).

De amint Nephthys Seth mellett áll és Osirishoz vonzódik, úgy vonzódik Isis Seth felé: szerelmi viszonya van vele, erre célóz: Plut., XIX., Pap., Sallier, IV., 6—3.; a Metternich-stélában (48. sor.) Seth fog-ságban tartja Isist. Ezzel magyarázhatók az aquincum római kori Seth-Typhon-tálak, ahol Isis és Séth-Typhon egymás mellett vannak ábrázolva, képüket I. Kuzsinszky, Budapest régiségei, XI., Tm 2 = 145. ábra; Tm 22. = 120. ábra; Tm 60. és 15., p. 157.).

Ez a négy testvér isten számunkra visszataszító és megfoghatatlan. Nekik és gyermekeiknek szerelmi viszonyuk van egymással²⁴⁴ és furcsa látszatéletem élnek: elvesznek,²⁴⁵ menekülnek,²⁴⁶ meghalnak,²⁴⁷ feldara-

²⁴¹ Pyr., 573 d/574.: Horus = *Wt*, a balzsamozó pap. De az *Wt*, mint istenség = Anubis. Horus, mint Anubis: Brugsch: Rel., p. 670.

²⁴² A sakálistenekre von. I. Mahler: The Jackal Gods, PSBA., XXXVI 4., p. 143. sqq. — Sab (s3b), szerintem, a pyr. sakálistene. Ő az, aki a halál útjait megnyitja (Upuat), ő a halottak, Nyugatiak Előjárója (Chentamentiu), ő Anubis, a balzsamozó (*Wt*). Ő az, aki szavai és cselekményei által a „lebender Leichnam“, múmia állapotába juttat: pl. pyr., 1015 a.: „a te múmialéted (sch) előjön Anubis szájából.“ Ő tartja fenn a múmiát áldozatai által, a későbbi *nšw.t dj htp* (király által adott áldozat) formula korábban gyakran *inpw dj htp* (Anubis által adott áldozat), így Pyr., 1019 a. stb. De ismét ő az, aki a múmialétből az égi létbe emeli a halottat (Pyr., 1523 c.): „Anubis, a szívek számon tartója (ip ibw), Osiris a földi istenek közül az égi istenek közé sorozza (ip).“ De ebben a szövegben annak a papi zsinatnak nyomát látni, amely Osiris a heliopolisi istenek közé felvette (Rusch, Stellung, p. 13/14.), legalább is képtelenség.

²⁴³ Brugsch: Rel., p. 216.; Schäfer: Weltgebäude, p. 89., néha felszerelve: Brugsch, p. 252.

²⁴⁴ Az említetteken kívül: Isis-Horus (!), ebből származnak a Horus-fiúk (HK., CXII., 12. sor; Ä. Z., LVIII., p. 1.; Mag. pap. Harris: Brugsch, p. 724., 6., 8.); Horus-Seth (!), ebből származnék a Holdisten, Thot (v. ö. Kees, i. h., p. 301. és Zu den altägypt. Mondsagen, Ä. Z., LX., p. 1. sqq. és Erman: Beiträge zur ägypt. Relig. Sitzungsber. Akad., Berlin, 1916, p. 1142. sqq.), ez csak Seth teljes legyőzésének jele lehet. De említetik egy Seth-Horus (!) viszony is: pap. Kahun, ed. Griffith: Horus and Seth, London, 1898, Roscher, IV., 766. alapján.

²⁴⁵ Láttuk: Osiris, Horus. Anubis is: Plut., XII., v. ö. Gressmann, Tod stb., p. 6.

²⁴⁶ Isis a Delta mocsaraiba menekül: pl. Plut., XVIII., XXXVIII., Horus itt születik. V. ö. pl. Metternich-stéla, 48. sor sqq. Seth a harc közben menekül, így pl. a már idézett Edfu. XVI. tábla

²⁴⁷ Osiris, I. fentebb; Horus;²⁰⁰ Seth: 188. j. alattiak és Edfu, XV. tábla (v. ö. Roeder, p. 128.); keresztrefeszítik stb. Isis: Diodoros, I., 22. (25) és 27. (31.), a *nyisai sírfelirattal*, Lucanus, IX., 157/9.

bolják őket,²⁴⁸ néha nem is lehet egymástól elkülöníteni, egymás nélkül elképzelhetetlenek. Halálosak és halottak, a földnek, égnek, a halottak két birodalmának²⁴⁹ gyermekei.

VI. Gebet és Nútót a teremtés folyamán atyjuk, Šu (Šw) erőszakkal szakította el egymástól, fölemelvén (šwj) az eget (HK., XVII., 4.; Pyr., 2091 a., 1101 c.; v. ö. Masp. Hist., I., 128/9.). Rá-Atum Šut és nővérét, Tefuntot magából teremtette (Pyr., 1248.) vagy kiköpte (Pyr., 1652 c., 1871., Apophis-könyv, 28. stb., I. Roeder, p. 108.). Oroszlánalakú (rwjtj: két oroszlán: Pyr., 2081 b., 2086 a., 447 a.), ikerpár (s3tj; Pyr., 147. és másutt), vad, chaotikus ősisenek (Pyr., 1691 a.: Nűval, az ősóceánnal, Nenittel: az „ellen-éggel“, együtt állanak Rá, illetőleg a vele azonosított halott király trónjának a négy világtáj felé néző oldalain),²⁵⁰ akik szétszakítanak, rombadöntenek, hogy a teremtés tovább működhessék (Junker: Onuris-legende, p. 132.): „Így szól Rá fiához, Šuhoz: Semmisítsd meg azokat, akik ellenségesek voltak velem és én újból képezem tárgjaimat (= teremtés)“.²⁵¹ Ők a Nap két bárkája (egy III. dyn.-kori himnuszban: Kees: A. Z., LVII., p. 108.), a két Napszem²⁵² (Kees, i. h. = Totenglauben, p. 97. = Horus u. Seth als Götterpaar, I., p. 52.), Junker, i. h., p. 95., 113., 150., Brugsch: Rel., p. 718. és Metternich-stéla, 150. sor, itt összekeveredve a Horus-szemmel), akik elpusztítják atyjuk ellenségeit (Junker, p. 1.): „Šu... hős, nagyerejű... ellenségei alá esnek minden nap“, mert ő a pusztító, perzselő (šw perzselni,

²⁴⁸ Osirist, Sethet, 188., 227.; Isist: Plut., XIX. és XX., ἀποκεφαλίστος = Pap. Sallier, IV., i. h.; Nephthyst (?)²⁴⁹.

²⁴⁹ A Pyr., 474.: „A ‚elket‘ (3h) az égbe, a testet a földbe!“¹⁷⁷ 188 c.: „Merenra igaznak találtatott az ég előtt, a föld előtt.“ 479 b., 1142 d. stb.

²⁵⁰ Talán az Összél (Šu) és az Ősnevesség (Tefnut), mint Schneider (432/3) és Sethe (Amun u. die Acht Urgötter von Hermopolis, Akad. Abh., Berlin, 1929, § 21. és 241.) hiszi. — Šu a levegő istene ősidők óta (šw = üresnek lenni. Brugsch. Thes., 737., 9.: „Šu adja neked a levegőt.“ A szél: „Šu lelke“, b3 šw, Erman-Grapow, WB., I., p. 42., Sethe, i. h., § 205., mert az ég és föld között van. V. ö. Roeder, Roscher Lex., IV., p. 566. sqq.: „Schow“-cikk, E.

²⁵¹ Az ég és föld elszakítása Rá parancsára történt, mint a teremtés egy újabb aktusa: így a „Destruction des Hommes“-legendában Šu Rá parancsára támasztja fel az égi tehenet, amikor a főisten az embe-eket elhagyva az Égbe vonul (v. ö. Roeder, 42.). Ezért azonosítja a HK., XVII., 29. Šut és Tefuntot Šiaval és Huval, a Gondolattal és a Logos-szal, a szellemileg felfogott teremtés eszközeivel (v. ö. Memph. Theol., 57. sor).

²⁵² Napszemre von. I. Kees: Sage vom Sonnenauge, Untersuchungen, V., 3., 1912. Szerinte a Napszem eredetileg az uraeus-kígyó (Buto), Tefnuton át, aki szintén a Nap leánya, jutnak az oroszlán-istennők (Sechmet, Háthor stb.) a Napszem szerepéhez (i. m., p. 20.). Szerintünk a Napszem eredetileg is Šu és Tefnut, mert ők a kettős és tüzes istent (oroszlán tüzes állat és a Nap állatja, v. ö. Aelianus, de Nat. Animal., XII., 7., Hopf., 427.), az uraeus a harmadik Napszem (így talán Pyr., 1241., Rusch, Stellung, p. 5. értelmezése szerint). — Tefnutot egyébként gyakran nevezik uraeusnak, pl. Gunter, 61., Brugsch, Thes., 765., 436. — Šunak későbbi ábrázolásokon fej helyett óriási szeme van a nyakán, Lanzone, CCCLXXXVI., 4.; Roeder, Roscher, i. h., K. 6.

kiszáritani) Napsugár.²⁵³ Őt azonosítják a görögök Arésszel.²⁵⁴ Ő és Tefnut a sivatagban laknak és *onnan közelednek egyre Egyiptom felé* (Junker, p. 71., 96.). Ők a két horizont, amelyek között a Nap ragyog,²⁵⁵ amelyek között Egyiptom élete lejátsszódik.²⁵⁶ A Naptól, akinek tulajdonságaiban osztoznak, elválaszthatatlanok, ők hárman a *heliopolisi lelkek*²⁵⁷ (b3w iwnw, Pyr., 1090 c., 1689 c.; HK., CXV., 10.), akik Tum két oldalán ülnek (Pyr., 1241., 1125 a., 1126 c.) és vele együtt a világ legfőbb ítélőszékét alkotják (HK., XVIII., 1–6.; Pyr., 317., — itt Šu helyett Tefen (?), 1125–7). Šu és Tefnut táplálják a halottat (Pyr., 552/3.; KSZ., 24. és 43. = Roeder, 208/9.; HK., CLXXVIII., 12.) és fel-emelik, akár az eget, atyjához, Rához (Pyr., 1090 b., 1405., 1422., 1443 b.: az ég az ő karjukon szüli újra a halottat; 2053 a.: „N. atyja Šu, anyja Tefnut. Felemelik N.-t az égbe, az égbe a tömjén füstjén.” Hasonló 2065/b., ahol Šu és Tefnut a vizet adják a halott számára, itt végül (2067.): a halott, mint Šu, „megragadja az eget, lába alá fekteti a földet“.)

²⁵³ Uj-Egyiptom šw: fény, a napsugár, Nap. Amarna-kor óta párhuzamosan használják Rá-val: „Rá-Harachté az ő Šu nevében, aki Aton“ (amarnai sírfelirat, Roeder, p. 68.; vagy balzs. rit., Roeder, p. 302/3.). Sethe Amun § 239., 242. szerint ez a Šu nem azonos a Rá fiával, de fejtegetései nem meggyőzőek. V. ö. Roeder: Roscher, IV., „Schow“ cikk, D. — Šu Megöli (mint Sztét) Apophist (Apophis-könyv, 32.; Roeder, p. 113. Nap-bárkában áll és leszúrja az ellenséget; Brugsch: Rel., 718. Ő Šed, a Megmentő, lovon vágató, oroszlánokat leszúró ifjú herceg (Erman, Rel.,² p. 180.). — Tefnutot is lángtenger veszi körül (Junker, 96., 99., Brugsch, Rel., 431.).

²⁵⁴ Joannes Autiochenus királylistájában: Hist. vel Arch., 385., Hopf., 730.; másutt Agathodaemon, ez Sethe szerint (Amun, § 38/40.) 'h'j, világteremtő kígyó. — Šu a nagy harcos, Onuris, akit a görögök Aresnek neveztek (Junker, p. 3.); ő a Nap-bárkában áll és leszúrja a Nap ellenségeit (Junker, p. 1.).

²⁵⁵ Ezt a HK. XVII. vignettája alapján állítom, ahol két, fejükkel az eget tartó antithetikus oroszlán közül (hátukon a „horizont“ jele) kel fel a Nap. A HK., XVII., 9. (v. ö. pap. Ani vign.) a két oroszlánt „tegnap“ és „holnap“ néven nevezi, de kétségtelen, hogy ez az elnevezés másodlagos. Schäfer (Weltgebäude, p. 103.) a két oroszlánt a föld meg-személyesítőjének tartja, mint az Akerút, a hátsó testtel összenőtt oroszlán-, vagy emberfejű lényt. Csakhogy az Akerú eredetileg *kígyó-testű*, emberfejű (Pyr., 796 b., 2202 c.). Oroszlánnak is elképzelhető lény, aki az eget támasztja, csak Šu, vagy Tefunt (Pyr., 1405. és 1443 b.: *Tefunt is támasztja az eget!*). A Naptól elválaszthatatlanok, mindig kíséretében vannak, vele együtt egy kisebb istenkört alkotnak, ezért az említett vignettát, amely pedig a két horizontot ábrázolja, Masperoval (Hist., I., p. 141.) Šu és Tefunt képének tartom. A Pyr. 1631 a.-ban az Észak- és Déllel szemben Šu a Kelet és Tefunt a Nyugat. — „Horizont“nak tartja a két oroszlánt Sethe is: Berl. Ak. Sitzungsber., 1928, p. 18. (= 274.). — A Spiegelberg. OLZ., XXXIII., 4., p. 249/51. alatt felhozott példák is ezt bizonyítják, és nem jelenthetik az oroszlánt, mint Spiegelberg hiszi a földet, hisz egy példán a csillagos égen állnak! Egy más példán Šu tollát viselik!

²⁵⁶ HK., XVI., Ag vign: Felül látható a Nap útja az ég alatt, a Nyugat jele fölött. — Alatta a két Napkorongos, antithetikus oroszlán, közöttük felsarjadó növényzet.

²⁵⁷ A heliop. istenhármaságra von. l. Rusch, Stellung, p. 4–5.

Rá, a Nap: az ősiszten, aki az ősvizekből (Nw:w) felpattanva lótušzbimbó kelyhéből, a világot teremtette: ura a halálnak is: A halálország a Nyugat, ahol ő eltűnik, meghal, Osiriszá lesz.²⁵⁸ Nem támad fel, de újraszületik.²⁵⁹ Ő és Osiris az egyiptomi vallás két pólusa. Rá, a nagy isten, akihez fia, az istenkirály felmegy, hogy mellette legyen, átvegye uralmát,²⁶⁰ akihez, hogy bárkájába vele lehessenek, el akarnak jutni a halottak, az osirisok. Nem két vallásnak, papságnak, istenségnek a harca állítja őket szembe,²⁶¹ de ők a halottak két legfőbb ura, ahalott isten és a világ ura, mint a halál ura, az egyik a hullalét, a másik az égi lét. Az emberek menekülni akarnak a hullalétől, nem akarnak csak Osirisnál maradni, Rához akarnak jutni, aki „nem adja őt Osirisnak: nem hal halált Teta! Ő „lélek” (šh) a Horizonton” (šh:t; Pyr., 350 a/b., Kees, p. 206.),²⁶² mert hisz maga Osiris is felmegy Rához,²⁶³ ahhoz a Rához, aki pedig minden este újra és újra Osiriszá lesz.

A helipolisi Napisten neve, az Enneas Napistenének neve Tum, a Bevégző.²⁶⁴ Befejezi a Nappalt (HK.XV. B), a Teremtést és az Életet. Az ő nevével fejezzük be mi is vizsgálódásunkat: megismertük a heliopolisi istenrendszert, mert megismertük Osirist és így megismertük a halált a teremtésben, a világban és az emberben. Mert ez a tartalom az egyiptomi vallásban, a lelkekben pedig a legnagyobb úr a halál-félelem, amely végül is rémülettel eltakartatta az egyiptomiak szeme

²⁵⁸ Ezért néznek a halottak a korai időkben arccal Nyugat, később Kelet felé, l. Kees, Totengl., p. 20. sqq. — Legalább is az Újbírodalom eleje óta általános volt az a felfogás, hogy a halott Nap Osiris (v. ö. E. Meyer, Roscher, II., 1., 365.). A Nap éjszakai útjának első órájában négy emberfejú oszlopot látunk, rajtuk Chepera, Rá, Tum (reggeli, déli és esti Nap) és Osiris felírás van: Osiris tehát az éjszakai Nap, a halott Nap (v. ö. Maspero, Études, II., p. 39/40.). — A ²⁵⁹ jegyzetben említett vignetta is ezt mondja: a Nap útban van az egyik Oroszlántól, a tegnaptól, a másik, a holnap felé. A tegnap: Osiris. A holnap: Rá.

²⁶⁰ (Masp. i. h., p. 140. sqq.) A tizenkettedik órában „az isten egyesül Nútta!”, „Belép a kígyóba (amely a tizenkettedik órát elzárja) farkánál és előjön szájánál, az ő Chepera alakjában.” A Nap-hulla ott marad az Alvilágban (i. h., p. 147.). A Pyr. nem beszélnek arról, hogy a Nap meghal-e, de beszélnek arról, hogy Nút minden reggel újraszül (pl. 1688 b/c.). — Itt jegyezzük meg, hogy nem látunk ellentmondást, vagy két verziót abban, hogy a Napot unokája, az ég szüli újra, mert a Nap, mint *világteremtő*, az ősvizekből előbukkanva létrehozott mindent, de a reggeli Napot valóban az ég hozza létre.

²⁶⁰ V. ö. Kees, i. h., p. 101. sqq.

²⁶¹ Mint ezt például Kees (i. h., 205. sqq.), Schneider (i. h., p. 402. sqq., stb.) hiszik.

²⁶² V. ö.: ¹⁴² jegyzet. Pyr., 251 b.: Te a „hw” csillag vagy, letekintesz Osirisra” (v. ö. Kees, p. 206.).

²⁶³ Pyr., 1523 c., ²⁴²; 749 e.: a circumpoláris csillagok (ihm škw) az ő kísérete; 819 c.: ő az Orion. 379 c., 2009: Isis és Nephthys Tumhoz emelik;²¹¹ 1201.: az égi bárkás az ő ajtóállója (Kees, p. 229.) stb., stb. — Ezért szerepel a sírok bejáratánál és a halotti stélakon a Nap-korong: v. ö. Pálfi (Pitkő) János: A Nap-korong az egyiptomi emlékeken, Régészeti Társulat Évkönyve, I. (1923), p. 73. sqq.

²⁶⁴ „tm” ige: tökéletesnek, befejezettnek lenni, befejezett, egész, megszűnni, felhagyni (Erman-Grapov, HWB., p. 205.). Az Emens és Tum: v. ö. Masp. Hist., I., 140.

elől, amivel nem mertek szembenézni és kihagyatta velük az Enneasból Sethet.²⁶⁵ Heliopolis hozta ezt a rendszert létre, ez lett a Szent városa, mint a mocsaras Fayum a krokodilus-Szebeknek, a sivatagos, idegenektől lakott Tanis Setnek, Abydos, a halott királyok városa, Osirisnak, a memphisi királyok temetője, Gizeh, a homokon fekvő halott Szokarisnak, Buto és Hierakonpolis, az ősi fővárosok a királyisten Horusnak, a katarakták vidéke a vízöntő Satisnak és Isisnek, Elephantine, ahol Egyiptom kezdődik, a világteremtő fazekasnak, Chnumnak. Mert Heliopolis a szíve Egyiptomnak: itt végződik Alsó-Egyiptom és itt kezdődik Felső-Egyiptom, itt oszlik el a Nilus. Aki úr Heliopolison, úr mindkét Egyiptom fölött: Egyiptom ura, a Nap, ura Heliopolisnak.

Dobrovits Aladár.

ANTIK HATÁSOK A KORAI BIZÁNCI IRODALOMBAN.

(Folytatás az 1934, évfolyam 79. lapjáról.)

II. Még gyakoribb a bizánci néprajzban a skytháknak hún-török népekre való vonatkoztatása. A *Maurikios* taktika például sem a germánokat, sem a perzsákat nem nevezi skytháknak, hanem a hún-törököket (XI 3=Sch 260): *Agathiasnál* (V 11=365, 6) a kotrigurok, utigurok, ultizurok, burugundok gyűjtőneve a skytha, vagy hún.⁵³ A hún név később maga is olyan kifejező erőre tesz szert, hogy újabb antikizálásnak lesz kiinduló pontja. Így a *szabirok húnok* Prokopios (BP II 29=I 292, 1). (Ugyanígy BG IV 3=II 497, 1.) Az *avarok is húnok*; Malalas (XVIII=489, 11): Konstantinápoly ellen vonul egy ἔθνος Οὐννων παρὰ ξενον τῶν λεγομένων Ἀβάρων. A *turkok húnok*: Theophylaktos (IV 6=161, 19).⁵⁴

²⁶⁵ Hogy Szét üldözésének ez az oka, azt bizonyítja az, hogy olyan időben (XIX. dyn.), amikor valósággal birodalmi főisten, nevét a sírokból száműzik.

⁵³ A húnokat Philostorgios szerint (IX 17=Bidez 123, 13) régebben Νεβροί-*nak* nevezték. Erről *Moravcsik* Gy. EPhK 38, 1914, 334, 3. Ezekben Ammianus „Nervi“-jeit kell látnunk (XXXI 2, 14). Ammianus leírja, hogy az alánok után laknak a Nervi, Vidini. Geloni etc. A Chronicon Paschale adatából (CB I 587, 8) vajjon gepida-hún azonosításra gondolhatunk-e?

⁵⁴ Darkó i. m. 30–31 l. „Majdnem valamennyi nomád nép... megkapja a hunn nevet, mint a félelmetesség epitheton ornansát“ (?) Az antikizálás érdekesebb eseteit kívánjuk csak felsorolni. *Theoph. Byz.* (Phot. Bibl. cod 64=HGM I 446, 20) a massagetákkal azonosítja a turkokat. *Menandros* (EL 192, 14) a Σάκαι-t nevezi turkoknak. A Σάκαι pedig Σκυθαί-al azonos Herod. VII 64: οἱ γὰρ Πέρσαι πάντας τοὺς Σκυθὰς καλεῖουσι Σάκας. Nyelvészeti alapon is a skytha név a Σακ + und (vð) thrako-phryg. Abléítugssuffixból jött létre (Hommel Ethnogr. des alten Orients 213 l.) Ammianus az alánokban látja a massageták örököszeit XXXI 2, 2) *Prokopios* (BG IV 4=II 501, 23) a kimmeriaiakat tekinti az utigurok őseinek, Malalas (97, 20) a myrmidonokat a bulgároknak (*Moravcsik* professzor úr onomastikonából). A IX–X sz.-ban a bizánciak a látóköriükbe kerülő népeket turkoknak nevezik (tudvalevően a magyarokat is), később a szeldzsuk törököket perzsáknak. A lazokról olvassuk, hogy ők a régi kolchisiak utódai. Skyl. Kedrenos azt is tudja, hogy a besenyők a skythák melyik ágából valók CB II 581, 20 Τὸ ἔθνος τῶν Πατζινάκων Σκυθικὸν ὑπάρχον, ἀπὸ τῶν λεγομένων βασιλείων Σκυθῶν.

III. A bizánciak szemében azonban az irániak sem mások, mint skythák. *Malalas* (II=26, 5) a parthusok eredetét a következőképpen beszéli el. „Sostris“ egyiptomi király a skythákat legyőzi és többet közülük Perzsiába telepít⁵⁵ οἱ τινες ἐκλήθησαν ἀπὸ τῶν Περσῶν Πάρθοι, ὃ ἐστὶν ἐρμηνευόμενον Περσικῇ διαλέκτῳ Σκύθαι, οἱ καὶ τὴν φορεσίαν καὶ τὴν λαλίαν καὶ τοὺς νόμους Σκυθῶν ἔχουσι ἕως τῆς νῦν, καὶ εἰσι μαχηώτατοι ἐν πολέμοις. Ugyanezt az adatot a *Chron. Pasch.*-ban is megtaláljuk I=85, 4: Παρθῶν, ὃ ἐστὶν Περσικῇ γλώσσῃ Σκύθες. A *Chron. Pasch.* szövegével szösz szerint egyezik *Suidas* közleménye (ed. Bekker p. 1003 Σώστης és p. 828 Πάρθοι címszó alatt). A parthusok eszerint skythák, akiket a perzsák saját nyelvükön neveztek csak parthusoknak el. *Jordanes* egy rokon, de mégis más történetet tud a parthusok eredetéről (Jord. VI=Momms. 66, 6) „Vesosis“ egyiptomi király a Phasis folyóig nyomul, de „Tanausis“⁵⁶ gót király visszakergeti. A győztes gót király seregéből azután többen letelepednek „in Asiatic partibus“ „Ex quorum nomine vel genere Pompeius Trogus Parthorum dicit extitisse prosapiam, unde etiam hodieque lingua Scythica (ez a gót) „fugaces“ quod est „Parthi“ dicuntur.“ *Jordanes* közleményéből az tűnik ki, hogy a parthus gót (skytha) szó és szökevényt jelent.⁵⁷ A *Pomp. Trogus*ra való hivatkozás helyességét bizonyítja *Justinus* kivonata (XLI 1, 2), ahol a parthus „origo“-val kapcsolatban olvashatjuk: „Scythico sermone exules „parthi“ dicuntur“. A bizánciak ama hite tehát, hogy a parthusok skythák, antik hagyományon alapul. *Ammianus* tudósításában azután már nem is a parthusok, hanem *meguk a perzsák skytha eredetűek*, XXX 2, 20: unde etiam Persae, qui sunt originitus Scythae, pugnandi sunt peritissimi.⁵⁸ Érdekesen kapcsolja végül a kor és faj tekintetében különböző népeket csupán nominális alapon össze a XII. sz.-i költő: *Konstantinos Manasses*. Ő *Malalas* módjára olyan parthus telepítésről tud, amelyben szintén Sesostris királynak volt része (CB 27 560–575),

τοῖς Οὐννοῖς δ' ἐχαρίσατο τὴν γῆν τῶν Ἀσσυρίων
καὶ Πάρθοις μετωνόμασε τοὺς Οὐννοὺς ἦτοι Σκύθας.

Eszerint a parthusok eredetileg „húnok“, akikkel az általánossá vált

⁵⁵ Hogy „Sesosis“ egyipt. királynak a skythákkal való harca eredetileg milyen forráson alapul, ezt a kérdést Rostowzew is felveti, anélkül, hogy felelni tudna rá (i. m. 109 l.). Sesostris skytha hadjáratáról l. *Kees* RE II A 2 1869 és köv. col., továbbá *Hommel*: Ethnol. des alten Orients 194 l. 1 jegyz. Tacitus (Annal. II 60) Sesostrist Rhamseszel cseréli össze. (V. ö. Gronovius: Taciti opera [1721] p. 156, 8.)

⁵⁶ Ilyen néven szerepel (Mommsen szövege szerint) Idanthysros a világhódító perzsa király *Jordanes*nél (más variánsok: Iandusis, Idandusis), akiről már Strabon megemlékezik (XV 687). Mommsen hivatkozik még (MGH. A. A. VI. 66 l. 5 jegyz.) Arrianus Parthicájára (apud Photium cod. 56). Ezt, a parthusok eredetéről szóló antik hagyományt még Ersch-Gruber Allgemeine Encyclopedie-je 1839 (III sect. 12, 377 l.) komolyan veszi „Wir haben keinen Grund dieser Angabe zu widersprechen“, sőt még Pecz Vilmos is. Ókori lex. II 379 l.

⁵⁷ Továbbá Jord. VI (M. 67, 3): De nomine vero quod diximus cos Parthos fugaces, ita aliquanti aethymologiam traxerunt, ut dicerentur Parthi, quia suos refugerunt parentes.

⁵⁸ A híradásokból úgy látszik, mintha mind a hún skytha, mind a perzsa-skytha azonosításoknak a lovas-nyilas harcmodor lenne a kiindulás pontja.

hún-skytha azonosság révén kapcsolódtak össze Konst. Manasses képzetében.

Az οίκουμένη déli régióra beosztott antik bizánci népanyag nevével való kombinációkat a „homeriták“ nevének történetén keresztül kísérhetjük figyelemmel. Ezt a nevet is antik, vagy ezzel egyenértékű bibliai nép nagyobb autoritással rendelkező elnevezésének kell igazolnia. *Philostorgios* a bibliai sabaeusokkal tartja azonosnak a homeritákat⁵⁹ (Hist. Eccles. III 4=Bidez 32, 10). Hogy a Sabeara való hivatkozás, mint etnográfiai magyarázat bibliai reminiscencia, azt *Kosmas* (II col 99. D) előadása még világosabbá teszi. Míg a bibliai alapon álló „archaeologia“ az egyházi irodalmat kielégíti, addig Theophanes Byzantios (HGM I 447, 28) az antik hagyománnyal való kapcsolatát is megtalálta a homeritáknak: διὸ καὶ ὁ Χοσρόης ἐπ' Αἰθιοπας, φίλους ὄντας Ῥωμαίοις, τοὺς πάλαι μὲν Μακροβίους, νῦν δὲ Ὀμηρίτας καλουμένους, ἐστράτευσε. A homeritáknak a makrobiói-al való azonosítása az aethiops gyűjtőnév segítségével történt, amely a homeritákat is magába foglalta. Minthogy Homeros szűkebb horizontú világképben az aethiopsok ἔσχατοι ἀνδρῶν és mint ilyenek boldogok (v. ö. Hdt. III 114), Theophanes azonosítása kézenfekvő. Hogy homeritát és aethiopsot a bizánci etnográfia azonosnak tekintett, kitűnik még a következőkből is: Az aethiopsokat a bizánci néprajz szereti „Ἰνδοί“ néven is emlegetni. Reájuk kell vonatkoztatnunk ezt az elnevezést földrajzi alapon is. Az *Expositio totius mundi* Egyiptomról szólván, közli „supra caput enim habens Thebaidis Indorum genus“. Az *Aethiopiához délfelé csatlakozó terület India*. Ezt olvashatjuk ki *Sokrates*-ből (Hist. Eccles. I 19 col. 125 B): Mathaios Aethiopiát térítette meg, Bartholomaeus az ezzel összefüggő Indiát. A hagyomány antik eredetét kétségtelenné teszi, hogy már Vergilius úgy tudja, hogy a Nilus (a Gangesre gondolni lehetetlen) ind területről ered. Georg IV 293–4.: Usque coloratis annis devexus ab Indis. Et viridem Aegyptum nigra fecundat arena.⁶⁰ Ugyanígy Theophylaktos is értesít arról, hogy a Nilus ind területen folyik át (VII. 17=275, 13–14).⁶¹

Az aethiopsok és indek azonossága azonban nem mutatható ki. Nearchos is párhuzamot von csupán a két nép között. De maguk a

⁵⁹ A valóságban a *himjarita* arab törzsről van szó, akik a sabeaiak uralmát Délarábiában megdöntötték. Tkač RE VIII 2183. Malalasnál Ῥαερίται néven, Theodoros Anagnostesnél (PG 86 col 212) Ῥαμρινιοί néven is találtam említésüket.

⁶⁰ A klasszikus latin irodalomban több hely is van, ahol Indián megfelelőbben lehetne Aethiopiát érteni. Georg. II 116. és ehhez Forbiger I 305 l. Forbiger téved azért, amikor azt hiszi, hogy Indiát és Aethiopiát azonosnak tekintették. A későbbi irodalomra nyilván nem volt tekintettel.

⁶¹ A hely zavaros, mert a szerző a következőkben a Nilust a Ganges-sal és Indussal hasonlítja össze, s így talán csakugyan az előindiai félszigetre gondol. Ez esetben ama hagyomány életéről van szó Theophyl-nál, amely szerint Alexandros is Indiából eredőnek gondolta a Nilust (Arrian. Anabas. VI 1). Az aethiop-ind azonosság kérdésének megoldását már Valesius megkísérelte. Migne LXV col 649 annotationes: „Nisi forte dicamus Blemmyas perinde ac Aethiops vicinos a veteribus Indos esse appellatos“. Feltevésének alátámasztása céljából hivatkozik Philostratos *De Vita Apollonii* köv. helyére: Ῥαποικοὶ δὲ Ἰνδῶν Αἰθιοπες, továbbá Αἰθιοπες γένος Ἰνδικόν, végül Eusebius *Chronica* anno 402: Aethiopes ab Indo flumine consurgentes iuxta Aegyptum consederunt. E hagyományról újabban Hommel i. m. 273 l. 4. jegyz.

bizánciak is különbséget tesznek indek és aethiopsok között. Így Malalas a Justinianus korabeli Rufinus-féle követség előadása alkalmával (XVIII 457). Kiténik továbbá az is, hogy a homeritákat még gyakrabban nevezik indeknek, mint az aethiopsokat. Így Theophylaktos (III 9=128, 25), valamint Philostorgios (II 6=Bidez 18, 19). Ezen az alapon pedig arra az eredményre juthatunk, hogy az 'Evdorépa 'Ivdiá elnevezés eredetileg csak Dél-Arábiára (Sabara) vonatkozott, (szemben a *Kosmasnál* előforduló ἡ εὐωτέρα 'Ivdiá-val, amelyet a homeriták földjétől maga is különválaszt). (Topogr. Christ II=col 97 D): az aethiopsok fűszereket szállítanak kai év τῷ 'Ουμπρίτῃ kai év τῇ εὐωτέρῃ 'Ivdiá kai év Περσίῃ. A himjarita törzsek, amelyek a történelem folyamán a sabaeusok helyét elfoglalták, a bizánci etnográfiai elv értelmében szintén megkapták az „'Ivdoi” nevet, amelyet Afrikába való részleges áttelepülésük alkalmával⁶² Aethiopiába is átvittek. Az aethiopsok tehát a homeritákkal való azonosításon keresztül nevezhetők voltak az antik-bizánci etnográfiában indusoknak is.

E kísérlet folyamán kiderült, hogy a bizánci etnográfia az antiknak egyenes folytatása. A külső élet átalakulása a népekre vonatkozó szemléletben változást alig hozott. A szempontok, amelyeken a bizánci etnográfia épül, azonosak az antikéval. Tárgyi tekintetben ugyan a bizánci írónak sokkal nagyobb anyag állott rendelkezésére, mint az antik elődöknek, de ez a helyzeti előnyük is csak arra szolgált, hogy az antik szempontot bővebben fejtsék ki, úgy, hogy a bizánci írók előadásából néhol egész etnográfiai dogmatikát lehet összeállítani (lő alkalmazása, hideg-meleg túrése).

Az etnográfia talán az a terület az egész bizánci irodalomban, ahol antik hagyományok a legerőteljesebben érvényesültek. Ahol valami új mutatkozott ezen a téren, arra a megfelelő helyen utaltunk. Itt első sorban a névantikizálás jöhet szóba, amelyre a bizánci írónak természetesen historiai helyzete folytán több lehetősége kínálkozik, mint mintaképeinek.

Eme befelé, magára a bizánci irodalomra mutató tanulság mellett ennek az irodalomnak etnográfiai érdeméről állást foglalni már nem lehetett feladatunk. A topikus jellegű közleményeknek a valósághoz való viszonyára csak néhol tértünk ki, egyrészt azért, mivel ezek többnyire nyilvánvalóan nem gyökerezhettek reális talajban, másrészt mert e viszony kiderítése már más tudományágak körébe tartozik.

Az etnológusnak mindenesetre a bizánciak credeti tudósításait óvatosan kell használnia, mert topikus elemek mindig átütnek előadásukon. Ezeknek a toposoknak (konvencionális elemeknek) egy része (amelyek nem a populáris filozófiából táplálkoznak, s nem is mesei hatások folytán állandosultak) olyan természetű, hogy a valóság belőlük egészen soha sincs kizárva. Ezért tehát arról, hogy valamely néprajzi körülmény, amelyről bizánci forrásból szereztünk tudomást, a való életnek csakugyan megfelel-e, pusztán annak felismeréséből, hogy a tudósítás topos, azaz, hogy a kérdéses adat előfordulása egy konzervatív szellemben folytatott műfaj konvencionális formáinak követelménye, még határozni nem lehet. Kétségtelen azonban, hogy ennek tudomása az etnológus és historikus elbírálásában is olyan fontos mozzanat, hogy annak — az

⁶² A Bab el Mandeb-en keresztül való áttelepedésről Tkač i. h. A Nilus felső folyásánál arabokról már Plinius tud (HN VI 177) „quin et accolas Nili a Syene non Aethiopum populus sed Arabum esse dicit usque Meroen (sc. Juba)“.

auctor személyes körülményei és az ethnoskutatás elveinek és eredményeinek kellő mérlegelése mellett — a szakember ítéletére súlyos befolyással kell lennie.

Graf András.

HAZAI IRODALOM.

A humanizmus újabb irodalma.

Révész Mária doktori értekezése (*Romulus Amasaeus*. Egy bolognai humanista magyar összeköttetései a XVI. század elején. *Dissertationes Sodalium Seminarii Philologici Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Josephinae. Nova Series. III.* Szeged, 1933, 93 l.) a klasszika filológia történetében első sorban Pausanias interpretatoraként ismeretes Romulus Amasaeus pályájával foglalkozik, különös tekintettel ennek magyar vonatkozásaira. Éles kritikával rostálja meg R. A. fiának, Pompiliusnak, idevágó adatait s azokat, amelyek megállták helyüket, érdekes részletek feltárásával világítja meg. Azok közül a magyarok közül, akikre hatással lehetett a bolognai humanista (részben páduai tartózkodása alatt), a következők hagytak némi irodalmi nyomot maguk után: Matthaeus Fortunatus, kiről már Vári Rezső ki mutatta, hogy az első magyar, kinek tudós eredményei számot tettek a klasszika filológia fejlődésében, a másik Batthányi Orbán, kinek humanista tanultságáról tudunk, bár írói munkásságából csak két ének maradt ránk, melyek teljesen a protestáns kor vallásos költészetébe illeszkednek. Debreceni László pedig, kivel, úgy látszik, bizalmas baráti viszonyban volt R. A., Janus Pannonius költeményeinek bolognai kiadásából ismeretes, s talán azonos azzal a Debreceni Lászlóval, kinek egy munkáját az aranyfinomításról a Nemzeti Múzeum kéziratára őrzi. Az ismeretlen dokumentumokat a függelékben adja Révész Mária: Amasaeusnak magyarokhoz írt leveleit, s köztük egy panegyricust Várdai Ferenchez, akkor váci püspökhöz, kinek öccse, János, volt R. A. első magyar növendéke. Várdai Ferenc később mint gyulafehérvári püspök valóságos humanistakört gyűjt maga köré; hogy ifjú korában járt Olaszországban, azt sírfelirata is kiemeli, de ez az első konkrét adat olasz kapcsolataira, s a panegyricus — nyilván megbízható forrásból: János közlése alapján — Várdai Ferenc olaszországi tanulmányait is részletezi. Az értekezés bevezető soraiból kitűnik, hogy szerencsés kezű szerzője olaszországi, kivált bolognai könnv és levéltárakban végzett kutatásai során még számos kiadásra érdemes adalékot fedezett fel. Az eddigiek feljogosítanak rá, hogy várakozással nézzünk ezek közzététele elé is és ígéretként tartsuk számon Révész Mária eredeti tervét, melynek az ismertetett derék dolgozat csak egyik részlete lenne: összefoglaló feldolgozását annak a hatásnak, melyet a bolognai egyetem tett a magyar humanizmusra.

Részben olaszországi kéziratárakban — nyilván nagyobb cél érdekében — végzett kutatások melléktermékeit közli Kardos Tibor is *Néhány adalék a magyarországi humanizmus történetéhez* (Pécs, 1933. 16 l.) c. füzetében. Galeottóra vonatkozó adatok, melyek közül bizonyára a legérdekesebb az a lista, melyet a XV. század végén, vagy a XVI. század elején papi kéz jegyezhetett ki a *De incognitis vulgo tévedéseiből*, mert „híven tükrözi az egyházi férfiak álláspontját a könyv tanításaival szemben“, melyekkel, mint ismeretes, Galeotto az eretnekség vádját vonta magára. Ezekhez járul egy kis megszerzés Ugolino Verino már Abel J. által kiadott Mátyást dicsőítő verseihez, *varia lectio*-k Callimachus Experiens Husztitól kiadott magyar vonat-

kozású költeményeihez, Angelo Collocci ismeretlen verse II. Lajos király születésére, Vincislao Boiani versei egy magyar humanistához, Mátyai Sebestyénhez, valamint a Mátyás-kori diplomáciai emlékekben érdekes összefüggésekben szereplő „Giorgio Alessandrino” és „Pandolfo” kilétének tisztázása Giorgio Merula, illetőleg Pandolfo Coluccio személyében.

Kardos Tibor sokatigéző tanulmányssorozata (*Stilustanulmányok Mátyás király kancelláriájából*. I. Közl. a Pécsi Erzsébet Tud. Egy. kvtárából. 22. sz. 1933 okt. 27 l.) a magyar humanista kancellária kialakulásának vizsgálatát, a kancelláriából származó levélggyűjtemények és formulás könyvek stilustörténeti földolgozását jelenti be első füzetével. E vállalkozás fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni — ha jól tudjuk, először Trostler József utalt a feladatra (*Entwicklungsgang d. ung. Lit.* II. Bp., 1930. 9. l.) —: a Mátyás-kori humanizmusnak, úgy látszik, a kancellária volt egyetlen intézményszerű öre, a XVI. századra örökítője, s így valamennyire a XVI. század humanista törekvéseit ez fűzi, legalább részben, Mátyás király humanista udvarához. Irodalmunk fejlődéstörténetének egyik legizgatóbb kérdése cz, megoldására legalább is kísérletet tenni erről az oldalról: úgyszólván kötelezővé tesszik azok a monumentális credmények, melyekkel Burdacknak és munkatársainak hasonló jellegű tanulmányai jártak a német humanizmus genézisét illetőleg. Minthogy azonban e tanulmányssorozat legfőbb jelentősége éppen a fejlődési folytonosság éreztetése volna, úgy gondolom, legjobb, ha fenntartjuk magunknak az érdemleges hozzászólás jogát akkorra, mikor már az egész előttünk lesz. Csak egy részletkérdés az, amit már most is szóvá tehetünk. Mátyás király hadüzenetét III. Frigyes császár ellen 1459-ből nem merném a magyar nyelv helyzetére Mátyás király udvarában döntő dokumentumnak megtenni. Még ha fel is tesszük, hogy Thomasi velencei követ szószerint idézi Mátyás körlevelét („Ha scripto pretereā per tutto el regno, che disponando l'imperador abolire la lingua Ungara etc.” *Dipl. Eml. Mátyás korából*. I., 44. l.), akkor sem ítélnék meg másként a dolgot, mint, hogy *lingua* itt teljesen a középkori latin szóhasználat szerint egyenértékese a *natio*-nak (v. ö. Du Cange s. v. *lingua*), ami a középkori nemzetfogalom története szempontjából bizonyára érdekes („Gentem lingua facit” — mondja Arator a VI. században), de a magyar nyelv szerepét, Mátyás részéről való értékelését illetőleg *ebből* semmit sem lehet kiolvasni. Ami persze a többi bizonyíték erejét a legkevésbé sem gyöngíti.

Turóczi-Trostler József könyve¹ (*A magyar nyelv felfedezése*. Két tanulmány az európai s a magyar humanizmus kapcsolatairól. Bp., 1933, 100. l.) már a XVI. század protestáns humanizmusába vezet s a magyar nyelv humanista normákhoz szabásának, humanista recipálásának a történetét adja a kezdetek dinamikájának, az első felfedező örömeinek bizonyos mértékig drámai éreztetésével, még ott is, ahol munkájának pozitíve lemérhető érdeme a pontos filológiai egybevetés. Komjáti Benedek, Pesti Gábor „alakatlan kísérleteinek” talán kissé fölényes hangsúllyal történő mellőzése után a magyar nyelv *belső* felfedezését Sylvester János munkásságán ábrázolja. „A nemzeti nyelvek felfedezése a nemzetfölötti humanizmus érdeme és dicsősége; de valójában csak váratlan szerencsés találát, párja a Kolumbusz tettének: a humanizmus keresi a latin nyelvhez vezető legcélszerűbb, legjobb utat s közben fölfedezi a szerény eszközül szol-

¹ L. Huszti József, EPhK., 1934, 80.

gáló anyanyelvét": kétségtelen, hogy ez a nemzeti nyelv *humanista* felfedezésének is csak egyik oldala. Háttérben a reformáció etikai igényét az anyanyelvre Trostler is hangsúlyozza. E mellett azonban nem volna szabad figyelmen kívül hagyni a humanizmus kollektív ember-szemléletének leglényegesebb vonását sem: a nemzet-egyénségek felfedezését s a nyelveknek mint e nemzet-egyénségek szimbólumának az értékelését. Igaz, Sylvester „latin nyelvkönyvet ír s a magyarnak csak kisegítő, értelmező szerepet szán”, de ugyanő fedezi fel metrikai hang-próbálgatásai közben a magyar nyelv „mindenben való nagy, nemes voltát” s virágénekeink kép-készletében ő érzékeli először nyelvünk „keleti” jellegét. Sylvester viszonyát a humanista nyelvtanirodalomhoz — Melanchthonhoz és a latin-német grammatikusokhoz, Cochlaeushoz, Aventinushoz, Moibanushoz — Trostler tisztázza először pontos egybevetéscsikkel, s az ilyesmi nála mindig több az egyezések, a forások pusztá kimutatásánál: egy-egy frappáns ellentétben egyetemes összefüggésekre utal, korok és egyénségek élesen elkülönülő arculatát tudja szemléltetni. Így a középkor és humanizmus nyelv-szemléletének szembehelyezése adja meg Sylvester-tanulmányának eszmei keretét. S közben meghatározza Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Hungarica*-jának német rokonságát, van néhány találó szava a szótár és a fordítás szerepére a nyelv humanizálásában. — A második tanulmány — „A magyar nyelv külső felfedezése” — az európai magyarság-képhez szolgáltat jellemző adatokat. Ebben az összefüggésben Trostler is tudja értékelni a humanizmus érzékét a népek egyéni karaktere iránt, de feltűnő, hogy csak ebben az összefüggésben, holott tagadhatatlan, hogy a nemzet-egyénségek felfedezésének legtermékenyítőbb tényei a *belülről* való szemléletben adódtak. Így érthető, hogy Bornemisza Péterre csak a második tanulmányban kerül szó. Igaz lehet, s „a kor érzékeny szemére és kultúr-szolidaritására” csakugyan jellemző, hogy idegen humanista, Erasmus barátja, a német Beatus Rhenanus, „rögzíti meg legelsőnek azt az időpontot, amikor a magyar nyelv „irodalmi” nyelv rangjára emelkedik”. De Bornemisza nyelvi programjának tudatosítását Beatus Rhenanus formulájából („*Sic ungaricus sermo nostra aetate scribi coepit*”) vezetni le: inkább szellemes, mint meggyőző beállítás és arra semmi esetre sem alkalmas, hogy lemondjunk érte Zolnai Béla feltevéséről, mely a francia nyelvművelő mozgalom hatását kereste Bornemiszanál. Bornemisza túlnyomóan francia műveltségű bécsi tanára, Georgius Tanner, alkalmas volt a közvetítésre. Igen értékesnek tartjuk Trostler utalását Tanner két francia jogász-barátjára, mint a magyar *Flektra* politikai alap gondolatának valószínűleg Tanner személyes tanításaival közvetített forrásaira. Trostler ugyan ezzel is inkább Tannert, az egyoldalú római jogászt akarja jellemezni, aki Bornemisza felé legfeljebb, ha ezt az eszmétörténeti irányt közvetíthette. Számunkra fontos ez az újabb adat Bornemisza francia orientációjára, mert, hogy Tanner nem volt sem kizárólagosan jogi érdeklődésű, sem „rideg szövegfilológus”, kinél „semmi nyoma a Pléiádera, a román nyelvterület renaissance-mozgalmaira jellemző antik-áhitatnak, formai-esztétikai érdeklődésnek, az anyanyelv kultuszának”: azt már volt alkalmam, legalább részben, adatszerűen bizonyítani, s rámutatni arra, hogy Tanner egy helyen, bár más összefüggésben, éppen Lazare de Baif-ot, az *Elektra* első francia fordítóját is idézi. (*Nyugat*, 1931, I., 124. II.). Magának Bornemisza nyelvi technikájának a rokonsága még távolról sem tisztázott. (Érdekes, hogy az *Elektra* kommoszának klauzuláihoz egészen rokon technikát figyelt meg Burdach a német humanista próza első

kiemelkedő termékében, az *Ackermann aus Böhmen* dialógusában. Ott a kancellária *cursus*-gyakorlata szolgált magyarázatul, Bornemisza esetében ma már csak némi megszorítással merek ciccionianizmust emlegetni. Talán Kardos Tibor stílus-tanulmányai erre a kérdésre is derítenek majd némi világosságot. Ezidőszerint sem a kancelláriai gyakorlat, sem az *Ackermann* felől nem tudok fejlődési vonalat húzni Bornemisza felé, márpedig az *exemplum Ciceronis* magában véve nem oldja fel a magyar *Elektra* elszigeteltségét, annyira különbözik attól a klauzulák metrikai alkata és funkciója tekintetében egyaránt.) A francia nyelv-művelő törekvések a célkitűzés tudatosításában, világos megfogalmazásában segíthették Bornemiszát: az anyanyelvet az antikvitás formai mintaadása mellett emelni irodalmi nyelvvé. Biztatólag mindenesetre hathatott rá, hogy külföldi tekintélyek, esetleg éppen Beatus Rhenanus nyilatkozatát is olvasta a magyar nyelv kezdő irodalmi elismertetéséről s erre célozhat valóban a nevezetes utószó: „omnibus recte iudicantibus notum est, Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi coepisse“, de legalább is túlzás volna ennek tulajdonítani az elhatározó befolyást. (Hasonló helyzet sejtethető például Baronyai Decsi János *Adagium*-gyűjteményében Balogh János latin verse mögé.) Egyébként Bornemisza humanizmusa morális tendenciáinak melanchthoni gyökereit illetőleg Trostler megjegyzéseiben saját felfogásomnak is a legilletékesebb helyről jött megerősítést láthatom (v. ö. *Nyugat* i. h. és *Irodalomtörténet*, 1933, 26–27.).

A humanizmus nemzetivé válása foglalkoztatta Trostler magvas kis Balassi-tanulmányát is (*Die Anfänge der ungarischen Persönlichkeitsdichtung*, Valentin Balassa u. d. deutsche Gesellschaftslied d. 16. Jhdts. Pécs, 1933, Sonderabdr. aus d. Festschr. F. Gideon Petz. 12 l.), melyben Balassi Bálint szellemi környezetét az osztrák-német „Gesellschaftslied“ művelőiben, az Eckhardt Sándor B.-tanulmányai révén is ismeretes Regnartban és tanítványaiban jelöli meg. Nézetünk szerint azonban B. esetében már minden olyan kísérlet, mely fejlődését a hazai előzményeket figyelmen kívül hagyva próbálja magyarázni, legjobb esetben irodalmi mintáinak számát szaporítja — ami kétségtelenül mindig érdekes adalék —, de semmiesetre sem alkalmas B. fejlődésének alapproblémáját megoldani. Arról nem is szólva, hogy éppen B.-nál talán nem is annyira a latinnyelvűségtől a nemzeti nyelv felé vezető út, mint inkább a nemzeti nyelvű költészet humanista-telítődése a probléma.

Hírt adhatunk a *Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum* új füzetéről is. Fögel József és Juhász László rendezték sajtó alá Janus Pannonius ferrarai társának, Titus Vespasianus Strozziának néhány kisebb, egyébként már publikált, darabját: Borsó herceget és az egész Este-családot dicsőítő *Borsias* című eposzának ránkmaradt töredékeit és három bukolikus költeményt. Az első két, egymást kiegészítő, ecloga elég érdekes adalék az „évszakok vetélkedése“ tárgytörténetéhez, a *Borsias*-fragmentumnak szempontunkból talán megvan az az érdekessége, hogy létrejöttében, úgy látszik, némi része volt Janus Pannonius ösztönzésének is (v. ö. J. P. II. Eleg. VIII., 200. v.).

Találunk néhány magyar vonatkozást a belga Roersch új tanulmány-sorozatában is: *L'humanisme belge à l'époque de la renaissance. Études et portraits. Deuxième série*. Par Alphonse Roersch, professeur émérité de l'université de Gand. Louvain, 1933. (Humanistica Lovaniensia. 3. 160 l.) A könyv második fejezete (*Au service d'Érasme et de l'empereur: Liévin Algoed*) Mária özvegy magyar királyné és Oláh Miklós belgiumi éveihöz nyújt némi kiegészítést. Ami magát Oláh

Miklóst illeti, főforrása az Ipolyi Arnold által kiadott levelezés. Onnan már ismertük Lievin Algoet-nak (Panagathus), először Erasmus, majd Oláh Miklós titkáranak az alakját is, de valami sokat nem tudtunk róla. Roersch érdeme, hogy Mária királyné udvarának és Oláh belgumi körének ezt a tagját minden oldalról megvilágítja: legfőbb ereje különben is aprólékos életrajzi adatok türelmes tisztázásában van. A harmadik fejezet Magellhaes földközi útjának egykorú krónikása, Maximilianus Transsylvanus pályáját ismerteti eddig sehol másutt nem található részletességgel, kitérve a németalföldi humanizmus legnagyobb alakjaival, Erasmus-szal, Nettesheym Agrippával, Johannes Secundus-szal való kapcsolataira is. Maximilianus származását illetőleg — a kérdésnek nálunk is tekintélyes irodalma van, melyből Roersch csak Márki Sándort idézi — alighanem megnyugodhatunk Roersch eredményében: minden valószínűség a mellett szól, hogy humanistánk erdélyi szász volt. Algoet és Transsylvanus mellett Gérard Rym, Johannes Secundus, Antoine de Sconhove, Johannes Vasacus, Nicolas Clénard és Lacvinus Torrentius kapnak, legtöbbször egy-egy elterjedt tévedés helyreigazítására, vagy egy ismeretlen életrajzi adat közlése kedvéért megírt, de mindig teljes arcképpé kerekedő tanulmányt. — A magyar tudomány eredményeit, mint láttuk már, számbaveszi néhányszor (a már említettek közül még Thienemann T. Erasmus-értekezésének francia kidolgozását idézi), bár megesis vele az a furcsaság, hogy Ipolyi nevét következetesen Apolyinak írja.

Budapest.

Waldapfel Imre.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Viktor Stegemann: *Astrologie und Universalgeschichte.* (Stoicheia IX.) 1930. Leipzig—Berlin.

Nonnos Dionysiakájában szépen láthatjuk, hogy a Kozmosz sztatikáját és dinamikáját mint volt lehetséges asztrológiai alapon elgondolni. A Kozmosz dinamikája maga a világtörténelem. Asztrológiának és kozmikus történés összefüggésének megértéséhez a szerző műve első részében Nonnos asztrológiáját vizsgálja meg. Nonnos alapforrása a sidoni Dorotheos. Asztrológiájának asztronómiai alapjai nagyjában megegyeznek a vulgáris asztrológiai hagyományéval. További lépés Nonnos asztrális gondolkodásának a mítoszon való bemutatása. (Persephone horoszkópjáról olvashatja Demeter a leányát fenyegető veszedelmet. A Typhoneiában Zeus mellett az álló és bolygó csillagok harcolnak és győznek, míg a „halhatatlan istenek“ állati alakot öltve Egyiptomba menekülnek.)

Ezek után az egész interpretáció Nonnos két helyéből indul ki és vezethető végig. Az egyik, a VII. könyvben olvasható jelenet: az Aion látogatása Zeusnál. Zagreus (az első Dionysos) megölése után az Aion meg akarja tagadni szolgálatát. Zeus azonban megnyugtató és megjövendőli az új Dionysost. A szövegből kiolvasható, hogy az Aion látogatása téli időre esett. Erre következik a Typhoneia (a tavasz győzelme). Ennek a nonnosi helynek a megbeszélése után a Dionysia eseményeinek „kronológiája“ is megállapítható. Az I—V. könyvek mítoszai, amelyek középpontjában Európa, Kadmos, Theba alapítása állnak, mind Dionysos születésének előkészítői és időrendben a VII. könyvben olvasható látogatás után kellett lefolyniuk. Dionysos meg is születik az oroszlán csillagképe alatt. Ezt a döntő jelentőségű mozzanatot a Dion. másik alapvető helyéből (XI. könyv) érthetjük meg

Itt a négy óra Helios házában van. Az ős horájának Helios képsorozatát mutat meg, s az egyik segmentumon megpillantja az eddig disztelen óra, hogy reá milyen ékesség vár: kissos és ampelos. Ugyanezen a segmentumon van az oroszlán és a szűz csillagképe. A szerző most mesterien rekonstruálja a szöveg alapján ebből a segmentumból a Helios házában levő egész képsorozatot. Ez pedig nem egyéb, mint a hellénisztikus kortól kezdve gyakori, kozmikus tárgyú képsorozat. Mindegyik segmentumon találunk egy zodiakus jegyet (az elsőn a kóst) és mellette a kozmikus történelemnek egy mozzanatát. Nonnos képzeletében tehát a zodiakus tagjai és a világtörténet lefolyása között sajátos párhuzam áll fenn. A segmentumokon nagyjában azok az események voltak ábrázolva, amelyeket Nonnos a Dionysos könyveiben nagyrészt el is beszélt. Az Aion látogatása, szerzőnk számítása szerint, a rák képe alá esik. Az oroszlán alatt megszületik Dionysos, akinek ifjúsága már a szűz (Dike) képe alá kerül. Dike csillagképében kapják meg az emberek utolsó ajándékukat Zeustól, a bort.

Ha már most a kozmikus mozgás (a kozmosz dinamikája) és világtörténelem egyazon jelenségnek csupán más-más oldalai, akkor a kozmikus mozgás is, mint minden történelem, szinguláris és nem magyarázható meg a babylonihellenisztikus asztrológia periódikus ismétlődés elméletéből. Nonnos „idő” fogalmának gyökerei tehát más-hová nyúlnak vissza: Iránba. Az iráni elgondolásban az idő „egyszeri-örökkévaló”. A kifejlés végső célja időntúli, transzcendens. Az „egyszeri” idő szakaszokra (aionok) oszlik. Minden „időpillanat” egymástól kvalitatíve különbözik, meg nem ismétlődhetik. Hogy ennek az egy irányban haladó időnek részeit kvalitatíve éppen a zodiakus jegyei határozzák meg, ez már a babylonai asztrológia hatása. Így találjuk ezt Nonnosnál. Az egyes segmentumokon meglelt zodiakus jegyek világhónapokat (1000 év) jelentenek. Dionysos születése és ifjúsága az oroszlán és a szűz világhónapjaira csik.

Az utolsó kérdés, hogy micsoda Dionysos szerepe és milyen korban vél Nonnos élni saját kozmikus-történelmi elgondolása értelmében. Dionysos sehol sincsen az eljövendő vég kozmokratorjának feltüntetve. Az ő szerepe előkészítés: Dike (a szűz csillaga) útjának előkészítése. Nonnos Dionysosára jellemző, hogy ez a Dionysos-alak a hellénisztikus Nagy Sándor-heroizálás és apoteozis visszafordítása folytán jöhetett létre. Mert míg a hellénizmus Alexandrosa „új Dionysos”, addig Nonnos Dionysosa már Alexandros vonásait ölti magára, s tettei (indiai hadjárat stb.) lényegében az Alexandros-história mitizálásából adódnak. Továbbá, ha Dike szerepét az asztrológia nyelvéről lefordítjuk egy történet-filozófiai terminológiára, akkor azt mondhatjuk, hogy Nonnosnál a történelmi evolúció a „jog tudatának” kibontakozásával azonos. Nonnos történet szemlélete erősen optimisztikus és eschatológiája immanens (szemben az iráni felfogással), mert a telos, amely felé a történelem halad, *itt* fog megvalósulni. Megvalósítója nem egy személy, hanem maga az Imperium Romanum. Ha, amint Stegemann véli, a berytosi jogi iskola emelkedésére is figyelemmel kell lennünk (Berytos dicsőítése a Dionysiakában) és a közelgő Justinianus-féle kodifikálás is „előre veti árnyékát”, akkor azt kell hinnünk, hogy Nonnos a kozmikus történelem evolúciójának telosát már nem is érezhette messze magától.

Budapest.

Graf András

APRÓ KÖZLEMÉNYEK ÉS ISMERTETÉSEK.

September—December.

A négy számnévből alkotott latin hónapnévnek az eredete nem tisztázott. A *Walde-féle Lateinisches etymologisches Wörterbuch Hoffmann*tól átdolgozott harmadik kiadása (5. Lieferung, Bogen 21—25, Heidelberg, 1932) sem tartja világosnak a képzésüket, azonban azokkal szemben, akik összetételt keresnek bennük, azt véli, hogy a *Quintilis* és *Sextilis* valószínűvé teszi a suffixalis származtatást. *Ernout-Meillet Dictionnaire étymologique de la langue Latine* meg sem kíséri a megmagyarázásukat.

A *Hoffmann*tól is idézett származtatások a következők:

a) *Brugmann Grundriss* I.² 862, II.² 1. 343; haplológiával **septem-membri-* vagy **septu-membri-* < **septem-mēns-ri* a *mēns* „hónap” főnévhez.

b) *Leumann Stolz-Schmalz Lat. Grammatik*⁵ 236: *decem-mēns-ris*.

c) *Zimmermann Etym. Wörterbuch der lat. Sprache* 54: (*qui*) *decem (mēns) fert*.

d) *Stolz Hist. Grammatik der lat. Sprache* I. 566: **septem-dhri-s*.

e) *Walde Lat. etym. Wörterbuch*²: **septem-sri-s*.

f) *Skutsch Kleine Schriften* 206: **septem-ri-s*.

E származtatások hangtanilag egészen kilógástalanok. A *Leumann*- és a *Zimmermann*-féle is. *Leumanné* is értelmezhető úgy, hogy **mēns-ri* > **membri-* s akkor áll be haplológia. Sőt az ő és *Brugmann* felfogása szerint hosszú szótag is eltűnhet haplológiával, aminek *Leumann* idézett munkájának 179. lapján a haplológiáról szóló fejezetben felhozott két példája, a *Pliniusi den[t]iōnem* és a *Laeviusi Prōtesi-[l]uolāodamia* ugyan nem meggyőző bizonyítéka, mivel mind a kettő egyetlenegyszer fordul csak elő s az utóbbi költeménycím lévén, mesterségesnek látszik, az előbbi pedig *Pliniusnál* más helyen teljes alakjában jelentkezik, azonban a *-tāt-* és *-arius* suffixumokból keletkezett *tārius* névszóképző (*hērēditārius*) alig magyarázható másképen. *Zimmermann* feltevése is megáll hangtanilag, de csak igen régi származtatás esetén (**bher-*), mert a történeti korban *mf* > *mb* hangváltozás egészen valószínűtlen (v. ö. *cōnficio*, *cōnfigo*). *Hoffmann* ellenvetése, hogy magyarázatának az is gyengéje, hogy ez esetben *-o-declinatio* várható, nem fogadható el döntő érvek, mivel *signifer*, *-fera*, *-ferum* *-o-tō* ugyan, azonban a lat.-ban igen gyakori az *-i-declinatio*ba való elhajlás, s pedig *o-tóból* is: *equester* < *equet-tero-s*, s a *sequester* *Plaut.*-nál még *-o-tō*. Nyomatékosabban esik latba az első három magyarázat ellen, hogy „wegen *Quint-*, *Sextilis* wäre wohl eine suffixale Ableitung näherliegend“, mivel a többi hónapnév sem összetétel s mindig jelzőként szerepelt a képzővel *el nem látott mēnsis* mellett: *mēnsis Jānuārius*, *mēnsis Februārius*, majd *Jānuārius* és *Februārius* s ugyanúgy *mēnsis September*, *mēnsis December*, azután *September*, *December*. Olyan tehát, mint *pars decuma*, *pars nōna* — *decuma*, *nōna*, *decumānus* melléknév, majd „tizedből” jelentésben főnév, *limes decumānus* — *decumānus*, *febris quārtāna* — *quārtāna* „negyednapos láz”. Összetételről tehát itt aligha lehet szó, s így természetesen haplológiáról sem. Sokkal inkább magyarázható haplológiával a *decennis*, pedig ebben *Hoffmann* is, mások is *quinqu-ennis* analógiáját látják.

Suffixális eredetet keres a hónapnévben *Stolz* (**septem-dhri-s*), *Walde* (**septem-sri-s*) és *Skutsch* (**septem-ri-s*). A *-dhr-* és *-sr-* szabályosan mint *-br-* lép fel (v. ö. *ruber* — skr. *rudhira*s, gör. *ἐρυθρός* és *tenebrae* < **temesrai*, skr. *tamirā*), azonban a *-dhri-* suffixum bizonytalan

celeber és *anclābris* esetében is,¹ a *-sri-* pedig nem mutatható ki se az indogermán alapnyelvre, se a latinra, még (*funus* — *funebri*s alapján) helytelen elvonás feltételezésével sem.

A **septem-ri-s* származtatás látszik a legvalószínűbbnek, jöllehet Hoffmann szerint „künstlich und durch die Modifikation Waldes . . . kaum zu retten, wonach **septem-ris-* mit jüngerem Wandel von Leumann—Stolz⁵ obwohl mit Recht geleugnet wird“. Valószínű e származtatás, mert a *-ri-*suffixum indogermán örökség (*ācer*, ólat. *ocris*, *pufer* < *put-ri-s*, gör. ἄκρις, ὄκρις, *-ro-*val váltakozva *imber* — skr. *abhram*), a *mr* — *br* hangváltozás pedig igazoltnak vehető szó elején a *brevi*s — avestai *mərəzu* egycztetésével, és nehéz belátni, miért kellene a történeti *corrigo* alapján megtagadnunk ugyanezt a változást szó belsejében, mikor lat. *tüber* tudvalevőleg = skr. *tumras* (a lat. *tumeo*-hoz), vagy miért ne léphetett volna fel a *septem* hatására, főleg mikor még nem ejtették a nasalist rövid magánhangzó után erősen redukálva, a **septem-ri-s* > **septlebris* hangváltozás bekövetkezése után a középszótagban ismét a *m*. Azonban az is feltehető, hogy itt nem is *mr* — *br* mássalhangzó-változással van dolgunk, hanem ha Leumann 166. azt is állítja, hogy „*mbr-* aus *-mr-* . . . nicht anzuerkennen“, *b* közbeékelődésével. Hogy lehetséges, ha nem is tudjuk a gör. ἀμβροτός-βροτός (lat. *mortuos*) megfelelőjét idézni, mutatja *exemplum* < **exem-lo-m*, közbeékel *p* hanggal a várható *b* helyett. Természetesen ebben az esetben a *tüber* és *September* két különböző korból származik.

Skutsch feltevése tehát hangtanilag megokolható, de feltűnő, hogy *Quintilis* és *Sextilis* alapszava rendszámnev, ellenben a *September*—*December* tőszámnévből képzett. Ha ez már könnyebben látszhatik is erőltetettnek, hangtanilag annak sincs akadálya, hogy ez utóbbiakat is rendszámnévből származtassuk. A *September* alapja lehet ugyanis **septimo-ri-s*, a *December* *dekimo-ri-s*, mert az *o* eltűnhet harmadik szótagban a *corōlla* < *corōnolā* tanúsága szerint *m* és *l* között, tehát nagy valószínűséggel *m* és *r* között is. Így feltehető, hogy a *Quintilis* és *September* hónapnevek csak abban különböznek, hogy ott *-li-*, itt *-ri-* a suffixum, ott hangzógyöngülés (**Quinto-lis* — **Quintilis*, azután a *hostilis* és *exilis*-félek alapján *Quintilis*), itt hangeltűnés. Az utóbbi különbség szabályos, mivel második szótagban zárhang és liquida közt sokszor nem tűnik el a magánhangó: *suprā* — *superi*, sőt zárhang és *l* között a régi nyelvben mindig megmaradt a gyöngült magánhangzó: *catulus*, *Lentulus*, *lapillus* < *lapidlos*, *humilis* — χαμαλός, *similis* — ὁμαλός, *agilis* akár < **agelis*, akár (mi kevésbbé valószínű) = skr. *ajiras*.

Ezzel azonban nem akarjuk tagadni, hogy a *Quintilis* és *Sextilis* hangalakját tekintve lehet olyan képzés is, mint *sext-ārius*, *quārt-ārius*.

A *September* és *December* közé eső két hónap neve természetesen hangtanilag így nem magyarázható, ezek csak analogikusak lehetnek, s pedig *Octōber* abban az esetben is, ha tőszámnévnek vesszük az alapszót.

Feleletet tehát csak arra nem lehet adni, miért áll *-ri-* suffixum a várható *-li-* helyett, mikor az alapszóban nem lévén liquida, elhasználásról nem lehet szó, s mikor az év utolsó két hónapja nevének, a *Januārius*-nak és *Februārius*-nak az analogiájára sem gondolhatunk. A **Decembris*: *Jānuārius* ugyan erősen emlékeztet a *Sextilis*: *Sextilis* egymásmellettiségére, s arra csábíthatna, hogy a *Jānuārius*-ban a *-ri-*

¹ Inkább lehetne *-dhro-* és azután *mēnsis* jelzőjeként, a *Quintilis* *Sextilis*-től is segítve, *-dhri-*, azonban itt jelentésbeli nehézségek vannak.

suffixum továbbképzését keressük.² Hogy a *September–December* nem vett részt e továbbképzésben, abból volna magyarázható, hogy a továbbképzés idején az előző hónapok alakja már *September–December* volt. Azonban ezzel a feltevessel szemben meggondolásra késztet, hogy az *-ārius* suffixum itáliai *-āsios*-ra megy vissza, s bizonyára merész dolog volna az *-ārius*-ban kétféle eredetet, egy itáliai *-āsios*-t, s egy az *-ātōv*-éhez a lat.-ban esatlakozó *-ri*- suffixumot feltételezni.

Budapest.

Szidarovszky János.

Io Byblosban.

Az Apollodorosnak tulajdonított *Bibliotheca* Io-ról szóló tudósításában van egy mondat (II. 9.), melynek hagyományozott szövege kétségkívül javításra, illetőleg kiegészítésre szorul. Bekker (1854), Hercher (1874), Wagner (1894) és Fraser (1921) már így adják a szöveget: 'Ιὼ δὲ ἐπὶ τῇ παίδος ἐτράπετο. πλανωμένη δὲ κατὰ τὴν Συρίαν ἅπασαν (ἐκεῖ γὰρ ἐμνηύετο <ὅτι ἡ> τοῦ Βυβλίων βασιλέως <γυνή> ἐτιθήνηι τὸν νιόν) καὶ τὸν Ἐπαφὸν εὐροῦσα, εἰς Αἴγυπτον ἐλθοῦσα ἐγαμήθη Τηλεγόνῳ τῷ βασιλεύοντι τότε Αἰγυπτίων. Wagner és Frazer megjegyzik, hogy ὅτι Bekker betoldása, ἡ Heyne-é, γυνή pedig Aegius-é. Βυβλίων is Aegius szerencsés, kétségbevonhatatlanul jogosult javítása βιβλίων helyett. Ha egy-két apróságban el is térnek az idézett szövegtől, Aegius γυνή betoldását a számomra hozzáférhető kiadások kivétel nélkül felveszik, így Tanaquillus Faber (1661), Th. Gale (1675), Heyne (1803), Müller (1853), s ilyenformán közel négy évszázad szövegjavító tevékenysége — az Aegius-féle editio princeps 1555-ben jelent meg — apránként olyan alakban szilárdította meg a szöveget, mely Io mítoszába egyébként ismeretlen és más mítosz analógiájával sem támogatható epizódot iktat: Zeus kedvesének elveszett fiát Byblosban halandó királyné dajkálja. Ebben az alakban hivatkozik rá Gruppe is (*Gr. Myth.* I. 62. l.). Nézetem szerint azonban Aegius betoldását el kell vetnünk s akkor a tudósítás így alakul: „Io pedig gyermeke keresésére indult. És bebolyongva egész Syriát (*mert hisz az ismeretes, hogy ott a byblosiak királynának dajkálta a fiát*) és Epaphost megtalálva, Egyiptomba ment és felesége lett Telegonosznak, aki királya volt akkor az egyiptomiaknak“. Talán már az a stilisztikai érv is c mellett szól, hogy ha τὸν νιόν és τὸν Ἐπαφὸν ugyanarra a személyre vonatkoznék, aligha állna előbb az általános megjelölés és csak utána a névszerinti. De súlyosabban esik latba az a meggondolás, hogy így, γυνή elhagyásával, teljes a párhuzamosság Isis (v. ö. Plut. *de Is.* 15.) és Démétér (Hom. hymn. etc.) mítoszával: mindkét istennő férjét, illetőleg gyermekét kereső bolyongása közben halandó királyné gyermekét táplálja, Isis éppen Byblosban. Márpedig Io-nak Isis-szel, Isis-nek Démétérrel való, különben is számos adathból ismert azonosítását mindjárt a következő mondatban a *Bibliotheca* is hangsúlyozza. Ki kell azt is emelnünk, hogy így a hagyományozott szöveghez is közelebb maradtunk: megtartjuk Bekker kiegészítését, a kötőszót, de mellőzzük Aegius merész, mert más forrásból sem ismert, tartalmi hozzáadást jelentő betoldását s természetesen Heyne javítását, a γυνή-hez tartozó névelőt.

Szövegünkben tehát a közbeszúrt magyarázó mondat nem annak akarja okát adni, hogy Io miért ment Syriába („... mert felfedték előtte, hogy ...“). Tudós megjegyzés ez, mely egy ismert mítoszra

² Ugyanígy a *militālis* > *militāris* mellett fellépő *militārius* is a *-li*- suffixumból származó *-ri*- továbbképzése lehet.

hivatkozva bizonyítja, hogy a πλάνη 'loűs valóban érintette Syriát is. Ez a mítosz pedig a byblosi Isis-mítosz, melynek bizonyító ereje csak azok számára van, kik, mint „Apollodoros“ is, az Io-Isis azonosítást ismerik. S ha magyarázatunk helytálló, nem követhetjük Gruppet, aki i. h. Io byblosi tartózkodásában is annak a hatásnak a nyomát látja, melyet keleti mítoszok az ősidőkben tettek a görög mitológiára.

Waldapfel Imre.

Corde > kordé.

„Kétkerekű kisszerű kocsi, kétkerekű taliga“ jelentéssel (Szinnyci: M. Tájszótár) mindenki ismeri a magyar *kordé* szót. Mindeddig azonban, régi szótárak odavetett téves találgatását nem tekintve, tudtommal senki sem foglalkozott az eredetével. Első pillanatra talán sokan komolytalan (régii magyarsággal: kordé) ötletnek tartják a címben jelzett azonosítást, de a nyelvtörténeti adatok a fejlődés egész útját megvilágítják. (Ahol másra nem utalok, a Nyelvtörténeti Szótárban is megtalálhatók; az ily helyek pontos megjelölését l. ott.)

A régi nyelvben *kordé* nem főnév; ma is él a népnyelvben melléknév gyanánt „semmirevaló“ jelentéssel. De a tőalak legrégebbi adatainál jó 120 évvel régebben ismeretes néhány határozóragos alakja s ezek alapján megállapítható, hogy maga a melléknév is csak elvonás útján került forgalomba. Legkorábbi adatok a *kordén* alakra vannak, már a Domonkos-kódexben (1517) és a Jordánszky-kódexben (1519), továbbá Heltainál. Valamennyi esetben az a jelentése: könyv nélkül, memoriter, vagyis a középkori latinság szerint corde. Az is jellemző, hogy a Domonkos-kódex és Heltai, mint a latin szavakat, szókezdő c-vel írja e pleonasztikus magyar raggal ellátott alakot, tehát tudatában latin eredetének.

Ugyaníly képzésű s kezdetben jelentésű az utóbb sokkal gyakoribb *kordéra* (v. kardéra). Ugy viszonyul az előbbihez, mint a középkori latinságban cordetenus a corde-hez. Már a Tihanyi-kódexben (1530—32.) megtalálható: „Az solosmákat mind kordéra eltanulá.“ (L. Czuczor—Fogarasi. A Ny. Sz.-ban hiányzik.) Calepinusban is *kordéra* kitanolja: ediscit memoriter. A latinban eredetileg corde a tenere v. scire igével, cordetenus addiscere, ediscere s hasonlókkal, ex corde pedig dicere, recitare stb. mellett volt használatos (szívbe, azaz emlékezetbe vésni, emlékezetben megtartani, emlékezetből elmondani). A Du Cange-nál található utalásokon kívül igen tanulságosak a waldensiekre vonatkozó tudósítások (v. ö. legújabban Hajdu Helga: Lesen und Schreiben im Spätmittelalter és Müller K. és Kropatschek tőle is id. munkáit). Mind beszámolnak arról, hogy az eretnek tömeg olvasni nem tud, de könyv nélkül tanulja a biblia egyes szakaszait; mindannyiszor a corde szót használják: ezzel együtt az is jellemző a szó elterjedésére, hogy ma is éppen a francia mondja: par coeur. A tanulás itt valóban könyv nélkül történt: csak szívükbe vésték, amire olvasni tudó társuk tanította őket. Valószínűleg kezdetben is leginkább biblikus szövegek megtanulásáról s talán részben biblikus szólás nyomán használta az egyházi latinság.

A latin corde, cordetenus és ex corde értelmében később egyaránt a *kordéra* vált leginkább használatossá, *kordén*-t egészen kiszorította, mellette *kordéban* 1669 óta mutatható ki. Jelentésük változása is párhuzamos. Az első változás — legalább részben — a szónak új társadalmi-műveltségi körbe, az egyház és iskola nyelvéből a katonai nyelvbe való át lépésével kapcsolatos és alapja nyilván közös szemlélet. Már a lyoni Calepinusban (1585) megtalálható a latin „andabatae“ megfelelőjeként: az, kik szömök behúnyva vinnak, *kordéra vívók*.

Pápai Páriznál ez is megtalálható, *kordéban hartzoló* is. (V. ö. még Szabó Dávid: A magyarság virági, 1803. 282. l.) Mindkettő jelentése itt még nyilván szó szerint vaktában, szembehúnyva vagy szembe kötve, vagyis az ókori andabata-k módjára harcolni (v. ö. Kertész Manó: Handabanda és átabota. Nyelvőr 34. k.), mint ahogyan a könyv nélkül tanuló is gyakran lehúnyja szemét. Egyfelől e kapcsolatból terjedt el a *kordéra* és *kordéban*, vaktában, elhamarkodva, könnyelműen jelentése; már Pápai Páriznál ez is megtalálható az átmenet tudatos jelzésével: „esztelenül kordéban valamit művelni: andabatarum more facere”. Az 1657—58-ból való *Jó vitézek tüköre* egy helyén is felismerhető az átmenet: Kordéra be se menny a föl adott várban. (V. ö. Bárdics, MNyelv IX. 450.)

De a katonai nyelven kívül beszédre vonatkozólag is gyakori a *kordéra* nem csupán könyv nélkül, hanem könnyelműen, komolytalanul, elhamarkodva értelemben is. Tehát az egyházi nyelven belül is végbement egészen hasonló jelentésváltozás; itt azonban már nem szemlélet vezetett át, hanem az, hogy bizonyos dolgoknak emlékeztetőből vagy csak egyéni logikánkra támaszkodva történő fejtegetését könnyelműségnek tartották. Pázmánynál is többször előfordul ez a megmondolás: Kalauz 500. „Ha csak kardéra és kinekkinek maga teszése szerént fejtegettetnék az isten szava”. Lutheristák Vezetője, 125. „Ily nagy dolgot bizonyosság nélkül, csak kardéra mondani”. Ez az átmenet már 1573-ban megfigyelhető Kultár Györgynél, s ugyanő már azt is írja: „valaki az ő hivatalát kordéra elhadja...”. Könyv nélkül való beszéd vagy elmélkedés tehát sokszor elbizakodottság, könnyelműség s a *kordéra* ezért is egyre inkább azt jelenti: „perfunctorie, obiter, absque norma, sine adminiculo” (Molnár Albert) stb. A harmadik parancsolat ellen való véttség Pósházi szerint (1669): „az Istennek nevének *kordéban* való említése”.

A *kordé* melléknevet bizonyára csak kikövetkeztették e magyar ragos alakokból akkor, mikor a *corde*-vel való összetartozás tudata a jelentés megváltozása folytán megszűnt.² 1639-ből való az első adat: „Még abban is, hogy a bibliát sz. írásnak tartották, kordék...” (Veres márti.) Nyilván a határozónak ugyanabban az értelemben való használatából vonták el a melléknevet, amelyben Pázmány a fenti helyeken használta. A XVII. században csaknem mindig szó, beszéd, esetleg dolog jelzője s jelentése: könnyelmű, komolytalan, jelentéktelen (pl. Szómat meg fogadgyad, kardénak ne tartsad”. Felvinczi, 1699. stb.). Wagner Phrasologiaja is *kordé beszédnek* ad „ineptiae, nugae” értelmet. Sándor István Toldaléka azonban magát a *kordé* szót fogja fel ily értelmű elvont főnévnek: nugae, scurrilitates. Általánosan aligha használtak ily értelemben, bár egyikét adat erre is ismeretes még. Ez irányba afféle kihagyásos belső tárgy gyakorisága vezethetett át, mint Gyöngyösi Charichia-jában: „kardét nem beszélnek”.

A köznyelv az e sorok élén jelzett értelemben ismeri főnévként a *kordé* szót. Tapadás útján, a „székér” főnév hozzáértésével kaphatta e jelentést, ugyanannak a foglalkozásnak a körében, amelyben a hínó és a kocsi; azokkal szemben valóban a *kordé* a „legkordébb”, leghitványabb székér.

Waldapfel József.

¹ Ma is mondják néhol „prédára bocsát” stb. értelemben: kordéra b., hagy, üt, meg, jut stb. (L. Tájsszótár.)

² Ugyancsak latin ablativus kapott a magyarban melléknévi értelmet az *aré* esetében. (V. ö. Fogarasi, Nyelvtud. Közl. IV. — M. Etym. Szótár—Simonyi, Nyelvőr 43:221. — Spitzer Leó u. o. 44:21. —

Újgörög tanulmányok Magyarországon.

(Folytatás az 1934. évfolyam 88. lapjáról.)

A magyar vonatkozású újabbkori görög irodalomra Hegedüs István hívta fel a figyelmet „Görög históriás ének Mihály vajdáról” szöveg, az Irodalomtörténeti Közleményekben, 1893-ban megjelent értékesítésével. Ebben szemelvényeket is közölt verses fordításban s alkalmat talált magyar irodalomtörténeti összehasonlításokra is. Az anyai ágon a görögökkel rokonságban álló és görög főtisztviselőktől körülvevő vajda nemcsak honfitársai, hanem a görögök közt is népszerű volt, mert benne a török iga ellen küzdő keresztény szabadsághőst s különösen a keleti egyház pártfogóját látták. Viselt dolgainak görögnyelvű feljegyzései közül kiadatlan az Athos-hegyi Szimopetra-kolostor kézírata. Számos kiadást ért el a Hegedüstől ismertetett *Sztavrinosz* műve. Kevésbé ismert a nálunk eddig nem is említett *Palamidis* hasonló tárgyú históriás éneke. Ez utóbbira vonatkozó, kéziratban fekvő részletes tanulmányom eredményei mutatják, hogy ámbár mind a két históriás énekszerző magaslatni próbálta hőseit, mégis *Palamidis* tárgyilagosaabb, mint honfitársa, *Sztavrinosz*. Műve tehát a történelem számára értékesebb. A két szerző egyes részletek elmondásában egymással és *Szamosköz*yvel feltűnően egyezik. A *Palamidis*znél felsorolt események — amint ez Szádeczky monografiájával való összehasonlításból is kitűnik — lényegükben történeti tények, úgyhogy a kor eseményeit kutató részéről mindenesetre érdemelnek annyi figyelmet, mint az egykorú krónikások adatai. Az 1607-ben, keletkréti dialektusban írt versezet vizsgálata — különösen nyelvi szempontból — a filológusnak is tanulságos. Legrand: *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire* és *Bibliothèque grecque vulgaire* gyűjteményében lapozgatva meggyőződhetünk arról, hogy az újabbkori históriás énekek még egyéb magyar vonatkozásokat is tartalmaznak, amelyeknek tárgyalása természetesen nem tartozik jelen áttekintésünk feladatai közé.

Az újabbkori görögség magyar vonatkozású tanulmányainak külön csoportját alkotják azok, amelyek a Magyarországon letelepedett görögökkel foglalkoznak. Elsőnek 1840-ben „Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó században” című munkában Horváth Mihály hívta fel a figyelmet a görögök terjeszkedésére. Tudosmányos szempontból is értékes áttekintő képet rajzol a kérdéstről *Thallóczy* Lajos az országos levéltár adataiból merítő leírásában: „Utazás a Levantében”, 1882-ben. A részletkutatások megindítója *Szendrei János*,³⁹ aki 1888-ban „Egy megbukott görög boltos a XVII. században” című értekezése keretében alkalmat talált arra, hogy a hazánkban megtelepedett görögöket általánosságban is jellemezze és nálunk betöltött szerepüket is megjelölje. A Magyar Gazdaságtörténeti Szemle ismételtelen foglalkozik görögjeinkkel. Ilyen vonatkozásokat érintenek különösen *Tagányi* Károly és *Takáts* Sándor, minap elhunyt jeles történetíró. *Kerekes* György a kassai görögökkel⁴⁰ foglalkozik, *Czebe*

Kerényi Károly, *Philol. Közöny* 1930. 231. l. — Oltyán Sándor. *Nyelvőr* 45: 344.) Itt afféle syntagma-ból érthették először melléknévnek, mint: *arte* (ügyesen, hozzáértően stb.) vendégséget csaptak. (Az „egyenesen, nyíltan, a szemébe” jelentés *arté* és *ápérté* összekeverésének eredménye lehet.)

³⁹ Századok, 1888, 533.

⁴⁰ Századok, 1911 (289., 366. l.), v. ö. még Századok, 1915 (432. l.), ism.

Gyula⁴¹ pedig az erdélyiekkel kapcsolatos témát tárgyal filológiai vonatkozásban. Nagyobbterjedelmű, levéltári kutatásokon alapuló tanulmányok: „A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságainak ügye” *Hodinka Antaltól*,⁴² „Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században” *Eckhart Ferenc*től⁴³ és „Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században” *Gárdonyi Albert*től.⁴⁴ Főleg az eddigi részlettanulmányokon alapuló áttekintést nyújt s a görögök magyarországi szerepét speciális szempontból méltatja *Schäfer László* figyelemreméltó munkája: „A görögök vezetészerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában”.⁴⁵ Kiadványát a görög-magyar szellemi kapcsolatok kiemelését szíven viselő *Murati Frigyes* görögre fordította s egyrésze már meg is jelent az egyik athéni közgazdasági folyóiratban.⁴⁶ A kérdés a görögöket is érdekli, amint azt *Lámbrosz*,⁴⁷ *Varvajányisz*, *Vojadzidisz*, *Lászkárisz*⁴⁸ és mások idevonatkozó közleményei bizonyítják.

Czebe Gyula mutatott rá arra, hogy neogréccista filológusaink feladatai közé tartozik görögjeink belső életének tanulmányozása. Az újjörögből magyarra fordított — elsősorban vallásos könyvek, a pesti és budai nyomdákban az 1800-as évek elején megjelent görögnyelvű kiadványok, a magyarországi görögök itteni és óhazai kultúrtevékenysége, az ittenieknek hozzátartozóikkal folytatott levelezése,⁴⁹ a görögökre vonatkozó görögnyelvű adatok feldolgozása; mindezek neogréccistáink speciális feladatai közé tartoznak.⁵⁰ Ennek a munkának az elvégzése már csak az audiatur et altera pars elvének az érvényesítése alapján is bizonyára más színben fogja feltüntetni a magyar görögöket, akiket az itt-ott felhangzó elismerés mellett sok gáncs is ért, mert — ahogy Szendrei mondja róluk — „Homértól kezdve a mai napig senki sem szerette a hitelezőit”.

Az idevonatkozó munkák között felemlítjük még néhány részlete miatt s egyúttal mint a történész és filológus közti helyes munkamegosztás szép példáját: *Szádeczky Béla*:⁵¹ „I. Apafi Mihály fejedelem udvartartásáról”, ahol az előforduló újjörög szövegrészek filológiai ellenőrzését *Darkó Jenő* és *Lámbrosz* athéni professzor végezték.

Áttekintésünk mutatja, hogy kutatóink csak lassan, — évtizedes munka után szabadulnak meg az archaeomániás filhellénizmustól is

⁴¹ „Görög kereskedők nyugtái Bornemisza Anna gazdasági naplóiban (1667—1690).” *Századok*, 1915, 456. l.

⁴² Érték, a történettud., XXIII. k., 4. ért. MTA kiadása, Bp., 1912.

⁴³ *Századok*, 1918 (356—391.).

⁴⁴ Különlenyomat a *História* 1930. évi 1—3. számából. Bpest, 1930 (Kir. M. Egyetemi Nyomda).

⁴⁵ Bp., 1930. Légrády-testvérek.

⁴⁶ Βιοσηχανική και Βιοτεχνική 'Επιθεώρησις 1930 (július—augusztus hó).

⁴⁷ *Történeti Szemle*, 1914, 588. (Czebe Gyula értékes megjegyzésekkel kísért ismertetése Lámbrosz munkájáról).

⁴⁸ *Vojadzidisz*: Αἱ ἑλληνικαὶ κοινότητες τῆς Αὐστρουγγαρίας. Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1925, 71—78. *M. Lascaris*: La „Compagnie” des marchands grecs de Tokay au XVIIIe s (Deuxième Congrès Internat. d. Ét. Byzantines, Belgrade 1927. *Compte-rendu*, Belgrade 1929 p. 161.)

⁴⁹ Ennek nyomai a macedóniai *Kozányi* város könyvtárában őrzött kéziratok közt is megtalálhatók!

⁵⁰ *EPHK.*, 1913, 754. — *Történeti Szemle*, 1914, 588. — *Századok*, 1915, 456.

⁵¹ *Szádeczky Béla*: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Bornemisza Anna gazdasági naplói. 1667—1690). Bpest, 1911.

táplált téves nyelvi értékelésektől a kiejtés és a καθαρρεύουσα kérdésében s így jutnak el a tulajdonképeni újjörög értékek megértéséhez és méltatásához. Egy másirányú fejlődést is látunk abban a tényben, hogy az első idők öncélú tevékenysége után mindjobban érvényesül a magyar szempont s a kutatók köréből mind erősebben hangzik fel a jogos kívánság, hogy a magyar vonatkozások ezekben a tanulmányokban is első helyet kapjanak.

Az eddigi kezdeményezések, illetőleg hiányok figyelembevételével a következőkben foglalhatjuk össze legközelebbi feladatainkat.

A nyelvészeti terén el kell immár készíteni a régóta várt újjörög magyar szótárt. Az Akadémia megírásával annakidején Incze Józsefet bízta meg. Őt — sajnos — a korai halál meggátolta a megkezdett munka kivitelében. Szükség van továbbá egy, a legújabb kutatások alapján álló újjörög nyelvтанra, amely a népies köznyelvre és az ezen alapuló irodalomra támaszkodik. Praktikus okokból ajánlatos a καθαρεύουσα szabályainak az összefoglalása is, de az előbbtől elkülönítve... A szótár és a nyelvтан nemcsak azért fontos, mert a bizantinológusok és neogréccisták segédeszköze, hanem azért is, mert általában fontos tényező a két nép közti kapcsolat kimélyítésében.

Feladatunk felkutatni a magyar nyelvbe — bizonyára török-délszláv közvetítéssel — bejutott bizánci és újjörög eredetű szavakat. Ebből a célból szükséges az újjörög népnyelv és a népnyelvi irodalom szókincsének alapos átvizsgálása s a felvett szavak vándorlásának nyomonkövetése.⁵²

A néprajzi vizsgálódások területén folytatni kell a Vértessy Dezsőtől és Solyomossytól megkezdett munkát, amint ezekre a témákra már régebben Darkó Jenő is felhívta a figyelmet. Fel kell kutatni és szélesebb összehasonlító alapon kell tárgyalni a két nép költészetében előforduló azonos jelenségeket. Πολιτης, a görögök nagynevű folkloristája maga is hivatkozott gyűjteményének egyes darabjainál a magyar változatokra.

Az irodalom terén a XVI. századtól kezdve rendszeresen át kell kutatni az újjörög irodalmi termékeket, a magyar vonatkozások szempontjából folytatva azt a munkát, amelyet a régebbi időkre vonatkozólag Pecz Vilmos Paraszpondylosz Zotikosza, illetőleg általában bizantinológusaink kutatásai indítottak meg. Esetleg a hazánkban járt Μαυροκορδάτος részben kiadatlan emlékiratainak áttanulmányozása is feltarthat minket érdeklő adatokat.

A tennivalók tekintélyes része természetesen a magyar-görög kapcsolatokra vonatkozó kutatások kiegészítése. Ezek a kutatások nem választhatók el az Árpád-kori görög-magyar kapcsolatok tanulmányozásától; csatlakoznak tehát a bizánci kapcsolatokra vonatkozó tanulmányokhoz s mindjárt a kezdetnél a tömeges letelepülés okaira és idejére vonatkozó kérdés megoldásának a nehézségeivel találkozunk.

⁵² Csak egészen mellékesen említem, hogy még bizonyos kölcsönhatás is van ezen a téren. A magyarországi görögök nagyrésze ugyanis visszavándorolt az óhazába s magával vitt egyet-mást a tanult szokásokból, sőt nyelvi kifejezésekből is. Haris Pál szülővárosában, Kozányiban, macedóniai görögök hívták fel figyelmemet arra, hogy szókincsükben olyan szavak találhatók, amelyeket tőlünk visszatelepülő kereskedők vittek be magukkal. Érdekes volna az így átkerült szavakat és szokásokat megvizsgálni.

⁵³ Νέος 'Ελληνισμός 8., 17—21. köt.

A munkához mindenekelőtt szükséges a Magyarországon található újjörög kéziratok s a pesti és budai nyomdákban készült nyomtatványok katalogizálása. Eredményes lesz a vidéki könyvtárak, illetőleg levéltárak áttanulmányozása azokon a helyeken, ahol görög telepések egyházközségeket alkottak. Ilyen irányú munkát végzett *Lámbrosz* athéni professzor a pesti anyagot illetőleg.⁵⁴ Csak figyelmeztető példának említem, hogy amit a magyarok c. téren Erdélyben elmulasztottak, azt most sietett *Jorga* elvégezni: még miniszterelnöksége idején a bukaresti görög követség hozzájárulásával átvitette a fővárosba a *brassói* görög egyházközség levéltári anyagát s a minap adta ki ennek az anyagnak az adatain épült új könyvét, amely az erdélyi görög történetének egyes fejezeteire fontos anyagot tartalmaz.⁵⁵ Fel kell kutatnunk görögjeink külföldi, — az óhazaiakkal folytatott levelezését is. Ilyen levelek gyűjteményét adja ki napjainkban *Delialisz*, kozányi városi könyvtáros a náluk őrzött kéziratokból *Haris Pálra* vonatkozólag. Nem mulasztható el a görög telepéseket illetőleg az Országos Levéltárban őrzött conscriptiók tanulmányozása. A különböző időpontokban és különböző célból készült összeírásoknak e kutatásokban való jelentőségét szépen bizonyítja *Gárdonyi* Albert fentidézett munkája, amely a „pestvárosi“ conscriptiók alapján nemcsak a hazai görögség története, hanem művelődéstörténeti szempontból általában is érdekes képet rajzol a főváros XVIII. századi kereskedelmi életéről. De a *sírok* is tanúbizonyságot tesznek erről az életéről. *Lámbrosznak* a pesti görög sírfeliratokból készült collectiója kiindulópontja lehet az ország egyéb helyein is nagy számban található görög sírfeliratok összegyűjtésének és publikálásának. Feladataink közé tartozik — amint fent is említettük — a magyarországi görögök kulturális életére és a két nép kapcsolatára befolyással bíró kimagaslóbb egyéniségek, például *Zavírász György* és *Haris Pál* életrajzának megírása. Az első lépés görög részről itt is megtörtént. Kiegészítésül — hogy még egy részletet említek — megvizsgálandó még a két nemzet kölcsönös magatartása a szabadságharcok idején: az egykorú sajtó, emlékiratok, esetleg szépirodalom alapján.

Az eddig teljesített munka és a teendők közti összehasonlításból látjuk, hogy még sok elvégezni való maradt hátra. Mégis bizakodással és örömmel kell megállapítanunk, hogy a jövő munkáját megkönnyíti az a kultúra iránti áldozatra kész szeretet, amelynek a görögök — a mi görögjeink is! — elsősorban hazájukban, de külföldön is annyi tanúságot adtak s amelynek áldásos hatását mi, magyarok is érezhetjük Görögországnak egyik hozzánk szakadt sarja jóvoltából. *Haris Pálra*, Görögország egykori budapesti főkonzulára s a görög-magyar szellemi kapcsolatok és hellén kutatások nagy jótévedőjére gondolok e pillanatban! Bőkezű alapítványa: a Χαρίσειον Κληροδότημα lehetővé teszi a magyarok számára azt, hogy Görögországban helyszíni klasszikus és újjörög tanulmányokat végezzenek s hogy így a *Téllyek* és *Pecz Vilmosok* megkezdett művét a későbbi generációk továbbépipítsék. Kegyelet és hála *Haris Pál* emlékének.

Horváth Endre.

*Wessetzky Vilmos: A szívskarabeusok szerepe az ókori egyiptomiak halotti kultuszában, különös tekintettel a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő szívskarabeusokra.*¹ 2. műmelléklettel. Budapest, 1934. 26 pp. — Az egyiptomiak legendás „hölcességének“, melyet a pozitívista történetírás úgy megtépzott, igazságot kezdenek szolgálni

⁵⁴ N. Jorga: Acte românești si câteva grecești stb. Valenii—Dez Munte, 1932.

tatni, így például az orvostudományok (*Ebbell*) és a filozófia (memphisi teológia új kiadása) terén. A „naív és ellentmondó“ egyiptomi vallás is fenséges világgéppé lesz, ha a „Flächenschau“ *módszere* helyett a „Tiefenschau“² beolvasása jelzi utunkat. Ennek a törekvésnek egy öntudatlan, de annál jellemzőbb példája jelen értekezés. Témája a *szívskarabeus*. Szív, elcsépelten általános, skarabeus cégébtáblaszerűen egyiptomi fogalmak. Mégis csodálatos, hogy az egyébként oly gyakori amulett sem összefoglaló publikációt, sem teoretikus feldolgozást eddig nem kapott: ehhez mintegy az útjelzést adta meg Wessetzky. Nem tartja véletlennek, hogy a skarabeus *cheper* neve azonos a *lét, keletkezés* fogalom gyökével. A *szívskarabeus*ra jellemző a rajta lévő szöveg (a Halottak könyve XXX. B. fejezete, első elfogadható, sőt mintaszerű fordítását éppen Wessetzky adja), amely az Alvilági Ítélet legjelentősebb cselekményére, a szív mérlegelésére vonatkozik. A szív (*i'b*) — mint külön amulett is előfordul, néha rávéve a H. K. XXX. B. fejezet — az egyiptomi teológiában és filozófiában centrális jelentőségű. Önálló lény, a gondolkodás és így a cselekvés kiindulója, a görög *νοῦς*-szal egyenlő értékű, de magában foglalja a keresztény *lelkiismeret* fogalmát is, amit bizonyítanak olyan ábrázolások, ahol az ítélet mérlegének egyik serpenyőjében a szív, a másikban a szokásos „igazság“ jel helyett a megítélendő ül. Wessetzky az uralkodó elmélettel szemben, amely a szív-amulett és a skarabeus-alak állítólagos hasonlóságából magyarázza a szívskarabeus eredetét (!), a skarabeus nevének (*cheper*) keletkezni, lenni jelentésében látja a szívvel való kapcsolatot, hiszen a szívet az említett formula a testben lakó Teremtő Istennek, Chnumnak nevezi, aki „felfrissíti a tagokat“. Azzal a nézettel szemben pedig, hogy az egyiptomiak az életen végighurcolt és így bűnökkel szennyezett szív helyett egy akaratuktól befolyásolt új szívet csináltak maguknak a szívskarabeusban az ítélet számára, Wessetzky rámutat arra, hogy állatmúmiákat is elláttak szívskarabeusokkal, már pedig az egyiptomiak a bűn és erkölcsi felelősség fogalmát csak az emberekre vonatkoztatták. Így a szívskarabeus az eredeti szívvel mindenben egyező pótszív (v. ö. pótfej, póttag, halottasszobor az egyiptomi sírokban). — A szép kiállítású művet örömteli bevezetője gyanánt üdvözljük a most felállítandó magyar egyiptológiai múzeum értékes anyaga publikációjának.

Dobrovits Aladár.

Hermann Strasburger: Ptolemaios und Alexander. Leipzig, 1934. A szerző feladataul tűzi ki, hogy Alexandros alakját úgy, amint az Ptolemaios művében kirajzolódik, forráskritikai tanulmány alapján bemutassa. Célja eléréséhez az első lépés Arrianos analízise, hogy a nála fenntartott Ptolemaioszt Aristobulostól és Arrianos mellékforrásaitól különválaszthassa. Ezután kívánja megítélni a Ptolemaiosból nyert Alexandros-kép hitelességét, végül pedig azokra a szellemi összefüggésekre kíván utalni, amelyek Ptolemaios irodalmi magatartását befolyásolhatták.

Az Arrianos analízist megnehezíti Arrianos összeolvasztó és kiegyenlítő módszere. Ezzel szemben Ptolemaiosnak Aristobulostól való különválasztását megkönnyíti a két író belső stílusának különemléke. Aristobulos az eseményeket „alulról nézi“ az egyszerű katona szemszögéből. A ptolemaioszi részleteket pedig (Jakoby gyűjteménye) alapján is) az „aktaszcrűség“, a katonai sikerek megokolása, az események okozati összekapcsolása és pszichológiai észrevételek jellemzik. A szerző Arrianos elemzését mondatról-mondatra haladva előtünk végzi el (20—49 l.). Forrástanulmányának eredményei így foglalhatók össze:

¹ Jelenleg a Szépművészeti Múzeumban.

² Frobenius: Kulturgeschichte Afrikas, p. 13.

Ptolemaios nem udvari történetíró és Aristobulos kispolgári történet szemléletétől is távol áll. Nem kritizálja az eseményeket, s általánosságban a „hallgatás” írói módszerének jelentős eszköze. Feltűnő továbbá — Ptolemaios komolysága ellenére — az egész mű kritikátlanul személyes színezete. Alexandros saját személye mozgatója a legcsekélyebb eseménynek is; mellette csak árnyékalakokat találunk. Bár Ptolemaios proszopográfiája igen gazdag, személyeiből sehol sem formál megfogható egyéniségeket. Szerző mindebből arra következtet, hogy az egész ptolemaios mű reakció a köztudatba átvitt Alexandros hagyomány ellen (vulgata), opposíció az elsősorban Nearcostól kiinduló „emberies Alexandros” ábrázolás irányával szemben. Ptolemaios célja, hogy Alexandros alakját a „földi atmoszférából” a „monumentális megközelíthetetlenség” magasságába emelje. Ptolemaios tudatosan egyoldalú és így az események megítéléséhez a mellékanyagok bevonása jogosult és szükséges.

Graf András.

Lily Ross Taylor: *The Divinity of the Roman Emperor*. Philological Monographs published by The American Philological Association I. Middletown, Connecticut 1931. — Bár szeretnők a római császársz kultusz aktáinak legjobb magyar ismerőjét hallani e könyvről, fel kell rá hívnunk a figyelmet — ha egyelőre csak egészen röviden is — általános elvi szempontból. Íme az antik uralkodók (perzsák, egyiptomiak, Nagy Sándor, diadochosok, Caesar és Augustus) kultuszának egyenes vonalú, világos — és ki nem elégítő magyarázata az utilitarisztikus célgondolat alapján. Hasznos összefoglalás (főképp Nagy Sándortól kezdve), érdekes részletmegfigyelések és meg nem győző egész. Szemben áll ezzel Gundolf „Caesar”-jának meggyőző egészc, nagyszerű, átélt alap gondolata („Vergöttern heisst die gefühlten Weltkräfte, das mit Lust oder Schauer erfahrene Lebensgeheimnis in Gestalten anbeten”) — ki nem dolgozott részletekkel, Taylor könyve nagy bizonyítéka most annak, hogy erről az alap gondolatról nem szabad megfeledkezni; vajjon a filológus-történész kutatók észre fogják-e ezt venni?

k. k.

Beküldött könyvek és dolgozatok.

- * Karl Reinhardt: Sophokles, Frankfurt a. M. 1933. 288 l.
- * Walter F. Otto: Dionysos. Frankfurter Studien IV. Frankfurt a. M. 1933. 196 l.
- * Kurt Riezler: Parmenides, Frankf. St. V. U. o. 1934, 99 l.
- * Martin Braun: Griechischer Roman und hellenische Geschichtsschreibung. Frankf. St. VI. U. o. 1934, 99 l.
- * Franz Altheim: Epochen der römischen Geschichte von den Anfängen bis zum Beginn der Weltherrschafts, Frankf. St. IX. U. o. 1934, 248 l.
- * Nagy Lajos: Az aquincumi orgona. Az Aquincumi Múzeum kiadványa II. Budapest 1934, 144 l.
- K. Kerényi: Satire und satura. Studi e Materiali di Storia delle Religioni, IX. Bologna 1933, 131—156 l.
- Karl Kerényi: Euing, Die Sage von Tanaquil. Gnomon, X. Berlin, 1934, 134—139 l.
- Karl Kerényi: Söder, Die apokryphen Apostelgeschichten und die romanhafte Literatur der Antike. Gnomon, X. Berlin, 1934, 301—309 l.
- Kerényi Károly: Az örök Antigone. Athenaeum, XX. Budapest, 1934, 15—25 l.

A *szal jelzetekre visszatérünk.

A szerkesztésért és kiadásért felelős: Kerényi Károly.

1934. DECEMBER.

LVIII. ÉVFOLYAM

X. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1934

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, reklamáció, egyes füzetek megrendelése, lakásváltozás bejelentése a pénztároshoz, *Lelkes Istvánhoz* (VIII. Tavaszmező-utca 17.) intézendő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő. Tagsági díj évi 5 (öt) pengő.

Preis des Jahrgangs für das Ausland RM. 6.—. Bestellungen sind an Herrn *Stefan Lelkes* (Budapest, VIII., Tavaszmező-utca 17) zu richten.

Felolvasások az I. titkárnál, *Pukánszky Bélánál* (I., Hertelendy-utca 13.) jelentendők be.

TARTALOM

<i>Ertekezés. Sente László: Basic English</i>	197
<i>Hazai irodalom. Balogh K.: Madách. Tolnai Vilmos</i>	202
<i>Lux Gy.: Modern nyelvvoktatás. (I.) Petrich Béla</i>	205
<i>Sauvageot: Francia szótár. Birkás Géza</i>	212
<i>Rosta L.: Fekete János gróf. Henri Tronchon</i>	217
<i>Külföldi irodalom. Franz Altheim: Epochen d. röm. Gesch. Heinlein István</i>	219
<i>Ernst Kornemann: Staaten, Völker. Männer. Nagy Ferenc</i>	226
<i>Karl Reinhardt: Sophokles. Szabó Árpád</i>	227
<i>Hans Drexler: Die Komposition von Terenz' Adelphen und Plautus' Rudens. Borzsák István</i>	228
<i>Jos. Wagner: Carmina Horatii selecta ad modos aptata. Nagy Ferenc</i>	228
<i>Kisebb ismertetések</i>	229

INHALT

<i>L. Sente: Basic English</i>	197
<i>Vaterländische Literatur</i>	202
<i>Ausländische Literatur</i>	219

Szerkesztőség: *A* (ókortudomány, kelettudomány, a későbbi görögség és latinság kutatása) *Kerényi Károly*, Budapest, II., Margit-körút 56; *B* (modern filológia) *Koszó János*, Budapest, XI., Zenta-utca 5.

Schriftleitung: *A* (für Altertumswissenschaft, Orientalistik, Erforschung der späteren Gräzität und Latinität) *Karl Kerényi*, Budapest, II., Margit-körút 56; *B* (neuphilologischer Teil) *J. Koszó*, Budapest, XI., Zenta-utca 5.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8. (Kir. M. Egyetemi Nyomda.)

É R T E K E Z É S .

BASIC ENGLISH.

Egy új világnyelvkísérlet.

A népek és nyelvek Babelében kalauzul szolgáló világnyelv szerepét eddig — legalább is lelkes hívei ezt állítják — az eszperantó játssza. A többi ilyen kísérlet tiszavirágéletű volt. Ha meggondoljuk azonban, hogy ezt a nyelvet is, amely hivatva lenne a népek és nemzetek között évszázadok óta hiába kívánt megértést és együttműködést egyengetni, alig pár millió ember használja, úgy szertefoszlik tüzes pártfogói által álmodott és hirdetett világnyelvi jelentősége. Ha továbbá meggondoljuk azt, hogy mindezideig egyetlen ilyen törekvés sem találta meg azt a visszhangot, amelyet elvárhattak volna a világnyelvek hívei, úgy önkéntelenül feltámad bennünk a kétely, vajjon egyáltalán szükség van-e ilyen világnyelvre a gyakorlatban? Vagy ha mégis, miért nem tudtak az eddigi kísérletek lábrakapni?

A középkorban a latin nyelv uralma a tudományos, egyházi és állami életben megoldotta ezt a kérdést. Sőt jóideig a műköltészet is latinnyelvű volt. A nemzeti nyelvek azonban tért hódítottak és jogaikat követelték. Kiszorították a latint összes állásaiból, s a latinul vagy csak latinosan is ágáló tudós, jogász kedvelt vígjátékfigurákká koptak. Az újkor nemzeti államainak kialakulásában a földrajzi, gazdasági stb. tényezők mellett nem kis része volt a nemzeti nyelveknek. Ez a nyelvi differenciálódás megindult, de még ma sem fejeződött be. A Babel még zűrzavarosabb lesz, amint az önállósult kis nemzetek sajátos kultúrájuk és civilizációjuk fejlődésével részt kérnek az egyetemes kultúrából és minden valószínűség szerint maguk is hozzájárulnak adalékokkal, amelyek nem lekicsinylendők, nem elhanyagolható mennyiségek, mert a bölcsesség forrása nemcsak a nagy népek kizárólagos monopóliuma.

A népek közötti érintkezés, közlekedés meggyorsulása és megkönnyülése azonban mindig nagyobb tömegeknek tette nélkülözhetetlenné a nyelvismereteket. Manapság már ott tartunk, hogy művelt európai embernek feltétlenül két-három nyelvet kell ismernie és beszélnie. Sőt kisebb iskolai képzettséget igénylő állások elnyerésénél is minősítő jelentőségű a nyelvismeret. Rendőr, kereskedősegéd, vasúti és egyéb közlekedési alkalmazott, posta- és távirószolgálat mind-mind nyelvismeretet igényel. A nyelvismeret elsajátítása pedig sok időt és fáradságot követel és mint stúdium szinte befejezhetetlen.

Az eddigi gyakorlatban a politikai és földrajzi helyzet szerint német-francia-angol nyelvi és talán kultúrkörök alakultak ki és osztozkodtak a latin örökségén. Nálunk a német nyelv terjedt el leginkább és vált a nemzetközi érintkezés eszközzé. Úgy látszik, hogy, legalább is egészen napjainkig, ez kielégítette a tényleges szükségletet. Másrészről egyes foglalkozási ágaknak mintegy hivatalos nyelvvé lett egyik-másik nyelv. Így a francia már régi idők óta a diplomáciai érintkezés nyelve. A távol keleti és nyugati kereskedelem nélkülözhetetlen közege az angol.

Ezek a nyelvek tekintélyük révén, amelyet az ezen a nyelveken beszélő népek politikai és gazdasági súlya adott nekik, jutottak ilyen előkelő helyzetbe. Ilyen tekintélyt egy mesterséges nyelv sohasem érhet el. Pedig egy időben valóságos nyelv-szerkesztő láz rázta ki Európát. Komoly magyar kísérlettel is találkozunk *Kalmár György*: *Praecepta grammatica atque specimen linguae philosophicae, sive universalis* c. művében, 1772-ből. A kísérletek egy része nemcsak gyakorlati célt tűzött ki maga elé, hanem nyelvkritikai megfontolások által vezettetve, a nyelvi szimbolumok jelentésfunkcióinak egyértelműségét, világosságát akarta növelni egy mesterségesen szerkesztett nyelvben. Ilyen módon akartak a filozófiai gondolkodásnak segítségére lenni. Legtöbb kísérlet mégis inkább gyakorlati célt szolgált és különösen arra volt tekintettel, hogy a szerkesztett nyelv könnyen megtanulható legyen. Nagy hibája volt azonban az ilyen szintetikus módon szerkesztett nyelveknek, hogy tulajdonképpen egy új nyelv hozzáadásával még növelték a nyelv-zavart, amelyet éppen hivatva lettek volna enyhíteni.

Sokkal életrevalóbb gondolat egy megfelelő nemzeti nyelvet, amelynek szerkezete, elterjedtsége ezt megengedi, a nemzetközi érintkezés állandó közegévé tenni. Ha ebből a szempontból nézzük, akkor tagadhatatlanul az angol nyelv látszik legalkalmasabbnak. Alaktani rendszerének egyszerűsége, szókincsének szerencsés kevertsége, nagy elterjedtsége, hiszen kb. 500 millió ember beszéli, szinte versenyen kívül helyezi. A múlt század elején *Bentham Jeremy* pendítette meg a gondolatot, hogy az angol nyelvnek megfelelően egyszerűsített alakja betölteni segítené azt az űrt, amelyet elismert világnyelv hiánya okoz. Azonban csak száz évvel később, napjainkban akadt valaki, aki hozzáfogott a szókészlet megrostálásához és a mondat szerkesztés racionalizálásához. *C. K. Ogden*, a londoni *Orthological Institute* vezetője és társai végezték el ezt a munkát.

A történetileg kialakult nyelvek megtanulását valóban nagyon megnehezítik azok a szintaktikus logikátlanságok, amelyek a leíró nyelvtanok „kivételek” stb. névvel jelölnek. Másrészről a szókészlet elsajátítása okozza a legnagyobb nehézséget. A szintetikus módon szerkesztett nyelvek valóban ezen a ponton akartak segíteni. Mindegyik azzal dicsekszik, hogy „szabályos” nyelv. Szókészletük zömét pedig a nemzetközileg

ismert szavak teszik ki, azaz a szavak javarészt a latin és leány-nyelveiből válogatták össze. Ogden és társai is tekintetbe vették ezeket a gazdaságossági elveket. A *Basic English*, ahogyan ők a jövő e világnyelvét elkeresztelték, csak 850 szóval operál. A 850 szó egyetlen fehér lapon elfér, rövid egynegyed óra alatt felsorolható. Ezzel a 850 szóval az új világnyelv hívei szerint mindaz kifejezhető, amire művelt embernek szüksége lehet. Ebből a 850 szóból 600 főnév, ill. dolgoknak a neve (names of things), 150 tulajdonságnév (qualities), a többi ige, kapcsolószó stb. Legmestohább elbánásban részesültek az igék, amennyiben mindössze 16 darabot tűrtek meg belőlük, ezek: be, have, do, come, get, give, go, keep, let, make, put, seem, take, say, see, send; ezeket „operator words”-nek hívják; van azonfelül két segédigéje a nyelvnek: may, will. Kérdés, hogyan segít magán az új világnyelv, hogyan pótolja az igéket?

Először is a dolgok nevei között sok olyat is találunk, amelyek cselekvések, ill. történések nevei, mintegy megrögzített folyamatok (acts pinned down). Pl. a push, a pull, a fail, a kick, a walk stb. Ezeket megfelelő, ú. n. *operator words*-el kapcsolják össze. Pl. get vagy give a push, take a walk; is falling; is pushing; stb. További képzési lehetőséget a határozószók és előjárók nyújtanak, az ú. n. irányjelző szók (directions). Így aztán számos igét helyettesíteni lehet. Pl. insert = put in; eject = put out; accomplish = put over, put across, put through; conquer = put down; disrobe = put off clothing stb. Ezek a szerkesztési módok feltűnően hasonlítanak az amerikai angol ilyenféle szerkezeteihez, ahol majdnem ugyanezeket az igéket használják hasonló célra.

A *Basic English* szókészletének zömét, mint említettük, a dolgok nevei, a főnevek teszik ki. A 600 főnév között nemcsak az elemista tankönyvek kutyája, macskája, hanem ilyen szavak is előfordulnak mint *competition, organization, tendency, society, representative* stb. Számuk növelhető képzés és összetétel útján. A képzők *-er, -ing, -ed*. Ezek közül a két utóbbi tulajdonságnév-képző is. Már itt megjegyezzük, mielőtt az egész kérdés bírálatára térnénk át, hogy ez a szógyűjtemény alaposan végiggondolt szempontok szerint történt válogatás eredménye, és nemcsak a *Basic English* tanulói forgathatják haszonnal a *Basic* szótárakat, hanem olyanok is, akik az angol nyelvet tanulják vagy tanítják. Különösen az utóbbiak és mindazok, akik általában idegen nyelv tanításával foglalkoznak. Ezen az úton haladva megszüntethetnők azt a rendszertelenséget, amit az iskolai nyelvkönyvek szókiválogatása körül tapasztalhatunk. A szógyűjteménybe felvett határozószók száma sem nagy, de itt is képző segít rajtunk, a *-ly*. Mi több, az előjárók is használhatók adverbiumok gyanánt éppúgy mint az angolban. Ezen a téren egyáltalán nem találunk nagy eltérést a történeti nyelvtől.

A szavak mondatbafűzését egyszerű, jól megfogalmazott szabályok ismertetik. A szórend például egyetlen példamondatról leolvasható. Minden egyszerű és világos, épp ezért könnyű

is ... *Odgenék szerint*. S mivel mindennek egyszerűnek, világosnak kell lennie a világnyelvi recept szerint, sokszor bizony a részletek elmosódottak, sőt nem egy szabály nem feltétlenül egyszerűsíti az eljárásokat, hanem még komplikálja is. Valójában azonban a kétesértékű könnyebbségeken kívül, hogy látszólag kevesebb szót kell a tanulónak elsajátítania, meg hogy nem kell keservesen bemagolni az ú. n. „erős igéket“, nem sokat nyertünk vele.

Itt van mindjárt a 850 szó. Ha így önmagában nézzük, valóban nem sok, de a pusztá szavak betanulása a szókészlet elsajátításának csak egyik oldala. A szavak speciális és általánosított jelentését megtanulni egy másik feladat, legalább is nem olyan könnyű, mint azt a Basic szerkesztői feltüntetni igyekeznek. Itt van például a *current* szó, amelynek a használati körét maguk a Basic-szótárak a következő jelentésváltozatokkal írják körül: *electric current*; *swimming against the current*; *the current of opinion was against him*; *putting on the current*; *current events*. (C. K. Ogden: *The Basic Words*. London, 1933. 18. l.) Ugyanaz, a Basic-szó hányféle jelentésben fordul elő! Képzeli csak el, hogy a saját anyanyelve által befolyásolt tanulónak mennyi gyakorlásra van szüksége, míg ezeket a jelentéseket megtanulja. Ugyanez áll az összetételekre is. Ha olyan természetesen és egyszerűen ezek, miért van az, hogy a magyar csavarhúzó az angolban *screw-driver*; a magyarban az após egyszerű szó, míg a Basic-szótárban *father-in-law*-t találunk. Ezek az összetételek talán mégsem olyan természetesen „magátólértődőek“, mint ahogy azt Ogden gondolja és feltüntetni igyekszik. Ha az alapszavak ismerete esetleg könnyebbéget jelentene is, mégis külön kell megtanulnunk az összetettszókat. Az említett *igepótlékok szerkesztése* sem fog olyan meglepő könnyen menni, mint ahogyan az angol anyanyelvű ember gondolja, akiknek azok természetesen hangzanak. Csak egyetlen példasorozat is elég lesz jellemzésül. Pl. *take*; *take money*; *t. food*; *t. time*; *t. a chance*; *t. look at*; *t. down words*; *t. a dog for a run*; *t. hope from the fact*; *t. 3 from 5*; *t. pleasure in etc.* ... még vagy 40 példát sorol fel a Basic-szótár. Ezek után senki sem beszélhet többé „csak“ 850 szóról. Ez egészen természetes is. A történetileg kialakult nyelvek sem tartanak ok nélkül annyi szót raktáron. Tényleges szükséglet tette őket nélkülözhetetlenekké. Azokban is érvényesül a gazdaságosság elve, amennyiben azokban sem igen találunk azonos fogalmakra két külön szót. Bár azt egyáltalán nem tagadhatjuk, hogy a szókészlet megrostálása lehetséges. Éppen a Basic szerkesztői mutatnak erre példát, ha itt-ott túl is lönek a célon és ha többet is akarnak mutatni, mint amennyit ténylegesen végeztek.

Ami a szintakszis egyszerű voltát illeti, arról is lehetne egy-két szót szólni. Az *igevonzatokról* már a szókészlettel kapcsolatban elmondottuk véleményünket. A főnevek egy jórésze igékként is megállnak a helyüket és valószínűleg sokkal egyszerűbb szerkesztési módot nyújtanának, mint a megfelelő

„operator words“-el való összetétel. Dehát a Basic English szerkesztői ezt nem engedik meg. Úgy látszik, szerintük nem felel meg a „szabályosság“ feltételeinek. Míg amúgy, a kevés nyelvi ismerettel bíró tanulóiknak igen sokszor megzavarják az amúgy is olyan nehezen kialakítható angol nyelvi készségét. Néha azt a benyomást teszi ez a nyelv az olvasóra, éppen a kínos állítmánykeresés miatt, mintha valaki játékból azon erőlködne, hogy valamit csupa *e* magánhangzós szavakkal fejezzen ki. Az *acc. c. inf.*-szerű szerkezeteket *Ogdenék* úgy tüntetik fel, mint a *to* előljáró egy különös (special) használati módját. Nem valószínű azonban, hogy ezeknek a szerkezeteknek az úgye ilyen egyszerűen elintézhető: *I sent him to have some food.* Míg az ilyenfajta mondatokról élő séma kialakul, amely elég indukciós erővel bír további mondatok szerkesztésénél, sok-sok gyakorlatra van szükség.

A Basic szerkesztői mindent elkövetnek, hogy a „jövő világnyelve“ elterjedjen. Hanglemezeket, képeket vesznek igénybe, sőt mi több, még mondatgyártó gépet is szerkesztettek koncentrikus körökből és gyűrűkből. Ezeket a gyűrűket csak forgatnunk kell, hogy ezáltal helyes Basic-mondatok birtokába jussunk. Sorra jelennek meg tankönyveik, közöttük két szótár is. Az egyik „*The Basic Dictionary*“ 7500 angol szó Basic megfelelőjét adja. A másik „*The Basic Words*“ felsorolja a 850 szót, hozzáfűzvé mindenegyikhez a legközelebbfekvő francia és német szót, valamint azokat a különös és általános jelentésváltozatokat is, amelyek leggyakrabban előfordulnak. Két nyelvtant is kiadtak, „*Basic English*“, valamint „*The A. B. C. of Basic English*“. Jelentek meg még ezeken felül Basic English szövegek, amelyek tartalmi változatossága bizonyítéka akar lenni annak a sokoldalúságnak, amelyre a nyelv képes. Politika, természettudományok, szépirodalom egyaránt tárgyalhatók Basic nyelven. A szakkifejezések természetesen nem találhatók meg a Basic szótáraiban, ezek többletet jelentenek a 850 felett, miként a számok is, amelyek szintén nem számítanak bele a törzsszókészletbe. A felsorolt könyvek *Kegan Paul, London* kiadásában, „*Psyche Miniatures*“ sorozatban jelentek meg. Mindegyik kis kötet végén megtalálható az egész Basic-irodalom.

Kétségen kívül a művelt világ nagy szükségét érzi egy nemzetközi segédnyelvnek. A szintetikus módon gyártott nyelvek nem találtak visszhangra. Az angol nyelv, vagy ennek egyszerűsített alakja, hátt mögött egy nagy nép politikai, gazdasági súlyával és a maga nagy elterjedtségével talán átverekszi magát azokon az akadályokon, amelyeket nemzeti hiúságok és nem utolsósorban az a tehetetlenségi nyomaték állít, amely útját állja a nagy elhatározásoknak. Az egyszerűsítésnek azonban úgy kell történnie, hogy a segédnyelv ne legyen később akadálya az angol nyelv esetleges megtanulásának azáltal, hogy megrontja a tanuló nyelvi készségét. Hogy az angol nyelven ilyen egyszerűs-

sítés tényleg végrehajtható, mutatja éppen az ismertetett Ogden-féle kísérlet. A kiválogatott szókinés kis kiegészítéssel valóban elég lenne a gyakorlati igények kielégítésére, ha... ha maguk az angolok is hajlandók lennének a Basicnyelvet megtanulni!

(Kaposvár.)

Szente László.

HAZAI IRODALOM.

Balogh Károly: *Madách, az ember és a költő. Budapest, 1934. Dr. Vajna György és társa. 336 l., 16 képmelléklettel.* A könyv címe világosan érezteti az olvasóval, hogy elsősorban Madách emberi voltaival kíván foglalkozni; életével, mint költészetének termő talajával, melyből annyi kísérlet után csodavirágként kisarjadt az Ember Tragédiája. A lángelme magyarázatában nincs módunkban fölmérni a képességet és a készséget, melyet magával a világra hozott és csak félénken tapogatózunk az anya, apa és az ősök öröksége körül; ezért gondosan gyűjtjük azt, amihez inkább hozzáférhetünk, amit az élet az örökséghez hozzáad, ami módosítólag hat az alkotó lélekre. Ha az emberi lelket sok ismeretlennel bíró egyenletnek mondjuk, fokozottan állíthatjuk a művészi lélekre; de nem volna méltó emberi voltunkra, ha nem törekednénk e sok ismeretlen közül legalább egynehányt megtejtését megközelíteni. Erre szolgál az életrajz, mely nyomon kíséri a költő fejlődését az életnek legtöbbször ellentétes hatásai között, hogy az ajkunkra tóduló *miért?* és *honnan?* kérdésekre felelni próbáljon.

A Madách-irodalom nem szűkölködik értékes életrajzok és méltatások nélkül. Balogh Károly könyve mégsem fölösleges, mert megszóal benne a család, mely eddig alig gyarapította e tekintetben az irodalmat; a költő fia, Aladár, aki atyjánál is tartózkodóbb természetű volt, két rövid közleményt tett közzé s legfeljebb a Sztregován sokszor megfordult Palágyi Menyhért, valamint Becker Hugó útján beszélt emlékeiről. Balogh Károly, Madách nővérének unokája, pedig ezelőtt tíz évvel „Madách otthona” címen kivonatot adott ki atyjának, id. Balogh Károly, pécsi táblai elnöknek emlékirataiból. Most teljesen kiaknázva ezt az értékes forrást, az egyetlen, mely a költőt bizalmas, közvetlen közelségből rajzolja, kiegészítve a korábbi életrajzok, Harsányi Zsolt Madách-regényének hiteles adataival, a családban még föltalálható s az eddig közzé nem tett levelezés anyagával írta meg könyvét. Hozzájárulnak saját sztregovai emlékei és szóbeli közlései atyjának, aki szüleinek megrendítő halála után Sztregován élte gyermekéveit, ott serdült fel Madách gyámsága és Majthényi Anna gondjai alatt; ott élte át a viharos ötvenes éveket, az írói dicsőség rövid idejét, a költő betegségének és haldoklásának hónapjait és napjait. Történettudományi műszóval: elsőrendű hitelességű tanuja a költő egy időszakának. Minthogy alkalmam volt id. Balogh Károly emlékiratát elolvasnom, tanúságot tehetek arról, hogy ez új Madách-könyv híven ragaszkodik hozzá, fontos helyeken szószerint is idézi szövegét. Ennyit a hitelességről.

Az életrajz legmegkapóbb részei azok, melyek a Madáchot körülvevő személyekről szólnak. Az *édesanya*, aki a könyv előadásában nem az a rideg nagyasszony, amilyenek eddig általában ismertük; adatszűrően bebizonyosodik, hogy felekezeti elfogultság nem volt benne, még a menyével szemben való ellentétben sem. A *feleség*, aki könnyű, fel-színes természetével egy hasonlólelkű férj oldalán talán nem szédült

volna meg annyira, mint abban a nem nekivaló, komoly környezetben, abban a szigorú életfelfogásban, mely Sztregován uralkodott. Maga Madách a tizenhét éves leánykáról ezt írja Szontágh Pálnak: „... minden vonzó és minden álnok, minden jó és minden könnyelmű, minden lelkület és minden cynismus mikrokosmosa...”, e néhány szóban ráismerünk a tragédia sokszínű Évájára, aki Fráter Erzsike nélkül éppúgy nem tudott volna létrejönni, mint Majthényi Anna nélkül. Elválása utáni boldogtalan sorsáról itt kapunk először teljes képet, őszinte tárgyilagossággal, de nem a részvét érzése nélkül. Fontos szerep jut *Szontágh Pálnak*, a hűséges barátnak, lelki társnak, aki elkíséri a költőt az ifjúság bohó éveitől kezdve egészen az elmúlás pillanatáig. E három főszereplő mellett közvetlen rajzát kapjuk a többinek is, kinek Madách életében szerep jutott, még a hű cselédét is, aki az édesanyával felfogja a haldokló utolsó sóhaját.

Fontos része Balogh könyvének Madách tanulmányainak áttekintése, a könyv útján szerzett tudás és költői ihlet forrásainak megjelölése. Minthogy Madách kora ifjúságától kezdve hihetetlenül sokat olvasott, s a családi könyvtárnak körülbelül 2000 kötetén kívül rokonainak és barátainak könyveit szorgalmasan forgatta, a forráskutatásnak még igen sok tennivalója van, hogy Madáchnak a nyers anyaghoz való viszonyát s ebből alkotóelméjének tüzetes ábrázolását megkapjuk; „... a lényeg az, mondja helyesen a könyv írója, hogy Madách mindent, amit olvas és tanul, átérzi, feldolgozza, átalakítja és magáévá teszi.” E helyen említem meg, aminek a szerző külön fejezetet szentel a továbbiakban, hogy nemcsak az idegen anyagot, hanem saját korábbi munkáit is újra meg újra előveszi s ha mi értékes mozzanatot talál benne, későbbi munkáiba olvasztja, kellően módosítva, fejlesztve. Így került lírájának, drámáinak sok eleme főművének építőanyagába. Ez nemcsak költői műveire vonatkozik, hanem értekezéscire, sőt szónoki beszédeire is. Külön tanulmányt lehetne szentelni a Madách műveiben megfigyelhető elemre, vagy indíték-ismétlésekre, mely magának a főműnek is egészen sajátos belső ritmust ad.

Az Ember Tragédiáját méltató II. fele a könyvnek nem terjed ki a mű egészére, csupán azokra a részletekre, melyekre nézve a szerzőnek külön mondanivalója van. Ilyen „Az örök Ádám” fejezet, amely a főkérdésekkel foglalkozik. Némiképp vitatkozó irányú azokkal a véleményekkel szemben, melyek az optimizmus és pesszimizmus körül forogtak. Balogh igen érdekesen a logika és az érzelm szempontjait helyezi szembe egymással. S mivel az érzelm győz a logikán, a metafizika az anyagon, a hit a tudás és nagyravágyás agyrémein, ezért a megoldás „mélyen emberi és... igaz”. (309.) Híját érzem e fejezetben, hogy a szerző nem okolja meg eléggé Lucifer harcát az Úr ellen. Az én felfogásom szerint a Tragédia kiindulópontja Lucifernek hatalmi harca az Úr ellen: nem akar az Úr teremtménye lenni, hanem véle egyrangú teremtető. A harc színtere az örök emberi sors és Lucifer vereségével végződik. Minthogy pedig ez a *költemény* nem logikai következtetésekkel épül fel, akármennyire is bölcselő költemény, ez a kérdés valószínűen soha nem fog végérvényesen eldőlni, hacsak nem fogadjuk el magának a költőnek magyarázatát, melyet Erdélyinek írt, és Arany bevezető szavait, melyekben egy közös, előzetes megbeszélés fontos credményét sejtem. Végre is a legtöbb esetben a költő maga a leg-hivatottabb művének magyarázatára.

A könyv utolsó fejezetei szemelvények Madách költeményeiből és gondolataiból. Ez talán érdekelheti a nagyközönséget, mely a költőt erről az oldaláról alig ismeri; a szakembernek azonban vajmi csekély.

Már Gyulainak esztétikai és „megfésült” szemelvényes kiadása sem helyesítható irodalomtörténeti szempontból; ez a néhány költemény még kevesebbet nyújt, legfeljebb egy kis illusztrációt a szöveg némely helyéhez. Az irodalomtörténet előtt a nagy költőnek minden sora, minden betűje értékes. Itt csak egy megoldás lehetséges: ki kell adni Madách *valamennyi* költeményét, sajnos, abban a műfaji csoportosításban, ahogy ránkmaradtak; de minden darab alatt meg kell jelölni a keletkezés biztos vagy valószínű időpontját. A szövegen módosítani egy vonást sem szabad, mint az eddigi kiadások tették. Ez elsősorban akadémiai feladat volna. Mellőzhetetlen még Madách leveleinck teljes kiadása, amennyire lehet, a válaszokkal együtt (v. ö. Kazinczy levelezése). Függelékül lehetne csatolni a kéziratok közt megmaradt apró jegyzeteket, azokat az apró papírfoszlányokat, melyek hol tárgyi adatokat, hol gondolatcsírákat tartalmaznak. A Tragédia megíratásának kezdete kijavítandó, mert az ú. n. Gyulai-féle papírlapon február 14 áll, melyet a kusza írás miatt Gyulai olvasott 17-nek; magán a kézíraton semmiféle keltezés nincsen. Az Ember Tragédiájának egyetlen ránk maradt kézíratos példánya nem „kész leírása” a műnek, mint a szerző mondja (162. lap, ez *tisztázat*-nak érthető), hanem legjobb esetben az utolsó fogalmazvány és világosan mutatja Madách „vizuális” dolgozásmódját: csupa írás-törlés, sokszorosán egymásra, egymás fölé, alá, lap szélén, szinte a teljes elkészülés reménye nélkül (nagyon hasonlít Vörösmarty legtöbb kéziratához). Az előző, valószínűleg apró papirosszelektéken történt vázlatok mind megsemmisültek, két apró részletet kivéve (I. Madách-ereklyék, Irod. Közl. 1925, 84). Ezért van a szövegkritikai kiadásban (Napkeletkönyvtár I., 1924) a Szontágh, Arany, Szász Károly ajánlotta végleges szöveg alatt az eredeti, még forrongásban lévő fogalmazás.

Hiánya Balogh könyvének a teljes és módszeres elvek szerint elrendezett Madách-irodalom, mely Voinovich összeállítása óta (1914) hatalmasan megnövekedett, úgyhogy pontos tájékozódás nehéz, bár Pintér irodalomtörténete nagy segítségünkre van. Ugyancsak szükséges lett volna magához a könyvhöz név- és tárgymutatót csatolni.

A könyv hangjáról szólva a legnagyobb elismeréssel kell adóznunk az elfogulatlan tárgyilagosságnak, melyen azonban megérzik egyrészt a családi kapcsolat, másrészt az irodalmi hódolat kegyetes melege, s mely emléket állít nemcsak a költőnek, hanem gyámfiának, idősb Balogh Károlynak, ki emlékiratával annyi bensőséges részletét mentette meg Madách életének.

A kiadó ízlését dicséri a könyv kiállítása. Értékét és szépségét gyarapítja a számos képmelléklet, mely közt több, eddig ismeretlen van. Helyes volt magának a költőnek arcképét az 1862-i fénykép után újra kiadni, mert ma már szinte csupa torzképet látunk róla. Megilletődéssel szemléljük Fráter Erzsinek, igaz ugyan már csak 1865-i, nagyváradi képét. Kitűnő Majthényi Annának, ismeretlen művész kezétől származó képmása, mely valósággal Rembrandt-hatású; nemkülönben idősebb korából, éppen fia írói diadalának idejéből való fénykép, melynek jellegzetes arcvonásai és ökölboszorult kicsi keze többet mondanak egy hosszú jellemzésnél.

Balogh Károly könyve mindenképpen értékes gyarapodása a Madách-irodalomnak és számot tarthat arra, hogy Harsányi Zolt nagyhatású regénye mellett éppen teljeshitelű igazsága miatt a Nyelvközönségnek is szívesenforgatott olvasmánya legyen.

Pécs.

Tolnai Vilmos.

Megjegyzések Lux Gyula „Modern nyelvoktatás” című művéhez.

Lux Gyula a modern-nyelvi oktatás módszertani kérdéseinek egyik legbuzgóbb és legavatottabb bűvára. Rövid néhány év alatt immár második olyan műve jelenik meg, amelyben az élő nyelvek tanításának módjával foglalkozik. Nemrég kiadott művében a modern-nyelvi oktatás kérdését különösen a munkáltató oktatás elvének szemszögéből vizsgálja és tárgyalja.

Bár teljes mértékben elismerjük művének nagy értékét, mégsem állhatjuk meg, hogy néhány gondolatához, jótanácsához a magunk részéről megjegyzést ne fűzzünk. Ha nem értünk majd mindenben egyet felfogásával, az korántsem jelenti azt, hogy felfogása nem helyes, hanem csupán azt, hogy a nyelvtanítás céljait más utakon is el lehet érni — rövidebben és kevesebb fáradsággal, de mindenkép elvszerű eljárással. Észrevételeimet a könyv egyes fejezeteinek sorrendjében óhajtanám megtenni. A módszertan fejlődésének történetét figyelmen kívül hagyva, legelőször „A direkt módszer bírálata” című fejezetnél kell a figyelmes olvasónak kissé megállapodnia. A szerző egy helyen így ír: „Amde az iskolai nyelvtanulásnak nem lehet legfőbb és közérdeklődés célja a beszélnitűdás. Az iskolai nyelvtanításnak az *utilitarisztikus célon kívül* még formalisztikus, értelemképző és nevelő célokat is kell követnie”. Nézetem szerint a középiskolai élőnyelvi oktatásnak elsősorban a nevelés szempontjaira kell ügyelnie, tehát elsősorban az értelmet, a kedélyt, a lelket kell finomítani. A középiskola nevelőiskola és sohasem nyelviskola; föltétlenül törekednie kell arra, hogy tanítványai a tanított idegen nyelven beszélni és írni is tudjanak, de ezt a célt első sorba helyezni és csak erre törekedni — végzetes hibának tartanám. Nemcsak a modern nyelvek tanára vesztene el minden méltóságát nyelvmesterré szerényülve, hanem a modern-nyelvi studium is utolsó helyre kerülne a nevelő-értékű tárgyak sorában. E sorok írója minden erejével arra törekszik, hogy tanítványai az élő idegen nyelven beszélni is tudjanak, de sohasem áldozná fel semmiféle hasznossági elv kedvéért azokat a hatalmas nevelő mozzanatokat, amelyek Molière, Racine, Chateaubriand, Lamartine, Musset, Vigny, Hugo, Balzac stb. műveiből áradnak. Szükséges ezt hangoztatni, mert nemcsak a nagyközönség, hanem néha az iskolától távol álló művelt elmék is a középiskola élőnyelvi oktatását csakis a nyelvkészségben elért eredmények szerint ítélik meg. Zsúfolt osztályaink mellett az ilyen bírálatok kíváncsiak úgy sem elégíthetjük ki, de hatékony és lelkes tanítással számoltalan akaratit elhatározást indíthatunk el Goethe, Schiller, V. Hugo, Balzac műveinek megfelelő tárgyalása útján.

A nyelvtan tanítását mindig induktív módon kell végeznünk és soha sem — mint a szerző bizonyos esetekben ajánlja — deduktív eljárással. Talán nincs is olyan nyelvi jelenség, amelynek tanításához ne találunk megfelelő nyelvi szemléleti anyagot. A nyelvtan tanításában csak az olyan ismeret értékes, amit a tanulók saját munkájukkal találhatnak meg és építenek fel. Ilyenkor gyakran fontosabb maga a kutató munka, mint az elért nyelvtani ismeret. (Subj. plus-que-parfait.) A szerző szerint ma a direkt módszer s a közvetítő módszer sok tekintetben elavultnak tekinthető, sőt a nyelvoktatás a munkaiskola és a művelődésrajz elvének hatása alatt más alakot öltött. A direkt módszerről valóban örömmel vesszük tudomásul, hogy immáron a múlté. Amíg érvényben volt, jó szolgálatokat tett, szemben a régi ú. n. grammatizáló eljárással sokkal, rákényszerítette a tanárt meg a tanulót is arra, hogy idegen nyelven beszéljen, de igen sok kárt tett azzal, hogy rendszertelen tárgyalásokra csábította követőit. Nem iparkodott a mindenféle témakör-

ből vett beszédgyakorlatoknak szilárd alapot biztosítani. A közvetítő, vagy helyesebben egyeztető módszer azonban még ma is sikeresen megállja helyét ott, ahol helyesen alkalmazzák; a munkáltató oktatás egész séges elvének alkalmazása csak gazdagabbá tette, bővítette, több eleven séggel ruházta fel, mégpedig elsősorban azért, mert a tanulóban szuny nyadó cselekvő kedvnek még több megnyilvánulást biztosított. Az egyez tető módszert egy új elv, helyesebben két új elv: a munkaoktatás és a művelődésrajz elve tette még hatékonyabbá és én nem tudom, vajjon a munkaoktatás körül is nem áll-e be idővel némi lehiggadás, amely játé kos részét mellőzni fogja, és csak a tanuló spontaneitására vet majd különösebb gondot. A művelődésrajz elvének szükségessége, az hiszem, mindenkor kétségtelennek fog bizonyulni, mert hiszen a különféle népi lelkületek megismerése fontos gyarapodása tanulóink ismereteinek.

A munkaiskolai felfogás elsősorban nevelő-intézménynek tekinti az iskolát, mondja a szerző, nem úgy, mint a régi iskola. Ez helyes, de ha ez így van, akkor meg éppen nem állíthatjuk előtérbe a nyelvtanítás utilitarisztikus célját — mint azt a szerző tette —, hanem mindig és min den körülmények között csakis formálisképző és nevelő hivatását.

Az, amit a szerző a munkáltató oktatásról mond, általában meg egyezik az idevágó német módszertani munkákban található megjegyzésekkel, és ezt világért sem akarom hibaként felróni, hiszen megállapításai saját tapasztalataiból is folyhatnak, aminthogy mindnyáján, akik kedvvel tanítottunk, már régen iparkodtunk a tanulók öntevékenységet elősegíteni. Hibának tartanám azonban, ha a munkaiskolai elvnek minden túlzását elfogadnók bírálat nélkül. Így például a német szerzők azt kívánják, hogy a tanulók között apró viták fejlődjenek ki: szerzőnk szerint „szabályszerű vitákat tudjanak tartani, felső fokon természetesen már idegen nyelven”. Először is, ha vitákat engedünk meg, akkor azok már az alsó fokon is idegen nyelven menjenek végbe, ha még oly egyszerű nyelvi formák segítségével is, másodsorban azonban: legyünk óvatosak az ilyen kívánalmak terén. Nagyon kérdéses, hogy zsúfolt osztályainkban csekély óraszámunk mellett vihetjük-e annyira, hogy tanítványaink valamely tárgykörrel németül vagy franciául vitát tudjanak kezdeni. Ha igen, akkor azon bizonyára csak a legjobbak fognak részt venni, a nagy többség tétlenül, sőt unatkozva hallgatja majd, ha ugyan egyáltalán érdekli; a drága idő meg múlik és a tudnivágyó gyöngék nem gyakorolhatják az új szó és szóláskészletet tanárjukkal végzett közös munkában. Ha pedig mindenáron spontán vitákat akarunk, irányítsuk úgy dolgainkat, hogy ezek a viták sem meddő szócsépléssé, sem időrabló vitatkozássá ne fajuljanak. Néha, nagy ritkán, kellő irányítással és némileg előkészítve, élhetünk ezzel a nevelő eszközzel is. Sokkal többet ér azonban, ha tanítványainkat problémafelvetésekre, tehát kérdésre ösztönözzük; ezeket a problémákat lehetőleg röviden intézzük el — mindig az illető idegen nyelven —, hogy valamiképp meg ne únja valamelyik jobb tanuló, mondván, mint ez meg is történt: „laissons cela, s'il te plaît, revenons à notre lecture qui nous offre beaucoup plus de beautés que ces problèmes continuels que tu veux discuter”.

Nagyon érdekes mindaz, amit a szerző a munkaoktatásnak egy Münchtől ajánlott formájáról mond. A tanulók csoportokba tömörülnek és pedig annyi csoportba, ahányszor három vagy négy tanuló van az osztályban. „A csoportok minden munkát közösen végeznek, minden feladatot közösen oldanak meg és együttesen gyakorolják be a gyakorlandó anyagot?” Itt valóban kissé zavarban vagyunk. Nem értjük, a legjobb akaratral sem értjük, miként gondolja ezt a szerző keresztülvihetőnek? Nagyon szereínök, ha ilyen osztálytanítást egyszer maga is bemutatna. Én nem bírom ennek a „formának” a sikeres alkalmazhatóságát.

ban, még akkor sem, ha a legnagyobb külföldi szaktekintélyek ajánlják. Vajjon mikor működnek ezek a négyes csoportok? Óra előtt? De hiszen akkor a tanulónak pihennie kell. Óra alatt? De hiszen akkor a tanulók meg a tanár egyetlen egy munkaközösséget alkotnak. Eleven, közös és pezsgő munkának kell folynia. Miféle problémák lehetnek azok, amelyeket a csoportok külön oldanak meg? A szavak kérdését? De hiszen ennek a munkának az egész osztály résztvevő, segítő és támogató tevékenységét kell a maga részére lekötnie. A házi feladat elkészítését vagy megvitatását? Az előbbi a tanuló önálló munkája, az utóbbi az osztály közös munkája. A csoportvezetők legfeljebb arról számolhatnak be, hogy a csoportjukba tartozó tanulók elkészítették-e munkájukat; vagy legfeljebb még arról, miféle feltűnőbb hibákat találtak bennük? De vajjon mikor végezhetnek a csoportvezetők ezt a dolgukat? Óra előtt? Én azt hiszem, ez bajosan lehetséges. Mert hiszen a tízperces szünet teljesen a tanuló üdülésére kell, hogy szentelve legyen. Csöngetéskor pedig már a tanár lép be. Vagy talán az óra első öt vagy nyolc percében? Ezt az eljárást még talán elfogadhatnók. Az osztályban bizonyára mozgás, zűzmögés áll be, talán visszaélések; mert hiszen a tanár úr szerénycen félrehúzódik. Az öt vagy nyolc perc elteltével a csoportvezetők megtartják beszámolójukat. Kissé nehézkes eljárás, sok drága perc suhant el: pedig annyi a dolgunk! Vajjon nem helyesebb-e célravezetőbb-e, ha egy tanuló irányításával felolvastatjuk a házifeladat egyes mondatait s aztán az egész osztály közös munkájával a táblán, vagy akár szóval javítjuk ki? A lecke olvasása és fordítása közben sem lehet szerepük a csoportoknak; és ugyan mi szerepük lenne az olvasmányhoz fűződő megbeszélések során? Talán egymáshoz intéznének az olvasmánnyal kapcsolatban kérdéseket, vagy versenyeznének egymással? A tanulók kérdésfeltevéséi valóban hatékonyan segítik elő a tanulók öntevékenységet. De vajjon kellene-e ehhez egymással vetélkedő csoportok? Az új anyag feldolgozása sem kívánja meg a csoportok alakítását. El tudom képzelni, hogy a már megértett és megvitatott olvasmányt dolgozzák fel különféleképpen a csoportok. Az egyik szinonimákat keres, a másik gallicizmusokat, a harmadik subjonctifos mondatokat, a negyedik az erkölcsi tanulságot fogalmazza meg, az ötödik párbeszédes formába önti a prózát, a hatodik rendhagyó igealakokat keres, és így tovább. Ez már termékeny munka. Okkal-móddal meg is valósíthatja, akinek tetszik, de az állandó csoportra-osztást, mint céltalant és haladást-gátlót, senkinek sem ajánlanám.

„Egy jól vezetett osztályban, mondja a szerző, még az osztályzást is a csoportok maguk állapítják meg, többnyire igazságosabban, mint a tanár.” Megvallom, ha e sorokat olvasom, minduntalan kellemetlen érzések raja lep meg. Tanári pályámon mindig legnehezebbnek tartottam az igazságos elbírálást és az igazságtalanságtól féltemben, inkább hajoltam az enyhébb osztályozás felé; ami talán újabb igazságtalanság volt. Már most, ha én, a megfontolt és tárgyilagos felnőtt, ilyen aggodalmak közt élek elbírálásaim közben, akkor a sokféle érzelemtől irányított csoport talán igazságosabban jár el? Hiszen azt sem tudja, mit kell voltaképpen elbírálnia és milyen körülményekre kell ügyelnie. Nagyon furcsán, igen-igen furcsán hangzik a szerzőnek ez a kijelentése. Az ember szinte nem jól érzi magát! Aztán meg osztályozás? Ki beszél egy modern munkáltató órán elbírálásról, nótésről és egyéb ócskaságokról? Hiszen nem kalkulusért dolgozunk, hanem magáért a munka örömeért! Néhány sorral lejjebb a szerző maga is mondja a pereat-ot a noteszre, mert szerinte fölösleges rettegést okoz és ott, ahol örömmel végzi mindenki a munkáját, ilyesmiről nem is lehet szó.

A német munkáltató oktatás elvének egy túlzása szerint, és ezt Lux is átveszi, a tanár csak kivételesen áll az osztály előtt, mert hiszen jól vezetett munkaosztályban a tanulók viszik a főszeretet. Nagyon helyes, ha a tanuló vonul előtérbe, de vajjon miért számúzzuk a szégyen tanárt a kuckóba? Miért nem állhatna diákjai előtt, mint tekintetével, mosolyával, örömevel biztató atyai jóakaró. Ne kapcsoljuk ki a tanárt a közös munkából, bizzunk meg tapasztalt és lelkes egyéniségnek vezető, irányító, lelkesítő, gondolatébresztő szerepében.

Igen helyeseljük a szerzőnek a németektől átvett azt a tanácsát, amely szerint „a tanár semmit se mondjon a tanulóknak, amit azok meg tudnak mondani, semmit se kérdezzen, amit a tanulók is kérdezni tudnak és semmit se javítson, amit ők is ki tudnának javítani.”

Nos, ha ez a munkaiskola sarkalatos elve, úgy a budapesti tanárképzőintézeti gyakorló középiskola már hatvan éve a munkáltató oktatás elvének alapján áll, mert ott valóban biztosítva van a tanuló részére az állandó kérdés lehetőségé.

A szerző koncedálja, hogy sok olyan anyaga van a nyelvtanulásnak, amelynek birtokába nem lehet a munkáltató oktatás elve útján jutni. Ilyen az idegen nyelv szó- és szólamkincse. Én viszont azt hiszem, hogy a munkáltató oktatás elvét a szó- és szólamkincs aktivvátétele céljára igen jól fel lehet használni. Hiszen az olvasmány szókincsét egy órán a legkülönbözőbb módon gyakorolhatjuk: új szavakkal s kifejezőssekkel alkotott apró magyar mondatoknak idegen nyelvre fordítása, olvastatás, beszédgyakorlatok és számtalan más, itt fel nem sorolható eljárás útján. A tanulónak a szavakat otthon úgyszólván csak el kell olvasnia, fogalmi tartalmukkal, igazi életükkel, gyakorlati alkalmazásukkal az iskolában ismerkedik meg.

A művelődésrajz — a szerző szerint — sokkal nehezebben alkalmazható kérdése a modern nyelvoktatásnak, mint a munkáltató oktatás elve. Vajjon miért? Hiszen nyelvi anyagunkat, talán az első néhány hónap kivételével, az illető idegen nép irodalmából vesszük; már pedig minden irodalmi olvasmány alkalmas arra, hogy meséjén, hősein, helyszetein keresztül belepillantsunk a nép lelkébe. A helyes olvasmányválogatás során az ügyes tanulók hamar reájönnek az ilyen természetű tanulságokra. Meg kell ismerni az idegen nép szellemi arculatát és erőfőreksznünk minden olvasmányunkkal kapcsolatban. Nem értem, miért tartja ezt a szerző a csekély óraszám mellett oly nehezen megvalósíthatónak? A nyelvet magát nehezebb megtanítani, mint a tanulót az illető idegen nép gondolat- s érzelmvilágának ismeretére rácsméltni, különösen akkor, ha megfelelő jó olvasmányokkal rendelkezünk.

Egyébként igazat adunk a szerzőnek abban, hogy a nevelés szempontjából a Kulturkunde-nak oly nagy fontosságot tulajdonít. A művelődésrajz szerinte oly gazdagodást jelent, amely az élő nyelvi oktatásnak a legelőkelőbb helyet biztosítja. Ebben teljesen egyetértünk a szerzővel. Az irodalmi és esztétikai nevelés is ezt a célt szolgálja. De vajjon hogyan lehet az, hogy egyik korábbi fejezetében a hasznossági elvet oly magas piedesztálra helyezte?

Nagyon szép fejezet az, amelyik a nyelvtanulás lélektani elemeivel foglalkozik. Itt teljesen egyetértünk a szerzővel. Valóban, ha a gyermek nyelv fejlődésének folyamatát vizsgáljuk, meg kell érlelődnie benne ama meggyőződésnek, hogy a modern nyelv tanárának lehetőleg sokat kell (órája alatt) idegen nyelven beszélnie és sokat kell tanítványait is beszéltetnie, mert csak így felkelhet meg a nyelvtanulás és tanítás lélektani alapelveinek.

„A kezdők tanítása” című fejezetben vallott felfogással szemben is el kell mondanunk véleményünket. Előljáróban igen megértő és enge-

dékeny hangon beszél — és ez mindenképen becsületére válik. Módszeres eljárását a kezdők tanításában sok tanulmány és tapasztalat alapján szűrte le, de elismeri, hogy a tőle ajánlottnál is lehet jobb s eredményesebb út. Köszönettel kell fogadnunk ezt a megértő hangot és rögtön élve az alkalommal, rá kell mutatnunk arra, hogy nem mindig helyes és célravezető az, amit a német módszertanokkal egyetértően ajánl. Ha pl. helyteleníti azt, hogy tudományos fejtegetéssel kezdjük a nyelvtanítást, vagy úgynevezett hangoztatási gyakorlatokat tartunk heteken keresztül, akkor teljesen egyet kell vele értenünk. Úgy vélem azonban az első órán mégis csak meg kell vitatnunk tanítványainkkal pl. a francia nyelv tanulásának célját, sőt a francia nyelv helyét az európai nyelvcsaládok sorában. Alig kíván ez a kis érdeklődést keltő beszélgetés 15—20 percet, utána rögtön áttérhetünk a nyelv tanítására. A francia nyelv hangjainak gyakorlására viszont semmi szükség, mert hiszen nagyjában megegyeznek magyar nyelvi hangjainkkal. A németek hetekre nyúló Lautierkurs-jára mi valóban nem vagyunk rászorulva. Az állandó idegen-nyelvű beszélgetéssel bőven gyakoroltathatjuk az új hangokat.

Még a franciában sem érdemes olyan szövegeket alkalmazni, amelyek csak fonetikai jelekkel vannak írva. Sok bajjal és kellemetlenséggel jár az ilyesmi. A tanulóknak külön kell megtanulnia a fonetikai jeleket és amikor már tudja, akkor egyszerre a hagyományos helyesírással írt szövegek olvasására kell áttérnie. A kis szótárban eleinte igen üdvös, ha megjelöljük a szavak kiejtését. A jelölést bizvást elvégezhetjük a mi nyelvünk betűivel.

Nagyon helyes, ha a tanár rögtön el kezd beszélgetni a tanulóval a tanítandó idegen nyelven a szokott óvatos módszeres eljárást alkalmazva, azaz a tanulót környező tárgyakból indulva ki. Nem tudom azonban megérteni, miért számúzi a szerző a könyvet hetekig és csakis a fülhöz szólva, igyekszik a tanulókkal megtanultatni az új szavakat s mondatokat. En nem hiszem, hogy ennek az eljárásnak bármiféle előnye volna. A fül hibás felvevő lehet: némely tanuló a leggyakoribb hallás és ismétlés után sem képes két-három hétnek szó- és mondatanyagát fejében megtartani. Otthon nem gyakorolhatja, nincs módja rá, ha csak néhány jóbarátjával nem ül össze. Igen sok tanuló megpuszta türelmetlen kíváncsiságból megnézi majd otthon könyvében az új szót és mondatot és a fonetikus jelzés segítségével olvassa és gyakorolja.

Milyen fárasztó lehet az olyan órák hosszú sora, ahol a tanár s a tanuló is szüntelen csak kérdez s a többiek felelnek. Legfeljebb a tanulók hangos karbanmondása hoz némi változatosságot ebbe az egyhangú és vaksi munkába. Kimondom, ha megköveznek is érte, ez az igazi papagájiskola és nem az eszméltető, kutatásra, gondolkodásra serkentő munkaközösség. Nem tudom megérteni, miért ne válthatná fel a beszédgyakorlatot okosan irányított olvasás: a tanuló örömmel találkozik a hallott szó írott formájával, játszva állapítja meg ő maga a legfontosabb kiejtési szabályokat. És vajjon a tábláraitástól miért félnének akár az első órákon is? (*Où est la table? La table est sur l'estrade.*) Pontos diktálás alapján szívesen írja a tanuló az ilyen mondatot a táblára s aztán kellő javítás után az egész osztály a füzetbe.

Sohasem tapasztaltam, még a franciában sem, nehézséget e téren. Ha valakinek az első órák tábláraitásaival szemben aggodalmai vannak, ám hagyja el, de az olvasást ne mellőzze. A tanuló lássa és tudja, mit tanult; legyen módja rá, hogy a tanultakat otthon átismételje. A fonetikai átírás segítségére van, az akusztikai hatások iránt fogékosoknak pedig még ott-cseng az iskolában hallott szó dallama is.

Én a magam részéről óvakodnám a fonetikailag hasonló hangzású szavakat egymás mellé helyezni a tanítás első heteiben. Világért sem akarnám a tanuló agyát fölösleges módon megterhelni. Eszembe sem jutna, hogy ilyen szavakat helyezzek egymás mellé, mint cinq (amelyet különben legtöbbször úgyis *szenk*-nek kell ejteni), sain = egészséges, saint = szent, sein = kebel, ceind = felcsatol, ceint = felcsatolva. Nem kívánnám, hogy valaha is a kezdő tanításban sein = kebel, ceind = felcsatol és ceint = felcsatolva szavakkal legyen dolgunk.

„Nyelvtani szabályokat az *első hetekben* ne tanítsunk, de néhány nyelvtani jelenséget mégis figyeltessünk meg a tanulókkal”, mondja a szerző. Nyelvtani szabályokat a kezdő fokon szerintem később sem kell tanultatni. A tanuló már az első leckék után is megállapítja, hogy a franciában a himnemű határozott névelő *le*, a nőnemű *la*, a magánhangzón vagy néma *h*-n kezdődő főnevek előtt *l'*, a többesben pedig *les*. Ezt csakugyan nem kell megtanultatni velük, ezt minduntalan tapasztalják beszélgetés, olvasás és írás közben. Az *avoir* jelenjének egyes személyalakjait is összeállíthatja a tanuló maga és kellő gyakorlással meg is tanulhatja. Szabályok megtanulására nincs szükség.

A grammofon a modern nyelvek tanításában igen jó szolgálatokat tehet, de túlzásoktól mindenképen óvakodnunk kell. A szerző, úgy látszik, ezt a kérdést tisztára a külföldi irodalomra támaszkodva tárgyalja; egyéni tapasztalatai ezen a téren nincsenek. Igen nagy szolgálatokat tett azonban az élő nyelvek tanárainak azzal, hogy a grammofonra vonatkozó irodalmat összeállította. Könyvéből megtudhatja minden érdeklődő, hol és hogyan kell a megfelelő grammofont s a lemezeket, valamint a grammofonra vonatkozó pedagógiai irodalom termékeit keresnie. Nincs azonban igaza amikor azt mondja, hogy hazánkban e téren gyakorlati eredményekről nem lehet beszélni. E sorok írója már a háború előtt elérte azt, hogy igazgatója iskolai grammofont hozatott megfelelő lemezekkel. Tanítványai kellő előkészítés útján nagy élvezettel hallgatták La Fontaine meséit, Corneille, Racine tragédiáinak egyes részleteit és sokan közülük olyan eredményesen, hogy a szavaló párizsi színésznek még a hanglejtését is utánozták. Jelenleg is több iskolánk használ grammofont a nyelvtanulás céljaira, így a gyakorlógimnázium, a Mária Terézia leánygimnázium, a bencések budapesti gimnáziuma, a Fáy András reálgimnázium, régebben a Málnai-magánleányliceum. Valamelyes tapasztalataink tehát már nekünk is vannak ezen a téren. Egyik az, hogy magának a tanárnak a kiejtését csiszolja és megóvja a romlástól, a másik pedig, hogy csak módjával szabad használni. Csodákat semmiképp sem várhatunk tőle; a tanárt meg egyáltalán nem pótolhatja. Az alsó fokon a tanár személyes példája csik döntő súllyal a latba. A tanár eleven beszéde, kiejtése pótolhatatlan. Hiszen a munkáltató oktatás elvével is ellenkezik némelyeknek az a kívánsága, hogy a tanulók bizonyos mondatformákat addig hallgassanak a grammofon útján, míg csak valami dalam módjára a fülükbe nem lopják magukat. Tehát a *demande* ige vonzatának bevétele céljából ilyen mondatot mint „j'ai demandé à mon chef deux jours de congé” addig játszát a grammofonon némely külföldi tanár, míg a tanulók gépiesen meg nem tanulják a *demande* ige vonzatait. Az ilyen eljárás merev és élettelen, valóságos papagáj-tanítás. Az osztály közös munkája során ügyesen változtatott kérdések és feleletek útján és kellő tudatosítással könnyebben és termékenyítőbb módon érhetjük el célunkat.

E sorok írója a grammofont csak segítő eszköznek és nem a tanítás egyik főeszközének hajlandó tekinteni. Tapasztalatai szerint legtöbb hasznát akkor lehet venni, ha már annak rendje és módja szerint begyakorolt szöveget, prózát vagy verset, művészi előadásban óhajt a tanár

tanítványainak bemutatni. Ilyenkor a már ismerős mondatokat élvezettel hallgatják a tanulók és ha sokszor hallják, mélyen beleversődnek emlékezetükbe nemcsak az idegen kifejezések, hanem az eredeti francia beszédbeli hanghordozás is. A grammofoon tehát csak élénkítő eszközüül használható a modern nyelvtanításban, olyan eszközüül, amely változatosá teszi a néha talán egyhangúvá váló munkát. Mindezek — és legfőként tapasztalataim — alapján nem tudok a szerző állításaival egyetérteni. Én semmikép sem tartom helytállónak azt a megjegyzését, hogy „lényeges tehermentesítést jelent a tanár számára, módszertani szempontból is előnyt nyújt, mert előtérbe helyezi az auditív módszert, vagyis a hallás útján való nyelvtanítást, a hanglemezek tehát a túlzásba vitt könyvhasználatnak is ellensúlyozására valók.” Nem érthetek egyet a szerzővel, mert a könyvre szükség van mint elindító eszközre; azonban kívül pedig mindig a tanárnak s a tanulóknak kell egymással beszélniök, a tanulónak kérdeznie is kell, vitatkoznia a szerző szerint is, amire a grammofoon jámbor hallgatása közben nem nyílik alkalma. A szerző sehol egy szóval sem árulja el, hogy ő maga valaha is kísérletezett volna grammofoonnal, mégis módszeres eljárásokat javasol és nézetem szerint leginkább olyanokat, amelyek legkevésbé célravezetők. Én ugyanis azt tapasztaltam, hogy a grammofoon nyújtotta előadásból tanításunkban nem indulhatunk ki, mégpedig azért nem, mert a tanulók nem értik meg a szöveget: alig hatol értelmükbe néhány szó vagy fordulat. Nem is lehet az másként. Ha színházban hallunk drámai előadást anyanyelvünkön, ha költeményt szaval valamelyik nagy művésznünk, szintén nem tudunk mindent megérteni; mennyivel inkább áll ez idegennyelvű előadásra. Az igazság az, hogy minden ilyen kötött nyelvű művet előbb magunknak kell feldolgoznunk és csak azután remélhetjük, hogy művészi előadásban minden szépséget megértjük. Vegyük példának La Fontaine „Les animaux malades de la peste” című hosszabb lélekzetű szép meséjét. Én azt hiszem, ha tiszszer hallják a tanulók grammofoonon, akkor sem fogják megérteni és élvezni, sőt meg sem tudják majd mondani, hogy mely szókat nem értenek. A helyes tanítási eljárásban egyes mondatoknál meg kell állni, meg kell őket ismételtetni! Hogyan képzelheti ezt a szerző, ha a grammofont használjuk?

La Fontaine meséjét először fel kell dolgozni a könyv segítségével, úgy ahogy azt az olvasmánytárgyalásra vonatkozó módszeres eljárások megkívánják és csak amikor már jól ismerik a szöveget, akkor szabad a grammofoonlemez hallgatniok. Ilyenkor azután lesz örömük bőven és ők maguk állnak majd elő az előadásra vonatkozó megjegyzésekkel. A szerző egyébként Julius Plaut eljárását ajánlja. Plaut a grammofoon útján való tanítás legbuzgóbb híve és terjesztője. A grammofoonnal egyes mondatokat, ezeket a tanulók lejegyzik, halkan megismétlik, majd az ismeretlen szavakat kiírják. Tehát a pedagógiába is bevonult a gépember, az írói fantázia alkotta gólem vagy „robot”; a tanár csak utolsó rangú szerepet tölt be; a tanár eleven, élő, lelkes és lelkesítő egyénisége háttérbe szorul, a meleg emberi szívet a hideg gép pótolja. Ennyire még sem szabad elgépicsíteniünk a pedagógiát. A tanításnak csak akkor van igazi nevelő értéke, ha az élő ember, a lelkes tanító végzi tanítványaival közösen az új ismeretekre vezető munkát. Használjuk tehát a grammofont — de csak módjával — segítő és élénkítő eszköz gyanánt.

„Az ember azt a szót tudja biztosan és gyorsan reprodukálni, amelynek idegpályája, illetve pályái annyira gyakorlottak, hogy az asszociáció rajtuk automatikusan megy végbe... Minden új szót tehát sokszor kell hallani, sokszor kiejteni, sokszor olvasni és sokszor írni. Egy olvasmányt tehát sokszor kell egyenként és karban elolvasni, hogy

a tanulók sokat hallják az új szokat." Mindezek valóban helyes és üdvös megállapítások, de sehol az egész fejezetben nem kapunk pontos útmutatást arra nézve, miként történjék a szavaknak ez a gyakori ismétlése az egyes órákon. Fontos megállapítás mindenesetre az, hogy a szó-tárba jegyzett szavakat mindig valamely apró anyanyelvi mondatba foglalva kérdezzük, mert hiszen csak így ismerheti meg a tanuló a szó szerepét és csakis így ismeri meg teljes fogalmi tartalmát. Az új szavak begyakorlása szerintem már ott kezdődik az órán az új olvasmányrész tárgyalása után. Az iskolai közös preparálásnak lévén a híve, szükségszerűnek tartom, hogy a tanulók maguk állapítsák meg — tanárjuk segítségével — az ismeretlen szavak jelentését az olvasmánytárgyalás folyamán. Az új szó, jelentésével együtt, rögtön felkerül a táblára; egy ügyesebb tanuló vagy a tanár maga írja fel. Az olvasmányrész lefordítása s a szükséges begyakorlás után egy tanuló tollbamondása alapján a tanulók beírják a szavakat jelentésükkel együtt a szójegyzékbe. Ezután kerül sor a szavak begyakorlására a szerző ajánlotta etimológiai szócsoporthoz, szinonimák, homonimák stb. segítségével. Óvakodni kell azonban a túlzásoktól. A világért sem ajánlanám annak a sok — csupán zavart okozó — szinonimának a tárgyalását, melyet a szerző a *gehen* ige megvilágítása végett felhoz (29; többek között: humpeln, torkeln, glitschen).

(Folyt. köv.)

Petrich Béla.

Francia-magyar és magyar-francia nagy kéziszótár, szerk. Sauvageot Aurélien... Francia—magyar rész... Dante könyvkiadó. Budapest, 1932. XII. 1778 l. A magyar közönség már évtizedek óta érezte egy nagy és korszerű francia-magyar és magyar-francia szótárnak hiányát. Egyetlen nagyobb terjedelmű ilyen szótárunk, a Pokorný, illetve Pallas-féle *öt kötetes szótár, amelynek első része 1880-ban és 1892-ben, II. része 1891-ben* jelent meg, már rég elavult s a maga idejében sem volt tökéletesnek nevezhető. A kisebb terjedelmű, de gondosan megszerkesztett Theisz-szótár francia-magyar része is több mint 30 évvel ezelőtt látott napvilágot, ma már nem kapható, II. része pedig egyáltalában nem jelent meg. Forgalomban levő zsebszótáraink is nagyrészt idejüket múlták és a francia nyelvnek nem mai, hanem ötven év előtti szóanyagát adják. Annál inkább volt érezhető e hiány, mert a háború utáni időszakban nálunk a magyar-francia politikai ellentétek dacára is jelentékenyen megszaporodott a francia nyelv tanulójának száma és mert újabb időben a magyar nyelv iránt bizonyos érdeklődés mutatkozik a franciák és egyéb külföldiek körében, akiknek szintén szükségük van egy megbízható és terjedelmes francia—magyar és magyar—francia szótárra.

Ennek a hiánynak pótlására vállalkozott Sauvageot Aurélien, akinek Balassa József, Benedek Marcell, Schmidt József és Havas József voltak szerkesztői, illetve dolgozótársai. Munkájukat siker koronázta, szótárunk első kötete külső kiállítás és tartalom tekintetében egyaránt értékes munka, könnyebben kezelhető, gyakorlatiasabb és kevésbé szemrontó, mint a Sachs—Villatte-szótár, melyre eddig rá voltunk utalva, felöleli a francia nyelv mai, élő szó- és kifejezésanyagának jelentékeny részét, úgy, hogy e szótár megjelenése a magyar szótárhozadalom nagy gyarapodásának tekinthető.

Természetes, hogy, mint minden szótárnak, úgy e szótárnak is vannak hiányai és hibái, hiszen maguk a szerkesztők vallják, hogy „teljes és tökéletes szótár nincs” és szótárunk forgatóit a használat közben talált hibák feljegyzésére és közlésére kéri. Ennek a felhívásnak megfelelően az alábbiakban adom a szótárra vonatkozó észrevételeimet.

A hangtani bevezetés nem elég szabatos és világos; az egyes hangokra adott példák nem szerencsésen vannak összeválogatva. Így pld. a zárt o példái közt szerepel *morosité, commotionner*. E szókban két, illetve három o hang is van az olvasó nem tudhatja, melyik a zárt, melyik a nyílt, vagy méltán úgy vélheti, hogy e szók mindegyik o-ját zártan kell ejteni. Ugyanez áll a nyílt e példái közül *enterrer, entété, aiguiller*, a nyílt ö példái közül *heureux* és *heureusement* szókra, a néma e példái közül *quelquefois* szóra. E példákat vagy mellőzni kellett volna, vagy valami feltűnő betűtípussal jelölni a szóban forgó hang minőségét. Féltreértésre adhat alkalmat a zárt és nyílt e, az i félhang és a j hangtani magyarázata is.

A szerzők a szók hangtani átírásában a francia szótárírók eljárásával ellentétben nem jelölik a magánhangzók hosszúságát. Kétségtelen ugyan, hogy a francia magánhangzók időtartama bizonytalanabb és ingadozóbb, mint a magyaroké és hogy a gyors beszédben és némely mondattani helyzetben minden francia magánhangzó többé-kevésbé röviddé válhatik, de azért szerintem egy ilyen szótárban mégis fel kellene tüntetni, hogy különbség van pld. a *faites* és *fête*, illetve *faite*, *mal* és *mâle*, *mettre* és *maître*, *lettre* és *l'être*, *tette* és *tête* szók magánhangzóinak kiejtése közt és hogy bizonyos mássalhangzók (*consonnes allongantes*) előtt a magánhangzó általában hosszan szokott hangzani, például a *cage, père, ruse, cave* szókban, mert a laikus olvasó (ilyen a szótár forgatóinak túlnyomó része) méltán gondolhatja azt, hogy a francia nyelvben hosszú magánhangzók egyáltalában nincsenek s a fenti és hasonló szokat mindig rövid magánhangzóval fogja ejteni.

Ami a h hangot illeti, a francia szótárok általában valamely, szó előtti feltűnő jellel (a Darmesteter-féle D. g. és a Larousse-szótárok csillaggal, Sachs-Villatte két vonallal és hiányjellel) hívják fel az olvasó figyelmét arra, hogy a szó néma vagy hehezetes h-val kezdődik. Ettől a bevett jó szokástól eltérve a szerzők csak a hangtani átírás előtti hiányjellel jelzik a szökezdő h hehezetes minőségét, ami szerintem nem szerencsés újítás.

A szótár szóanyaga igen gazdag, sok új szó, műszó, argot-szó, kifejezés, gallicizmus van benne, tulajdonnevek (személy- és földrajzi nevek) is bőven fordulnak benne elő. Kimaradtak a következő szók, melyeknek bevétele részben szükséges, részben kíváncsú lett volna: *abracadabra, activation, aérologue, aéronavigation, ai, aigrissement, analphabète, antiaérien, antisportif, apriorité, archaïsant, autophobe, auto-route, auto-strade, bellicisme, belliciste, cité-jardin, clepsydre, contre-offensive, conventionalité, corporatisme, cromlech, cuniculture, dancing, décaféiner, décapotable, demi-fond, demi-fou, denicotiniser, désannexer, désannexion, désodoriser, dévaluation, s'égailler, éphialte, expressivité, fait-diversiste, ferroviaire, gab, galochette, garde-robierre, germanomane, grobianisme, hamster, hélio-thérapie, hippomobile, historicisme, hongroyage, hoplite, hungarophile, hungarophobe, hungaroroumain, hussarder, hydroscope, hydroscopie, inarrachable, indémailable, mabouliser, maximiser, mont-de-piété, nazi, nazisme, naziste, neutraliste, pantomètre, paresseux m. (lajhár), perforer, philoboche, porte-rideau, privatocent, pruite, radio-phile, rascien, romanisation, sans-filiste, saupoudreuse, sèche-cheveux, sédentarisme, seismologue, seismomètre, signaler, solarium, souslik, suce-pieds, tabelle, toug v. touc, transformable, trayage, troffinette, vaccinothérapie, visualisme.*

Hiányzó tulajdonnevek: Budapest (a belőle képzett melléknév *budapestois* benne van a szótárban, a kiejtésre való tekintettel B.-et is

adni kellett volna), *Bude*, *Caen* (rendellenes ejtésű), *Canebière*, *Drave*, *Jupiter*, *La Mecque*, *Léningrade*, *Liège*, *Malte*, *Marthe*, *Marseille* (*marseillais* benne van a szótárban, a kiejtés miatt *M.-et* is adni kellett volna, mert nálunk általában hibásan szokták kiejteni), *Maur*, *Maurice*, *Metz* (kiejtés!), *Odysseé*, *Othon*, *Padoue*, *Pérou* (*pérouvien* benne van), *Picardie* (*picard* benne van), *Pancrace*, *Portugal*, *Prague*, *Presbourg*, *Rascie*, *Roch*, *Save*, *Soviétie*, *Suisse* (mint országnév), *Vaud* (*canton de ~*), *Versailles* (a kiejtés miatt közlése kívánatos lett volna, *vers saillais* benne van a szótárban). Általában szokatlanul hat, hogy mint több fenti példa mutatja, gyakran csak az ország-, tartomány- vagy városnevekből származó melléknveket találjuk meg a szótárban. Kívánatos lett volna maguknak az illető tulajdonneveknek közlése is, különösen amikor kiejtésük szabályellenes vagy bizonytalan.

A földrajzi nevek mellé, ha azok mint az ország-, tartomány- stb. nevek általában hat. névelővel használtatnak, a szerzők igen helyesen kiteszik az *art. défini*t, azonban e tekintetben nem következetesek, mert a hat. névelő hiányzik többek közt a következő szók mellett: *Biscaye*, *Caucase*, *Colombie*, *Ebre*, *Macédoine*, *Mésopotamie*, *Néerlande*, *Sparte*, *Tamise*, *Transdanubie*.

Azt is helyeslem, hogy a szerzők az összetett főnevek mellett a többesszámot is jelzik, mert az összetett főnevek némely csoportjainál a *pluriel* képzése némileg bonyolult. Sajnos, azonban e tekintetben sem következetesek és igen sok összetett főnév van, melynek többesszámát a szótárban hiába keressük. Íme néhány példa: *arrière*-ban s a többi hasonló összetétel a 72. és 73. l., *bas-bleu* stb. a 108. és *beau-fils* stb. a 113. és 114. l., *bien-fonds*, *block-haus*, *borne-frontière*, *boute-en-train*, *brise-bise*, *brûle-gueule*, *brûle-parfums*, *demi-tarif*, *ex-voto*, *main-courante*, *maître-clerc*, *tape-cul* stb.

Igen gyakran fordul elő, hogy a szerzők valamely szót csak megfelelő görögös-latinos másával fordítanak és nem adják mellette a megfelelő magyar szót. Íme ilyen szók (zárjelben közlöm a hiányzó magyar szót): *aphasie* afázia (beszédzavar), *canoniste* kánonjogász (egyházjogász), *chronique* krónikus (idült), *dermatologie* bőrbetegségek tana, dermatológia (bőrgyógyászat), *mathématique* matematika (mennyiség-tan), *mécanique* mechanika (erőműtan, mozgástan), *métabolisme* metabolizmus (anyagforgalom), *molécule* molekula (tömeg, részecske), *pancrace* pankratión (ókori viadal, ökölharc), *stratégie* stratégia (hadászat), *talisman* talizmán (varázsszer, varázskép), *télévision* televízió (távolbázlátás), *thérapeutique* terapeutika (gyógyászat, gyógytan), *tisane* herbatea (gyógytea), *tracteur* traktor (gőzeke, szántógép), *transe* transz (delejes álom, révület), *transitoire* tranzitó (átmenő, átmeneti), *tréma* tréma (választó pont), *trichine* trichina (borsóka, borsókakór), *végétarien* vegetárius (növényevő, növényi táplálékot kedvelő), *volcan* vulkán (tűzhányó-hegy). Egyéb ilyen szók: *chaise longue* sezlong (kerekvet), *Georgette* Georgette (Györgyike), *Marianisme* Mária-kultusz (Mária-tisztelet), *pastel* pasztelkréta (színeskréta), *rhume* katarus (hurut), *poudre* pudros (rizsporos) s a vele kapcsolatos többi szó.

Hiányos a következő szók magyar jelentése (zárjelben a hiányzó szó vagy szók): *achoppement* (*pierre d' ~* botránykő), *actuel* (időszerű, korszerű, aktuális), *agraire* (*partage ~* földosztás), *antécédent* (előzmény), *arrière* (mögöttes országrész, hinterland), *art* (*~s décoratifs* iparművészetek), *Ascension* (Aldozócsütörtök), *aube* (hajnali dal), *avènement* (*~ au trône* trónralépés), *balsamine* (nebántsvirág), *bandagiste* (kötzerkereskedő), *baroque* (ósdí), *Barthélemy* (*La Saint- ~* Berta-lanéj), *berceuse* (bölcsőringató nő), *blackboulér* (kigolyózni), *blonde* (selyemcsipke), *bonnetier* (sapkakészítő, sapkakereskedő), *borne-fron-*

tière (országhatárkő), *bouche-trou* (lógós), *briquet* (öngyújtó-készülék), *brise-bise* (ablaktábla-függöny), *cachottier* (nemesak főnév, hanem melléknév is), *camionnette* (kis személyautó), *casque* (◊ *écouteur*, ◊ *d'écoute* fejhallgató), *catalogue* (árjegyzék), *cesse* (sans ◊ szüntelenül), *chercheur* (forrásnyomozó, kutató tudós), *charte* (*École des Chartes* párizsi Oklevéltani Főiskola), *chiffre* (◊ *d'affaires* forgalmi adó), *choc* (◊ *nerveux* idegsokk), *chou-fleur* (kárfiol), *chuinter* (sziszegni), *cintre* (ruhaakasztó, szekrényben), *cité* (*Cité universitaire* egyetemváros, egyetemi lakótelep), *classique* (*librairie* ◊ tankönyvkereskedés, *fourniture* ◊ tanszer, tanfelszerelés), *clef* (◊ *des songes* álmoskönyv), *compression* (◊ *d'effectifs* létszámcsoökkentés), *confédération* (*Conf. helvétique* helvét köztársaság), *conte* (◊ *populaire* népmese), *contrarier* (ellenmondani), *corporation* (céh), *couleur* (◊ *locale* törzsténeti hűség), *coût* (◊ *de la vie* életfenntartási költség), *crieur* (◊ *de journaux* rikkancs), *crochet* (mérgefog, tolvajkulcs), *cultuel* (*association* ◊ le francia egyházközség), *cure* (◊ *d'air* levegőkúra), *culte* (*denier du* ◊ egyházközégi adó), *dentaire* (*cabinet* ◊ fogorvosi rendelő), *dépression* (levérttség), *desir* (◊ *de paraître* feltűnési vágy, feltűnési viselkedés), *dessert* (*vin de* ◊ csemegebor), *dictature* (◊ *du prolétariat* proletárdiktatúra), *dignitaire* (*hauts* ◊ s magasrangú személyiségek), *diptyque* (szárnyas oltár), *droit* (◊ *de libre disposition* önrendelkezési jog), *disque* (◊ *de grammophone* gramofonlemez), *double* (bélelt), *échange* (◊ *libre* ◊ szabad kereskedelm), *émotionner* (meghatni), *engrais* (◊ *chimique* műtrágya), *énigme* (◊ *croisix* keresztrejtvény), *enregistré* (*musique* ◊ e gép- vagy gramofonzene), *entravé* (*voyelle* ◊ e zárt magánhangzó), *épingle* (gombostű), *Épiphanie* (Vízkereszt), *épique* (◊ *légende* ◊ hősmonda), *éplucher* (hámozni), *épistolier* (levélíró), *filtre* (szűrőkészülék), *freluche* (bojtocska), *Gênes* (Genova), *géométrie* (◊ *descriptive* ábrázoló mértan), *gomme* (◊ *à effacer* törlőgumi), *grâce* (malaszt), *grand* (◊ *maître de France* francia főudvarmester), *grille* (◊ *d'entrée* rácsos kapu), *guetteur* (toronyőr), *guigne* (bal szerencse), *hangar* (félszer, szín), *horaire* (órarend), *huche* (lisztessláda), *hydromel* (mézser, márc), *impatiens* (nebántsvirág), *imperméable* (◊ m. vízhatlan esőköpeny), *impôt* (◊ *sur les signes extérieurs de la richesse* látszatadó), *institut* (*I. catholique* katolikus egyetem), *juxtaposition* (mellérendelés), *krach* (összeomlás), *landau* (gyermekkocsi), *mâchicoulis* (lőrés), *linguiste*, *linguistique* (a legtöbb szótár szerint félhangú ü-vel ejtenek), *malle* (bőrönd), *mander* (jelenteni: állandó hírlapi kifejezés: *on mande de Londres*), *mare* (pocsolya, itató), *mente religieuse* (imádkozó sáska), *marguillier* (templomatyja), *marri* (régies szó), *massue* (buzogány), *moscovite* (muszka), *mouvement* (zenei tétel), *mutation* (áthelyezés), *natation* (*école de* ◊ uszoda, helyette azonban inkább *piscine* használatos), *pantalon* (olasz bohóc-alak), *papillotte* (pájesz), *paronyme* (melléknév is), *pâte* (◊ *dentifrice* fogpép, fogpaszta), *patronal* (kegyúri), *payant* (*hôte* ◊ fizető vendég), *pierre* (◊ *de taille* építkezéshez való faragott kő), *planche* (*faire la* ◊ háton úszni, a vizen hanyatt lebegni), *plasticité* (szoborszerűség), *pochette* (kis női kézitáska), *pommade* (hajkenőcs), *pommer* (borolni, káposzta), *pouf* (alacsony, kerek szék), *prélat* (főpap), *produire* (termelni), *régime* (vonzat), *revue* (*passer en* ◊ áttekinteni, általában), *rez-de-chaussée* (hírlap tárcarovata), *rouleau* (◊ *à pâte* tésztanyújtófa), *sécrétion* (váladék), *serre-tête* (hajháló), *servitude* (◊ s cselédlakások), *sourcier* (kutató, forrásnyomozó tudós), *support* (harisnyatartó), *sûreté* (*S. générale* francia titkos rendőrség), *taillandier* (szerszámkovács), *tapeur* (fizetett zongorista), *tombreur* (bohóc, rég.), *torchère* (álló, szalónlámpa), *tripoter*, *tripotage* stb. (panamázni stb.), *Vatican* (*Cité du* ◊

Vatikánváros), *verni* (fénymázás, lakk-), *vidame* (régies szó), *vigne* szőlőskert, szőlőhegy), *zoologique* (*jardin* ~ állatkert).

Nyomda- és egyéb hibák: *accent tonique* zenci hangsúly, hely. crösségi hangsúly (zenci hangsúly *accent musical*), *acoustique* szó alatt *ype*, hely. *type*, *belladonne*, hely. *belladone*, *bille* tésztagyúró, gyúrófa, hely. (tészta-) nyújtófa, *biller* (tésztát) gyúrni, hely. (tésztát) nyújtani, *blague* nem him-, hanem nőnemű, *boire comme un polonais*, helyette *boire* ..... *Polonais*, *bouilloire* nem him-, hanem nőnemű, *casse* eltörlés, hely. eltörés, *cépage* szőlőtő, hely. szőlőfajta, szőlőtő, szőlőtőke *cep de vigne*), *cheik* kiejtése nem *šeik*, hanem *šek* vagy *šejk*, *chéquard* nem ritka szó, panamista értelemben francia hírlapokban gyakran olvasható, *cheval-léger* tb. ~ *s*, hely. tb. ~ *s* vagy ~ *s*, ~ *s*, *chibouke* nem him-, hanem nőnemű, *consort* h. f. hely. *consort* j. ~ *e* n. f. (a köv. sorban *reine* ~), *couple-cors* tyúkszemvágó-szerszám (kés), *coursier* h. fn., *coursière* (n. fn. kifutófiú, hely. kifutófiú (leány), *s'enrouler* összegöngyölödni, begöngyölítik, becsavarják (pl. zászlót), hely. összegöngyölödni, összecsavarodni (zászló, kígyó), *escadre* nemcsak hajóraj, például *escadre d'avions*, *essoufler*, hely. *essouffler*, *exigu* ~ *e*, hely. *exigu* ~ *é*, *garde* n. f. felügyelő, hely. felügyelőnő, *Gruyère* n. tn Greyerz (svájci városka), hely. *Gruyère* n. tn *Gruyère* (*Greyerz*, svájci városka és vidéke), külön szó lenne: *gruyère* h. n. gróji sajt, *héron* kócsag, hely. gém (kócsag *aigrette*), helytelen tehát *héronneau*, *héronner*, *héronnier*, *héronnière* jelentése is, *hôtel-Dieu* kórház, hely. nagy városi kórház (például Párizsban, Lyonban), *imparfait* elbeszélő mult, hely. leíró mult (a francia nyelvtanok elb. multnak a *passé défini*-t, leíró multnak az *imparfait*-t nevezik), *inde* h. fn. (*bleue d'* ~) indigószín vagy festék, hely. *inde* h. fn. 1. indigó, 2. (*bleu d'* ~) indigószín v. festék, *ivrognesse* nem melléknév, hanem nőnemű főnév, *Marianisme* Máriakultusz, hely. talán inkább: túlzó Mária-tisztelet, *missive* nem okvetlenül gúnyos értelmű, hanem általában küldeményt (levél, sürgöny) jelent, *monorime* nemcsak főnév, hanem melléknév is, mint főnév clavult, *myrrhe* nem him-, hanem nőnemű, *navet* répa, hely. kerékrépa, a *négre* szó alatt: II. h. fn. *négresse* n. hely. *négre* h. fn., *négresse* fn. néger férfi vagy nő (nem okvetlenül rabszolga), *nerf* mellől hiányzik a nem jelzőse, *novice* nemcsak him-, hanem nőnemű is (*une novice* próbaidős apáca, novícia), *médecin orthopède*, hely. *médecin* ~, *parterre* zártszék, hely. a színpad földszintjének a zsöllyék (*fauteuil d'orchestre*) mögött levő része, *péniche* vontató hajó, hely. bárka, dereglye, *jardinier pépiniériste* gyümölcskertész, hely. facsemete-kertész, faiskolatulajdonos (*pépiniériste* szónál helyes a jelentés), *peulier*, hely. *peuplier*, *professeur à la faculté de droit* a jogi egyetem tanára, hely. *professeur à la Faculté de Droit* a jogi kar tanára, *professeur libre*-nek a magántanár nem szabatos fordítása, *radio* nem him-, hanem nőnemű, *révolver*, hely. *revolver*, *richelieu* férfi lakkfelpő, hely. fűzős felpő (gyermekek és felnőttek számára egyaránt, lakk-felpő *richelieu verni*), *sommier élastique* rugós matrac, hely. ruganyos ágybetét, *sonnétier* csengőgyártó rézöntő, hely. csengőgyártó, rézöntő, *Suisse* n. fn. svájci nő, hely. *Suisse* h. fn. svájci férfi vagy ~ *sse* n. fn. svájci nő, *forse* nem nő-, hanem himnemű, *se vermouler* a féreg kezdi rágni, hely. megféggesedni, *vigne* szó alatt *cep de* ~ szőlővessző, hely. szőlőtő (*cep* alatt jelentése helyes), *volapuk*. Az 547. lapon *génial* lapjelző szóban az l betű fordítva van szedve, az 554. l. II. hasábjában a 30. sor fordítva van szedve, *caniche* nemcsak him-, hanem nőnemű is (1177 l.).

A szótár végén levő tulajdonnevek jegyzékének összeállításánál, ha nem csalódom, a szerzőket az a szempont vezette, hogy közöljék a

gyakrabban előforduló, szabálytalan kiejtésű tulajdonneveket. Ebben a jegyzékben számos olyan tulajdonnév szerepel, mint *Alésia*, *Arago*, *Avalon*, *Bâle*, *Castelnau*, *Chopin*, *Fabre*, *Faure*, *Jullian*, *Masson*, *Pigalle*, *Sauvageot*, *Zola* stb., melyeknek kiejtése teljesen szabályszerű és ezért felsorolásuk felesleges volt. Hiányzik ellenben igen sok bizonytalan v. rendellenes ejtésű tulajdonnév, mint *Amadis*, *Arnauld*, *Bayard*, *Besnard*, *Boursault*, *Capet*, *Charles*, *Claretie*, *Colomb*, *Delisle*, *Despréaux*, *Dreyfus*, *Duchesne*, *Du Bellay*, *Ducis*, *Enghien*, *Géricault*, *Gil Blas*, *Holbach*, *Huysmans*, *La Boétie*, *La Rochefoucauld*, *Lesseps*, *Moréas*, *Necker*, *Perrault*, *Proust*, *Puvis de Chavannes*, *Quinault*, *Rodenbach*, *Sarcey*, *Sand*, *Sieyès*, *Suárez*, *Volney*, *Vogüé*. Abruzzes magába a szótárba való, úgy mint a többi hasonló hegynév. Két ókori tulajdonnév (*Achille*, *Eschyle*) is szerepel e jegyzékben; hogy miért éppen ezek, azt nem tudom, mindkettő a szótárban is megvan, a függelékben való közlésük tehát felesleges. A családnevek mellett néhány városnév is szerepel szeszélyes összevisszaságban, köztük olyanok, melyek a szótárban is előfordulnak, például *Coblence*, *Bâle*. *Charles-Quint* nem a tulajdonnevek jegyzékébe való, *Retz* nem *rets*-nek, hanem *res*-nek ejtendő. *Warens* és *Saint-Just* kiejtése ingadozó.

A rövidítések jegyzékében hibák: *cf.*, *conf.*, *comparez*, helyesen *conférez*, *etc. et coetera*, hely. *caetera*, *G. C.*, *Grand Croix*, hely. *Grand-Croix*. Az *r*-betű alatt *réfl.*, *régl.*, *R. F.* rossz helyen van, *r. dr.* után volna a helyük. Hiányzik: *P. T. T.* és *U. R. S. S.*

Birkás Géza.

Rosta Livia. — *Galánthai gróf Fekete János kiadatlan francia költeményei.* Pécs, 1933. A pécsi Érzsébet-tudományegyetem francia intézetében készült dolgozat. (Specimina Dissertationum Facultatis Philosophicae, 46.) Brochure in 8vo. de 51 pages. J'éprouve quelque embarras à rendre compte de cet opuscule, ayant préparé à Paris en 1911, puis à Budapest en 1921 et 1922, une édition commentée des Oeuvres françaises inédites de Fekete János. La *Revue Études Hongroises* a mon manuscrit en dépôt depuis 1925 ou 1926. Elle en donnait en 1928 la publication comme imminente dans la collection fondée par elle, et vient seulement d'en insérer une petite partie (Janvier-Juin 1934, pp. 69—99); elle pense pouvoir poursuivre. En sorte que je ne dispose plus de la copie du texte de Fekete, ni de mon commentaire, sauf les notes, très anciennes souvent, qui l'ont préparé. Je m'aiderai donc de ces notes, et de la tranche que vient de donner la R. Et. H., pour suivre le travail de Mlle Rosta.

Son Introduction hongroise (P. 1—18) ajoute peu de choses à ce qu'ont dit du personnage M. Morvay Győző et d'autres, dont moi-même, qu'elle veut bien citer à plusieurs reprises. On ne lui en voudra pas: même si Fekete János est „le plus remarquable des écrivains hongrois francisants du XVIIIe siècle“ (résumé français, p. 51), ce qui pourrait se discuter, l'intérêt littéraire qu'il offre n'est pas de ceux qui paraissent inépuisables.

Elle a eu raison de ne pas reproduire, du manuscrit de l'Académie Hongroise, (p. 26—34) un Songe d'une obscénité peu ragoûtante, bien que médiocrement scandaleuse en ce temps-là: ce n'est que la traduction d'un *Alom* hongrois, de l'ami et secrétaire de Fekete, Mátyási József. Puisqu'il s'agissait pour elle d'une édition commentée et critique, elle a eu tort de ne pas reproduire des pièces qui ont le plus de valeur, *Au Poète Lebrun sur la Paix*. Le regretté Kont l'avait publiée jadis, mais sans notes si je me souviens bien. A ce compte elle aurait dû supprimer de même une partie du morceau mi-vers mi-

prose sur lequel elle termine (*A mon Cousin*): le même Kont en avait reproduit aussi une huitaine de vers (*Etude sur l'influence française en Hongrie*, p. 146).

Je ne crois pas qu'elle ait bien fait non plus de reclasser et rapprocher, selon les destinataires ou autrement, quelques-uns de ces poèmes, parfois bien menus (P. 22, 29, 30, 32, 35, 36, 40, 47): disons, d'en bousculer l'ordre. Cet ordre, chronologique sans doute, aurait son intérêt à ce titre, même si l'on pouvait douter qu'un manuscrit ancien déjà soit un document *ne varietur*.

Si Mlle Rosta tenait à devancer mon travail annoncé comme complet et prêt à l'impression, a-t-elle été bien inspirée de s'en prendre aux poèmes seuls? Elle même ne les estime pas plus qu'il ne convient (p. 51). Le commentaire était du moins là plus facile. Les pages de prose, dont j'ai détaché quelques-unes ces années dernières (*A mon Fils et A M. de Schedius*), auraient offert un ensemble beaucoup plus compact, d'une interprétation souvent plus minutieuse ou plus malaisée.

Celle qu'on nous donne de Fekete poète est juste en général, un peu rapide et parfois inexacte. A propos de la comtesse Mimi de Waldstein (p. 28), de telle publication astronomique de Sébastien Mercier (p. 35), de tel emprunt à *Ménage* ou à Maynard (p. 48), de quelques noms de personnes, on a l'indication précise dont on avait besoin et qu'il est parfois difficile d'atteindre, même quand il en a été déjà discuté. Pour tel ou tel autre nom historique ou littéraire, il arrive que Mlle Rosta s'en tienne aux ressources sommaires d'un *Konversations-Lexikon* ou d'une Encyclopédie. Il aurait fallu identifier certains souvenirs classiques, Fekete János sachant assez bien son latin (je pense notamment à l'Épître invitational de Horace à Mécène, p. 48) — recourir à quelques-uns de ses modèles préférés parmi la poésie „légère“ du XVIIIe siècle français (je songe à Chaulieu à propos d'„À la Volupté“, p. 40) — renvoyer de l'une à l'autre de ces pièces inédites, ou aux recueils publiés par Fekete, ou aux *Petites Réflexions* qui occupent toute la fin de celui-ci, à propos de telle idée familière et insistante, religieuse, philosophique ou sociale (le fanatisme, certaines théories morales en vogue alors, l'étiquette, etc..., etc...) Nombre de vers qui paraissent faux, et au bas desquels une note annonce qu'ils ont une syllabe en moins ou en trop, n'étaient pas faux pour l'auteur, qui souvent faisait compter l'e muet, oubliait d'élider l'e final d' „encore“ (p. 33, 39), ou établissait à sa façon diphtongaisons et diérèses. Il eût été bon de grouper un peu ces faits menus, et d'en donner d'avance une raison globale.

La note sur Mélas ou Mélas (p. 25) est insuffisante. On ne nous dit rien (*ibid*) de l'„Insurrection“ et des „Insurgents“. Il eût convenu d'expliquer un peu, p. 26, ce que viennent faire là David et même Saint Paul, ou (p. 34) le frère de l'„amie“ et le prélat qui l'accompagne. P. 35, le *Comte Moral* de Marmontel est-il bien celui qu'on indique, ou faut-il songer à „L'heureux Divorce“ ou à „La Femme comme il y en a peu“? La note qui traduit p. 39 „Hódi Nyeboisza“ et l'a peu près que ces deux noms de villages de sa région fournissent à Fekete János, devrait indiquer que tel est le sens de ces mots en slovaque.

On relèvera quelques erreurs dans les interprétations, ou dans les corrections qui sont proposées. Le „comté“ de la p. 19 n'équivaut pas à „comité“, mais à „comitat“. Je ne sais trop s'il y avait lieu p. 26 de corriger „érigeant“ en „érigeas“: P. 37, „donnés“ est une graphie alors courante de „donnez“, et non pas mis pour „données“; P. 41, „veillent“ est écrit pour „veulent“, non pour „veut-on“; P. 46, fin du poème *Sur*

l'Egypte, le texte porte „raviver“ et non „revivre“, qu'on n'avait donc pas à interpréter en „faire revivre“.

Enfin, et ceci est plus sérieux peut-être, il y a d'autres lectures inexactes, bien que Mátyási József ait une écriture assez nette: „carroussel“ p. 21, „conjonction“ p. 23 et 36, au lieu de „componction“; p. 32 en titre, „palinode“ au lieu de „palinodie“; p. 34, qu'elle „en“ comprend pas, au lieu de „ne“; p. 35, le titre exact était „L'on se ravise, vers“ à la p. 12 et non pas 2 du manuscrit. Je crains (sans pouvoir vérifier) qu'il ne faille lire p. 36 „Ne fairés (ferez) plus sortir de vos bouches“, et non „faites“. La ponctuation adoptée p. 36: „souffre, combat son coeur“, n'est pas conforme à l'original, où la construction resterait à expliquer, la virgule manquant; de même p. 41 la virgule doit précéder et non suivre „d'horribles attentats“ qui est sujet du verbe „veuillent“ (veulent), mal interprété comme on a vu; p. 43 il faudrait lire „pygmées“, qu'exige le sens comme la mesure; p. 45, „tel on vit à Platée“ au lieu de „on voit“, et p. 46 „fasceaux“ selon l'original qui reproduit le son de „faisceaux“, mais non „fasceaux“, qui n'a jamais existé.

Je m'excuse de paraître insister, et de ne pouvoir insister davantage, faute de mes matériaux. Si Mlle Rosta m'avait fait part de son projet, peut-être lui aurais-je conseillé d'y renoncer, des essais en vers de ce genre ne valant guère deux travaux critiques séparés. Si elle avait persisté, je l'aurais volontiers fait bénéficier du temps que j'y avais passé moi-même, et peut-être aurions-nous évité des méprises. Je le lui avouerai sans façon quelque plaisir que j'aie à voir Fekete János intéresser encore les critiques hongrois: elle me semble être allée un peu vite en besogne. Après un début qui promet, en somme, on est en droit d'attendre d'elle quelque chose de plus patient et de plus poussé.

Strasbourg.

Henri Tronchon.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Franz Altheim, Epochen der röm. Geschichte. Von den Anfängen bis zum Beginn der Weltherrschaft. (Frankfurter Studien zur Religion und Kultur der Antike. Bd. IX). Frankfurt a. M. 1934. Vittorio Klostermann, 8-r. 247. l. 8'50 N.

Altheim munkája már csak azért is kedves nekünk, mert egy a szardiniai kultúra feltárásával foglalkozó tudós mellett egy magyar filológusnak, Kerényi Károlynak van ajánlva, akinek tudományos jelentőségét nemzetközi viszonylatban is ez az ajánlás, kapcsolatban a gyakori hivatkozással idegen folyóiratokban megjelent tudományos cikkeire, kellőképpen kidomborítja. Különösen becses ez nekünk, mert Altheimnek ez a Kerényi Károlynak ajánlott munkája ezenfelül még igen jelentékeny úttörő alkotás is.

Altheim munkája a legrégebb római történetet tárgyalja Pyrrhosig, sőt a szellemi fejlődést azon túlmenően Livius Andronicus fellépéséig, amelyet 249-be tesz. Nem aprólékos, részletekbe menő képet nyújt, hanem kiragadja a történeti folyamat legfontosabb mozzanatait és azok jelentőségének kidomborításával és összefüggésbe hozatalukkal igyekszik a legrégebb római történetet az olvasó előtt feltárni. Altheim eddig

elsősorban vallástörténettel foglalkozott és ő ezen a téren korszakalkotó kutatásokat végzett. Kutatásainak eredményeit ebbe a munkába is beilleszti és a római nép általános történetének megvilágítására használja fel. Mégsem ebből indul ki és nem is ezt teszi munkájának tengelyévé. Ő a római élet alakulását egységként fogja fel, amelyben a vallás a szellemi életnek csupán egyik, bár fontos részét alkotja, amelynek gyökerei azonban még a vallásos érületnél is mélyebben rejlenek a római lélekben és amelyet hatalmas, Rómán kívül álló tényezők irányítanak. Megállapításainál és különösen azok formulázásánál úgy a régiebb, valamint a legújabb kutatások felhasználásával, mégis túlnyomóan egészen önállóan jár el, úgyhogy munkája csaknem forradalomszerűnek tetszik a régi római történetírás terén. Ezért bizonyosnak is látszik, hogy nagy ellenhatást fog kiváltani. Amde ha tételei nem is fognak mindenben elfogadásra találni, hatástalanok akkor sem maradhatnak, hanem új gondolatokra, megoldásokra vagy megoldási kísérletekre fognak indítani, új összefüggések kereséséhez és megállapításához fognak vezetni. Ezért tartom szükségesnek, hogy a munkának legalább alapvető szempontjait behatóan tagoljam.

Altheim azokkal szemben, akik az újabb leletek és egyéb ismeretgyarapodások hatása alatt a régiebb római történet helyébe a többi Itáliában lakott és betelepedett népeket egyéniségükben jobban méltányoló általános itáliai történetnek illesztést sürgetik és megkísérlik, egyedül csak római történetet kíván adni. Ez nem jelenti azt, hogy a többi itáliai népekre és kultúrákra vonatkozó adatokat egyszerűen mellőzi, hanem azt, hogy azokat csak annyiban vonja bele előadásába, amennyiben azok a római történetre hatással vannak. Teszi ezt kifejezetten azért, mert szerinte az egész itáliai történetből a római az egyedüli, amelynek ismerete számunkra értékes. A felfogás jogosultságát nem vonom kétségbe, de ha az egyedüli jogosultság igazolása végett Niebuhrra hivatkozik, kétségesnek találom, vajjon Niebuhr ugyanazt állította volna-e, ha az itáliai történetet annyira ismerte volna, amennyire ma ismerjük. Maga Altheim a 88. lapban Róma helyzetét Itáliában a VI., sőt még az V. században is klasszikus tömörséggel így jellemzi: „In dieser Zeit kann es nur Glied der allgemeinen Zusammenhänge, nicht deren Haupt- und Mittelpunkt gewesen sein. Also nicht so sehr Bewegendes als selbst Bewegtes, weniger Ausgangspunkt eigner Kräfte als ein von fremden Getriebenes und Gestossenes.“ Csak hogyha ez így van, Niebuhr és Altheim felfogása mellett más felfogásnak is lehet jogosultsága, esetleg olyannak, amely éppen az Altheim által itt megemlített erőket állítja a történetiszemlélet és vizsgálat középpontjába.

A munka szintetikus jellegű, mégpedig szintézis a legjavából, mert nem egymás mellé állítja a politikai, gazdasági és kultúrtörténetet, hanem őket szoros egységbe olvasztja. A fősúlyt a nagy szellemi mozgalmakra és a politikai hatalmi viszonyok alakulására helyezi és a köztük levő összefüggés megállapítását teszi munkájának tengelyévé. A nagy szellemi mozgalmak igazi forrását valamely nép vagy embercsoport belső lelkeségében látja és még a rokon vagy idegen kultúráknak is inkább csak a szunnyadó és lappangó erőket kiváltó és formáló hatást tulajdonít. Erre szemléltető példát mutat a görög műveltségnek az etruszkra való hatásában. Mind a kettő eredetileg sok régi mediterrán elemet tartalmazott, amely az elsőitáliai görögségnél tovább maradt fenn, mint a keleti görögöknél. Míg ez így volt, különösen a görög művészet, de a görög gondolkodás is, pl. a vallás terén igen nagy hatással volt az etruszkra. Mihelyt azonban a klasszikus korban ezen mediterrán elemek háttérbe szorításával a hellén műveltségnek sajátos jellege mindig élesebben kibontakozott, ennek az átalakult görög műveltségnek

ségnek hatása az etruszkra megszűnt, sőt ellenhatásként az etruszkban a görögök által levett mediterrán elemek még jobban kidomborodtak. De a többi itáliai népre is, így a rómaiakra is, a görög műveltség hatásában a IV. század folyamán megszakadás (caesura) észlelhető, úgyhogy pl. a klasszikus görögségnek egyik legjellegzetesebb alkotása, a görög dráma, utánzásra nem talált és csak a Kr. e. 3. század közepén, mikor Etruria hatalma már teljesen megszűnt és Róma volt Itáliának politikai középpontja, elevenedett fel az akkor már teljesen kibontakozott görög kultúrhatás. Ebből is látszik, hogy a nagy szellemi mozgalmak kiváltására mekkora hatással voltak a hatalmi viszonyok átalakulásai, bár erre munkájából jellegzetesebb példákat is lehetne felhozni. Így a politikai történet nála éppen kapcsolatban a szellemi mozgalmak történetével ismét elsőrangú szerephez jut. Természetes folyamánya ez a nagy világégés tanulságainak, mikor láttuk, hogy néha egy csatán múlt, vajjon a csirájukban talán már meglevő szellemi mozgalmak kifejlődésre jutnak-e vagy sem. A hatalmi viszonyok alakulására is ugyan nagy hatással vannak az egyes népek szellemi képességei és sajátosságai, miként azt Altheim különösen a római etatizmusról kimutatja, de éppen a legrégibb történet a mellett szól, hogy itt még a lelkiségtől független természeti és gazdasági s az utóbbiak által erősen befolyásolt társadalmi viszonyok is jönnek tekintetbe, amelyeket Altheim is megemlít, de amelyeket behatóbban is lehetne tárgyalni.

Altheim munkája azonban nem egyszerű szintézis, hanem kutató munka is. Kutatásaiban úgy egyes tények, valamint összefüggések megállapítására terjeszkedik ki. Talán nem minden megállapítása, fejtegetése fog közhelyesléssel találkozni. A problémák olyan nagyszabásúak, hogy ilyen szűk keretben nem is oldhatók meg. De vigasztalódjunk azzal, hogy véglegesen nem oldhatók meg sokkal tágabb keretben sem. Így ez nem is fontos. Nem a tárgyalások, fejtegetések eredménye, hanem módja az, amely elsősorban magával ragad. Mindenekelőtt csak a legfontosabb momentumok tárgyalására szorítkozik, a kevésbé fontosakat mellőzi, ami által lehetővé teszi az összefoglaló munkában felesleges túlterjengős, úgynevezett tudományos apparátust is, amely által a jegyzetek elnyomják a szöveget. A legfontosabb momentumokat azonban aránylag behatóan, de mindig a lényeg kidomborításával tárgyalja, még pedig úgy, hogy ezeket úgy a ténymegállapítások, valamint az összefüggések tekintetében problémaként állítja az olvasó elé, amelyeknek megoldását a munka keretében nem egyszerű hivatkozással mások működésére, hanem a bizonyítékok felsorolásával maga kísérli meg. Ezáltal beavatja az olvasót a kutatás módjába és őt állításainak, következtetéseinek ellenőrzésére képesíti. Így könyve nemcsak tudás, hanem gondolkodás forrásává is lesz, amely másban is feléleszti a kutatás szikráját. Éppen ezért kár, hogy igazságának tudatában néha kissé apodiktikus kijelentéseket tesz, s hogy a könyv rövidsége miatt inkább csak a bizonyításra szorítkozik, a cáfolásra alig terjeszkedik ki, ami azt az érzést kelti, hogy több kérdés az adott megoldás ellenére is még vitás marad, amint hogy ez különben tényleg így is van és másképen nem is lehet. Példa mindjárt az első karthágói szerződés datálása, amelyet a szerző szerint sem vett Polybios magából az okmányból. A tartalom alapján azt pedig Polybios ellenére mások 390-bc, 348-ba vagy 327-bc tették. De még Ostia meg nem említése, amit Altheim főképpen hoz fel a későbbi datálások ellen, pl. a belochi datálás ellen nem alkalmazható, amivel azonban egyáltalán nem akarok az utóbbi datálás mellett állást foglalni.

A szellemi mozgalmak előtérbehelyezésével függ össze a lökés-

szerű fejlődés melletti színvallás is. Miként pl. a geológia terén is annak gyermekéveiben uralmon volt kataklizmatikus fejlődési nézetet mindinkább a lassankénti, ugrásokat nem ismerő, kontinuitáson alapuló biológiai fejlődésfolyamat fogalma váltotta fel, úgy a história terén is részben a természettudományi gondolkodásmód, de részben egyes bámulatosan fellendülő rokon tudományágaknak, így az archeológiának és folklórenek hatása alatt, szakadatlan lassú fejlődést igyekeztek ott is megállapítani, ahol régebben hirtelenül bekövetkezett nagy átalakulásról beszéltek. Nemcsak meggyőződésből tették ezt, hanem tudományos ismereteink gyarapodásának hatása alatt is, amelyek arra vonatkozó adatokat látszottak feltárni, hogy a régi felfogás szerint meghatározott időben támadt intézményeknek, szertartásoknak, szokásoknak és életmódoknak már régebben és másutt is előfutárai akadtak. Egyszerű utánzást, átvételt véltek ott felismerhetni, ahol régebben új alkotást láttak. Az epochákat egyszerűen korszakoknak tekintették, melyeknek ugyan megvolt a jellegzetes tartalmuk, de az csak lassan jutott kifejezésre. Így abból, hogy az etruszkoknál és sabelleknél a dictator magister equitumnak, mint rendes magistratusnak nyomait válték felfedezhetni, sőt a diktatúra rendes magistratúráként megvolt nemcsak egyes latin államokban, hanem magában a nomen latinumban is, e mellett egyes itáliai államokban egy 3 aedilis rendszer is fennállni látszott, valamint végül a régi consul-jegyzékhez fűzött kételyekkel kapcsolatban a consuláris tribunság különleges intézményéből a köztársaság forradalmi alakulását tagadáshoz vonták és mindenféle teóriát eszeltek ki Róma későbbi kormányformájának lassanként, az általános itáliai fejlődésnek megfelelő átalakulására vonatkozólag. Altheim ezzel az irányzattal szemben foglalt állást és ismét, bár öntudatosan és az újabb felfedezések ismeretében és felhasználásával, a régi nézethez tér vissza. Éppen a legújabb történeti események mélyen átérzett hatása alatt azt a nézetet vallja, hogy a haladás a valóságban nem lassú fejlődés, hanem időnként bekövetkező nagy szellemi mozgalmak alakjában bonyolódik le, amelyek éppen kezdetben az akkor uralkodó nézetekkel szembehelyezkedve, egy teremő cselekmény által új alkotásokként létrejött világnézetek alakjában jelennek meg és hamarosan az élet minden terére kihatván, azt teljesen átförmálják, lassanként azonban, minél szélesebb körben elterjednek, hatásukban elcsöttlenedés, stagnálás következik be, míg ismét új szellemi mozgalom váltja fel a régít. Ilyen nagy szellemi mozgalmakat: a kereszténységét, a renaissanceét, a reformációét, a polgári egyenlőség eszményének diadalra jutását, az elmúlt évtizedek racionalis történetiszemlélete is megkülönböztetett s azok keletkezését és lefolyását tanulmány tárgyává is tette, ámde a külsőségekre, formálisra. szokásszerűre túlságos súlyt helyezve ezt a fejlődés kontinuitásának szemléltetésére használta fel és nem vette kellőképen tekintetbe azt, hogy ezek az átvett formások a megváltozott gondolkodás hatása alatt egész új értelmet nyertek. Így igaz, hogy a kereszténység az akkori görög-római műveltségéből átvett sok jelvényt, sőt gondolattelemet is, hogy a legrégibb egyházatyák görög filozófusok, rhétorok tanítványai voltak, mégis ezek a jelvények, tanítások önáluk egészen más tartalmat kaptak, mert az életet eszmét nem innen, hanem Jézus tanításából nyerték. Ezt a történetiszemléletet alkalmazza Altheim pl. mindjárt a királyság megszűnésének és a köztársaság létesítésének fentebb említett esetének magyarázásánál is. Ő is megengedi, hogy a köztársaság berendezésénél a rómaiak előtt a más itáliai népeknél meglevő intézmények példaként lebeghettek, mégis az egész aktust forradalomszerű, teljesen új, a többiktől eltérő egységes alapgondolaton alapuló alkotásként mutatja be, amelyben a király helyébe rendes magistrátusként

évenként megválasztott egyenlő impériummal bíró két praetor lépett, s a diktatúra csak rendkívüli veszedelem idején meghatározott teendő elvégzésére rövid időre lépett a praetori intézmény mellé, illetve fölé. Ez az összekapcsolás és átformálás a praetura és diktatúra intézményét a többi itáliai államok intézményeitől teljesen eltérővé, azok megvalósítását teljesen új római alkotássá tette.

Noha ezek az így akár egy ember, akár nemzetek, akár az emberiség életében fordulatot jelentő korok új alkotások kiindulópontjai, amelyek, még ha gazdagítják is az emberiség szellemi kincseit, magukat mégis csak bizonyos idő múlva kiélik, mindamellett ezek az új korokat jelző alkotások az illető egyén, nemzet vagy az emberiség természete által megjelölt irányban haladnak, amely az illető egyén, nemzet vagy az emberiség rendeltetését jelöli meg. Csakhogy ezen rendeltetés beteljesülése nem átmenetszerű lassú, hanem lökésenkénti fejlődésben megy végbe. Ezt nevezi Altheim ritmikus fejlődésnek és helyesen figyelmeztet arra, hogy az élő organizmusoknál, pl. a növényeknél is ilyen ritmikus fejlődés konstatalható, ami hasonlít a lélekzétvételhez, s ami mellett még más példákat is hozhatott volna fel. Ezt a fejlődést befolyásolják külső tényezők is, pl. egy nemzet életét egyes egyének élete. Persze a régibb római történetben az etatizmus túltengése miatt a hatalmon levők egyéniségének csak csekély szerep juthatott, mindamellett, hogy ezek egyéniségétől a szerző többnyire eltekint, mégis csak annak tulajdonítható, hogy róluk alig maradt fenn *megbízható* adat. Az epochák tehát ebben a történet szemléletben új alkotásokat bevezető korszakok, amely alkotásoknak, mint újaknak, nemcsak átmeneti időt jelző, hanem állandó, örök értékük is van.

Ez a lökészerű fejlődésfolyamatra vonatkozó elmélet teszi aztán tárgyilag is igazán indokolttá a csupán egyes fontos momentumokra szorítózkodó, de azokat behatóan tárgyaló, őket keletkezésükben és hatásaikban vizsgáló összefoglaló előadást, amit a munka címében is kifejezésre juttat.

Magam is azt tartom, hogy ebben a történet szemléletben sok igazság van, hogy az a történet revideálásánál kiindulópontul szolgálhat. Mégis szükségesnek tartom ebben a tekintetben minden egyes adatnak, minden egyes állításnak pontos kivizsgálását. Nem tartom kizártnak, hogy a fejlődés kontinuitását hirdető racionális világnézeten alapuló kutatásoknak egyik-másik megállapítása ezentúl is fenntartandó lesz. Higgadt, pártatlan mérlegelésre van itt szükség, mert hiszen itt a legfontosabb problémáról, a haladás törvényszerűségéről van szó. Teljesen szabatos bizonyítás persze alig remélhető. A közfelfogásnak a kérdés taglalásánál mindig nagy szerepe lesz. Lecky kifejtette, hogy a boszorkányok nemlétezését sohasem mutatták ki, csupán a felvilágosodás hatása alatt nem hitték bennök. Így a legújabb események hatása alatt hajlamosak vagyunk hinni a szellemi mozgalmaknak a hatalmi viszonyok alakulása által kiváltott lökészerű kibontakozásában, még ha ezt talán szorosan véve nem is bizonyíthatjuk be.

Altheimnél tehát a politikai, az eseménytörténet is megfelelő szerephez jut, ami őt ennek rekonstrukciója tekintetében is állásfoglalásra készíteti. A legrégibb római történetet már a Kr. e. első században igen részletesen, a köztársaság megalapításától kezdve évszerüleg tárgyalták a római történetírók, akiket éppen ezért évkönyvíróknak, annalistáknak neveztek. Már korán észrevették ezen adatoknak egymástól való eltérését és egyes adatoknak önmagukban valószínűtlenségét is. Azért azt lassanként mindinkább áltörténetnek, pszeudohistóriának kezdték tekinteni és a valóságnak megfelelő igaz történetet megismerni és az áltörténet helyébe illeszteni igyekeztek. Forrásokul kínálkoztak az archeo-

lógiai leletek, a nyelvből, vallásból, régi szertartásokból, szokásokból, állami és egyéb intézményekből levonható következtetések, továbbá többnyire régi írók által megörökített egykorú, néha okmányyszerű feljegyzések vagy czekekről szóló tudósítások, illetőleg azokra hivatkozások, bár mindig akadtak olyanok, akik ezek mellett a pszeudohistóriából igyekeztek legalább megmenteni azt, ami nem volt egyenesen megcáfolható. De a múlt század második felében folyton fokozott mértékben érvényesült irányzat a legnagyobb bizalmatlansággal volt a pszeudohistóriával szemben és főcrejét a pszeudohistória adatainak megcáfolására fordította. Abból indult ki, hogy a IV. század előtt Rómában különben is ritkák voltak az írásbeli feljegyzések és amennyiben ilyenek voltak, a gall katasztrófa alkalmából túlnyomóan elpusztultak. Kimutatni igyekezett, hogy a régiek által a gall katasztrófa elé tett okmányyszerű feljegyzések voltaképpen későbbi eredetűek, de minthogy nem voltak, vagy csak a consulok, esetleg az egyik consul nevével tökéletlenül voltak datálva, önkényesen vagy tévesen régebbi időbe tétettek, amikor is előfordult, hogy pl. az egy Valeriusnak tulajdonított lex de provocatione, a különféle annalisták különféle Valerius nevű consuloknak tulajdonították és a későbbiek ebből három lex Valeria de provocatione-t csináltak. Az időmeghatározásnál pedig alapul szolgált a pontifexek által krónikává kibővített eponym jegyzék, amely már eredeti formájában is csak későbbi tákolmány, amelyet hozzá még a későbbi annalisták nem is eredeti formájában, hanem csak a régebbiek közvetítésével használtak, akik azt már mindenféle kitalált mesével bővítették és átalakították, amit az újabbak még nagyobb mértékben folytattak.

Ezzel az irányzattal szemben áll egy másik irányzat, amely különösen a legújabb időben egyes archeológusok állásfoglalása alapján ismét erőre kap. Ezek az archeológusok ugyanis azt vélik észlelhetni, hogy amit a régiek Róma keletkezésére és legrégibb történetére vonatkozólag egyes intézményekből, szertartásokból és szokásokból következtettek, a legújabb archeológiai leletek által is beigazolást nyer és nyelvészeti, vallástörténeti érvekkel is alátámasztható. Ehhez hozzájárult annak a meggyőződésnek felülkerekedése, hogy az írásbeli feljegyzések már az V., sőt a VI. századbéli Rómában sem voltak olyan kivételesek, s hogy a gall katasztrófa nem pusztította el valamennyiöket. Nevezetesen mindinkább akadnak olyanok, akik azt vitatják, hogy már az V. század eleje óta voltak hivatalosan a pontifexek által készített eponym jegyzékek, amelyekben elvéve történelmi események is belevétettek, sőt hogy voltak egyéb feljegyzések is, úgyhogy a pontifexek a krónika megszerkesztésénél egykorú megbízható adatokra támaszkodhattak. Minthogy pedig az annalisták is végeredményben ezekből a feljegyzésekből merítették, az ő előadásuk is szolid alapon nyugszik. Persze nem tagadható, hogy már a pontifexek is szándékosan vagy nem szándékosan hamis adatokat is vettek be krónikájukba és a régebbi, de különösen az újabb annalisták aztán e hamis adatok egész tömegével töltötték azt meg és ezek a toldások, átalakítások, hamisítások az eredeti megbízható anyaggal annyira összeforrtak, hogy a szétválasztás csaknem leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Mégis, ezen nézet szerint, Rómának már a gall háború előtti történetéről, még inkább a IV. század történetéről, legalább nagyjában, az igazságnak megfelelő kép alkotható, s e kép alakításánál a későbbi annalisták művei, elsősorban Liviusé, kiindulási pontul szolgálhatnak. Ezen a nézeten volt Niebuhr és ezen a nézeten van Altheim is. Sőt Altheim éppen a legújabb felfedezésekből merített nyomós érvekkel igazolja azt is, hogy a római történetírók által felhozott okmányyszerű feljegyzések (a Karthágói szerződések, a

Foedus Cassianum, a Sammitokkal kötött foedus, a XII. táblás törvény stb.) csakugyan abba az időbe valók, amelybe azokat a római írók tették. Éppen az teszi munkáját különösen rokonszenvenssé, hogy teljesen modern színezetű szellemtörténeti felfogását az eseménytörténet terén elfoglalt teljesen konzervatív álláspontjával összeegyeztetni tudja. És ez ébreszt bizalmat mindkét téren elfoglalt álláspontja iránt.

Persze éppen az eseménytörténet tekintetében elfoglalt konzervatív álláspontja lesz leginkább támadások célpontjává azok részéről, akiknek tevékenysége évtizedek óta abban merült ki, hogy az annalisták hazudozásait, alaptalan meséit kimutassák, s akik most attól félnek, hogy egész fáradozásuk hiábavaló volt, hogy évtizedek történetkutatói munkássága kárba veszett. Pedig kár ettől félniök. Ez a munkásság akkor sem veszett kárba, ha Altheimnak igaza van. Az annalisták előadásának megtisztítása a nyilvánvaló hamisításoktól úgyis szükséges volt, s még hogyha az így megtisztított előadás egyes újabb kutatók nézetével szemben megbízhatónak is mutatkozik, a megbízhatóság ellen felhozott érvek feltárása üdvös és szükséges volt. Nem az igazság megtalálása (ez sohasem lehetséges), hanem keresése, kutatása a tudomány. Ez a Kornemann által annyira hangoztatott tétel kiegyenlítőleg hathat. Annak elismerését persze Kornemannéktól sohasem lehet várni, hogy a rómaiaknak már az V. század elejétől kezdve volt némileg krónikának tekinthető hivatalos eponym jegyzékük, amint azt bebizonyítani csakugyan bajos. Amit azonban Kornemann csakugyan megállapított, az az, hogy az egyes történeti események *lefolyására* vonatkozó adatok a pontifexek által később szerkesztett krónikában nem egykorú feljegyzéseken, hanem az ugyancsak a pontifexek által feljegyzett calendariumban kifejezésre jutott szakrális tradíción alapulnak. Ezt a felfogást teszi magáévá Altheim is. Hivatkozik ebben a tekintetben több kutatóra, aki erre vonatkozólag némi adatot szolgáltatott, de nem említi Kornemannt, aki ezt először világosan kifejtette. Pedig ebben áll Kornemann elvitathatatlan érdeme a régi római történet forráskutatása terén még akkor is, ha a krónikának alapul szolgáló egyéb adatokra vonatkozó következtetései téveseknek bizonyulnának.

A fentiekben csak azon szempontokat ismertetem, amelyek a munka megírásánál irányadók voltak. A munkának, mint egésznek jellegéről, azt hiszem, ebből is némi fogalmat lehetett alkotni. Már ebből is kitűnhetett, hogy e munka sajátlagos megfigyelésekben, beállításokban, sajátlagos vagy vitatott tény-megállapításokban és összefüggésbehozatalokban olyan gazdag, hogy a tartalom részletes ismertetése és az egyes megállapítások tekintetében állásfoglalás egy ismertetés keretében alig lehetséges. Ezért ezek ismertetésére és megbeszélésére nem is terjeszkedem ki és összefoglalásként csak annak megállapítására szorítkozom, hogy itt a szellemi fejlődésre és politikai eseménytörténetre egyaránt kiterjeszkedő és azt egymással szoros belső kapcsolatba hozó fejlődésképet nyerünk és hogy még az is, aki e szempontok, összefüggések és ténymegállapítások tekintetében esetleg más álláspontot is foglal el, Altheim állásfoglalását mindig tekintetbe venni, komoly megfontolás tárgyává tenni tartozik. Véglegesen, örökérvényűen megállapítottnak, lezártnak Rómának Pyrrhos előtti történetét Altheim könyve által sem tartom. Ha ez így volna, a régibb római történet megszűn-

nék kutatás tárgyává lenni, vagy legfeljebb a kijelölt irányban volna kiegészíthető. Azt hiszem, sőt remélem, hogy ez sohasem fog bekövetkezni, hogy a római történet másképen is lesz előadható és kutatása új szempontok, beállítások, összefüggések, ténymegállapítások feltárásához fog vezetni, hogy ezentúl is éltető eleme lesz a fejlődés titkainak feltárásában mindig újra vágyó szellemi munkának. De Altheim munkája útjelző lesz e szellemi munkában és éppen ezért lesz nekünk kedves, hogy a munkát Kerényinek ajánlotta.

Heinlein István.

Ernst Kornemann: Staaten, Völker, Männer. Aus der Geschichte des Altertums. (Das Erbe der Alten. II. Reihe 24.) Leipzig, 1934. 8-r. VIII + 158 l.

Kornemann egyike azoknak a történettudósoknak, akiknek mondanivalója széles érdeklődésre tarthat számot, mert mindig új s jelentős eredményekkel szolgál. Legújabb könyvében egyes válogatott — részint már előadott — tanulmányaiból alakít egységes összképet. Az egész munkát átfogó eszme az *antik állam* problémája. Ennek az alapjait körvonalazza mindjárt a bevezetés. (Vom antiken Staat.) Itt valóban történelmet kapunk: távlatok nyílnak, amellet az okfejtés láncszemei tisztán egymásba fűződnek. Államok, népek, emberek — valamennyi mindenkör meghatározó értékekön. A korszakos egyéniségek egyúttal uralkodó népfajok képviselői. Az ókori államjelleg a görög *polis* — római *urbs* ellentétben jut kifejezésre. Egyfelől önálló belső felépítés, másfelől alkotmányrendi tekintélyelv. Az auctoritas fokozott összpontosítása Caesar örökében, a császárságban csúcsosodik, ám a lényeg, az egyalkatúság eszméjének gyakorlati megvalósulása mindinkább elhalványul. A stoikus államelmélet (II. sz.) nyomán bekövetkezett bomlási folyamat végül is a bukásba torkollik. Létrejön a bizánci állam s beköszönt az eredeti másának árnyékába vesző elnemzetlenedés. Mindez az Ókorban gyökeredzik, de a messzenyúló ágakat kiterjeszti a történettudós egész a jelenig.

Szerző Athén és Attikáról szóló tanulmánya a jellegzetes *synoikismos* adalékául a polis keretén belüli legnagyobb antik államalkotást ábrázolja. Kiemeli, hogy az első igazi „nyugati” államalakulat, a makedon Fülöp szövetséges katonai birodalma Nagy Sándor kelet felé terjeszkedő világhuralma nyomán szükségképpen megrendült. Hasonló sors várt Augustus alapítására, a római polgár-principátusra a kései császárság idején. Ennek előhírnöke Tiberius; a róla szóló fejezet jellemzően „Az ember tragédiája” alcímet viseli. A Tiberius háládatlan közszerepét festő, helyenként homályos Tacitus-kép a mai történettudósál kiegészül, sőt részleteiben színeváltozik. Tiberius e szerint az utolsó „római”, élethivatásának áldozata. A következőkben a császárkori birodalom „láthatatlan” határvonalai és politikai hatássugarai rajzolódnak elő az író tolla nyomán. A rómaiak felémelkedése után támadó visszacsés természetesen más nép, a germánok előtt nyitja meg a történelmi érvényesülés

útját. És itt Kornemann igen találóan Arminius emlékezetes győzelmében a német nép első felszabadulását érzékelteti. Innen kezdődik a németiség főszereplése a világtörténelem színpadán. Nagyvonalúság és részletkidolgozottság (pl. a Varus-ütközet helyrajza) mindvégig szervesen kiegészítik egymást.

Budapest.

Nagy Ferenc.

Karl Reinhardt: Sophokles. Frankfurt a/M. Vittorio Klostermann. 1933. 8-r. 288 l.

Az antik tanulmányok maradandó értékének döntő bizonyítéka, hogy minden kor új kapcsolatokat, még fel nem ismert szellemi értékeket keres, és elfogulatlanul mondhatjuk, talál az antiquitásban. Új szellemi értékek a megértéstől, vagyis a már ismert anyaggal szemben tanúsított magatartásunktól várhatók és nem kizárólag az újonnan előkerülő materiától. Fényes bizonyítéka ennek Reinhardt új könyve: Sophokles. Új anyagot e téren már régen nem találtunk és mégis felmerülhetett a kérdés, vajjon a miénk-e már az a szellemi érték, amit Sophokles képvisel? Vajjon látjuk-e mit jelent Sophokles a világirodalomban?

E kérdésekre Reinhardt szerint eddig csak negatívumokban válaszoltunk. A drámairodalom más alakjaival összehasonlítva láttuk, hogy mi hiányzik belőle. Hiszen — látszólag — sem a cselekmény logikájával, sem a jellemek egységével nem törődik, de a sok negatívum mellett nem értettük meg a pozitív Sophoklest. Erre a pozitív megértésre vállalkozik Reinhardt akkor, amikor a sophoklesi szituációk (isten és ember, valamint ember és ember viszonya) alapján, mint a legfenségebb tragikum az „egyedüllet” költőjét vezeti a modern olvasó elé Sophoklest. Sophokles hősei μονοῦμενοι, ἄφιλοι, φρενὸς οἰοῦνται. Az istenek az embert nem vigasztalják, nem állanak egy síkban a hőssel, akár mint gyámolító, akár mint bosszuló hatalmak. Aischylosnál és Euripidesnél volt ez így; Sophoklesnél, Aias, Antigone vagy Oidipus a kosmosból kiszakítva éppen magára hagyottsága, kiszolgáltatottsága által lesz tragikus hőssé.

Az új oldalról megvilágított Sophoklesen kívül, sokat tanulhatunk Reinhardtól a klasszika filológia új módszerét illető kérdésekben is. Azt, a már régebb műveiben¹ is követett elvet, amit ebben az új könyvben talán még fokozottabban érvényesít, a Frobenius által választott jelmondatban foglalhatjuk össze: „Nicht du denkst, sondern die Materie denkt in dir.” Az antiquitas komoly megértését ma már tényleg nem is képzelhetjük el másképp, minthogy a korunk által képviselt szellemi formák, mondhatnám talán úgy is, hogy egyéniségünk teljes feladásával hatni engedjük magunkra az anyagot, előre tudva, hogy a megérzést csak az anyaggal szemben tanúsított áhítatos passzivitás segítheti elő. Fogadjuk tehát magunkba ezt az anyagot és engedjünk szabad érvényesülést a benne rejlő kozmikus erőknek, anélkül, hogy erőszakos megértésre törekednénk.

Szabó Árpád.

¹ Poseidonios 1921, Kosmos und Sympathie 1926.

Hans Drexler: Die Komposition von Terenz' Adelphen und Plautus' Ruders. Philologus Suppl.-band XXVI, Heft II. Leipzig, 1934. 114 l. 6-70 RM.

Kapcsolat a két tárgyalt darab között nincsen. Mégis egyseges a könyv, ha nem is az anyag, de a probléma tekintetében. D. két, látszólag össze nem tartozó fejtegetését közös cél vezeti: meg akarja világítani e latin darabok viszonyát a görög credetickhez. Az egyes részek boncolgatása során betekintést nyerünk a római vígjátékiró „műhelyébe”. Látjuk, mint igyekszik Plautus a maga ötleteit az eredeti motívummal összecsapztatni, vagy egy készen álló részt beleerőszakolni a maga alkotta összefüggésbe. Néha kénytelenek vagyunk rábizonyítani, hogy nem pontosan fordít. (77. l.) Van úgy, hogy merészen nekiiramodik, de megtorpan, s hirtelen teljes következetlen lesz azzal, hogy minden áthidalás nélkül a mintául vett görög író követi ismét. Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy — legalább is *in thesi* — a *vea* követelményszerű alapja a tökéletes szerkezet: ezt a tételt azonban a ránk maradt szegényes töredékekből sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudjuk. D. több helyen hangsúlyozza, hogy „die helle und sichere Ratio der Nea ist keine vollkommene”! (21. l.) Mert nemcsak Terentius vagy Plautus, hanem olytane Diphilos is „hibázik”. E „hibák”, egyenlenségek részint elvaneok, hogy már az illető darab koncepciójával adva is vannak, el sem kerülhetők (86. l.), részint pedig egyszerű gondatlanság következményei (111. l.) Az ellentmondások Menandrosznál, ill. Diphilosnál és Plautusnál különböző természetűek. Azonban, hogy meddig mehettek ezek az ellentmondások a görög újkomédiában, talán soha sem fogjuk megtudni.

Borzák István.

Carmina Horatii selecta ad modos aptata. Modos partim collegit partim composuit Josephus Wagner. Budapestini MCMXXXIV. 43. p. Pr. 2 P.

Horatiusnak — születése 2000. évfordulóján — halhatatlan géniuszához méltó módon hódol a Parthenon: Wagner József szerkesztésben kiadta a római költő válogatott dalainak megzenésítését. A tetsetős gyűjtemény a művelt közönség legszélesebb rétegeinek érdeklődésére tarthat számot.

Az antikvitásból ismét közelebb kerül valami a megértéshez. Közelebb, mert hiszen Horatius költészete óriási tartalmi jelentőségén kívül formai plaszticitással is rendelkezik. Mindez pedig számunkra híven eredeti csak akkor lehet, ha felidézése maradéktalanul felkelt minden gondolatot vagy érzelmet, ami a költő volt. Most eszmélünk rá a maga valójában arra, hogy a Múzsák ihlete a klasszikus költőnél a szó szoros értelmében muzsikát jelentett. Az egykorú műélvező a költemény tartalma mellett felfoghatta annak zenéjét is. Ennek egyik tényezője természetesen a ritmus, azaz versmérték; ez kötött. A másik azonban szabad egybehangelődés a költemény és az olvasó, illetőleg hallgató lelkiállaga között, bizonyos szimfónia. Az igazi költői remekmű harmónikus, feltétlen zenei képzeteket kelt a műélvezőben. Mármost nehéz szebb és izgatóbb feladatot elképzelni, mint azt, hogy valamely költői remekmű bennünk való kiteljesedésének egyéni hangját

hallassuk. Így szólalnak meg Horatius válogatott dalai a középkortól kezdve mind a mai napig a legkülönbözőbb korok egyéniségeinek átélő értelmezésében. Egész kis zenetörténeti kép alakul ki előttünk: gregoriánszerű homofónia, népdalstílusa, a capella-kórusok, továbbá Orlando Lasso, Hahn, Loewe stb. darabjai. A honi szerzőket Honterus János, Illyés István, Pálóczi Horváth Adám és a szerkesztő Wagner József szerzeményei képviselik. Pálóczi Horváth Adám egyik dallamához Kodály Zoltán szerzett négyszólamú vegyeskart. Ez és a jellegzetesen szép darabok (mint pl. Carm. III. 13. Locwetől, I. 3. és III. 9. Wagner Józseftől) remélhetőleg gyakran lesznek hallhatók előadásban is.

A Parthenon elnökségét és a kitűnő szerkesztőt teljes elismerés illeti azért, hogy ily valóban szükséges, érdekes és értékes munkával gazdagították irodalmunkat. Öszinte szívből jó a kívánság, hogy e művet fogadja a közönség is olyan szeretettel és megértéssel, mint aminő szeretettel s hozzáértéssel készült és aminőt tényleg megérdemel.

Budapest.

Nagy Ferenc.

Elek Oszkár *Napoleon dans la littérature hongroise* c. dolgozata megjelent a *Revue des Études Napoléoniennes* 1932. évfolyamának (XXI. évf.) márciusi füzetében. Foglalkozik Kazinczy és baráti köre Napoleon-kultuszával, majd azokkal, kiknek szemében ellenszenves Napoleon: Berzsenyivel, Pálóczi Horváth Adámmal, Percsenyi Nagy László eposzával (*Galliasz*, 1816), Kuik Ignác latinul írott hőskölteményével (*De lapsu Napoleonis, seu Epicedion Jacobinismi*, 1826), Kölcsey egyik emlékbeszédével. Majd a romantikus korra tér: méltatja Vörösmarty, Erdélyi, Kuthy, Garay, Kriza, Szemere Bertalan, Döbrentei, Vajda János és Szász Károly Napoleonra és családjára vonatkozó költeményeit, utal Kossuth Lajos munkáinak Napoleon-vonatkozásaira. Beszámol ennek a kornak Napoleon-gyűlölről is: szól Kiss Aron, Székács József epigrammáiról, Wesselényi Szózatáról, Jókai *Névtelen váráról*, Abrányi Emil *Harmadik gránátosáról*. Az újabb írók között kiemeli Pekár Gyula *Vitézi románcait*, Ferenczi Sári *Vörös daruját* s rámutat Voinovich Géza *Örök árnyék* című elbeszélésének léleklátó művészetére.

Wilhelm Kohlhaas: *Die Schillerbrüder*. Historischer Roman. Universitas. Deutsche Verlags-Aktiengesellschaft. Berlin. 8°. 235 l. 4 (480) M. — Schiller születésének 175. évfordulóját ünnepelték ebben az évben a németek. Erre az alkalomra jelent meg a szintén sváb származású író regénye Schiller egykori diáktársairól, kiknek a nagy költő a Karlschule-ban még keletkezés közben olvasta föl első híres drámájának különböző jeleneteit és akik hívek maradtak az ő szelleméhez. Annál többet kellett szenvedniök a kis kényúr, a württembergi herceg hazug nagysága, pompaszeretete és önkényeskedése alatt, míg Hollandiának eladott ezredükkel együtt ennek az idegen országnak a gyarmatára nem kerülnek s ott nem vesznek. Érdekes tárgy s éppen napjainkban való földolgozása kétszeresen jellemző.

Werner Deubel: *Schillers Kampf um die Tragödie. Umriss eines neuen Schillerbildes*. Widukind-Verlag, Berlin—Lichterfelde, 1935. 8°. 48 l. 1:30 M. — Szintén a Schiller-jubileum aránylag gyér terméséből való munka, mely azonban megkülönböztetett figyelmet érdemel. Szerzője a tanulmány sok helyénc tanúsága szerint a híres Klages tanítványa. Bátor kézzel nyúl úgyszólván megcsontosodott nézetekhez is, ahol ennek szükségét látja. Nem ijed vissza attól, hogy a hagyományos

romantikus képet a Schiller—Goethe-barátságról az igazságnak megfelelően átszinezze. Roppant érdekes, amit Schillernek a kanti filozófiához való viszonyáról és ez elől Goethehez való menekvéséről ír, de azután végcredményben Goethe sem tudja őt megmenteni, mert a tragédia szelíeme, mely Schillerben él, idegen előtte! „Wiewohl innerhalb des klassischen Bildungsprogramms der Bühne eine hochwichtige Aufgabe zufällt, so ahnt doch Goethe nichts von der besonderen Sendung Schillers, und ahnte er sie auch, so wäre sie ihm doch zu fremd, als dass er in ihr den Ruf einer völkischen Forderung hätte vernehmen und in der Tragödie das Herzstück der deutschen Kulturaufgabe hätte erkennen und anerkennen können.“

Timm Kröger. Ennek a 90 évvel ezelőtt született északnémet költőnek szélesebb körökben való ismerteté tétele érdekében több ügyes összefoglaló kötet jelent meg ebben az esztendőben, amely elbeszéléseinek legjavát gyűjti össze. Egy ilyen „Bohnen und Speck“, mely kilenc elbeszélést hozza (Georg Westermann, Braunschweig—Berlin. Vászonskötés 1:50 M.). Másik kettő pedig a Dr. Hellmuth Langenbucher-től összeállított átfogóbb választék „Im Wandel der Zeit“ (u. o., vászonköt. 4.80) és „Stille Einkehr“. Mind e kötetekben a nagy elbeszélőnek valóban legszebb alkotásai vannak csokorba gyűjtve, melyeknek mind egyikét éppen mi magyarok élvezhetjük legjobban saját szűkebb értelemben vett északnémet honfitársai mellett, mert az északnyugati nagy német síkságon élő embertípus (éppen ezekből a novellákból kitűnőleg) sokszor meglepően hasonlít a mi alföldi magyarunkhoz. Mintha a síkság bizonyos adott körülmények között mindig ugyanazt az emberfaját hozná létre! Az alnémet (Plattdeutsch) tájszólás helyenként erősebben van használva a párbeszédekben, de ez nem hat zavaróan, mert primitívek ezek a beszélgetések és éppen a dialektus ad nekik színt, zamatot meg erőt. Jó egynéhány elbeszélés megérdemelne a magyarra való fordítást, hogy az északnémet síkság parasztját alkalmunk lenne behatóbban megismertetni szélesebb körben itthon is. Aki az érdekes írói egyéniséghez közelebb akar férkőzni, annak Jacob Bödewadt szolgál bővebb felvilágosítással („Timm Kröger-Gedenkbuch“ és „Timm Kröger. Ein deutscher Dichter eigener Art“).

Hermann Stehr: Mein Leben. Junker und Dünhaupt, Berlin, 1934. 8°. 42 l. — A tudományos kiadványaival rövid pár év alatt nagy hírességet tett cég nagyon érdekes és értékes új önéletrajzsorozatot indított meg „Die Lebenden“ címen (szerk. Hellmuth Langenbucher). Itt mindegyik a legnagyobb írók jutnak szóhoz. Stehrt a német kritika és irodalomtörténetírás már rég a legnagyobb élő német elbeszélőnek ismerte el, ami, sajnos, semmikép sem bírta rá a mi honi kiadóinkat, hogy fordításra méltassák műveit, melyekről egy Knut Hamsun is csodálattal emlékezett meg, hozzátévé, hogy minek olvassák őt ott, ahol egy Herm. Stehrrel bírnak! (Ennek a német költőnek az elhanyagolása azért kétszeresen bántó, mert ugyanakkor olyan írócskák, kik vele nem egy napon, de egy hónapban sem említhetők, az eredetivel egyidejűleg jelennek meg a fordítások nálunk.)

Helmut Paustian: Die Lyrik der Aufklärung als Ausdruck der seelischen Entwicklung von 1710—1770. (Literatur und Seele. Band 3.) Junker und Dünhaupt, Berlin, 1933. 8°. 220 l. — Az új n. szellemtörténeti beállítás a német irodalomtörténetben lassan, de biztosan meghódítja az összes korokat, az egész nagy terület minden legkisebb részét is. Noha az első híres munkák (pl. Unger „Hamann“-ja) éppen a

XVIII. századdal foglalkoztak, végeredményben ez az időszak mégis elég mostoha elbánásban részesült, főként a fölvilágosodáskorbeli líra nem részesült elég figyelemben. Ezért Paustian tanulmánya hézagpótló. Évtizedről-évtizedre haladva gondosan megvizsgálja az összes tekintetbe jövő költők arra az időre eső alkotásait, de minden ilyen fejezet végén megrajzolja azután az illető tízéves szaknak a szellemi képét (das geistige meinscelische Bild des Jahrzehntes). Nélkülözhetetlen mű a XVIII. sz. tanulmányozóinak, mert az újabb idevágó dolgozatok tényleg inkább csak a kor drámájával vagy regényével és teoretikus műveivel foglalkoztak szellemtörténeti szempontból. Már pedig a líra jellemzőbb és többet nyújtó e tekintetben is, mintsem általában hinni szokás.

Fr. Vogt und M. Koch: Geschichte der deutschen Literatur. 5. Auflage, neubearbeitet und erweitert von Dr. Willi Koch. II. Band. Bibliographisches Institut, Leipzig, 1934. Nagy 8°. XI + 460 l. Vászonzkötésben 9:50 M. — A közismert, jól bevált régi műnek nagyon ügyes új kiadása. A régi munkálatnak tagadhatatlanul értékesebb része az I., Vogt-tól származó kötete volt. Koch szövegei, főként a modernebb írókat illetően, nem voltak mindenütt mentek az egyoldalúságtól, el fogultságtól és a régibb koroknál is rontotta őket egy bizonyos áttekinthetlenség. Ezen sikerült a csak névrokon ifjabb Kochnak segítenie. A II. kötet világos elrendezésével előnyösen elűt a régebbi kiadásoktól. Nagyon jó az új képanyag is, melyet itt kapunk. A hagyományos könyvészeti rész megfelelően ki van egészítve és modernizálva. Jogos reményekkel nézhetünk a III. kötet elé, mely az átdolgozót a legsúlyosabb feladat elé állítja, mert itt kerül sorra a huszadik század is, amely ellen M. Koch legtöbbször vétett a régi földolgozásban. A most megjelent II. kötet négy főrészt osztva hozza az anyagot: Aufklärung und Empfindsamkeit; Sturm und Drang; Klassik und Romantik; Realismus.

Der Grosse Duden. II. Stilwörterbuch der deutschen Sprache. Eine Sammlung der richtigen und der gebräuchlichen Ausdrücke und Redewendungen, bearbeitet in den Fachschriftleitungen des Bibliographischen Instituts unter Mitwirkung von Dr. Otto Basler, mit einer Einleitung von Dr. Ewald Geissler. Bibliographisches Institut, Leipzig, 1934. 8°. Vászonzk. 4 M. — A fogalommal vált Nagy Duden, ez a nagy német helyesírási szótár, legújabb 11. kiadásában ezzel az értékes kiegészítő kötettel gyarapodott. Hézagpótló munkálat ez, melyet rég nélkülöztünk. Alfabetikus sorrendben jelennek meg itt a leghasználatosabb kifejezések, fordulatok, szólások mind az „utca” nyelvéből, mind a tudós nyelvkészletéből. A legmodernebb, legfrissebb jelenségek is regisztrálva vannak. Nagyon érdekes a merész és szellemes bevezetés is, amely a nyelvtisztaságért száll síkra.

Meyers kleines Lexikon. III. Band: Niedeck bis Zz. Nagy 8°. 1641—2525. II. Bibliographisches Institut, Leipzig, 1934. Vászonzk. 10 M. — A csak egy évvel ezelőtt megjelent új kiadás után ez a legújabb (9.) természetesen főleg a nemzeti szocializmushoz való állásfoglalásban hoz újat, meg a latin betűről gót betűre való áttérésben. Azt meg kell hagyni, hogy ez az új gyöngybetűtípus nagyobb és olvashatóbb az előző kiadás latinbetűs szövegénél, viszont azt annak idején nem hiába méltatták könyvszépségdíjra. Igaz, hogy a kiadó cég régi hagyományait itt sem tagadta meg és nagyon jó kiállításban bocsátotta útjára ezt az immár befejezett 9. kiadást is.

Der Grosse Herder. Nachschlagewerk für Wissen und Leben. 4., völlig neubearbeitete Auflage von Herders Konversationslexikon. Lex. 8°. Freiburg im Breisgau, Herder. IX. Band: Osman bis Reuchlin. VI. 1. + 1756 hasáb és 1774 kép. 1934. Félbörk. 34:50 M. — Ez az új lexikontípus betartotta, amit ígért. Valóban a leggyorsabb és mégis legalaposabb tájékozódást teszi lehetővé, miben nagy segítségére vannak nagyon praktikus rajzai. Befejezéséhez közeledik ezzel a 9. kötetével (összesen 12-re és egy atlaszkötetre volt tervezve, mely utóbbi szintén megjelent már). Szerkesztői nemcsak ahhoz értettek azonban, hogy nyomdatechnikai fogásokkal, a gót- és latinbetűs szövegnek felváltva használásával (tartalomnak megfelelően!) könnyen áttekinthetővé tegyék, hanem a cikkekben annyira a leglényegesebbet tudták kiválasztani, hogy sok esetben többet nyújtanak egy terjedelmesebb lexikonnál. Világnézleti szempontból a legörvendetesebb tárgyilagosság jellemzi a művet, ami a mai átmeneti időkben kétszeresen fontos éppen külföldi embernek is, ki német lexikonhoz kénytelen fordulni.

Alois Dempf: Görres spricht zu unserer Zeit. Der Denker und sein Werk. Freiburg, Herder. 8°. 236 l. 4:60 (5:20) M. — Dempf, a művelődéstörténész, soha jobbkor nem írhatott volna Görresről, a XIX. sz. e nagy német romantikus gondolkozójáról és politikusról, aki szintén nyugtalan kor gyermeke volt. Utja a főlvilágosodástól, a forradalmi romanticizmuson keresztül a konzervatív katolicizmusig nagyon érdekes és tanulságos. Az államról, a történelemről, a politikáról vallott nézetei éppúgy sokat mondanak korunknak, mint a misztikája. Dempf nagy munkát végzett e semmiképp sem könnyen megközelíthető egyéniség sikeres jellemzésével.

August Brunner: Die Grundfragen der Philosophie. Ein systematischer Aufbau. Freiburg, Herder. 8°. 308 l. Vászonskötésben 4:80 M. — Filozófiai bevezetés, amely nem a szakembernek szól, hanem a laikusnak; éppen ezért lehetőleg gyakorlati. A minden rendű és rangú gondolkozni szerető embert akarja az élet értelmével tudományos oldalról megismertetni és állandó kontaktusban megtartani. Elsősorban tanáremberek és érettebb ifjak kezébe való munkálát.

Deutsche Jugend. Dreissig Jahre Geschichte einer Bewegung. Herausgegeben von Will Vesper. Holle u. Co., Berlin. 8°. XV. + 384 l. — Ez a testes kötet, mely a jónevű író és költő szerkesztésében 1934-ben jelent meg, nagyon érdekes adalékokat szolgáltat sokak tollából a legutolsó évtizedek német ifjúsági egyesületeinek, cserkész, Pfadfinder és Wandervogel, tornász, Jugendbündler és más mozgalmaknak a történetéhez. Az egész fölött természetesen az a szellem lebeg, mely az első cikk címéből megfelelően kitűnik: Vom Wandervogel zur S.A. Deutsche Wiedergeburt (Hans Friedr. Blunck tollából).

Wilh. Schäfer: Der deutsche Rückfall ins Mittelalter. A. Langen—G. Müller, München, 1934. 8°. 18 l. — Az ismert, jónevű író egy berlini beszéde, melyben síkra száll azok ellen, kik a legújabb német mozgalmat ősárolni vélhetik azzal a mondással, hogy „visszazuhanást” jelent a középkorba. Szerző vállalja ezt a középkorhoz való visszatérést, de természetesen egészen más értelemben, semmint ezt a vádaskodók gondolják. Érdekes tanúsága annak, hogy a már a világháború előtt kiéleződött harc az aufklärta realista liberálisok és demokraták, meg

a romantikus beállítottságú idealisták között folyik tovább mindazoknak a fegyvereknek az igénybevételével, melyeket a XIX. századeleji német romantika kovácsolt. Ez pedig dicsőítette a keresztény középkort, mert sokkal szociálisabb érzékűnek tartotta, mint a modern idöket.

Alfred Hein: Sturmtrupp Brooks. Regény. Philipp Reclam jun. Leipzig. 8°. 3 (480) M. — Egyike azoknak a legfrissebb német szépirodalmi műveknek, melyek betekintést engednek a legutolsó évek német nemzeti törekvései és harcai fejlődéstörténetébe. Érdekesen futnak itt a szálak a világháborús „Kameradschaft”-tól az „Arbeitslager” megteremtéséhez és innen a hitlerizmusba való bekapcsolódáshoz. Külön érdekesség még a keletporosz szűkebb haza iránti közös német ragaszkodás ápolására való nyílt törekvés benne, ami szintén mind több szépirodalmi műben nyilvánul ma.

Franz Thierfelder: Das Deutschtum im Ausland. Reclams Universal Bibliothek Nr. 7226. 35 (kötve 75) Pf. — A nálunk is jólismert szerző könyvecskéjét figyelemmel kellene olvasnia mindenkinek nálunk. Már az a körülmény is, hogy a világszerte olvasott, mindenfelé elterjedt nagy gyűjteményben jelent meg, mutatja, hogy ez a probléma központiá vált a mai Németországban. Nem zárkozhattunk el fejlődésnek egyik fázisa elől sem és úgyszólván mérlegre kell tennünk a vele kapcsolatban megjelenő minden sort.

Hermann Schneider: Germanische Heldensage: II. Band, 1. Abteilung (Nordgermanische Heldensage). VII + 326 l. 1933. 9 (980) M. — II. Band, 2. Abteilung (Englische Heldensage; Festländische Heldensage in nordgerman. und engl. Überlieferung; Verlorene Heldensage). VIII + 181 l. 1934. (Grundriss der germanischen Philologie 10.) Walter de Gruyter u. Co. Berlin—Leipzig. — Ennek a hatalmas műnek első kötetéről annak idején megemlékeztünk, sőt ugyanezen szerzőnek a Sammlung Göschchen-ben megjelent Deutsche Heldensage kötetkéjéről is. Hermann Schneider mindenesetre a leghivatottabb német tudós volt ahhoz, hogy ezeket a kényes problémákat, melyekkel kapcsolatban a legtárgyalagosabb kutatót is mindig könnyen elragadta a fantázia, higgadtan és mégis nagyvonalúan fejtegesse. Schneider vezetése mellett mindenütt szilárd talajon mozgunk és meglehetősen tiszta képünk támad arról is, hogy mi a kihámozható legősibb mag és hogyan fejlődött az tovább, milyen alakban volt meg a különböző fontosabb időszakokban.

Günther Müller: Deutsches Dichten und Denken vom Mittelalter zur Neuzeit. (Deutsche Literaturgeschichte von 1270 bis 1700.) Sammlung Göschchen 1086. 159 l. Kötve 162 M. — Ez újra jelentős lépés a Göschchen-gyűjteményben megjelent német irodalomtörténet teljes modernizálása felé. Pár évvel ezelőtt már Friedr. Kainz tollából jelent meg két nagyon jól megírt kötetke, melyek Klopstocktól máig menőleg tárgyalják a modernebb német irodalmat, míg az I. kötetke (a legrégibb idöktől 1748-ig terjedőleg) még mindig Max Koch régi szövegét konzerválta. Most már csak a legrégebb kortól a lovagi költészet hasnyatlásáig menő időre nézve kell fölfrissíteni a régi munkát és egészen használható segédkönyvsorozat áll elő. Kár, hogy Müller nem követte Kainz példáját terjedelmesebb bibliográfia adásával. A kötetke új korszakelhatárolása miatt is fontos. Kisebb hiba akad benne.

D. Jones: English Phonetics. (An Outline of English Phonetics.) B. G. Teubner, Leipzig. — Ennek az általánosan ismert munkálatnak mai kelendőségét mi sem bizonyítja jobban mint az, hogy 1932-ben megjelent harmadik (átdolgozott) kiadása már elfogyott és 1934 elején már újabb kiadás vált szükségessé. Nagyon jó gyakorlati ujjmutatások is foglaltatnak benne a fontosabb részek végén a külföldiektől elkövetett gyakrabbi tévedéseket illetőleg. Jó a sok rajz meg fénykép is, melyek megkönnyítik a helyes ejtés ellenőrzését.

Petit à petit ou premières leçons de français pour les enfants de 5 à 10 ans. Par A. Herding. — A. Herding: Schritt für Schritt. Lehrbuch der deutschen Sprache für Anfänger. Ferdinand Hirt u. Sohn, Leipzig. — Mindkét könyv sok kiadást ért már. Eredeti az első helyen említett, a francia; a német ennek mintájára készült. Arról lehetne vitatkozni, hogy okos dolog-e ötéveseknek idegen nyelvkönyvet írni (szerző maga a német rész alcímében már a hatodik évre vonul vissza vele, de nyelvpedagógiai tapasztalat a 8., illetve 9. esztendő jelöli ki). Ettől eltekintve azonban nagyon ügyes könyvek és jó minták arra, mikép lehet idegennyelvi nyelvtankészséget is a tanulóba ojtani anélkül, hogy nyelvtani szabályokkal hozakodnánk elő. A kétszázon felüli nagyon jó rajz nagyon megkönnyíti a direktmódszeres munkát velük.

Juventus. Latinnyelvű lap a tanulóifjúság számára. — Ez a derék újság immár 19. évfolyamát érte el és Wagner József dr. szerkesztésében nagyon ügyesen alkalmazkodik a legmodernebb, legmaibb élethez. A magyar Operaház 50 évéről éppúgy szó esik itt, mint napjaink utolsó politikai eseményeiről, vagy a technika új vívmányairól. Amellett nincs elhanyagolva az ókor sem és a különböző haladottságú tanulóifjúság igényeinek megfelelően könnyű cikkek, tréfák is vannak benne.

Hegedüs I.: Binder Jenő (1856—1933). Különlenyomat a budapesti V. ker. Bolyai-reálgimn. 1933—34. évi Értesítőjéből. 1934. — Binder Jenő a Budapesti Philológiai Társaságnak egyik legrégibb és legszorgalmasabb tagja volt, ki Közlönyünkbe is sokat írt. Életének úgyszólván utolsó percéig a tudomány képezte egyik legfőbb gondolatát. Még pár évvel ezelőtt is jelent meg nagyon értékes, hosszabb tanulmánya az EPhK-ben. Társaságunk és Közlönyünk sokat vesztett elhunytával.

Dr. Rác Lajos †. Ez év nyarán meghalt Társaságunk egy másik nagynevű, munkás tagja is: Rác Lajos, nyug. theol. akadémiai tanár Sárospatakon. A Budapesti Philológiai Társaság gyakori vendége a föl olvasóasztalnál és a Közlöny lelkes munkatársa volt. 71 éves korban ragadta el a halál, de Binder Jenő tagtársunkhoz hasonlóan, ő is csak úgy fogta föl a nyugalmaztatás utáni éveket, hogy ezek több szabad időt hagynak a tiszta tudományos foglalkozásnak. Hálás kegyelettel őrizzük mindkét halottunk emlékét.

A szerkesztésért és kiadásért felelős: Koszó János.